

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KALKINMIŞLIĞIN VE AZGELİŞMİŞLİĞİN ÖLÇÜLMESİ:
TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Hazırlayan

Ayşen ALTAN

İktisat Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KARAMAN-2018

T.C.

KARAMANOĞLU MEHMETBEY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**KALKINMIŞLIĞIN VE AZGELİŞMİŞLİĞİN ÖLÇÜLMESİ:
TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Hazırlayan

Ayşen ALTAN

İktisat Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mehmet ALAGÖZ

KARAMAN-2018

TEZ ONAY SAYFASI FORMU

Doküman No	FR-285
İlk Yayın Tarihi	05.02.2018
Revizyon Tarihi	
Revizyon No	00
Sayfa No	1/1

KALKINMIŞLIĞIN VE AZGELİŞMİŞLİĞİN ÖLÇÜLMESİ: TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 02.07.2018

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Prof. Dr. Mehmet ALAGÖZ

Üye : Doç. Dr. Sinem YAPAR SAÇIK

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Gökhan AKAR

İmzası

Bu tez, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 07.06.2018 tarih ve 24/184 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL

Hazırlayan

Kalite Sistem Onayı

ÖNSÖZ

Çalışmamızın hazırlanmasında yardımcı olan danışmanım Prof. Dr. Mehmet Alagöz başta olmak üzere Doç. Dr. Sinem Yapar Saçık ve Onur Ceylan'a, ayrıca bu süreç boyunca desteklerini esirgemeyen ailem ve ailem bildiklerime sonsuz teşekkür ederim.

ÖZET

Türkiye, Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan ülkelerinin ele alındığı çalışmada, 1991-2016 döneminde ülkelerin gelişimleri ve kalkınmışlık düzeylerinin incelenmesi amaç edinilmiştir. Bu inceleme için seçilmiş bazı makroekonomik göstergeler ve Kuznets'in gelişmişlik kriterleri dikkate alınmıştır. Ülkelerin gelişimleri, insani gelişim endeksi ve cinsiyete dayalı gelişme endeksi ile karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Kuznets'in gelişmişlik kriterlerine göre, çalışmaya konu olan yedi ülkede de 1991-2016 döneminde gelişmeler gözlemlenmiştir. Bu gelişim farklı göstergelerde veya farklı gelişim hızlarında olabilmektedir. Bununla birlikte, incelenen dönem başına göre dönem sonunda daha fazla gelişim göstermiş olan ülkeler, genel olarak Azerbaycan ve Türkiye olarak yorumlanmıştır. Kırgızistan ve Türkiye dışındaki beş ülkenin gelişimlerinin ve gelir artışının sürdürülebilir olması için ise, doğal kaynağa bağlı büyümeden vazgeçmeleri ve üretim ile ihracatta ürün çeşitliliğine gitmeleri önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azgelişmişlik, kalkınma

**MEASUREMENT OF DEVELOPMENT AND UNDERDEVELOPMENT:
A REVIEW OF TURKEY AND SELECTED COUNTRIES**

ABSTRACT

This study's objective is to research the development trends of the countries; Turkey, Russia, Azerbaijan, Kazakhstan, Kirgizistan, Turkmenistan and Uzbekistan of years between 1991 and 2016. In order to achieve this, some macro-economical indications and Kuznets' development criteria of the countries, that are involved in the study, have been reviewed. The development trends of the countries have been interpreted with the comparison of the indications of humanitarian development index and gender development index. According to Kuznets' development criteria, the improvements have been observed in the study as far as seven countries concerned between 1991 and 2016, which can be at different development paces and different indications. In addition, Azerbaijan and Turkey have been interpreted as the most developed countries generally amongst them. It has been suggested that the five countries, excluding Kirgizistan and Turkey, should give up on their natural resource developments rather they should diversify their products of export.

Key Words: Underdevelopment, development

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
TABLOLAR.....	x
ŞEKİLLER.....	xvii
GRAFİKLER.....	xvii
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM	3
AZGELİŞMİŞLİK VE KALKINMA	3
I.1. Azgelişmişlik ve Kalkınma Kavramı: Ortaya Çıkışı ve Tanımlanması.....	3
I.2. Azgelişmişliğin Ölçülmesi	10
I.2.1. Azgelişmişliğin Uluslararası Gelişme Farklılıklarına Göre Tanımlanması ve Ölçülmesi.....	10
I.2.2. Azgelişmişliğin Ekonomik Kaynakların Kullanım Potansiyeline Göre Tanımlanması ve Ölçülmesi	17
I.2.3. Azgelişmişliğin Toplumsal ve Bireysel Temel İhtiyaçların Karşılanmasına Göre Tanımlanması ve Ölçülmesi	19
I.3. Kalkınmanın Ölçülmesi ve Kullanılan Endeksler	25
I.3.1. İnsani Gelişme Endeksi (İGE).....	27
I.3.2. Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE)	32
I.3.3. İnsani Yoksulluk Endeksi (İYE)	36
I.3.4. Gelir Dışı İnsani Gelişim Endeksi (GDİGE).....	38
I.3.5. Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE)	41
I.4. Azgelişmiş Ülkelerin Özellikleri.....	44
I.4.1. Ekonomik Özellikler	45
I.4.1.1. Yüksek Oranlı Yoksulluk.....	46
I.4.1.2. Düşük Gelir Düzeyi.....	48
I.4.1.3. Adaletsiz Gelir Dağılımı	51
I.4.1.4. Tüketim Harcamaları	55
I.4.1.5. Düşük Tasarruf ve Yatırımlar	56
I.4.1.6. İç Pazarın Durumu	58
I.4.1.7. Eksik İstihdam ve Yüksek Oranlı İşsizlik	60
I.4.1.8. Sektörlerin Yapısı.....	62
I.4.2. Demografik ve Sosyal Özellikler	64
I.4.2.1. Nüfus	64
I.4.2.2. Eğitim	66
I.4.2.3. Sağlık.....	70
I.4.2.4. Sosyal İlişki ve Geleneksel Toplum Yapısı	72
I.4.3. Siyasal ve Yönetmel Özellikler	74
I.4.4. Düalist Yapı	76
II.BÖLÜM.....	79
ÜLKELERİN BAZI MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİNİN İNCELENMESİ .	79
II.1. Araştırmaya Konu Olan Ülkelerin Ekonomilerine Genel Bakış.....	79
II.1.1. Rusya Federasyonu	80

II.1.2. Türkiye	99
II.1.3. Azerbaycan	116
II.1.4. Kazakistan.....	136
II.1.5. Kırgızistan.....	151
II.1.6. Türkmenistan	168
II.1.7. Özbekistan	180
III. BÖLÜM	194
KUZNETS YAKLAŞIMINA GÖRE ÜLKELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	194
III.1. Çalışmanın Amacı	194
III.2. Çalışmanın Önemi	195
III.3. Çalışmanın Kısıtları.....	195
III.4. Literatür	196
III.5. Kuznets'e Göre Ülkelerin Uluslararası Gelişme Farklılıklarının Karşılaştırılması.....	203
III.5.1. Parasal Ölçütler.....	203
III.5.1.1. GSMH.....	203
III.5.1.3. KBGSMH	207
III.5.2. Parasal Olmayan Ölçütler	211
III.5.2.1. Elektrik Üretimi ve Tüketimi	211
III.5.2.2. Çimento Üretimi	225
III.5.2.3. Kişisel Bilgisayar Sayısı.....	227
III.5.2.4. İnternet Kullanan Kişiler	228
III.5.3. Gelişme Farklılıklarına Göre Ülke Karşılaştırmalarının Değerlendirilmesi	230
III.6. Kuznets'e Göre Ülkelerin Ekonomik Kaynaklarının Kullanım Potansiyelinin Karşılaştırılması.....	233
III.6.1. İstihdam ve İşsizlik Göstergeleri	233
III.6.1.1. İstihdamın Nüfusa Oranı	234
III.6.1.2. İşsizlik Oranı	237
III.6.1.3. İşgücüne Katılma Oranı.....	243
III.6.1.4. Kadınların İşgücüne Katılma Oranı.....	245
III.6.1.5. Sektörlere Göre İstihdam.....	248
III.5.1.2. Sektörlerin GSYH İçinde Katma Değer Payları.....	253
III.6.2. Ekilebilir Arazi	270
III.6.3. Kapasite Kullanımı	272
III.6.4. Mal İhracatının Sektörel Dağılımı.....	273
III.6.5. Yüksek Teknoloji Ürünü İhracatı	281
III.6.6. Ekonomik Kaynakların Kullanım Potansiyeline Göre Ülke Karşılaştırmalarının Değerlendirmesi.....	285
III.7. Kuznets'e Göre Ülkelerin Toplumsal ve Bireysel Temel İhtiyaçların Karşılanması Karşılaştırılması.....	293
III.7.1. Barınma	294
III.7.2. Sağlık.....	295
III.7.2.1. Sağlık Harcamaları	296
III.7.2.2. Hekim Sayısı	304
III.7.2.3. Doğumda Yaşam Beklentisi	305
III.7.2.4. Ölüm Oranı	306
III.7.2.5. 5 Yaş Altı Çocuklarda Ölüm Oranı	307
III.7.2.6. Anne Ölüm Oranı	309
III.7.2.8. Hastane Yatakları	311

III.7.2.9. Güvenli İçme Suyu Kullanımı	312
III.7.2.10. Yetersiz Beslenme Yaygınlığı	314
III.7.2. Eğitim	316
III.7.3.1. Eğitimle İlgili Hükümet Harcamaları	316
III.7.3.2.Öğrenci-Öğretmen Oranı	317
III.7.3.3. Bilimsel ve Teknik Dergide Yayımlanan Makaleler	319
III.7.3.4. Araştırma Ve Geliştirme (Ar-Ge).....	321
III.7.3. Toplumsal ve Bireysel Temel İhtiyaçların Karşılmasına göre Ülke Karşılaştırmalarının Değerlendirilmesi	324
III.8. Ulusal Parlamentoda Kadınların Tuttuğu Sandalye Oranı	331
III.9. İnsani Gelişme Endeksi	332
III.10. Alınan Net Resmi Kalkınma Yardımı Ve Resmi Yardımlar	334
SONUÇ	336
KAYNAKÇA.....	349

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AGÜ: Azgelişmiş Ülkeler

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

CDGE: Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi

CGYE: Cinsiyete Göre Yetki Endeksi

ÇBYE: Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi

DAC: Development Assistance Committee (Kalkınma Yardımı Komitesi)

DYY: Doğrudan Yabancı Yatırım

ECLA: Latin Amerika Ekonomik Konseyi

FOCC: Yabancı Petrol Şirketleri Konsorsiyumu

GDI: Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Gelişim Endeksi

GDİGE: Gelir Dışı İnsani Gelişim Endeksi

GEI: Gender Equity Index (Toplumsal Cinsiyet Eşitlik Endeksi)

GEM: Gender Enpowerment Measure (Cinsiyet Eşitliği Güçlendirme Endeksi)

GII: Gender Inequality Index (Cinsiyet Eşitliği Endeksi)

GOÜ: Gelişmekte Olan Ülkeler

GSMH: Gayrisafi Milli Hasıla

GSYH: Gayrisafi Yurtiçi Hasıla

GÜ: Gelişmiş Ülkeler

HDI: Human Development Index

ILO: International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)

IMF: International Monetary Fund

İGE: İnsani Gelişme Endeksi

İGR: İnsani Gelişme Raporu

İYE: İnsani Yoksulluk Endeksi

KBGSYH: Kişi Başına Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla

KBGSMH: Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla

LPG: Liquefied Petroleum Gas (Sıvılaştırılmış Petrol Gazı)

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MFÜ: Marjinal Fiziksel Üretkenlik

ODA: Official Development Assistance (Resmi Kalkınma Yardımı)

OECD: Organisation for Economic Cooperation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)

OPHI: Oxford Poverty & Human Development Initiative

ÖİH: Özbekistan İslami Hareketi

SAGP: Satın Alma Gücü Paritesi

SGP: Satın Alma Gücü Paritesi

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği

TCEE: Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği

TCMB: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası

TFÜ: Toplam Fiziksel Üretim

TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TOKİ: Toplu Konut İdaresi

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TÜFE: Tüketici Fiyat Endeksi

UNDP: United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)

UNESCO: United Nations Education, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu)

UNICEF: United Nations International Children's Emergency Fund (Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu)

WHO: World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)

TABLÖLAR

Tablo 1.1: Literatürde Geçen Kalkınma Tanımlamaları.....	8
Tablo 1.2: İGE Hesaplamasında Kullanılan Maksimum Ve Minimum Değerler.....	28
Tablo 1.3: 2015 yılı İnsani Gelişme Endeksi.....	30
Tablo 1.4: 2015 Yılı Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE).....	32
Tablo 1.5: Ülkelerin İGE değerlerindeki cinsiyete dayalı eşitliğinden mutlak sapma yüzdesine göre gruplandırılması.....	34
Tablo 1.6: Gruplara göre İGE ve CDGE.....	36
Tablo 1.7: 2012 yılı Gelir Dışı İnsani Gelişim Endeksi (GDİGE).....	38
Tablo 1.8: Gruplara göre 2012 yılı İGE ve GDİGE.....	40
Tablo 1.9: 2005-2015 Yıl Aralığında Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE).....	42
Tablo 1.10: Eğitim ve Gelir Düzeyi Arasındaki İlişki	68
Tablo 2.1: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (1991-1999).....	81
Tablo 2.2: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2000-2008).....	82
Tablo 2.3: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2009-2016).....	83
Tablo 2.4: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (1991-2003).....	84
Tablo 2.5: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (2004-2016).....	85
Tablo 2.6: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (1991-1999).....	99

Tablo 2.7: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2000-2008).....	100
Tablo 2.8: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2009-2016).....	101
Tablo 2.9: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (1991-2003).....	102
Tablo 2.10: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (2004-2016).....	102
Tablo 2.11: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (1991-1999).....	117
Tablo 2.12: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2000-2008).....	119
Tablo 2.13: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2009-2016).....	120
Tablo 2.14: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (1991-2003).....	121
Tablo 2.15: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (2004-2016).....	122
Tablo 2.16: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (1991-1999).....	137
Tablo 2.17: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2000-2008).....	138
Tablo 2.18: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2009-2016).....	139

Tablo 2.19: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (1991-2003).....	140
Tablo 2.20: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (2004-2016).....	140
Tablo 2.21: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (1991-1999).....	153
Tablo 2.22: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2000-2008).....	154
Tablo 2.23: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2009-2016).....	154
Tablo 2.24: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (1991-2003).....	155
Tablo 2.25: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (2004-2016).....	156
Tablo 2.26: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (1991-1999).....	169
Tablo 2.27: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2000-2008).....	170
Tablo 2.28: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2009-2016).....	170
Tablo 2.29: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (1991-2003).....	171
Tablo 2.30: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (2004-2016).....	172

Tablo 2.31: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (1991-1999).....	181
Tablo 2.32: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2000-2008).....	182
Tablo 2.33: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2009-2016).....	183
Tablo 2.34: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (1991-2003).....	183
Tablo 2.35: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (2004-2016).....	184
Tablo 3.1: GSMH (Milyon Dolar) (1991-2016).....	204
Tablo 3.2: KBGSMH (Dolar) (1991-2016).....	207
Tablo 3.3: Elektrik Üretimi (1991-2012) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh).....	212
Tablo 3.4: Elektrik Tüketimi (Kişi Başına kWh) (1991-2014).....	223
Tablo 3.5: Çimento Üretimi (Milyon Ton) (2001-2016).....	225
Tablo 3.6: Kişisel Bilgisayarlar (100 kişi başına) (1991-2006).....	227
Tablo 3.7: İnternet Kullanan Kişiler (Nüfus %'si) (1992-2016).....	229
Tablo 3.8: Ülkelerin Uluslararası Gelişme Farklılıklarının Karşılaştırılması Ve Gösterdikleri Gelişim.....	230
Tablo 3.9: İstihdamın Nüfusa Oranı, 15+ (1991-2016).....	234
Tablo 3.10: İşsizlik, Toplam (Toplam İşgücünün %'si) (ILO Tahmini İle Modellenmiştir) (1991-2016).....	237

Tablo 3.11: İşgücüne Katılma Oranı (15+ Yaş Grubundaki Nüfusun Tamamı) (1991-2016).....	243
Tablo 3.12: Kadınların İşgücüne Katılma Oranı (Toplam İş Gücünün Yüzdesi) (1991-2016).....	245
Tablo 3.13: Tarımda İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2015).....	248
Tablo 3.14: Sanayide İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2016).....	250
Tablo 3.15: Hizmetlerde İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2016).....	251
Tablo 3.16: Ülkelerde İstihdamın Sektörel Dağılımı (1991 ve 2015).....	252
Tablo 3.17: Tarım, Katma Değer (GSYH'ye Oranı, %) (1991-2016).....	254
Tablo 3.18: Sanayi, Katma Değer (GSYH'ye Oranı, %) (1991-2016).....	255
Tablo 3.19: Hizmetler Vb. Katma Değer (GSYH'ye Oranı, %) (1991-2016).....	257
Tablo 3.20: Ülkelerin Katma Değer (GSYH'ye Oranı) Ve İstihdam (Toplam İstihdamın %'si) Oranları, 2015.....	259
Tablo 3.21: Ekilebilir Arazi (Arazi Alanının %) (1991-2015).....	270
Tablo 3.22: Kapasite Kullanımı (%) (2008-2013).....	273
Tablo 3.23: Azerbaycan'ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2015).....	274
Tablo 3.24: Kazakistan'ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016).....	275
Tablo 3.25: Kırgızistan'ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016).....	276

Tablo 3.26: Rusya'nın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2015).....	278
Tablo 3.27: Türkiye'nin Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016).....	279
Tablo 3.28: Türkmenistan'ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1997-2000).....	280
Tablo 3.29: Yüksek Teknoloji Ürünü İhracatı (Milyon Dolar) (1991-2016).....	281
Tablo 3.30: Yüksek Teknoloji İhracatı (İmal Edilen İhracatın Yüzdesi) (1991-2016).....	283
Tablo 3.31: Ülkelerin Ekonomik Kaynakların Kullanım Potansiyeline Göre Karşılaştırılması ve Gösterdikleri Gelişim.....	285
Tablo 3.32: Sağlık Harcamaları (GSYH'nin %'si) (1995-2014).....	296
Tablo 3.33: Kişi Başına Mevcut Sağlık Harcaması (Dolar) (2000-2015).....	300
Tablo 3.34: Hekimler (1.000 Kişi İçin) (1991-2014).....	304
Tablo 3.35: Doğumda Yaşam Beklentisi, Toplam (Yıl) (1991-2015).....	305
Tablo 3.36: Ölüm Oranı, Kaba (1000 Kişi Başına) (1991-2015).....	306
Tablo 3.37: Ölüm Oranı, 5 Yaş Altı (1000 Canlı Doğumda) (1991-2016).....	308
Tablo 3.38: Anne Ölüm Oranı (100.000 Canlı Doğumda Modellenmiş Tahmini) (1991-2015).....	310
Tablo 3.39: Hastane Yatakları (1000 Kişi Başına) (1991-2012).....	312
Tablo 3.40: Güvenli Bir Şekilde Kullanılan İçme Suyu Servislerini Kullanan İnsanlar (Nüfus Yüzdesi) (2000-2015).....	313
Tablo 3.41: Yetersiz Beslenme Yaygınlığı (Nüfus Yüzdesi) (2000-2015).....	314
Tablo 3.42: Eğitimle İlgili Hükümet Harcamaları, Toplam (GSYH'nin %'si) (2000-2015).....	317

Tablo 3.43: İlköğretimde Öğrenci-Öğretmen Oranı (Öğrenci Sayısı) (1991-2016).....	318
Tablo 3.44: Bilimsel ve Teknik Dergilerde Yayımlanan Makaleler (2000-2013).....	319
Tablo 3.45: Araştırma Ve Geliştirme Harcaması (GSYH'nin %'si) (1996-2015).....	322
Tablo 3.46: AR-GE Araştırmacıları (Milyon Kişi Başına) (1996-2015).....	323
Tablo 3.47: Ülkelerin Toplumsal ve Bireysel Temel İhtiyaçların Karşılmasına Göre Karşılaştırılması ve Gösterdikleri Gelişim.....	325
Tablo 3.48: Ulusal Parlamentoda Kadınların Tuttuğu Sandalye Oranı (%) (1997-2016)...	331
Tablo 3.49: İnsani Gelişme Endeksi (1991-2015).....	332
Tablo 3.50: Alınan Net Resmi Kalkınma Yardımı Ve Resmi Yardımlar (Milyon ABD Doları) (1991-2015).....	334

ŞEKİLLER

Şekil 1.1: Kuznets'in Ters U Eğrisi.....	52
Şekil 1.2: Lorenz Eğrisi.....	53

GRAFİKLER

Grafik 2.1: Rusya'nın GSYH, SGP'ye Göre GSYH, Büyüme Oranı ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri.....	86
Grafik 2.2: Rusya'nın KBGSYH, SGP'ye Göre GSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri.....	87
Grafik 2.3: Rusya'nın İşsizlik Oranı ve İşsizlik Oranın Dünya Ortalaması Göstergeleri.....	88
Grafik 2.4: Rusya'nın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt.....	89
Grafik 2.5: Rusya'nın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergeleri.....	91
Grafik 2.5.1: Grafik 5'teki göstergelerin 1997 itibariyle görünümü.....	92
Grafik 2.6: Rusya'nın Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracatı Değişimi, Mal ve Hizmet İthalatı Değişimi Göstergeleri.....	93
Grafik 2.7: Rusya'nın Cari İşlemler Dengesi ve İhracat-İthalat Göstergeleri.....	95
Grafik 2.8: Rusya'nın DYY Net Girişler, DYY Net Çıkışlar ve DYY Net Göstergeleri.....	96
Grafik 2.9: Rusya'nın Toplam Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezervler, Dış Borç Servisi/Mal Ve Hizmet İhracatı, Dış Borç Stoku/GSMH, Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Rezervler Göstergeleri.....	97

Grafik 2.10: Türkiye'nin GSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri.....	103
Grafik 2.11: Türkiye'nin KBGSYH, SGP'ye Göre KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri.....	104
Grafik 2.12: Türkiye'nin İşsizlik Oranı İle Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri.....	105
Grafik 2.13: Türkiye'nin Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri.....	106
Grafik 2.14: Türkiye'nin GSYH Deflatörü ve TÜFE Göstergeleri.....	108
Grafik 2.15: Türkiye'nin Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri.....	109
Grafik 2.16: Türkiye'nin Cari İşlemler Dengesi ve İhracat-İthalat Göstergesi.....	112
Grafik 2.17: Türkiye'nin Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler, Doğrudan Yabancı Yatırım Net Çıkışlar ve Doğrudan Yabancı Yatırım Net Göstergeleri.....	113
Grafik 2.18: Türkiye'nin Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezervler, Dış Borç Servisi/İhracat, Dış Borç Stoku/GSMH ve Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Rezervler Göstergeleri.....	114
Grafik 2.19: Azerbaycan'ın GSYH, SGP ile Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Göstergeleri.....	123
Grafik 2.20: Azerbaycan'ın KBGSYH, SGP ile Hesaplanan KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri.....	124
Grafik 2.21: Azerbaycan'ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri.....	126
Grafik 2.22: Azerbaycan'ın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri.....	127

Grafik 2.23: Azerbaycan'ın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergeleri.....	129
Grafik 2.23.1: Azerbaycan'ın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergelerinin 1996 Yılı İtibariyle Gösterimi.....	130
Grafik 2.24: Azerbaycan'ın Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/ithalat Göstergeleri.....	131
Grafik 2.25: Azerbaycan'ın Cari İşlemler Dengesi ve İhracat-İthalat Göstergeleri....	133
Grafik 2.26: Azerbaycan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler, Doğrudan Yabancı Yatırım Net Çıkışlar ve Doğrudan Yabancı Yatırım Net Göstergeleri.....	134
Grafik 2.27: Azerbaycan'ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezervler, Dış Borç Stoku/GSYH, Dış borç Servisi/İhracat ve Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Rezervler Göstergeleri.....	135
Grafik 2.28: Kazakistan'ın GSYH, SGP'ye Göre Hesaplana GSYH, Büyüme İle Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri.....	141
Grafik 2.29: Kazakistan'ın KBGSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri.....	143
Grafik 2.30: Kazakistan'ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri.....	144
Grafik 2.31: Kazakistan'ın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri.....	145
Grafik 2.32: Kazakistan'ın GSYH Deflatörü ve TÜFE Göstergeleri.....	146
Grafik 2.32.1: Kazakistan'ın GSYH Deflatörü ve TÜFE Göstergelerinin 1997 Yılı İtibari.....	147

Grafik 2.33: Kazakistan’ın Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri İle Gösterimi.....	147
Grafik 2.34: Kazakistan’ın Cari İşlemler Dengesi ve İhracat-İthalat Göstergeleri.....	149
Grafik 2.35: Kazakistan’ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler, Doğrudan Yabancı Yatırım Net Çıkışlar ve Doğrudan Yabancı Yatırım Net Göstergeleri.....	149
Grafik 2.36: Kazakistan’ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezervler, Dış Borç Servisi/İhracat, Dış Borç Stoku/GSMH ve Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Rezerv Göstergeleri.....	150
Grafik 2.37: Kırgızistan’ın GSYH, SGP’ye Göre Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri.....	157
Grafik 2.38: Kırgızistan’ın KBGSYH, SGP İle Hesaplanan KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri.....	158
Grafik 2.39: Kırgızistan’ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri.....	159
Grafik 2.40: Kırgızistan’ın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri.....	160
Grafik 2.41: Kırgızistan’ın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergeleri...	161
Grafik 2.41.1: Kırgızistan’ın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergelerinin 1995 Yılı İtibariyle Görünümü.....	162
Grafik 2.42: Kırgızistan’ın Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracat değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri.....	163
Grafik 2.43: Kırgızistan’ın Cari İşlemler Dengesi ve ihracat-İthalat Göstergeleri.....	165

Grafik 2.44: Kırgızistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler, Doğrudan Yabancı Yatırım Net Çıkışlar ve Doğrudan Yabancı Yatırım Net Göstergeleri.....	166
Grafik 2.45: Kırgızistan'ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezervler, Dış borç Servisi/İhracat, Dış Borç Stoku/GSMH ve Kısa Vadeli Borç/Toplam Rezerv Göstergeleri.....	166
Grafik 2.46: Türkmenistan'ın GSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri.....	173
Grafik 2.47: Türkmenistan'ın KBGSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan KBGSYG, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri.....	174
Grafik 2.48: Türkmenistan'ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı.....	175
Grafik 2.49: Türkmenistan'ın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri.....	176
Grafik 2.50: Türkmenistan'ın GSYH Deflatörü Göstergesi.....	177
Grafik 2.51: Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri.....	178
Grafik 2.52: Türkmenistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler Göstergesi....	179
Grafik 2.53: Türkmenistan'ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Dış Borç Servisi/İhracat ve Dış Borç Stoku/GSMH Göstergeleri.....	179
Grafik 2.54: Özbekistan'ın GSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri.....	185
Grafik 2.55: Özbekistan'ın KBGSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri.....	186
Grafik 2.56: Özbekistan'ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri.....	187

Grafik 2.57: Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri.....	188
Grafik 2.58: Özbekistan'ın GSYH Deflatörü Göstergesi.....	189
Grafik 2.59: Özbekistan'ın Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri.....	190
Grafik 2.60: Özbekistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler Göstergesi.....	191
Grafik 2.61: Özbekistan'ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Dış Borç Servisi/İhracat, Dış Borç Stoku/GSMH Göstergeleri.....	192
Grafik 3.1: GSMH (Milyon Dolar).....	205
Grafik 3.2: KBGSMH (Dolar).....	208
Grafik 3.3: Gini Endeksi.....	210
Grafik3.4: Elektrik Üretimi (Milyar kWh) (1991-2012).....	214
Grafik 3.5: Elektrik Tüketimi (Milyar kWh) (1991-2014).....	215
Grafik 3.6: Rusya'da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar-kWh).....	216
Grafik 3.7: Türkiye'de Elektrik Üretimi (1991-2012) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh).....	217
Grafik 3.8: Kazakistan'da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh).....	218
Grafik 3.9: Özbekistan'da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh).....	219
Grafik 3.10: Azerbaycan'da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh).....	220

Grafik 3.11: Türkmenistan’da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh).....	221
Grafik 3.12: Kırgızistan’da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh).....	222
Grafik 3.13: Elektrik Tüketimi (Kişi Başına kWh) (1991-2014).....	223
Grafik 3.14: Çimento Üretimi (Milyon Ton) (2001-2016).....	226
Grafik 3.15: İnternet Kullanan Kişiler (Nüfus %'si) (1992-2016).....	229
Grafik 3.16: İstihdamın Nüfusa Oranı, 15+ (1991-2016).....	235
Grafik 3.17: İşsizlik, Toplam (Toplam İşgücünün% 'si) (ILO Tahmini ile Modellenmiştir) (1991-2016).....	238
Grafik 3.18: İşgücüne Katılma Oranı (15+ Yaş Grubundaki Nüfusun Tamamı) (1991-2016).....	244
Grafik 3.19: Kadınların İşgücüne Katılma Oranı (Toplam İş Gücünün Yüzdesi) (1991-2016).....	247
Grafik 3.20: Tarımda İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2015).....	249
Grafik 3.21: Sanayide İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2016).....	251
Grafik 3.22: Hizmetlerde İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2016).....	252
Grafik 3.23: Tarım, Katma Değer (GSYH'ye Oran,%) (1991-2016).....	255
Grafik 3.24: Sanayi, Katma Değer (GSYH'ye Oranı,%) (1991-2016).....	256
Grafik 3.25: Hizmetler vb. Katma Değer (GSYH'ye Oranı,%) (1991-2016).....	258

Grafik 3.26: Azerbaycan’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015).....	260
Grafik 3.27: Kazakistan’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015).....	252
Grafik 3.28: Kırgızistan’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015).....	263
Grafik 3.29: Rusya’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015).....	265
Grafik 3.30: Türkiye’de Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015).....	266
Grafik 3.31: Türkmenistan’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015).....	268
Grafik 3.32: Özbekistan’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015).....	269
Grafik 3.33: Ekilebilir Arazi (Arazi Alanının %) (1991-2015).....	271
Grafik 3.34: Azerbaycan’ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016).....	274
Grafik3.35: Kazakistan’ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016).....	275
Grafik 3.36: Kırgızistan’ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1998-2013).....	177
Grafik 3.37: Rusya’nın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2015).....	278

Grafik 3.38: Türkiye'nin Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016).....	279
Grafik 3.39: Türkmenistan'ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1997-2000).....	280
Grafik 3.40: Yüksek Teknoloji Ürünü İhracatı (Milyon Dolar) (1995-2016).....	282
Grafik 3.41: Yüksek Teknoloji İhracatı (İmal Edilen İhracatın Yüzdesi) (1998-2016)...	284
Grafik 3.42: Sağlık Harcamaları (GSYH'nin %'si) (1995-2014).....	297
Grafik 3.43: Kişi Başına Mevcut Sağlık Harcaması (Dolar) (2000-2015).....	301
Grafik 3.44: Ölüm Oranı, 5 Yaş Altı (1000 Canlı Doğumda) (1991-2016).....	309
Grafik 3.45: Anne Ölüm Oranı (100.000 Canlı Doğumda Modellenmiş Tahmini) (1991-2015).....	311
Grafik 3.46: Güvenli Bir Şekilde Kullanılan İçme Suyu Servislerini Kullanan İnsanlar (Nüfus Yüzdesi) (2000-2015).....	313
Grafik 3.47: Yetersiz Beslenme Yaygınlığı (Nüfus Yüzdesi) (2000-2015).....	315
Grafik3.48: Bilimsel ve Teknik Dergilerde Yayınlanan Makaleler (2000-2013).....	320
Grafik 3.49: Araştırma Ve Geliştirme Harcaması (GSYH'nin %'si) (1996-2015).....	323
Grafik 3.50: İnsani Gelişim Endeksi (1991-2015).....	333
Grafik 3.51: Alınan Net Resmi Kalkınma Yardımı Ve Resmi Yardımlar (Milyon ABD Doları) (1991-2015).....	335

GİRİŞ

Dünya üzerindeki ülkelerden bazıları gelişmiş ülkelere bağımlılığundan, bazıları ise karakteristik özelliklerinden dolayı diğer ülkelere kıyasla daha az gelişmiştir. Azgelişmişlik kavramı için henüz ortak bir tanım bulunmasa da literatürde ekonomistlerin çeşitli tanımları bulunmaktadır. Ülkeler için gelişmişlik-azgelişmişlik çizgisini net bir şekilde çekmek, azgelişmişliğin tanımlanması gibi zordur. Bu da, ülkeleri birbirleri ile kıyaslayarak hangisinin daha gelişmiş, hangisinin daha az gelişmiş olduğunu anlamaya yönelmektedir. Çalışmaya konu olan yedi ülkenin (Türkiye, Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan) gelişmişliklerini ölçmek için Kuznets'in azgelişmişlik kriterleri baz alınarak 1991-2016 dönemindeki gelişimleri incelenmiş ve birbirleri ile kıyaslanarak her gösterge için hangisinin daha gelişmiş, hangisinin daha az gelişmiş olduğu yorumlanmıştır. Ülkelerin aslında azgelişmişliğe mahkum olmadığı, bazı yollarla bu tür ülkelerin de gelişebileceği bilinmektedir. Bu gelişmenin sağlanabilmesi için literatürde yer alan kalkınma teorilerinden bazılarına çalışmanın birinci bölümünde yer verilmiştir. İkinci bölümde, çalışmaya konu olan yedi ülkenin bazı makroekonomik göstergeleri incelenerek bu ülkelerin ekonomileri hakkında genel bir bilgi edinilmiştir. Üçüncü bölümde ise, ülkelerin gelişmişlikleri Kuznets'in azgelişmişlik kriterlerine göre incelenmiştir. Bu kriterlerden birincisi; azgelişmişliğin uluslararası gelişme farklılıklarına göre tanımlanması ve ölçülmesi, ikincisi; azgelişmişliğin ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre tanımlanması ve ölçülmesi, son olarak üçüncüsü ise azgelişmişliğin toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre tanımlanması ve ölçülmesidir.

İncelenen ülkelerden Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan ülkeleri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine (SSCB) bağlı iken 1991 yılında ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. SSCB’de iken merkezi ekonomik sistemle yönetilen bu ülkeler, bağımsızlıklarının ardından serbest piyasa ekonomisine geçmişlerdir. Yeni ekonomik sisteme uyum sürecindeki zorluklar, 1991 yılından sonra bu ülkelerin makroekonomik göstergelerinde bozulmalara yol açmıştır. Bu nedenle, Türkiye dışındaki altı ülkenin GSYH’si 1991 yılından sonra azalmış, genel olarak 2000’li yıllarda artış eğilimi izlemiştir. Türkiye’de ise GSYH, çalışmaya konu olan diğer altı ülkeye kıyasla genel olarak (kriz yılları haricinde) daha istikrarlı bir artış eğilimi izlemiştir.

İncelenen ülkelerin dış ticaretine bakıldığında Türkiye ve Kırgızistan’ın mal ihracatında daha çok imalat ürünleri yer alırken, diğer beş ülkede mal ihracatının akaryakıt ve hammaddede yoğunlaştığı görülmüştür. Türkiye ve Kırgızistan haricindeki beş ülke bol hammaddeye sahip olup, özellikle petrol ve doğalgaz yoğunlukta ihracat yapmaktadırlar. Hammadde yoğunlukta ihracat yapmaları, bu ülkelerin uluslararası piyasada hammadde fiyatlarındaki değişimlerden hızla etkilenmesine yol açmaktadır. Ayrıca bu durum, hammaddenin tükenmesi ya da uluslararası piyasada talebinin azalması durumunda, ülkelerin Hollanda Hastalığına yakalanma riski ile karşılaşmalarına yol açabilecektir. İhracatta hammaddenin payının azaltılıp imalat ürünlerinin payını arttırmanın, bu riskin önlenmesi adına yararlı olacağı düşünülmektedir.

I.BÖLÜM

AZGELİŞMİŞLİK VE KALKINMA

I.1. Azgelişmişlik ve Kalkınma Kavramı: Ortaya Çıkışı ve Tanımlanması

Azgelişmişlik yapılarının oluşması, daha çok Sanayi Devriminden sonra, gelişmiş ülkelerin geri kalmış ülkelere sömürü yoluyla hâkimiyet kurması şeklinde olmuş ve sömürgeleştirilen ülkelerde halkların bilincinin çarptırılıp, devamlı kimliklerinin yok edilmesi için çabalanmıştır (Sarı, 2011: 23). 1950’lerde azgelişmiş kategorisinde bulunan ülkeler genellikle sömürü altındaki ülkeler olup, *doğrudan sömürgecilik* biçimi bu dönemde ortadan kalkmıştır (Yılmaz Uçar, 2014: 53). 1950’lerden sonra azgelişmişlik sorunu, hem politikacıların hem de bilim adamlarının tartıştığı bir konu haline gelmiş ve sadece ekonomik bir sorun olmadığı anlaşılmaması ile beraber, diğer sosyal bilim dallarına da sıçramasıyla interdisipliner bir kimlik kazanmıştır (Berber, 2006: 241). *Azgelişmişlik*, yoksulluğun ve ekonomik durumun karakteristik yapı haline geldiği toplumlarda basitçe gelişmemelerinin zararlarından etkilenmelerinin yanında, ileri kapitalist devletler tarafından sömürülmemiş olduğu durumda dahi beklenen gelişme düzeyine ulaşamamalarını içermektedir (Sarı, 2011: 23). Bu kavram, bağımlılık kuramı ile birlikte anılan ve çoğu üçüncü dünya ülkesinin karakteristik özelliği haline gelmiş, ekonomik durgunluğu ve yoksulluğu betimlemek için kullanılmaktadır (Erbay, 2013: 7).

Azgelişmişlik veya geri kalmışlık; bir şehrin, bölgenin veya ülkenin, ekonomik olarak dünyanın diğer toplumlarını yakalayamamış olması olarak tanımlanabilir (Altay, 2005: 116). Azgelişmişliğin tanımlanması konusunda literatürde çeşitli görüşler mevcut olmakla birlikte ortak bir görüş birliğine varılamamış, bu da azgelişmişlik kavramının tanımlanmasını sorun haline getirmiştir. Amerikalı iktisatçı H. W. Singer, “zürafa gibi

tanınması çok kolay ancak tanımlanması oldukça güç” ifadesiyle, azgelişmiş ülkelerin tanımlanmasındaki güçlüğü ortaya koymuştur (Berber, 2006: 241).

Dünya Bankası’nın 2016 yılında yaptığı sınıflandırmaya göre; kişi başına gayri safi milli geliri 1,005 dolar ve daha az olan ülkeler *düşük gelirli* ekonomiler, 1,006 dolar ile 3,955 dolar arasında olan ülkeler *altorta gelirli* ekonomiler, 3,956 dolar ile 12,235 dolar arasında olan ülkeler *üst orta gelirli* ekonomiler, 12,236 dolar ve üzeri olan ülkeler ise yüksek gelirli ülkeler olarak tanımlanmaktadır. Dünya Bankası azgelişmişlik tanımını yaparken, satın alma gücü paritesine göre kişi başına düşen milli geliri esas almış ve düşük gelirli ülkeleri az gelişmiş, orta gelirli ülkeleri gelişmekte olan, yüksek gelirli ülkeleri ise gelişmiş ülkeler olarak kabul etmiştir (Çetin, 2014: 6). Birleşmiş Milletler Teşkilatı’nın yaptığı sınıflamaya göre ise; kişi başına düşen milli geliri 1000 doların altında olan ülkeler *azgelişmiş*, 1000 ile 10000 arasındakiler *gelişmekte olan*, 10000 doların üzerindeki ülkeler ise *gelişmiş* ya da *sanayileşmiş ülkeler* olarak tanımlanmaktadır (Bakan ve Kocağ, 2012: 286). Azgelişmiş ülkeler, “fert başına düşen milli geliri, ileri sanayi ülkelerin fert başına milli gelirinden önemli ölçüde düşük olan ekonomiler” olarak tarif edilmekte ve azgelişmiş ülkelerin çeşitli özellikleri bu tarifi hem sonucu hem de sebebi olabilmektedir (Savaş, 1974: 15). Ülke ekonomilerinde gelir artışı yaşanırken gelir dağılımındaki adaletsizliğin artıp artmaması da o ülkede kalkınmanın gerçek anlamda gerçekleşip gerçekleşmediğine dair dikkat edilmesi gereken bir husustur. Çünkü azgelişmişlik kabuğunu kıran ve kalkınma sürecini yaşayan bir ekonomide gelir dağılımında adaletsizliğin artması kalkınma süreci için olumsuz bir durumdur. Ancak bunun, Kuznets’in ters U eğrisinde olduğu gibi kalkınmanın başlangıç safhası için geçici bir durum olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Azgelişmişliğin tanımlanması konusunda çeşitli görüşler olmakla birlikte kabul gören Simon Kuznets’in üç temel kriteri, azgelişmişlik olgusunun

tanımlanmasında ve ölçülmesinde kullanılmaktadır. Bu çalışmada da seçilen ülkelerin gelişmişlikleri Kuznet'in bu kriterlerine göre tanımlanmaya çalışılmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerin tanımlanmasında çeşitli görüşler mevcut olduğu gibi adlandırılmasında da çeşitli kavramlar kullanılmaktadır. Bunlar; az gelişmişlik, gelişmekte olan, sanayileşmemiş, yoksul, geri kalmış, darboğaz ekonomileri, tarım ülkesi, üçüncü dünya ülkeleri gibi kavramlardır. Daha çok politik nedenlerden dolayı ve diplomatik konuşma dilinin nezaket gerektiriyor olması gibi sebeplerle az gelişmişlik olgusunun adlandırılmasında gelişmekte olan ülke kavramı kullanılmaktadır (Berber, 2006: 242). Az gelişmişliğin nedenleri konusunda ise içsel faktörler ve dışsal faktörler olmak üzere öne çıkan iki görüş bulunmaktadır. İçsel faktörler, ülkedeki nüfus ve coğrafi özellikler gibi ülkenin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan faktörler nedeniyle az gelişmişlik olduğunu ileri sürerken, dışsal faktörler, merkez-çevre ilişkisinden kaynaklanan, az gelişmiş ülkelerin daha önce bağımlı oluşuna dayanan nedenlerdir (Saçlı: 8).

Az gelişmiş durumda olduğunu fark eden ülkeler içinde bulundukları durumdan kurtulmak ve gelişmiş ülkelerin refah seviyesine ulaşmak için kalkınmak isterler. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin Birleşmiş Milletler' de diğer ülkelerle bir araya gelmesi ve diğer ülkeleri daha yakından tanıma fırsatı bulması, ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarından haberdar olmalarını sağlamıştır. Gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ), içinde bulundukları yoksulluk durumunun kaderleri olmadığını anlamalarını, gelişmiş ülkelerin (GÜ) refahına ve gelişmişlik düzeyine ulaşabilmelerinin mümkün olduğunu görmelerine olanak tanımıştır (Mihçi, 1996: 67). Böylece gelişmeleri için ülkeler çıkış yolları arayışına girmişlerdir.

Kalkınma kavramı, önceleri *gelişme* ve *büyüme* kelimeleriyle anlamlandırılrsa da aslında daha geniş bir anlam içermektedir. Kalkınmanın ne olduğu konusunda uzlaşılsa da

tanımlanması konusunda ortak bir tanımda buluşulamamış olması bu kavram hakkında iktisat literatüründe çeşitli tanımların doğmasına neden olmuştur. Kalkınmanın geçmişine bakıldığında varlığı, sanayi devrimine dayanmakta ancak daha çok önem kazandığı yıllar İkinci Dünya Savaşı sonrasına uzanmaktadır. Adam Smith'den İkinci Dünya Savaşı'na kadar, Batı'nın iktisadi kalkınması olarak isimlendirilen şeyi açıklarken tüm iktisatçılar 'maddi ilerleme' ifadesini kullanmıştır (Yavilioğlu, 2002: 60). Ancak maddi ilerleme ifadesi, kalkınma gibi geniş kapsamlı bir kavramı açıklamada yetersiz kalmıştır. Önceleri, kalkınma yerine *gelişme* terimi kullanılmakla beraber ifade edilmek istenen boyut yeterince izah edilemediğinden daha sonraları *büyüme* kavramıyla temsil edilmiştir. Oysa kalkınma, büyümeden çok daha geniş bir alanı kapsamakta, ekonominin maddi boyutundan taşıp sosyal, kültürel ve politik konulara yayılan daha kapsamlı bir durumu ifade etmektedir. Kalkınma kavramını kullanan iktisatçılar ise bu kavrama farklı anlam içerikleri yüklerken, 1947 yılında Birleşmiş Milletler, 'iktisadi kalkınmada hükümetlerin nihai amacının tüm nüfusun refah seviyesini yükseltmek' olduğunu duyurmuştur (Yavilioğlu, 2002: 62). 1930'lu yıllarda incelenen temel konular; ekonomik dalgalanma, ekonomik bunalım ve işsizlik iken; İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, büyüme ve kalkınma teorileri gelişme göstermiştir (Taban ve Kar, 2015: 1). Kalkınma teorileri, ülkelerin kalkınması için ne yapması gerektiği sorusuna cevap ararken, bunun yolunun genellikle üretimi ve geliri arttırarak ekonomik büyümeyi sağlamaktan geçtiği görülmektedir. Çünkü gelir artışı sağlanırsa kalkınma için gerekli olabilecek sermaye ihtiyacı da böylece karşılanmış olacaktır.

Kalkınma; 1970'li yıllara kadar ulusal gelir artışı ile ölçülmüş ve endüstrileşmeye dayalı ekonomik büyüme olarak tanımlanmış, kalkınmayı ölçen en iyi göstergeler olarak da GSYH, kişi başına düşen ulusal gelir ve diğer ekonomik göstergeler kabul edilmiştir

(Kubar, 2016: 67). Ancak ekonomik büyüme sağlanırken bunun yanında gelir dağılımı adaletsizliği, suç oranlarının yüksekliği, siyasi yönden istikrarsızlık gibi özelliklerin de ülkede görülebiliyor olması, ekonomik büyümenin kalkınmayı ölçmek için tek başına yeterli bir gösterge olmadığını göstermiştir. Bu yetersizlik, 1970'lerden sonra kalkınma kavramının yeniden tanımlanmasını ve ekonomik büyüme ile insani gelişme arasındaki ilişkinin ön plana çıkarılmasını sağlayarak, kalkınma kavramına sosyal, kültürel, insani ve çevresel boyutların katılma anlayışı gelişmiştir (Kubar, 2016: 67). Kavrama katılan bu faktörlerle birlikte, ülkelerin kalkınmaları adına gerekli olan yapısal değişimin gerçekleşmesi için büyümenin sağlanması ve bu büyümenin daima devam ettirilmesi gerekmektedir. Büyümenin daima sağlanabilmesi için ise kaynakları etkin kullanabilme yollarına gidilmesi gerekmektedir, çünkü kaynaklar kıttır. Kalkınma için gerekli olan büyümenin sonsuz olmadığı, uzaya atılan ilk adımla birlikte Dünya'nın sınırlı görüntüsüyle anlaşılmış ve kaynakların sınırsız olduğu düşüncesi yıkılarak *sürdürülebilir kalkınma* kavramı iktisatta yerini bulmuştur (Öztürk, 2007). Sürdürülebilir kalkınma kavramının en uygun tanımı ise, 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yapılmıştır. Bu tanıma göre kalkınma; gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama olanağını ortadan kaldırmaksızın şu anki neslin ihtiyaçlarının karşılanmasıdır (Çelik, 2006: 20).

Kalkınma, geniş kapsamlı bir kavram olup büyüme kavramını da içine almaktadır. Büyümenin yanında toplumsal ve politik konuları da içinde barındıran kalkınma kavramı hakkında çeşitli tanımlar yapılmıştır ve iktisat literatüründe geçen kalkınma tanımları tablo1.1'de verilmiştir. Kalkınma kavramı iktisadi terimler sözlüğünde, bir ekonomide toplumun dünya görüşü, değer yargıları ile tüketim ve davranış kalıplarındaki değişimleri

kapsayacak şekilde kurumsal ve toplumsal yapıda dönüşüme neden olan büyüme ve gelişme olarak tanımlanmıştır (Perktaş, 2014: 475).

Tablo 1.1: Literatürde Geçen Kalkınma Tanımlamaları

DÜŞÜNÜR	TANIM	YIL
Flammang	Ekonomik kalkınma kavramı, niteliksel değişme yolundaki gelişmeyi ifade etmektedir (Doğan, 2011: 49).	1979
Savaş	Kalkınma kavramı, üretim ve kişi başına gelirin artırılmasıyla beraber, sosyokültürel ve ekonomik yapısının da değiştirilmesi anlamına gelmektedir (Tolunay ve Akyol, 2006: 118).	1979
Schumpeter	Schumpeter'e göre iktisadi kalkınma ancak, yeni ürünlerin ya da üretim organizasyonlarıyla ilgili yeni üretim araçların, yeni üretim tekniklerinin ortaya çıkmasına yani, üretim faktörlerinin yeni yollardan faydalanılmasını sağlayan teknik yenilikler sonucunda meydana gelen bir olgudur (Kaynak, 2005)	
Oakley ve Garforth	Kalkınma, içinde bulunulan durumdan ya da bir önceki konumdan hareket ederek, değişime girmeyi öneren bir dinamik kavramdır (Tolunay ve Akyol, 2006: 118).	1985
Geray	Kalkınma, bir ülkenin yapısal niteliklerinin olumlu yöndeki değişimidir (Tolunay ve Akyol, 2006: 118).	1991
Gasper	Tarihsel olarak kalkınma; az gelişmiş denilen ülkelerde ortaya çıkan büyük ölçüde beşeri acıların azaltılması ve maddi refahı arttırmaya yönelik potansiyelin harekete geçirilmesi anlamını içermektedir (Doğan, 2011)	1995
J. Clark	Kalkınma, bir ülkenin milli gelir düzeyindeki sürekli artışa bağlı olarak ekonomik, sosyal ve siyasal yapısında ortaya çıkan değişimleri kapsayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Perktaş, 2014: 475)	1996
Mine Yılmaz	Ekonomik kalkınma kavramı, ekonomideki büyümeyle birlikte yoksulluğun azalması ve eşitsizliğin giderilmesinin yanında halkın özgün davranışlarında, sosyal yapılarda ve ulusal kurumlarda temel değişiklikler oluşturan çok yönlü bir süreçtir.	2002
Moseley	Kırsal kalkınma, ekonomik, sosyo-kültürel ve çevresel hedeflere sürdürülebilir bir şekilde entegre olmaya çalışan çok boyutlu bir süreçtir ve ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel değişikliklerle elde edilen sürdürülebilirlik sayesinde bütün toplum adına uzun vadeli refah yaratan bir değerdir (Güran, 2016: 261).	2003
Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe	İnsan endeksli kalkınma; insan kişiliğinin oluşumu ve gelişimi için gerekli koşulların oluşturulmasıdır. Bu anlamda kalkınma, insanların işsizlik, eşitsizlik ve yoksulluğunda ortaya çıkan azalma kriterlerine bağlı bir kavramdır.	2004
Şevket Tüylüoğlu ve Hamza Çeştepe	Kısaca kalkınma; ülkelerin varmaya çalıştıkları bir hedef ve bunun yanında nedensel ilişkileri içeren bir süreç olarak ele alınmaktadır.	2004
Fikret Şenses	Kendi kendine sürdürülebilir büyüme, üretim biçiminde yapısal değişme, teknolojik yenilik, sosyal, siyasal ve kurumsal yenileşme ve insanların yaşam koşullarında yaygın iyileşmedir. (Deniz Özyakışır, 2011: 49).	2004
Metin Berber	Ekonomik kalkınma, bir ülkede üretim ve gelir artışlarının yanı sıra ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda yaşanan yapısal değişim süreci" olarak tanımlanmakta ve kalkınma kavramının, ülkedeki niceliksel artışların yanında niteliksel değişme yolundaki her şeye işaret ettiğini belirtmektedir.	2006
Ahmet Tolunay ve Ayhan Akyol	Sosyal kalkınma; sosyal yaşam koşullarının iyileştirilmesi için yapılan, çoğunlukla hizmet yönlü kalkınma konularıdır. Eğitim, sağlık, çevre sorunları, altyapı gibi konuları içermektedir.	2006
Bahar Burtan Doğan	Genel bir tanımlamayla kalkınma; bir ulusun arzu edilen şekilde ekonomik gelişme süreci ortaya koyabilmesi amacıyla, ulusal ekonomiyi bir bütün olarak düzenlenmesidir.	2011

Kaynak: Tarafımızca düzenlenmiştir.

Kalkınma ile büyüme kavramlarının farklı anlamlar taşımasına rağmen bu kavramların iç içe oluşu sıkça karıştırılmalarına neden olmaktadır. Klasik iktisatçılar kalkınmayı, büyüme içinde kendiliğinden gelişen bir süreç olarak kabul ettiklerinden dolayı iki kavramın karıştırılması klasik iktisat okulunun görüşlerine dayanmaktadır (İlkin, 1988: 59). Oysa büyüme kavramı; reel gayri safi milli hasıladaki artıştır ve sadece daha fazla mal ve hizmet üretimi anlamına gelir (Sabır, 2010: 10). Kalkınma ise; toplumdaki her bireyin

refahını arttırmaya ve yaşam standartlarını yükseltmeye yönelik gerçekleştirilen devamlı bir büyümedir.

Büyüme ve kalkınma kavramları arasındaki benzerliğin temelinde ikisinin de ekonomik büyümeyi gerektirdiği yatmaktadır. Kalkınma için büyümenin süreklilik arz etmesi söz konusu olsa da ülkelerin hem büyümesi hem de kalkınması adına üretimde ve gelirinde artış olması gerekmektedir. Bunun için ikisinin de ölçülebilen yanları mevcuttur. Bunlar, ülkelerin gayrisafi yurtiçi hasılları, kişi başına düşen mili gelir, istihdam oranı, işsizlik gibi göstergelerdir.

Kalkınma ile büyüme arasında benzerliklerinden çok farkları mevcuttur. Bu kavramların tanımlarından anlaşılacağı gibi kalkınma, içinde büyümeyi de barındıran bir süreçtir ve kalkınmanın gerçekleşmesi için ekonomik büyümenin sağlanması gerekir. Kısacası, kalkınmış bir ülke için büyümüş bir ekonomiden söz etmek mümkünken, her ekonomik büyüme için kalkınmadan söz etmek doğru olmayacaktır. Kalkınma, büyümeden daha kapsamlı bir kavram durumundadır. Ekonomik büyüme; gerçekte üretim miktarındaki ve gelirdeki artışı gösterirken, kalkınma; ülkenin potansiyelini genişleten kurumsal, yapısal ve niteliksel gelişmeyi ifade eder (Gönel, 2010: 10). Tanımda da görmekteyiz ki, kalkınma için niteliksel gelişmeden bahsedilirken, büyüme için niceliksel gelişme söz konusudur. Bunun yanında, kalkınma için önemli olan büyümenin sürdürülebilirliğidir. Örneğin; tarımda bazı yılların verimli bazı yılların verimsiz olması gibi, tesadüflere bağlı, geçici artışlar ekonomik kalkınma anlamına gelmemektedir (Aktuğ, 2005: 8). Öyleyse ülkelerin kalkınmaları için ve büyümeleri için yapması gerekenlerin neler olduğu sorusuna cevap aramaktayız. Az gelişmiş ülkelerde potansiyel büyüme hızına ulaşamamış olduğundan atıl vaziyette bulunan kaynakları mevcuttur. Bu atıl kapasitenin istihdama katılmasıyla istenilen büyüme sağlanabilmektedir. Böyle ülkeler için sorun büyümek değil; yeni

teknoloji, daha fazla sermaye, altyapı, sağlık, eğitim gibi konularda kalkınmışlık seviyesini yakalamaktır. Bu nedenle kalkınma kuramları asıl olarak az gelişmiş ülkelerin problemlerine çözüm yolu üretirken, büyüme kuramları, gelişmiş ve kalkınmış ülkeleri model almaktadır (Han ve Kaya, 2006: 2). Genel olarak baktığımızda ise büyüme ile kalkınma kavramlarının farkını ortaya koyan temel unsur, kalkınmanın niteliksel, büyümenin ise niceliksel yapıda olması ve kalkınmanın lokomotif konumunda yer almasıdır. Büyüme ile kalkınma ilişkisinde en önemli husus, büyümede mevcut ekonomik yapı esas alınırken, kalkınmada mevcut ekonomik yapıya razı olunmamakta, değiştirilerek geliştirilmesi esas alınmaktadır (Taban ve Kar, 2015: 4).

I.2. Azgelişmişliğin Ölçülmesi

Kuznets'e göre azgelişmişlik tanımı ve ölçümü üç kritere göre belirlenmektedir. Birincisi; azgelişmişliğin uluslararası gelişme farklılıklarına göre tanımlanması, ikincisi; azgelişmişliğin ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre tanımlanması, üçüncüsü ise; azgelişmişliğin toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre tanımlanmasıdır (Bakan ve Kocağ, 2012: 286).

I.2.1. Azgelişmişliğin Uluslararası Gelişme Farklılıklarına Göre Tanımlanması ve Ölçülmesi

Azgelişmişliğin ölçülmesinde yaygın olarak kullanılan yöntem, azgelişmişliğin uluslararası gelişme farklılıklarına göre ölçülmesidir. Bu ölçümde, mevcut ülkelerin gelişme sıralaması yapıldığında en altta kalan ülkeler azgelişmiş, en üstteki ülkeler ise gelişmiş olarak tanımlanmaktadır. Ortalarda kalan ülkelerin durumu ise belirsizlik göstermektedir. Ülkelerin karşılaştırılmasında kullanılan kriterler değiştikçe ülkelerin sıralamadaki yeri de değişebileceğinden değerlendirmek zorlaşacaktır. Ayrıca azgelişmişliğin, gelişmiş ülkelerin yapısal özelliklerine göre tanımlanması, azgelişmiş

Ülkelerin politikalarını ve kalkınma stratejilerini ynlendirebilmelerinde yol gösterici olmaktadır (Erden, 2013: 13).

lkeleri uluslararası gelişme farklılıklarına göre kıyaslarken kullanılan kriterler, parasal olan ölçütler ve parasal olmayan ölçütler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Parasal lt olarak gayri safi milli hasıla (GSMH) ile kişi başına düşen gayri safi milli hasıla (KBGSMH) ltleri kullanılırken, bunların uluslararası karşılaştırmada yetersiz kalması durumunda parasal olmayan ölçütler kullanılır. Parasal olmayan ölçütler ise, imento üretimi ve tüketimi, elektrik enerjisi üretimi ve tüketimi, petrokimya ürünleri üretimi ve tüketimi, kişi başına düşen bilgisayar sayısı gibi değerlerdir.

1.2.1.1. Parasal ltler

Parasal lt olarak en çok kullanılan lt GSMH'dır. GSMH, lke vatandaşlarının bir yıl içinde ürettikleri mal ve hizmetin piyasa değerindeki parasal karşılığını ifade etmektedir. Ülkelerin karşılaştırılmasında her ne kadar doğru bir ölçüt olarak görülse de bazı eksiklikleri vardır. Bu eksiklikler ise şu şekilde sıralanabilir (Han ve Kaya, 2006: 8-9; Taban ve Kar, 2015: 11):

- Her ülkenin kendi para değeriyle hesaplanan GSMH, lkeleri karşılaştırırken ortak para değeriyle hesaplanır. Ancak ülkelerin, belli sebeplerle paranın değerini düşürmesi veya yükseltmesi kur sorununu oluşturur
- Her ülkede farklılık gösteren mal ve hizmet fiyatları, GSMH'nin yapay biçimde farklı çıkmasına neden olabilir
- Global bir büyüklük olan GSMH, kendisini oluşturan kaynak, ekonomik kesim ve verimlilik gibi yapısal ve niteliksel özellikleri yansıtmaz

- GSMH hesaplamasında kullanılan yöntem ile verilerin niteliği ve niceliği ülkelerde farklılık gösterebilir. Örneğin; bazı ülkeler, hesaplamalarına hizmet sektörünü dahil etmezken bazı ülkelerin GSMH'sinde hizmet sektörü önemli paya sahiptir
- Azgelişmiş ülkelerde üretilen tarımsal ürünlerin bir kısmı piyasaya çıkmadan aile içinde tüketilir. Ayrıca bireylerin, aile içinde üretilenleri ücret ödemediği elde etmesi de GSMH'nin düşük çıkmasına neden olur.

Bu eksiklikler göz önüne alındığında GSMH'ye alternatif olarak başka parasal ölçütlere gidilmektedir. Reel gelir endeksinin hesaplanmasında kullanılan GSMH deflatörüne bakıldığında, baz yılın belirlenmesi, ürün kalitesindeki değişikliklerin milli gelir istatistiklerine yansıtılması, ağırlıklandırma sisteminin seçilmesi gibi endeksleme sorunları, azgelişmiş ülkelerle birlikte gelişmiş ülkelerin de problemi (Taban ve Kar, 2015: 11).

GSMH'dan daha güvenilir görülen parasal ölçüt ise içinde nüfusu barındıran *kişi başına düşen milli gelir*dir. Bireyin yüksek gelirle daha refah bir hayat süreceği düşüncesine göre ülkeler arası karşılaştırmada daha doğru bir gösterge olarak düşünülse de aslında yanıltıcı olabilmektedir. Örneğin; kişi başına düşen geliri, refah düzeyini göstermesinde yanıltıcı kılan bir unsur, petrol ihracatçısı ülkelerde olduğu gibi zenginliğin belirli ellerde toplanması ve bunun yanında o ülkelerde azgelişmiş ülke özelliklerinin var olmasıdır (Han ve Kaya, 2006: 10). Ayrıca gelir dağılımı, çalışma koşulları, ürünlerin üretiminde kullanılan teknoloji gibi bilgileri de yansıtmadığı için bu göstergenin tek başına kullanılması, ülkenin kalkınmışlığı hakkında bilgi vermede eksik kalacaktır.

1.2.1.2. Parasal Olmayan Ölçütler

Uluslararası karşılaştırmalarda kullanılan parasal ölçütlerin yetersiz kalması durumunda parasal olmayan ölçütlerden yararlanılır. Elektrik enerjisi üretimi ve tüketimi, petrokimya ürünleri üretimi ve tüketimi, çimento üretimi ve tüketimi, kişi başına düşen bilgisayar

sayısı, cam üretimi gibi değerler parasal olmayan ölçütler içinde yer almakta, aynı zamanda bu ölçütler ülkenin sanayileşme yapısı hakkında ipuçları vermekte ve kalkınmanın ölçülmesinde yardımcı olmaktadır (Alagöz, 2014).

Elektrik enerjisi üretimi ve tüketimi ülkelerin kalkınmasında önemli bir yere sahiptir. Ekonomilerin büyümesine bağlı olarak enerji kullanımı da artabildiğinden, enerji tüketiminin artması kalkınmışlık düzeyini yansıtan göstergelerden biri haline gelmiştir (Uzun vd., 2013: 330). Enerji tüketimi, üretimin artması ve ekonomik büyümenin sağlanması için sanayide önemli bir yere sahiptir. Rosenberg'e göre ise, enerji tüketimi, sadece sanayinin gelişmesinde temel girdi olduğu için değil, bunun yanında insanların hayat kalitesini artıran temel bir faktör olduğu için de kalkınmadaki yeri önemlidir (Ertuğrul, 2011:51). Bazı çalışmalarda enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi desteklediği sonucuna varan ampirik bulgulara rastlanırken, bazılarında da ekonomik büyümenin enerji tüketimini etkilediğine dair bulgulara rastlanmakta, bununla birlikte henüz literatürde enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel bağıntının yönü konusunda uzlaşma sağlanamamıştır (Mucuk ve Uysal, 2009: 106). Azgelişmiş ülkelerde yaşayanlar dünya nüfusunun % 20'sini oluşturmakta ancak enerjinin % 1'ini kullanabilmektedir, büyük endüstri ülkeleri ise dünya nüfusunun % 30'u kadar olmasına rağmen enerjinin % 84'ünü tüketmektedir (Doğan, 2010: 68). Görülmektedir ki, enerji tüketimi ülke ekonomisinin büyüklüğüne göre değişirken, nüfusun dağılımıyla bir paralellik göstermemektedir. Enerji tüketimi ile GSMH arasında ise yakın bir ilişki bulunmakta ve nüfus başına enerji tüketimi o ülkenin refah seviyesini göstermektedir (Doğan, 2010: 68).

Elektrik enerjisi talebinin nasıl karşılandığı da ülkelerin gelişmişliği hakkında bilgi veren önemli bir unsurdur. Ülkeler, elektrik enerjisi talebini ithalat yoluyla karşılıyorsa, bu durum milli gelirlerinin bir kısmının ülke dışına çıkmasına neden olur ve enerjide dışa

bağımlılığa yol açabilir. Ülkeler kendi iç dinamikleriyle üretiyorsa nasıl ürettikleri önemlidir. Elektrik enerjisi; termik santraller, hidrolik santraller, nükleer santral, su, rüzgar tribünleri ve güneş enerjisinden üretilebilir. Elektrik enerjisi üretilirken tüketilebilir enerji kaynaklarının kullanılması doğal kaynakların yok olmasına, ülkenin bu doğal kaynaklara bağımlı hale gelmesine ve aynı zamanda çevre kirliliğine de yol açarak refahın düşmesine neden olabilir. Bunun yerine ülkeler; rüzgar, güneş ve jeotermal gibi yenilenebilir enerji kaynaklarıyla veya nükleer santrallerde enerji üretebilir. Bu enerji kaynakları termik santrallerin aksine çevre dostudur ve ülke kalkınmasında pozitif etki yapar (Yılmaz, 2012: 24-25). Aynı zamanda yenilenebilir olma özelliği, kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından da önemlidir.

Petrokimya sektörü, ekonomiler için büyük önem arz eden endüstriler arası ileri bağlantısı yüksek olan sürükleyici bir sektördür (Kara, 2011: 22). Sermaye ve teknoloji yoğun olan bu sektör, LPG¹ ve Gas Oil gibi petrol ürünleri ve petrol gaza dayalı temel girdileri kullanarak lastik, plastik, elyaf hammaddeleri ve diğer organik ara malları üretmektedir (DPT, 2008: 13). Petrokimya ürünleri az sayıda hammaddeden elde edilmesine rağmen nihai ürün bakımında zengindir, örneğin ABD’de 14000 kadar ticarete konu olan petrokimya ürünü bulunmaktadır (Kara, 2011: 6). Bu ürünlerin sermaye ve teknoloji yoğun olarak üretiliyor olması, gelişmiş bir sanayi ve ekonomiye ihtiyaç duyması demektir. Azgelişmiş ülkelerin yetersiz sermaye özelliği ve gelişmiş ülkelere göre teknoloji kullanımında geri kalmış olması dolayısıyla petrokimya ürünleri üretimi gelişmiş ülkelere göre daha düşük düzeyde olabilmektedir.

Ülkenin gelişmişlik seviyesi hakkında bilgi veren diğer unsur da çimento üretimi ve tüketimidir. Çimento kullanımının artması daha fazla yapının inşa edildiği anlamına gelmektedir. İnşaat yapımının artması, ya ülkedeki yatırımların artmasıyla doğacak yeni

¹ Liquefied Petroleum Gas (Sıvılaştırılmış petrol gazı)

tesislerin ihtiyaçlarını karşılamak için ya da artan nüfusun konut ihtiyaını sağlamak için gerçekleştirilecektir. Yani nsel ve gerisel baėlılıėı² yüksek olan inşaat sektörünün artması; imento sektörünün, demir sektörünün vb. birçok sektörün canlanmasını sağlayarak milli gelirde artış sağlayacaktır. Aynı zamanda üretim fazlası olan çimentonun ihraç edilmesi de ülkenin milli gelirine katkıda bulunacaktır. Tek başına ülkenin kalkınmışlığı hakkında bilgi vermede yetersiz olmasına rağmen, üretimi ve tüketimi arttığında birçok sektörü canlandırma özelliğine sahip olması açısından imento üretimi ve tüketimi önemli bir göstergedir.

Ülkede sahip olunan bilgisayarlar, gelir düzeyi arttığa önemli oranda artan bir iletişim aracıdır (Oruç ve Aslan, 2002: 25). Geliri yüksek olan ülkeler, geliri düşük ülkelere göre rahatlıkla bilgisayara ve bilgisayar sayesinde yararlanabileceği yeniliklere, internete erişebilmektedir. Böylelikle ekonomik gelişmişliği yüksek ülkelerde kişi başına düşen bilgisayar sayısının, azgelişmiş ülkelere kıyasla yüksek olması beklenir. Gelişmiş ülkelerde evinde bilgisayarı olan ev kullanıcılarının oranı 2010 yılında % 69 iken dünya genelinde bu oran % 36’dır ve internet kullanan veya evinde interneti olan kullanıcıların oranı ise bu oranlara yakın görülmektedir (Barış, 2013: 13). Bilgisayar ve tüm teknolojiler bilgiye dayalı üretilmekte, geliştirilmekte ve kullanılmaktadır. Bilgi teknolojileri eğitim alanında, sağlıkta, ekonomi alanında ve kamu yönetiminde nc rol oynadığı müddetçe okur-yazar olmayanların, yoksulların, kırsal kesimde yaşayanların ve İngilizce bilmeyenlerin dışlanmışlığı giderek büyümekte ve Birleşmiş Milletlerin 1997 yılında yaptığı saptamaya göre; gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasında bilgi teknolojileri ve onunla ilgili olan uçurum giderek atmakta, bilgi yoksulluğu adı verilen bir çeşit yoksulluk ortaya çıkmaktadır (Oruç ve Aslan, 2002: 26). Bilgisayar ile internete erişimin yaygınlaşmasıyla

²Ekonimler içerisinde bazı sektörler vardır ki, bu sektörlere ağırlık verilmesi sektörler arası ilişkilerden dolayı ekonomide bir sıçrama, birbyk itiş gerçekleştirebilir. Dolayısıyla Hirschman, sektörler arası ilişkilerde eř zamanlı bir kalkınmayı gerekli görmemektedir. Hatta bazı sektörlerde fazla kapasite yaratılarak gelişmenin hızlandırılmasının daha olası olacağını düşünmektedir.(Bkz., Cengiz YAVİLİOğLU, 2002a)

beraber gelişmekte olan lkeler Batıya bağımlı hale gelmiş, çünkü Batılı küresel şirketler içerikleri ve donanımı sürekli geliştirmekte, bilgisayara dayalı olarak yürütülen işleri bu gelişmelere adapte etmekte, gelişmekte olan ülkeler ise bağımlı halde bu gelişmeleri takip ederek sürece uyum sağlamaya çalışmaktadır (Yaylagül, 2013: 220).

Cam sektörüne baktığımızda üretim girdilerinin büyük bölümünü yurtiçinden sağlayan, sermaye ve enerji yoğun özellikte, yüksek kapasite ile çalışma mecburiyeti olan bir sektördür (Kirman, 1995: 1). Sermaye yoğun karakterli olan bu sektör, ihtiyaı olan sermayeye gelişmiş ülke ekonomilerinde daha kolay ulaşabilir. Bu yüzden düşük tasarruf özelliğine sahip azgelişmiş ülkelerde cam sektörü üretimi daha düşük düzeyde kalabilmektedir. Bu sektörün ilk yatırım maliyeti yüksek, kar marjı ise düşüktür (Ekti, 2013: 26). İlk yatırım maliyetinin yüksek olmasının yanında, belli aralıklarla cam eritme fırınlarının yenilenme zorunluluğu sürekli yatırım ihtiyaını da beraberinde getirmekte ve sermaye yoğun özellikte olmasına sebep olmaktadır (Yılmaz, 2015: 17). Sektörün hammadde ihtiyaını büyük oranda yurtiçinden sağlaması, döviz kurunda yaşanan yukarı yönlü hareketlerin maliyetleri açısından önemli derecede bir risk unsuru meydana getirmemektedir (Türkiye İş Bankası, 2017: 18). Ayrıca cam ürünlerin % 80’inden fazlasının diğer sektörlere satılması, cam sektörünü inşaat ve gıda sektörüyle de yakından bağlantılı kılmaktadır (Yılmaz, 2017: 17). Cam sektörü dünyada ortalama % 2-4 düzeyinde büyümekte ve uluslararası rekabet ancak belli kapasitenin üzerindeki cam fırınlarında mümkün olabilmekte, kk kapasiteli tesisler ise dar piyasalarda varlığını devam ettirmektedir (TOBB, 2012: 23).

Genel anlamda; parasal olmayan tlerde ele alınan fiziki tüketim ve üretim, gelişmiş sanayi yapısı gerektirmesi nedeniyle azgelişmiş ülkelerde düşük düzeylerde seyretmektedir.

I.2.2.Az gelişmişliğin Ekonomik Kaynakların Kullanım Potansiyeline Göre Tanımlanması ve Ölçülmesi

Bu yaklaşımda ülkelerin az gelişmişliği, kaynakların potansiyel kullanılabilirliği ile fiili kullanımının karşılaştırılmasıyla ölçülmektedir. Üretim faktörlerinden ve elinde bulunan tüm kaynaklardan gerektiği gibi yararlanamayan ülkeler, bu yaklaşıma göre az gelişmiş olarak tanımlanmaktadır (Çetin, 2014: 25). Ülkedeki mevcut kaynakların tam olarak kullanılması durumunda elde edilebilecek üretim düzeyine potansiyel GSMH, ülkenin gerçekte ulaştığı üretim düzeyine ise fiili GSMH denir. Bunların arasındaki fark GSMH açığını verir. Ülkenin GSMH açığı ne kadar büyük ise az gelişmişlik düzeyinin o kadar yüksek olduğuna işaret etmektedir. Açık azaldıkça da az gelişmişlik azalacak gelişmişlik artacaktır. Potansiyel GSMH ile fiili GSMH arasında fark olmaması durumunda ise az gelişmişlik söz konusu olmayacaktır (Han ve Kaya, 2006: 11).

GSMH açığının yüzdesel olarak hesaplanması ise şu şekildedir:

$$GSMH \text{ açığı} = \frac{GSMH_{fiili} - GSMH_{potansiyel}}{GSMH_{potansiyel}} \times 100$$

Bu hesaplama sonucunda değer pozitif çıkarsa enflasyonist açığı gösterir ve bu durum talebin arzdan fazla olması anlamına gelmektedir. Ulaşılan değer negatif ise resesyonist açığı ifade eder ve muhtemelen deflasyonist açıktan dolayı ortaya çıkmaktadır (Taban ve Kar, 2015: 13). GSMH açığı kriterini kullanmak pratik olsa da, bu türden bir hesaplama henüz yapılmadığı için bu yaklaşımın kullanılabilirliği ortadan kalkmaktadır (Berber, 2006: 245). Kaynakların kullanım oranlarının ölçülmesinde iş gücü için işsizlik oranı, doğal kaynak için ekilebilir arazi kullanım oranı, sabit sermaye için kapasite kullanım oranı veya atıl kapasite oranı, yeraltı zenginlikleri için hammadde ihracat oranı gibi ölçütler kullanılabilir (Erden, 2013: 13).

İşsizlik, hem çalışma gücünde ve arzusunda hem de cari ücret düzeyinde çalışmaya razı olup da iş bulamayan iş gücünün varlığıdır (Sürücü, 2014: 6). *İşsizlik oranı* ise; bir ekonomide çalışmak istemesine rağmen iş bulamayan işgücünün, toplam çalışabilir işgücüne oranıdır. Azgelişmiş ülkelerde sıkça yüksek işsizlik oranlarına rastlanmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde işsizliğin ortaya çıkışı daha çok sermaye yetersizliğinden, gelişmiş ülkelerde ise teknolojik ilerleme nedeni ile ortaya çıkmaktadır (Göktaş Yılmaz, 2005: 64). *İstihdam*; üretim faktörlerinin fiili olarak üretime katılması anlamına gelmekte ve bu kavram, işgücünün istihdam edilmesiyle birlikte diğer üretim faktörlerinin de istihdam edildiği varsayımıyla daha çok işgücünün üretime katılması anlamında kullanılmaktadır (Yıldırım vd., 2010: 21). Ülkedeki işsizlik oranının artması, belli bir işgücünün üretim sürecinden çekildiğini gösterdiği gibi, diğer üretim faktörlerinin de üretimden çekilmesine neden olabilir. Bu da ekonominin eksik istihdam ve atıl kapasite ile çalışmasına yol açmaktadır. *Atıl kapasite*, üretim biriminde kullanılabilecek durumda bulunduğu halde kullanılmayan kapasitedir. Fiili olarak kullanılan kapasitenin kullanılabilecek tüm kapasiteye oranlanmasıyla *kapasite kullanım oranına* ulaşılır. Bu oran artması, üretim hacminin artmasını, azalması ise üretim hacminde azalmayı ifade etmektedir.

Ölçüt olarak ele alınan bir kaynak da topraktır. Tarım sektörünün temel girdisi olan toprak, insanların yaşamını sürdürebilmesi, ülkelerin kalkınma ve refahının sağlanması için vazgeçilmez bir doğal kaynaktır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2014: 1). Doğal kaynaklar için ekilebilir arazi kullanım oranı, ülkelerin gelişmişliğin neresinde olduğuna dair ipucu veren bir göstergedir. Ekilebilir durumdaki araziler ne kadar çok kullanılır durumdaysa o kadar üretim gerçekleştirildiğini, şayet kullanım oranı düşük seviyede ise, tarımsal üretimin de düşük düzeyde kaldığını göstermektedir. Bu da, midesel ihtiyaçların karşılanmasında

oluşabilecek yetersizliğin yanı sıra endüstriyel ürünlere hammadde sağlamada da girdi yetersizliğine yol açabilecektir.

Hammadde ihracat oranı ihracatın içindeki hammaddenin payını ifade eden bir göstergedir. Nihai mal haline gelmemiş ve işlenmemiş haldeki mallar hammadde malları olup, katma değeri düşük mallardır. Azgelişmiş ülkelerde hammaddeyi işleyebilecek ileri teknoloji ve sermaye yoğun üretimin bulunmaması ya da sınırlı olmasından dolayı böyle ülkeler, gelişmiş ülkelere kıyasla daha fazla hammadde yoğun ihracat yapmaktadırlar. Bu nedenle katma değeri düşük olan hammadde ihracatının ülke gelirine katkısı da sınırlı olacaktır. Buna tezat olarak, petrol zengini ülkelerin yoğun hammadde ihracatı yapmasıyla ekonomisi büyüyen ülkeler de bulunmaktadır. Ancak bu tür ülkelerin ekonomilerindeki büyüklük, kalkındıkları anlamına gelmeyebilir. Kalkınmışlık düzeyini yorumlayabilmek için diğer gelişmişlik göstergelerinin de incelenmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak ülkelerin gelişmişliğini, ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre tanımlarken ve ölçerken, ülkelerin kaynaklarını ne derece etkin ve yeteri kadar kullandığına bakılmaktadır. Azgelişmiş ülkeler, kapasitelerini yeteri kadar ve etkin kullanamazken, gelişmiş ülkeler kaynaklarını daha etkin ve daha yüksek düzeyde kullanabilmektedir.

I.2.3. Azgelişmişliğin Toplumsal ve Bireysel Temel İhtiyaçların Karşılanmasına Göre Tanımlanması ve Ölçülmesi

Bu tanımlama ve ölçümde, insanların temel ihtiyaçlarının karşılanmasında bilimsel kriterlerle tespit edilen ölçütler kullanılmaktadır ve buna göre ülkedeki nüfusun büyük bir kısmı toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarını karşılayamayacak düzeydeyse o ülke azgelişmiş ülke kapsamına girmektedir (Bakan ve Kocağ, 2012: 286). Belirli ihtiyaçların karşılanmasında bir doyum noktası vardır ve bu ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin

gelir esnekliği, belirli bir gelir düzeyinden sonra azalır, böyle bir durumda azgelişmişliğin ölçülmesinde temel ihtiyaçların karşılanma düzeyini gösteren değerler kullanılabilir (Berber, 2006: 246). Bahsedilen bu temel ihtiyaçlar; beslenme, barınma, giyinme, sağlık ve eğitim ihtiyaçlarıdır. Azgelişmişliğin ölçülmesinde, bu ihtiyaçların karşılanma düzeyini gösteren rakamlar kullanılmakta ve asgari sınıra ulaşamayan ülkeler azgelişmiş olarak adlandırılmaktadır. Temel ihtiyaçlarını karşılayamayan bireylere ise yoksul denilmekte ve yoksulluk, daha çok azgelişmiş ülkelerde görülmekle birlikte, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde de kendini göstermektedir. Dünya Bankası, günlük kişi başına düşen 1 dolar kazancı *uluslararası yoksulluk sınırı* olarak belirlemektedir (Hatun, 2002: 12). Yoksulluk kavramı, mutlak ve nispi yoksulluk olarak ayrı ayrı değerlendirilmektedir. Mutlak yoksulluk, bireylerin sadece yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan minimum gelir düzeyidir. Nispi ya da görelî yoksulluk ise, bireyin refah düzeyinin, içinde bulunduğu toplumun ortalama refah düzeyinden daha düşük olması durumudur. Nispi yoksulluk durumunda bireyler, mutlak yoksulluğa göre ihtiyaçlarının daha çoğunu karşılayabilmektedirler.

Beslenme ihtiyacı, bireylerin sağlıklı bir şekilde büyümeleri, gelişmeleri ve verimli çalışabilmeleri için gerekli olan en temel ihtiyaçlardandır. Yeterli ve sağlıklı beslenen birey çalışma hayatında daha verimli olacağından, bu durum ülke ekonomisine de pozitif olarak yansıyacaktır. Nitelikli işgücü ihtiyacına katkıda bulunamayan yoksullar ise özellikle ekonomik açıdan içerisinde bulunduğu toplumlarda risk faktörü olarak görülmekte, ayrıca toplumsal emek sürecine katılmadığı gibi sadece yardımlarla geçinmeleri de ülke ekonomisi adına sorun kaynağı olmaktadır (Aksan, 2012: 10). Yetersiz ve dengesiz beslenme problemi ise, başta azgelişmiş ülkeler olmak üzere, gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkelerde farklı derecelerde olup önemli bir sağlık ve refah sorunu olarak

karşımıza çıkmaktadır (Dölekoğlu ve Yurdakul, 2004: 63). Bireylerin sağlıklı olabilmeleri için günlük alması gereken kalori miktarları belirlenmiştir ve bu kalorinin alınacağı bir gıda sepeti tespit edilmiştir. Temel gıda maddelerinden oluşan minimum gıda sepetinin maliyeti ile sadece gıda maddelerinin esas alındığı *mutlak açlık sınırı*³ hesaplanmakta ve her bireyin alması gereken günlük kalori miktarı esas alınarak, bu kaloriden daha azını alan bireyler yoksulluk sınırını oluşturmaktadır (Taş ve Özcan, 2012: 424). Dünya Bankası'nın 1990 yılında yaptığı bir çalışmada, bir insanın yaşayabilmesi için gerekli görülen asgari düzeydeki kalori miktarı olan 2400 kalorilik gıda sepetinin fiyatı, mutlak yoksulluğun sınırı olarak belirlenmiştir (Tireli, 2009: 33). Mutlak yoksulluk sınırı, temel gereksinimler de (sağlık, barınma, eğitim, giyim) göz önüne alınarak gıda harcamalarına ek olarak hesaplanabilir, bunun yanı sıra günümüzde azgelişmiş ülkelerde mutlak yoksulluk sınırı, temel ihtiyaçlar yaklaşımı baz alınarak hesaplanmaktadır (Arpacıoğlu ve Yıldırım, 2011: 62). TÜİK, 2002-2009 döneminde Hanehalkı Bütçe Anketi verilerini kullanarak yaptığı çalışmada, referans grup olarak gıda harcamasına göre sıralı 3. ve 4. %10'luk dilimin gıda tüketiminde en önemli paya sahip 80 maddelik gıda sepeti tespit etmiş ve bireyin alması gereken 2100 kalori bu sepetten oluşturulmuştur. Sepetin maliyeti ise *gıda yoksulluk sınırı*⁴ olarak alınmaktadır (TÜİK, 2016). Uluslararası Bilim Akademisinin Besin Araştırma Komitesine göre belirlenen kalori ihtiyacı bir yetişkin için 2000-3000 cal/gr'dır (Sayan, 1999: 56). Tespit edilen kalori miktarının alınması bireylerin sağlığı için gerekli olup, alınmaması durumunda bireyin sağlığında bozulmalara yol açabilmektedir. Belirlenen kalori düzeyine ulaşan bireylerin bu kaloriyi hangi besinlerden elde ettiği de önemlidir. Tek tip gıda ürününden ya da gıda grubundan elde ederse bu durum dengeli beslenme

³Açlık sınırı TÜİK tarafından, bir insanın yaşamını sürdürebilmesi için alması gereken temel gıda maddelerinin oluşturduğu sepetin maliyeti olarak tanımlanmaktadır (TÜİK, 2008: 35).

⁴Gıda (açlık) sınırının belirlenmesinde TÜİK'in kullanmış olduğu sepette şu maddeler yer almaktadır: ekmek ve tahıllar (ekmek, pirinç, makarna, bulgur), balık, et (tavuk, dana, koyun eti), süt, yoğurt, peynir, yumurta, sıvı ve katı yağlar, meyveler, sebzeler, şeker, bal, reçel, çikolata, sala vb., kakao, çay, kahve, alkolsüz içecekler (su, kola) (TÜİK, 2008: 36).

sorununu karşımıza çıkarttığından, asgari kalori miktarının yanında dengeli beslenme de dikkate alınır sa daha anlamlı sonuçlar elde edilmiş olacaktır (Ökten ve Kale, 2009: 64). Çoğu insan için toplam kalori tüketiminde önerilen dengeli beslenme, karbonhidrat için % 55-60, yağ için % 30'dan az ve protein için % 10-15 değerleri arasındadır (Gürsoy vd.,2001: 19). Bireylerin yaşamlarında sağlıklı beslenmeleri ve hem topluma hem de ekonomiye verimli bir şekilde katkısının bulanabilmesi adına verilen bu özellikleri tüm ayrıntılarıyla ölçmek zor olduğu için ülkelerin azgelişmişliklerinin test edilmesi bu konuda sınırlı kalmaktadır. Günlük kalori tüketimini ölçmek mümkün olmasa da ortalama yaşam süresi uzadıkça bireylerin sağlıklı beslendiği ve sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanabildiği kabul edilmektedir (Alagöz, 2017).

Ülkelerin gelişmişliği hakkında bilgi veren bir diğer husus da barınmadır. Bireyler daha rahat ve daha nitelikli konutlarda yaşama isteği içindedir. Ancak azgelişmiş ülkelerde bireyler, daha iyisine daha güzeline ulaşmaktan çok temel barınma ihtiyacını karşılayabileceği bir konut ihtiyacı içindedirler. Nüfusun daha çok kentlerde yaşıyor olması gelişmiş ülkelerde görülen bir özellik olduğundan kentleşme kalkınma adına olumlu bir durum olarak görölmektedir. Ancak altyapı hizmetleri, istihdam alanı gibi yönlerden göç almaya hazır olmayan kentlere yaşanan hızlı göçler, barınma ihtiyacının karşılanması yönünden sıkıntılar ortaya çıkarmaktadır. Kente göçen bireyler bu nedenle, barınaklarda ve gecekondularda yaşamak zorunda kalmakta, refahı düşük olsa da barınma ihtiyacını karşılamış görünmektedir. Bunun yanında aynı odada yaşamak zorunda kalan kişi sayısının fazlalığı, o bireylerin barınma ihtiyacını karşılamış gibi görünmesine neden olsa da refahı konusunda istenilen düzeye ulaşmış oldukları anlamına gelmeyeabilmektedir. Halbuki kalkınma için söz konusu olan, bireylerin yaşam şartlarını iyileştirmek ve daha yüksek refah düzeyine ulaştırmaktır. Ayrıca konutlar, bireylerin sağlığı ile de ilişkilendirilmiştir.

Genellikle en iyi konutlarda yaşayan bireyleri işaret eden yüksek düzeyde gelir, en yüksek düzeyde sağlık bakımı, yüksek düzeyde zeka ve eğitim, uygun dış bakımı, yararlı kişisel sağlık bakımı, sağlığın korunması ve sağlık artışı gibi özellikler söz konusuysa, bu durumun aksine, sağlığı ve yaşamı tehdit eden faktörler kötü konutlarda yaşamını sürdüren bireylerde bulunma eğiliminde olmaktadır (Arpacı ve Ersoy, 2003: 3). Konutların niteliğinin ölçülmesi güç olsa da bazı nicel verilerle barınma adına bilgi sahibi olunabilmektedir. Bunlardan biri, kişi başına düşen konut kullanım alanı olup, konutu kullanan kişi sayısı arttıkça kullanım alanı daralacağından, konutu paylaşan kullanıcı sayısı kaliteyi belirleyen en önemli göstergelerden biridir (Özbudak ve Bekleyen, 2006: 347). Bir diğer gösterge ise oda başına düşen kişi sayısıdır. Oda başına düşen kişi sayısı hesaplanırken TÜİK tarafından yapılan bir çalışmada, salon dahil edilmiş, mutfak, banyo ve tuvalet hariç tutulmuştur⁵. Sağlıklı yaşam koşulları ile konutta yaşayan birey sayısı arasında doğrudan bir ilişki olup, oda sayısının az ancak birey sayısının fazla olduğu konutlarda bu koşullar bireylerin ruhsal ve fiziki durumlarını etkilemektedir (Özbudak ve Bekleyen, 2006: 347). Bu nedenle, konutta yaşayan birey sayısından ziyade, oda başına düşen birey sayısı daha sağlıklı bir sonuç vermektedir. Türkiye’de oda başına düşen kişi sayısı ikiye, gelişmiş ülkelerde bu sayı bir veya daha azdır (MEB, 2011: 4).

Toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçlardan birisi de sağlık hizmetlerinden yararlanabilme olanağıdır. Bireylerin önce kendine daha sonra da topluma faydalı olabilmeleri için beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının yanı sıra sağlıklı olması vazgeçilemez bir ihtiyaçtır. Sağlığını kaybeden veya sağlığı konusunda noksanlık yaşayan bireyler sosyal hayatlarında aksaklık yaşayabilecekleri gibi, çalışma hayatında yer alamamakta ya da sağlıklı insanlara kıyasla daha düşük bir verimlilikte çalışarak ülke

⁵Bkz. TÜİK (2013), “*Nüfus ve Konut Araştırması, 2011*”, Düzeltilmiş Haber Bülteni, Sayı: 15843

ekonomisine daha az katkıda bulunabilmektedirler. Eğitimle olduğu kadar sağlıkla da yakından ilişkili olan beşeri sermaye, ekonomik büyümenin sağlanması için sağlığın ve ülkedeki sağlık seviyesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Gökbunar ve Duramaz, 2015: 298). Bu nedenle sağlıklı olmak ve sağlık hizmetlerine ulaşabilmek, daha kaliteli bir yaşam için önem arz etmektedir. Gelişmiş toplumlarda sağlık hizmeti daha nitelikli ve yeterli düzeyde sunulmakta, az gelişmiş toplumlarda ise bu hizmete ulaşma imkanı sınırlı kalmaktadır. Bunu ölçmenin yolu ise, bebek ölüm oranı, ortalama yaşam süresi, GSYH içinden sağlık harcamalarına ayrılan pay, doktor başına düşen hasta sayısı, yüz bin kişiye düşen yatak sayısı gibi göstergelerle mümkün olabilmektedir. Yapılan sağlık harcamalarının nicelik ve nitelik olarak gelişimi beşeri sermaye düzeyinde bir iyileşme ortaya çıkaracak, bu da milli gelir üzerinde doğrudan ve dolaylı bir etki meydana getirecek, ayrıca bu konuda yapılan yatırımlar büyüme kapasitesini arttırdıkça yoksulluk ve eşitsizlik gibi temel sorunlar azalabilecek hatta zamanla ortadan kalkabilecektir (Gökbunar ve Duramaz, 2015: 299). Bebek ölüm oranının ve doktor başına düşen hasta sayısının azalması ise sağlık alanında ilerlemeyi işaret ederken, diğerlerinin azalması sağlık hizmetlerinin niteliğinde düşüş olduğunu göstermektedir.

Yaşamın devam ettirilmesinde beslenme, barınma ve sağlık gibi temel ihtiyaçların ardından gelen bir diğer ihtiyaç da bireylerin eğitim ihtiyacıdır. Eğitim, bireylerin kişisel gelişimine ve beşeri sermayesine katkıda bulunacağı gibi ülke ekonomisini de etkileyebilmektedir. Ekonomik kalkınma, üretimde artış sağlayacak teknolojinin gelişmesi, sermayenin ve kaynakların akılcı ve en iyi şekilde kullanılması ile mümkün olup, eğitilmiş ve yüksek beşeri sermayeye ulaşmış olan bireylerle kalkınma sağlanabilecektir (Çetin, 2014: 14). 1960 yılında yapılan çalışmalar, ekonomik büyümedeki artışın önemli bir bölümünün, işgücündeki eğitim düzeyinin artışından kaynaklandığını ortaya koymaktadır

(Çakmak, 2008: 35). Eğitimin, toplumsal ve bireysel bir ihtiyaç olduğu kadar kalkınmadaki yerinin de önemli olması, az gelişmiş ve gelişmiş ülkelerde toplumların arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Eğitim ihtiyacının ne oranda karşılandığını ölçmek için kullanılan eğitimle ilgili göstergeler; okur-yazar oranı, okullaşma oranı, üniversite bitirenlerin oranı, eğitim harcamaları gibi göstergelerdir. Bu rakamlar yükseldikçe eğitim seviyesi de yükselmekte, bireylerin beşeri kalitesi artmaktadır. Ayrıca eğitimin büyümeye ve kalkınmaya olan etkisi uluslararası kıyaslamalar yoluyla da belirlenmiş olup, yüksek gelir düzeyine sahip ülkelerin eğitim düzeylerinin de yüksek olduğu görülmektedir (Nartgün vd., 2013: 82).

Toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasında ölçümü güçleştiren bir husus vardır ki bu, miktar unsurunun yanında kalite unsurunun da dikkate alınması gerekliliğidir (Taban ve Kar, 2015: 14). İnsanın sosyo-kültürel bir varlık olduğu düşünüldüğünde ise, temel ihtiyaçlar kavramı, maddi yaşamın sürdürülebilmesinin yanında maddi olmayan alanlara da yayıldığından ölçümü sayısal temellere dayandırma imkanı zorlaşmaktadır (Erden, 2013: 14). Ölçümün yetersiz kaldığı durumlarda, diğer yaklaşımlarla birlikte değerlendirilmesi incelemeleri daha sağlıklı sonuçlara götürebilmektedir.

I.3. Kalkınmanın Ölçülmesi ve Kullanılan Endeksler

Ülkeler, sosyal ve ekonomik refah düzeylerini arttırarak, yaşam kalitelerini iyileştirerek kalkınmayı hedeflemektedir. Gözlem yoluyla kalkınmışlıkları hakkında fikir edinmek mümkün olsa da kesin bir sonuca ulaşabilmek için kalkınmışlık düzeylerini ölçen sayısal verilere ihtiyaç vardır. Kalkınmanın ölçülebilmesi, ülkelerin kalkınmışlık düzeylerini tespit edebilmek, hangi yönden kalkınamadılarsa o alanda geliştirme çalışmaları yapabilmek ve kalkınmışsa sürdürülebilirliğini sağlamak, diğer ülkelerle mukayesesini yapabilmek adına önemlidir.

Ülkelerin GSYH, GSMH, kişi başına düşen milli gelir göstergelerine bakıldığında ülkenin geliri hakkında kendi içinde yıllar boyunca yaşadığı gelişimi hakkında bilgi sahibi olursa da ülkeler arası karşılaştırma yaparken satın alma gücündeki farklılıkları yansıtmadığından yanıltıcı olabilmektedir. Bunu gidermek ve daha doğru sonuca ulaşmak için satın alma gücü paritesi yöntemiyle ülkeler arasındaki fiyat farklılıklarını giderecek bir hesaplama yoluna gidilmiştir. Yine de bu göstergeler kalkınma hakkında bilgi vermek için tek başına yeterli değildir. Çünkü eğitim, kültür, sağlık gibi koşulların hangi düzeyde olduğunu yansıtmaktadır. Bu da kalkınma için farklı bir ölçüm ihtiyacını doğurmuştur. Ancak bunu ölçmek için tek başına yeterli bir endeks yoktur ve Kaynak’a göre yaşam kalitesini ölçebilecek sentetik bir endeks şunlardan oluşmalıdır; okur-yazar oranı, kişi başına kalori tüketimi, ortalama ömür, bebek ölüm oranı, günlük gazete tirajı, kişi başına demir-çelik tüketimi, kişi başına kalori tüketimi vb. (Kaynak, 2005: 50).

Kalkınmanın ölçülmesi için tek başına yeterli bir endeksin olmaması, kalkınmanın ölçülmesindeki zorluklardan kaynaklanmaktadır. Çünkü kalkınma; niceliksel özelliklerinin yanında niteliksel özelliklere de sahiptir ve fiziksel sermayenin yanında *beşeri sermayenin* kalkınmaya olan katkısı önemli rol oynamaktadır. Beşeri sermaye OECD’nin tanımına göre; ekonomik refahın arttırılmasını kolaylaştıran, sosyal ve kişisel gelişimi sağlayan, bilgi ve beceri gibi işgücü tarafından sahip olunan yeteneklerdir (Eser ve Ekiz Gökmen, 2009: 43). Schultz’un bahsettiği gibi beşeri sermaye görülememekte ancak etkileri görülebilmektedir (Doğan ve Şanlı, 2003: 181). Bu da beşeri sermayenin ölçümünü mümkün kılmamaktadır. Beşeri sermayenin ölçülemediğinden; İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE), İnsani Yoksulluk Endeksi (İYE), Gelir Dışı İnsani Gelişim Endeksi (GDİGE), Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE)⁶, gini katsayısı, Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi

⁶İnsani Yoksulluk Endeksi’ne yenilikçi bir alternatif olarak Oxford Üniversitesi Yoksulluk ve İnsani Gelişme Girişimi tarafından ve UNDP’nin desteğiyle geliştirilmiştir.

(CDGE), Cinsiyete Göre Yetki Endeksi (CGYE) gibi hesaplamalar göz önüne alınarak ülkelerin kalkınmışlık düzeyleri hakkında bilgi sahibi olunabilir.

I.3.1. İnsani Gelişme Endeksi (İGE)

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilen İnsani Gelişme Endeksi (İGE) (Human Development Index-HDI), insani gelişme kavramını sayısal olarak ifade etmekte ve üç farklı boyutta değerlendirmektedir. İnsani kalkınma endeksi ya da beşeri kalkınma endeksi olarak da adlandırılmaktadır. İlk boyutu, ortalama yaşam beklentisi ile ölçülen uzun ve sağlıklı bir ömür; ikinci boyutu, okuryazarlık ve okullaşma oranı ile ölçülen eğitim ve bilgi düzeyi; üçüncü boyutu, satın alma gücü paritesine göre hesaplanan kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla rakamlarıdır (Günsoy, 2005: 38). İGE'yi oluşturan bu üç boyutun endekse katkısı; gelir için yüzde 32, eğitim için yüzde 34 ve yaşam beklentisi için yüzde 34 olmaktadır ve ayrıca bu üç unsurdan en az ağırlıklı olanı gelir endeksi olmasına rağmen kişi başına gerçek gelir, İGE artışına en fazla katkıda bulunan etken olmaktadır (Gürses, 2009: 343).

İGE'nin hesaplanması ise şu şekildedir (Ünal, 2008: 91):

- Yaşam Beklentisi Endeksi= (Ortalama ömür beklentisi-25) : (Maksimum ömür beklentisi-25)⁷

Eğitim Standardı, okur-yazar oranı ve bileşik ilk-orta-yüksek okullaşma oranlarının endeksleri alınarak şöyle hesaplanmaktadır;

$$\text{Okur-yazar endeksi} = (\text{okur yazar oranı}-0) : (100-0)$$

$$\text{Okullaşma endeksi} = (\text{okullaşma oranı}-0) : (100-0)^8$$

- Eğitim Endeksi = (2/3 okur yazar endeksi) + (1/3 okullaşma endeksi)

⁷ 25 rakamı, beklenen minimum ömrü ifade etmektedir.

⁸Okur yazar ve okullaşma oranındaki maksimum değer 100, minimum değer 0'dır.

Gelir endeksinin hesaplanmasında ise, ülkeler arası farklılıkları gidermek için Satın Alma Gücü Paritesine (SAGP) göre hesaplanmış kişi başına yatırım rakamları kullanılmakta ve gelirin refah düzeyine katkısını dikkate alan hesaplamalar yapılmaktadır.

- Kişi başına gelir endeksi = $(\text{Log } y - \text{logymin}) : (\text{logymax} - \text{logymin})^9$

$$\text{İGE} = (\text{Yaşam beklentisi endeksi} + \text{Eğitim endeksi} + \text{Kişi başına gelir endeksi})/3$$

Tablo 1.2: İGE Hesaplamasında Kullanılan Maksimum Ve Minimum Değerler

	Maximum değer	Minimum değer
Doğumda yaşam beklentisi	85	25
Yetişkin okur-yazarlık oranı	100	0
Bileşik okullaşma oranı	100	0
Kişi başına düşen GSYH (SGPABD\$)	40.000	100

Kaynak: (Kabaş, 2009: 87)

İnsani Gelişme Endeksi sonuçları 0 ile 1 arasında değişmektedir. Sonuç 0'a yakın ise insani gelişmişlik düzeyi düşük, 1'e yakın ise insani gelişmişlik düzeyi yüksek olduğu anlamına gelmektedir ve ülkedeki insani gelişmişliğin iyi düzeyde olması için sonucun 1'e yakın çıkması gerekmektedir. İnsani Kalkınma Raporlarında (İGR) ülkeler gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırılmıştır. 1990 yılında yayınlanan raporda ülkeler İGE'ye göre üçe ayrılarak; değer aralığı 1.000-0.800 olan ülkeler için yüksek insani gelişme (high human development), 0.799-0.500 arasında olan ülkeler için orta insani gelişme (medium human development) ve 0.499-0.000 arasında olan ülkeler için de düşük insani gelişme (low human development) olarak sınıflandırılmıştır. 2009 yılında yayınlanan insani gelişme raporuna göre ise ülkelerin İGE değerlerine göre dört sınıflandırmaya tabi tutulduğu görülmektedir. 2009 yılındaki sınıflandırmada İGE değeri 1.000-0.900 aralığında olan ülkeler çok yüksek insani gelişme (very high human development), 0.899-0.800 aralığındaki ülkeler yüksek insani gelişme, 0.799-0.500 aralığındaki ülkeler orta insani gelişme ve 0.499-0.000 aralığında olan ülkeler ise düşük insani gelişme grubuna dahil edilmiştir. 2010 yılında ise çok yüksek insani gelişme 1.000-0.788 değer aralığına

⁹Log y'de bulunan y, kişi başına düşen milli gelirin Satın Alma Gücü Paritesinin değeridir ve UNDP tarafından belirlenen y değerleri için; minimum y sabit olan 100 (dolar), maksimum y ise 40 000 (dolar) rakamıdır.

genişletilmiştir. Böylelikle çok yüksek insani gelişime sahip ülke sayısı önceki yıllara göre artmış olarak görünmektedir. 2013 yılından itibaren de İGE değer aralığı 1.000-0.800 olan ülkeler çok yüksek insani gelişime sahip ülkeler olarak sınıflandırılmıştır.

İGE, geliştirildikten sonra zamanla değişime uğramıştır. 1990 yılında yayınlanan İGR’de, İGE; üç alt endeksin (yaşam beklentisi, yetişkin okur-yazar oranı, kişi başına GSYH) ortalamasının 1’den çıkarılmasıyla hesaplanırken, 1991 yılında yapılan iki önemli değişiklikle eğitim alt endeksinin hesaplanışına ortalama okullaşma yılı eklenmiş, ikinci olarak da ülkelerin GSYH hesaplama yönteminde ülkelerin gelir düzeyine göre farklı hesaplama yoluna gidilerek hesaplama yönteminde değişikliğe gidilmiştir (Demir şeker, 2011: 4-5). 1994 yılındaki değişiklikte ise, endekslerin hesaplamasında kullanılan maksimum ve minimum değerler tablo 3’teki halde sabitlenmiş olup değişen hesaplama yöntemlerinin sonucunda İGE’nin formülünde, hesaplanan ortalamanın artık 1’den çıkarılmadığı görülmektedir (Demir şeker, 2011: 6)¹⁰. UNDP’nin 2016 yılındaki İnsani Gelişme Raporunda 188 lke için belirlediği İGE ise tablo 4’te, en yüksek insani gelişimden en düşüğüne doğru sıralanmıştır.

¹⁰ Hesaplama yöntemindeki diğer değişiklikler için bkz. Demir şeker, 2011.

Tablo 1.3: 2015 yılı İnsani Gelişme Endeksi

İGE sıralaması	Ülkeler	İGE	İGE sıralaması	Ülkeler	İGE	İGE sıralaması	Ülkeler	İGE
<i>Çok Yüksek İnsani Gelişme</i>			63	Sejšeller	0.782	125	Namibya	0.640
1	Norveç	0.949	64	Mauritius	0.781	127	Guyana	0.638
2	Avustralya	0.939	65	Trinidad Ve Tobago	0.780	127	Mikronezya (Federe Devletleri)	0.638
2	İsviçre	0.939	66	Kosta Rika	0.776	129	Tacikistan	0.627
4	Almanya	0.926	66	Sırbistan	0.776	130	Honduras	0.625
5	Danimarka	0.925	68	Küba	0.775	131	Hindistan	0.624
5	Singapur	0.925	69	İran (İslam Cumhuriyeti)	0.774	132	Butan	0.607
7	Hollanda	0.924	70	Gürcistan	0.769	133	Doğu Timor	0.605
8	İrlanda	0.923	71	Türkiye	0.767	134	Vanuatu	0.597
9	İzlanda	0.921	71	Venezuela (Bolívar Cumhuriyeti)	0.767	135	Kongo	0.592
10	Kanada	0.920	73	Sri Lanka	0.766	135	Ekvator Ginesi	0.592
10	Amerika Birleşik Devletleri	0.920	74	Saint Kitts Ve Nevis	0.765	137	Kiribati	0.588
12	Hong Kong Çin (ÖİB)	0.917	75	Arnavutluk	0.764	138	Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti	0.586
13	Yeni Zelanda	0.915	76	Lübnan	0.763	139	Bangladeş	0.579
14	İsveç	0.913	77	Meksika	0.762	139	Gana	0.579
15	Lihtenşayn	0.912	78	Azerbaycan	0.759	139	Zambiya	0.579
16	Birleşik Krallık	0.909	79	Brezilya	0.754	142	Sao Tome Ve Principe	0.574
17	Japonya	0.903	79	Grenada	0.754	143	Kamboçya	0.563
18	Kore (Cumhuriyeti)	0.901	81	Bosna-Hersek	0.750	144	Nepal	0.558
19	İsrail	0.899	82	Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti	0.748	145	Myanmar	0.556
20	Lüksemburg	0.898	83	Cezayir	0.745	146	Kenya	0.555
21	Fransa	0.897	84	Ermenistan	0.743	147	Pakistan	0.550
22	Belçika	0.896	84	Ukrayna	0.743	<i>Düşük İnsani Gelişme</i>		
23	Finlandiya	0.895	86	Ürdün	0.741	148	Svaziland	0.541
24	Avusturya	0.893	87	Peru	0.740	149	Suriye Arap Cumhuriyeti	0.536
25	Slovenya	0.890	87	Tayland	0.740	150	Angola	0.533
26	İtalya	0.887	89	Ekvador	0.739	151	Tanzanya (Birleşik Cumhuriyeti)	0.531
27	İspanya	0.884	90	Çin	0.738	152	Nijerya	0.527
28	Çek Cumhuriyeti	0.878	91	Fiji	0.736	153	Kamerun	0.518
29	Yunanistan	0.866	92	Moğolistan	0.735	154	Papua Yeni Gine	0.516
30	Brunei Darüsselam	0.865	92	Saint Lucia	0.735	154	Zimbabve	0.516
30	Estonya	0.865	94	Jamaika	0.730	156	Solomon Adaları	0.515
32	Andora	0.858	95	Kolombiya	0.727	157	Moritanya	0.513
33	Kıbrıs	0.856	96	Domonika	0.726	158	Madagaskar	0.512
33	Malta	0.856	97	Surinam	0.725	159	Ruanda	0.498
33	Katar	0.856	97	Tunus	0.725	160	Komorlar	0.497
36	Polonya	0.855	99	Dominik Cumhuriyeti	0.722	160	Lesoto	0.497
37	Litvanya	0.848	99	Saint Vincent Ve Grenadinler	0.722	162	Senegal	0.494
38	Şili	0.847	101	Tonga	0.721	163	Haiti	0.493
38	Suudi Arabistan	0.847	102	Libya	0.716	163	Uganda	0.493
40	Slovakya	0.845	103	Belize	0.706	165	Sudan	0.490

Tablo 1.3'ün devamı

41	Portekiz	0.843	104	Samoa	0.704	166	Togo	0.487
42	Birleşik Arap Emirlikleri	0.840	105	Maldivler	0.701	167	Benin	0.485
43	Macaristan	0.836	105	Özbekistan	0.701	168	Yemen	0.482
44	Letonya	0.830	<i>Orta İnsani Gelişme</i>			169	Afganistan	0.479
45	Arjantin	0.827	107	Moldova (Cumhuriyeti)	0.699	170	Malavi	0.476
45	Hırvatistan	0.827	108	Botsvana	0.698	171	Fildişi Sahili	0.474
47	Bahreyn	0.824	109	Gabon	0.697	172	Cibuti	0.473
48	Karadağ	0.807	110	Paraguay	0.693	173	Gambiya	0.452
49	Rusya Federasyonu	0.804	111	Mısır	0.691	174	Etiyopya	0.448
50	Romanya	0.802	111	Türkmenistan	0.691	175	Mali	0.442
51	Kuveyt	0.800	113	Endonezya	0.689	176	Kongo (Demokratik Cumhuriyeti)	0.435
<i>Yüksek İnsani Gelişme</i>			114	Filistin Devleti	0.684	177	Liberya	0.427
52	Belarus	0.796	115	Vietnam	0.683	178	Gine-Bissau	0.424
52	Umman	0.796	116	Filipinler	0.682	179	Eritre	0.420
54	Barbados	0.795	117	El Salvador	0.680	179	Sierra Leone	0.420
54	Uruguay	0.795	118	Bolivya (Çokuluslu Devleti)	0.674	181	Mozambik	0.418
56	Bulgaristan	0.794	119	Güney Afrika	0.666	181	Güney Sudan	0.418
56	Kazakistan	0.794	120	Kırgızistan	0.664	183	Gine	0.414
58	Bahamalar	0.792	121	Irak	0.649	184	Burundi	0.404
59	Malezya	0.789	122	Yeşil Burun Adaları	0.648	185	Burkina Faso	0.402
60	Palau	0.788	123	Fas	0.647	186	Çad	0.396
60	Panama	0.788	124	Nikaragua	0.645	187	Nijer	0.353
62	Antigua Ve Barbuda	0.786	125	Guatemala	0.640	188	Orta Afrika Cumhuriyeti	0.352

Kaynak: (UNDP, 2016)

Yukarıdaki tabloya göre 2015 yılındaki en yüksek insani gelişmeye sahip ülke 0,949 değeriyle Norveç, en düşük olan ülke ise 0,352 ile Orta Afrika Cumhuriyetidir. Orta insani gelişmişliğe sahip ülkelerin endeks değerleri ise 0,699 olan Moldova (Cumhuriyeti) ile 0,550 olan Pakistan arasında değişen değerlerden meydana gelmiştir. Rusya 0,804 değerindeki İGE ile çok yüksek insani gelişmişliğe sahip olup, 0,794 değeriyle Kazakistan, 0,767 değeriyle Türkiye, 0,759 değeriyle Azerbaycan ve 0,701 değeriyle Özbekistan yüksek insani gelişmişliğe sahip ülke grubundadırlar. Orta insani gelişmişliğe sahip Türkmenistan ile Kırgızistan'ın İGE değerleri ise sırasıyla 0,691 ve 0,664'tür.

İGE'ni geliştiren Pakistan'lı iktisatçı Mahbubul Haq, "İGE, kişi başına düşen ulusal gelir kadar kabadır. Ancak hiç değilse insan yaşamının toplumsal boyutuna daha duyarlı bir sayısal ifadedir" diyerek İGE'nin de gelişmeyi ölçmede yetersiz kaldığını vurgulamıştır

(Gürses, 2009: 343). Bu yetersizliği gidermek adına İGE'nin yanında Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi gibi endekslere bakılmaktadır.

I.3.2. Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE)

Bir diğer kalkınma göstergesi de Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE)'dir. Bu endeks, erkekler ve kadınların insani gelişmenin üç temel boyutundaki kazanımları arasındaki farklılıkları ölçmekte olup 0 ile 1 arasında değişen değerler almakta ve İGE için kullanılan yöntemin kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı hesaplanması yoluyla elde edilmektedir (İGR, 2015b: 1). Tablo 1.5'te görülmektedir ki, İGE'de ilk sırada yer alan ülkelerde kadın ve erkek için insani gelişme tamamen eşit olarak sağlanamamış olabilmektedir. Bununla birlikte çok yüksek insani gelişime sahip olmayan ülkelerde ise kazanılan insani gelişme kadın ve erkek için daha eşit sağlanmış olabilmektedir.

Tablo 1.4: 2015 Yılı Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE)

CDGE sırası	İGE sırası	Ülkeler	CDGE	CDGE sırası	İGE sırası	Ülkeler	CDGE	CDGE sırası	İGE sırası	Ülkeler	CDGE
1	30	Estonya	1.032	64	103	Belize	0.967	127	181	Mozambik	0.879
1	37	Litvanya	1.032	64	120	Kırgızistan	0.967	128	163	Uganda	0.878
3	71	Venezuela (Bolivar Cumhuriyeti)	1.028	66	20	Lüksemburg	0.966	128	173	Gambiya	0.878
4	92	Mogolistan	1.026	66	38	Şili	0.966	130	185	Burkina Faso	0.874
5	44	Letonya	1.025	66	110	Paraguay	0.966	131	179	Sierra Leone	0.871
6	52	Belarus	1.021	69	9	İzlanda	0.965	132	114	Filistin Devleti	0.867
7	54	Uruguay	1.017	70	4	Almanya	0.964	133	86	Ürdün	0.864
8	49	Rusya Federasyonu	1.016	70	12	Hong Kong Çin (ÖİB)	0.964	134	69	İran (İslam Cumhuriyeti)	0.862
9	107	Moldova (Cumhuriyeti)	1.010	70	16	Birleşik Krallık	0.964	135	133	Doğu Timor	0.858
9	115	Vietnam	1.010	73	13	Yeni Zelanda	0.963	135	167	Benin	0.858
11	36	Polonya	1.006	73	26	İtalya	0.963	137	83	Cezayir	0.854
11	54	Barbados	1.006	75	119	Güney Afrika	0.962	138	148	Svaziland	0.853
11	56	Kazakistan	1.006	75	160	Lesoto	0.962	138	153	Kamerun	0.853
14	79	Brezilya	1.005	77	124	Nikaragua	0.961	140	149	Suriye Arap Cumhuriyeti	0.851
15	65	Trinidad Ve Tobago	1.004	78	75	Arnavutluk	0.959	141	152	Nijerya	0.847
15	95	Kolombiya	1.004	78	87	Peru	0.959	142	174	Etiyopya	0.842
17	25	Slovenya	1.003	78	125	Guatemala	0.959	143	166	Togo	0.841
18	87	Tayland	1.001	81	117	El Salvador	0.958	144	165	Sudan	0.839
18	116	Filipinler	1.001	82	24	Avusturya	0.957	145	176	Kongo (Demokratik Cumhuriyeti)	0.832
20	23	Finlandiya	1.000	82	29	Yunanistan	0.957	146	177	Liberya	0.830
20	84	Ukrayna	1.000	84	48	Karadağ	0.955	147	123	Fas	0.826
22	14	İsveç	0.997	85	64	Mauritius	0.954	148	131	Hindistan	0.819
22	45	Hırvatistan	0.997	85	90	Çin	0.954	149	157	Moritanya	0.818

Tablo 1.4'ün devamı

22	60	Panama	0.997	87	77	Meksika	0.951	150	160	Komorlar	0.817
25	1	Norveç	0.993	88	102	Libya	0.950	151	171	Fildişi Sahili	0.814
25	10	Amerika Birleşik Devletleri	0.993	89	158	Madagaskar	0.948	152	121	Irak	0.804
25	84	Ermenistan	0.993	90	82	Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti	0.947	153	175	Mali	0.786
28	159	Ruanda	0.992	91	7	Hollanda	0.946	154	183	Gine	0.784
29	33	Katar	0.991	91	68	Küba	0.946	155	188	Orta Afrika Cumhuriyeti	0.776
29	40	Slovakya	0.991	91	105	Özbekistan	0.946	156	186	Çad	0.765
31	50	Romanya	0.990	94	127	Guyana	0.943	157	147	Pakistan	0.742
31	99	Dominik Cumhuriyeti	0.990	95	130	Honduras	0.942	158	168	Yemen	0.737
33	21	Fransa	0.988	96	78	Azerbaycan	0.940	159	187	Nijer	0.732
33	43	Macaristan	0.988	97	105	Maldivler	0.937	160	169	Afganistan	0.609
35	30	Brunei Darüsselam	0.986	97	151	Tanzanya (Birleşik Cumhuriyeti)	0.937	161	15	Lihtenşayn	-
35	92	Saint Lucia	0.986	99	73	Sri Lanka	0.934	162	32	Andora	-
35	125	Namibya	0.986	99	118	Bolivya (Çokuluslu Devleti)	0.934	163	58	Bahamalar	-
38	5	Singapur	0.985	101	135	Kongo	0.932	164	59	Malezya	-
39	56	Bulgaristan	0.984	102	129	Tacikistan	0.930	165	60	Palau	-
39	108	Botsvana	0.984	103	18	Kore (Cumhuriyeti)	0.929	166	62	Antigua Ve Barbuda	-
41	10	Kanada	0.983	104	53	Umman	0.927	167	63	Seyşeler	-
41	28	Çek Cumhuriyeti	0.983	104	139	Bangladeş	0.927	168	74	Saint Kitts Ve Nevis	-
43	45	Arjantin	0.982	104	155	Zimbabve	0.927	169	79	Grenada	-
44	41	Portekiz	0.980	107	113	Endonezya	0.926	170	91	Fiji	-
45	33	Kıbrıs	0.979	108	144	Nepal	0.925	171	96	Domonika	-
46	2	Avustralya	0.978	109	138	Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti	0.924	172	99	Saint Vincent Ve Grenadinler	-
46	22	Belçika	0.978	109	141	Zambiya	0.924	173	104	Samoa	-
48	8	İrlanda	0.976	111	34	Malta	0.923	174	111	Türkmenistan	-
48	89	Ekvador	0.976	111	81	Bosna-Hersek	0.923	175	122	Yeşil Burun Adaları	-
50	94	Jamaika	0.975	111	109	Gabon	0.923	176	127	Mikronezya (Federe Devletleri)	-
51	2	İsviçre	0.974	114	170	Malavi	0.921	177	134	Vanuatu	-
51	27	İspanya	0.974	115	146	Kenya	0.919	178	135	Ekvator Ginesi	-
53	19	İsrail	0.973	115	184	Burundi	0.919	179	137	Kiribati	-
54	42	Birleşik Arap Emirlikleri	0.972	117	71	Türkiye	0.908	180	145	Myanmar	-
54	51	Kuveyt	0.972	118	142	Sao Tome Ve Principe	0.907	181	150	Angola	-
54	97	Surinam	0.972	119	98	Tunus	0.904	182	154	Papua Yeni Gine	-
57	5	Danimarka	0.970	120	132	Butan	0.900	183	156	Solomon Adaları	-
57	17	Japonya	0.970	121	140	Gana	0.899	184	163	Haiti	-
57	47	Bahreyn	0.970	122	76	Lübnan	0.893	185	172	Cibuti	-
57	70	Gürcistan	0.970	123	143	Kamboçya	0.892	186	178	Gine-Bissau	-
61	66	Kosta Rika	0.969	124	162	Senegal	0.886	187	179	Eritre	-
61	66	Sırbistan	0.969	125	111	Mısır	0.884	188	181	Güney Sudan	-
61	101	Tonga	0.969	126	39	Suudi Arabistan	0.882				

Kaynak: (UNDP, 2016)

Ülkeler, İGE değerlerindeki cinsiyete dayalı eşitliğinden mutlak saplamalarla beş gruba ayrılmış, birinci gruptaki ülkeler % 2,5'tan az mutlak sapmayla erkekler ve kadınlar arasındaki İGE kazanımları açısından yüksek eşitliğe sahip ülkelerdir. İkinci gruptaki

lkeler % 2,5-5 arasındaki bir mutlak bir sapmayla orta-yüksek eşitliğe sahip ülkeler, üçüncü gruptaki ülkeler % 5-7,5 arasında mutlak sapmayla orta derece eşitliğe sahip ülkelerdir. Dördüncü gruptakiler % 7,5-10 arasındaki mutlak sapmayla orta-düşük eşitliğe sahip ülkeler ve son olarak beşinci gruptaki ülkeler ise % 10'dan daha fazla mutlak sapmayla düşük eşitliğe sahip ülkelerdir (İGR, 2015b). Mutlak saptmalara göre ülkelerin kaçıncı gruba dahil oldukları ise tablo 1.5'de gösterilmiştir.

Tablo 1.5: Ülkelerin İGE değerlerindeki cinsiyete dayalı eşitliğinden mutlak sapma yüzdesine göre gruplandırılması

İGE	lkeler	Grup	İGE	lkeler	Grup	İGE	lkeler	Grup	İGE	lkeler	Grup
1	Norveç	1	48	Karadağ	2	95	Kolombiya	1	142	Sao Tome Ve Principe	4
2	Avustralya	1	49	Rusya Federasyonu	1	96	Domonika	-	143	Kamboçya	5
2	İsviçre	2	50	Romanya	1	97	Surinam	2	144	Nepal	4
4	Almanya	2	51	Kuveyt	2	98	Tunus	4	145	Myanmar	-
5	Danimarka	2	52	Belarus	1	99	Dominik Cumhuriyeti	1	146	Kenya	4
5	Singapur	1	52	Umman	3	99	Saint Vincent Ve Grenadinler	-	147	Pakistan	5
7	Hollanda	3	54	Barbados	1	101	Tonga	2	148	Svaziland	5
8	İrlanda	1	54	Uruguay	1	102	Libya	2	149	Suriye Arap Cumhuriyeti	5
9	İzlanda	2	56	Bulgaristan	1	103	Belize	2	150	Angola	-
10	Kanada	1	56	Kazakistan	1	104	Samoa	-	151	Tanzanya (Birleşik Cumhuriyeti)	3
10	Amerika Birleşik Devletleri	1	58	Bahamalar	-	105	Maldivler	3	152	Nijerya	5
12	Hong Kong Çin (ÖİB)	2	59	Malezya	-	105	Özbekistan	3	153	Kamerun	5
13	Yeni Zelanda	2	60	Palau	-	107	Moldova (Cumhuriyeti)	1	154	Papua Yeni Gine	-
14	İsveç	1	60	Panama	1	108	Botsvana	1	154	Zimbabve	3
15	Lihtenayn	-	62	Antigua Ve Barbuda	-	109	Gabon	4	156	Solomon Adaları	-
16	Birleşik Krallık	2	63	Seyeler	-	110	Paraguay	2	157	Moritanya	5
17	Japonya	2	64	Mauritius	2	111	Mısır	5	158	Madagaskar	3
18	Kore (Cumhuriyeti)	3	65	Trinidad Ve Tobago	1	111	Türkmenistan	-	159	Ruanda	1
19	İsrail	2	66	Kosta Rika	2	113	Endonezya	3	160	Komorlar	5
20	Lüksemburg	2	66	Sırbistan	2	114	Filistin Devleti	5	160	Lesoto	2
21	Fransa	1	68	Küba	3	115	Vietnam	1	162	Senegal	5
22	Belçika	1	69	İran (İslam Cumhuriyeti)	5	116	Filipinler	1	163	Haiti	-
23	Finlandiya	1	70	Gürcistan	2	117	El Salvador	2	163	Uganda	5
24	Avusturya	2	71	Türkiye	4	118	Bolivya (okuluslu Devleti)	3	165	Sudan	5
25	Slovenya	1	71	Venezuela (Bolívar Cumhuriyeti)	2	119	Güney Afrika	2	166	Togo	5
26	İtalya	2	73	Sri Lanka	3	120	Kırgızistan	2	167	Benin	5
27	İspanya	2	74	Saint Kitts Ve Nevis	-	121	İrak	5	168	Yemen	5
28	ek Cumhuriyeti	1	75	Arnavutluk	2	122	Yeşil Burun Adaları	-	169	Afganistan	5
29	Yunanistan	2	76	Lübnan	5	123	Fas	5	170	Malavi	4
30	Brunei Darselam	1	77	Meksika	2	124	Nikaragua	2	171	Fildii Sahili	5
30	Estonya	2	78	Azerbaycan	3	125	Guatemala	2	172	Cibuti	-
32	Andora	-	79	Brezilya	1	125	Namibya	1	173	Gambiya	5
33	Kıbrıs	1	79	Grenada	-	127	Guyana	3	174	Etiyopya	5

Tablo 1.5 in devamı

33	Malta	4	81	Bosna-Hersek	4	127	Mikronezya (Federe Devletleri)	-	175	Mali	5
33	Katar	1	82	Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti	3	129	Tacikistan	3	176	Kongo (Demokratik Cumhuriyeti)	5
36	Polonya	1	83	Cezayir	5	130	Honduras	3	177	Liberya	5
37	Litvanya	1	84	Ermenistan	1	131	Hindistan	5	178	Gine-Bissau	-
38	Şili	2	84	Ukrayna	1	132	Butan	5	179	Eritre	-
38	Suudi Arabistan	5	86	Ürdün	5	133	Doğu Timor	5	179	Sierra Leone	5
40	Slovakya	1	87	Peru	2	134	Vanuatu	-	181	Mozambik	5
41	Portekiz	1	87	Tayland	1	135	Kongo	3	181	Güney Sudan	-
42	Birleşik Arap Emirlikleri	2	89	Ekvador	1	135	Ekvator Ginesi	-	183	Gine	5
43	Macaristan	1	90	Çin	2	137	Kiribati	-	184	Burundi	4
44	Letonya	2	91	Fiji	-	138	Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti	4	185	Burkina Faso	5
45	Arjantin	1	92	Moğolistan	2	139	Bangladeş	3	186	Çad	5
46	Hrvatistan	1	92	Saint Lucia	1	139	Gana	5	187	Nijer	5
47	Bahreyn	2	94	Jamaika	2	139	Zambiya	4	188	Orta Afrika Cumhuriyeti	5

Kaynak: (UNDP, 2016)

CDGE sıralamasında ilk yirmiye giren ülkelerin arasında İGE'nin ilk yirmi ülkesi bulunmamaktadır. Yani insani gelişmişlikte en üst sıralarda yer alan bazı ülkeler, kadın ve erkek eşitliği konusunda aynı gelişmeyi gösterememişlerdir. İGE sıralamasında 107. olan Moldova ve 116. olan Filipinler, orta insani gelişme düzeyine sahip olmasına rağmen, kadın erkek eşitliğini konu alan CDGE sıralamasında ilk yirmiye dahil olmayı başarmıştır. Cinsiyete dayalı gelişmişliği yüksek olan bu iki ülke, % 2,5'tan az bir mutlak sapmayla kadınlar ve erkekler arasındaki İGE kazanımları bakımından yüksek eşitliğe sahip 1. gruptaki ülkelerdendir. CDGE yüksek olan ülkelerin geneli ise sosyalist ülkeler ya da sosyalist sistemi değiştirmesine rağmen etkisinde kalan ülkelerdir. Sosyalist sistem sınıf farklılıklarını ortadan kaldırdığı gibi kadın ile erkek farkını da ortadan kaldırmakta, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin hepsini emek olarak görmektedir ve herkes eşit haklara sahiptir. Endeks değeri sıfıra yaklaştıkça ülkelerin cinsiyete dayalı gelişimi de azalmaktadır. En düşük CDGE değeri ise 0,609 ile 160. sıradaki Afganistan'dır ve beşinci ülke grubunda yer almaktadır. 1,016 cinsiyet gelişim endeksiyle 8. sıradaki Rusya çok yüksek insani gelişim düzeyinde olup birinci ülke grubundadır. Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Türkiye'nin cinsiyet gelişim endeksi ise sırasıyla 1,006, 0,946, 0,940 ve

0,908 değerlerinde olup, dördü de yüksek insani gelişim grubundalardır. Ancak mutlak sapmayla dahil oldukları ülke grupları farklıdır ve sırasıyla 1, 3, 3 ve 4. ülke gruplarına dahildir. Kırgızistan'ın CDGE değeri 0,967 iken Türkmenistan'ın endeks değeri bilinmemekte olup, bu iki ülke de orta insani gelişmişliğe sahiptir.

İGE ile CDGE değerleri için daha genel bir yargıya varabilmek adına ülkeler, İGE gruplarına göre, bölgelere göre ve ülkelerin gelişmişliklerine göre tablo 1.7'deki gibi gruplandırılmıştır.

Tablo 1.6: Gruplara göre İGE ve CDGE

	İnsani Gelişme Endeksi	Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi
İnsani Gelişme Endeksi Grupları		
Çok Yüksek İnsani Gelişme	0.892	0.980
Yüksek İnsani Gelişme	0.746	0.958
Orta İnsani Gelişme	0.631	0.871
Düşük İnsani Gelişme	0.497	0.849
Gelişmekte olan ülkeler	0.668	0.913
Bölgeler		
Arap Devletleri	0.687	0.856
Doğu Asya Ve Pasifik	0.720	0.956
Avrupa Ve Orta Asya	0.756	0.951
Latin Amerika Ve Karayipler	0.751	0.981
Güney Asya	0.621	0.822
Sahraaltı Afrika	0.523	0.877
En Az Gelişmiş Ülkeler	0.508	0.874
Gelişmekte Olan Küçük Ada Devletleri	0.667	-
Ekonomik İşbirliği Ve Kalkınma Örgütü	0.887	0.974
Dünya	0.717	0.938

Kaynak: (UNDP, 2016)

Tablo 1.7'ye göre İGE gruplarında insani gelişme düzeyi azaldıkça CDGE de azalmış, yani kadın ve erkek arasındaki eşitlik de azalmıştır. Aynı şekilde en az gelişmiş ülkelerin İGE ile CDGE, gelişmekte olan ülkelerinkine göre daha düşüktür. Dünya ortalaması, orta insani gelişme düzeyi ile yüksek insani gelişme düzeyi arasında kalmış bir İGE değerine sahipken, CDGE için de aynı düzeyler arasında kalan bir değere sahiptir.

I.3.3. İnsani Yoksulluk Endeksi (İYE)

Bir diğer kalkınma endeksi de İnsani Yoksulluk Endeksidir (Human Poverty Indexes). Aynı zamanda *beşeri yoksulluk endeksi* olarak da adlandırılmaktadır. İGE, 1997 yılından beri İnsani yoksulluk endeksiyle desteklenmekte olup, bu endeks ile belirli bir toplum

içindeki yoksulluğun ölçülmesi amaçlanmıştır (Uzun, 2003: 157). İnsani yoksulluk, bireylerin insanca yaşama haklarına sahip olmaması anlamına gelmekte ve UNDP, üç kriterden yola çıkarak insani yoksulluğu hesaplamaktadır (Aktan, 2002: 1): yaşam süresi, eğitim, ekonomik ve sosyal imkânlar. İnsani yoksulluğu ölçmede gelişmekte olan ülkeler için hesaplanan İnsani Yoksulluk Endeksi göstergeleri ve formülü ise şu şekildedir (Kabaş, 2009: 31-32):

P_1 = Doğumda yaşam beklentisi 40 yaşından az olanların oranı

P_2 = Okur-yazar olmayanların oranı

$P_{3.1}$ = Sağlık hizmetlerine ulaşamayanların oranı

$P_{3.2}$ = Temiz suları bulunmayanların oranı

$P_{3.3}$ = Beş yaşından küçük olup normal ağırlığından az olan çocukların oranı

P_3 = İyi bir yaşam standardına sahip olmayanların oranı

$P_3 = (P_{3.1} + P_{3.2} + P_{3.3})/3$

İnsani Yoksulluk Endeksi = $\left[\frac{1}{3} (P_1 + P_2 + P_3) \right]^{1/\alpha}$

$\alpha=1$ olduğu durumda İYE üç boyutun ortalaması olmakta, α büyüdükçe en büyük yoksulluklara sahip boyutlara daha fazla ağırlık verilmektedir ve $\alpha=3$, gelişmekte olan ülkelerin verilerine uygulanmaktadır (Kabaş, 2009: 32). Gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkeler için kullanılan İYE, gelişmiş ülkeler için kullanılmak üzere İYE2 olarak geliştirilmiş ve ikinci halinde gelişmiş ülkelerde yoksulluk göstergesi olarak göreceli yoksulluk oranı, toplumsal yaşamdan dışlanma göstergesi olarak da uzun dönem işsizlik oranı dikkate alınmıştır. (Doğan, 2014: 19). İYE2, UNDP tarafından 1998'de İnsani Gelişme Raporunda oluşturulmuş bir endekstir ve hesaplanmasında esas alınan kriterler; 60 yaşından fazla yaşama imkânına sahip olmayan nüfus oranı, okuma yazma oranı yeterli ölçüde olmayan nüfus oranı, gelir yoksulluğu sınır altında kalan nüfus oranı (kullanılabilir

kişisel gelirin %50'sinden daha az gelire sahip olan nüfus oranı esas alınmaktadır), uzun süreli işsizlik oranıdır (Aktan, 2002a: 1-2). İYE hesaplamalarında sonuç 0 ile 100 arasında değerler almaktadır. Hesaplanan endeks sonucu 0'a ne kadar yakın ise insani yoksulluk o kadar düşük demek, 100'e ne kadar yakın ise insani yoksulluk o kadar yüksek demektir. Refah seviyesi, yaşam standartları yüksek olan ülkelerde İYE'nin düşük çıkması beklenir.

I.3.4. Gelir Dışı İnsani Gelişim Endeksi (GDİGE)

Gelir Dışı İnsani Gelişim Endeksi (Nonincome Human Development Index-NHDI) (GDİGE), sadece ortalama yaşam süresi ve eğitim göstergeleriyle hesaplanan bir değerdir (UNDP, 2013: 147). Bu hesaplama gelir dahil edilmemiştir. GDİGE değerleri 0 ile 1 arasında olup bu değerler 1'e yaklaştıkça gelir dışı insani gelişmişliğin yükseldiğini, 0'a yaklaştıkça gelir dışı insani gelişmişliğin düştüğünü ifade eder. 2013 yılında UNDP'nin yayınladığı İnsani Gelişim Raporu'nda (Human Development Report-HDR) ülkelerin 2012 yılına ait GDİGE aşağıdaki tabloda verildiği gibidir.

Tablo 1.7: 2012 yılı Gelir Dışı İnsani Gelişim Endeksi (GDİGE)

İGE Sırası	Ülkeler	GDİGE	İGE Sırası	Ülkeler	GDİGE	İGE Sırası	Ülkeler	GDİGE
2	Avustralya	0.978	61	Meksika	0.805	135	Gana	0.646
6	Yeni Zelanda	0.978	99	Samoa	0.800	131	Irak	0.623
1	Norveç	0.977	98	Fiji	0.794	132	Yeşil Burun Adaları	0.617
7	İrlanda	0.960	86	Jamaika	0.792	128	Namibya	0.611
3	Amerika Birleşik Devletleri	0.958	92	Sri Lanka	0.792	123	Güney Afrika	0.608
12	Kore (Cumhuriyeti)	0.949	64	Libya	0.791	130	Fas	0.608
5	Almanya	0.948	65	Malezya	0.791	151	Madagaskar	0.601
4	Hollanda	0.945	69	Kazakistan	0.791	138	Kamboçya	0.597
14	İzlanda	0.943	81	Bosna-Hersek	0.787	119	Botsvana	0.596
10	Japonya	0.942	42	Birleşik Arap Emirlikleri	0.783	133	Guatemala	0.596
16	İsrail	0.942	77	Peru	0.780	145	Kenya	0.588
8	İsveç	0.940	82	Azerbaycan	0.780	139	Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti	0.584
22	Slovenya	0.936	49	Bahamalar	0.777	144	Sao Tome Ve Principe	0.579
11	Kanada	0.934	78	Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti	0.777	137	Hindistan	0.575
9	İsviçre	0.926	67	Antigua Ve Barbuda	0.776	143	Solomon Adaları	0.572

Tablo 1.7'nin devamı

15	Danimarka	0.924	58	Suudi Arabistan	0.774	134	Doğu Timor	0.569
20	Fransa	0.919	71	Venezuela (Bolivar Cumhuriyeti)	0.774	146	Bangladeş	0.567
23	İspanya	0.919	89	Ekvador	0.772	142	Kongo	0.553
17	Belçika	0.917	72	Dominik	0.771	159	Togo	0.542
28	Çek Cumhuriyeti	0.913	76	İran (İslam Cumhuriyeti)	0.769	172	Zimbabve	0.542
21	Finlandiya	0.912	88	Saint Lucia	0.768	149	Myanmar	0.537
25	İtalya	0.911	83	Saint Vincent Ve Grenadinler	0.767	147	Pakistan	0.534
18	Avusturya	0.908	96	Belize	0.767	152	Tanzanya (Birleşik Cumhuriyeti)	0.527
13	Hong Kong Çin (ÖİB)	0.907	100	Ürdün	0.766	157	Nepal	0.526
29	Yunanistan	0.899	75	Saint Kitts Ve Nevis	0.763	161	Haiti	0.521
59	Küba	0.894	74	Lübnan	0.762	150	Kamerun	0.520
34	Estonya	0.892	36	Katar	0.761	140	Butan	0.516
27	Birleşik Krallık	0.886	110	Filistin Devleti	0.761	141	Svaziland	0.515
19	Singapur	0.880	85	Brezilya	0.755	162	Uganda	0.511
32	Malta	0.876	93	Cezayir	0.755	174	Liberya	0.502
37	Macaristan	0.874	91	Kolombiya	0.751	154	Senegal	0.501
35	Slovakya	0.872	113	Moldova (Cumhuriyeti)	0.747	170	Malavi	0.492
31	Kıbrıs	0.869	94	Tunus	0.746	169	Komorlar	0.484
40	Şili	0.863	109	Moğolistan	0.746	163	Zambiya	0.483
38	Barbados	0.859	80	Mauritius	0.745	153	Nijerya	0.482
26	Lüksemburg	0.858	68	Trinidad Ve Tobago	0.743	148	Angola	0.479
44	Letonya	0.856	108	Bolivya (Çokuluslu Devleti)	0.740	158	Lesoto	0.476
39	Polonya	0.851	115	Özbekistan	0.740	167	Ruanda	0.476
41	Litvanya	0.850	125	Kırgızistan	0.738	160	Yemen	0.474
52	Karadağ	0.850	126	Tacikistan	0.731	155	Moritanya	0.473
45	Arjantin	0.848	54	Kuveyt	0.730	156	Papua Yeni Gine	0.464
73	Gürcistan	0.845	111	Paraguay	0.730	136	Ekvator Ginesi	0.463
53	Palau	0.840	101	Çin	0.728	166	Benin	0.459
33	Andorra	0.839	102	Türkmenistan	0.727	165	Gambiya	0.448
47	Hırvatistan	0.837	97	Dominik Cumhuriyeti	0.726	168	Fildişi Sahili	0.444
56	Romanya	0.836	114	Filipinler	0.724	164	Cibuti	0.435
43	Portekiz	0.835	107	El Salvador	0.723	173	Etiyopya	0.425
24	Lihtenşayn	0.832	90	Türkiye	0.720	178	Burundi	0.423
30	Brunei Darüsselam	0.832	117	Mikronezya (Federe Devletleri)	0.719	181	Eritre	0.418
50	Beyaz Rusya	0.830	103	Tayland	0.715	171	Sudan	0.405
51	Uruguay	0.829	104	Maldivler	0.715	186	Kongo (Demokratik Cumhuriyeti)	0.404
63	Grenada	0.827	105	Surinam	0.710	175	Afganistan	0.393
57	Bulgaristan	0.826	118	Guyana	0.703	180	Orta Afrika Cumhuriyeti	0.386
66	Sırbistan	0.823	112	Mısır	0.702	177	Sierra Leone	0.380
55	Rusya Federasyonu	0.816	122	Kiribati	0.701	176	Gine-Bissau	0.373
62	Kosta Rika	0.816	120	Honduras	0.695	179	Gine	0.368
79	Ukrayna	0.813	84	Umman	0.694	182	Mali	0.359
60	Panama	0.810	116	Suriye Arap Cumhuriyeti	0.692	183	Burkina Faso	0.332
46	Seyşeler	0.808	127	Vietnam	0.686	185	Mozambik	0.327
87	Ermenistan	0.808	121	Endonezya	0.672	184	Çad	0.324
70	Arnavutluk	0.807	124	Vanuatu	0.672	187	Nijer	0.313
95	Tonga	0.807	129	Nikaragua	0.671			
48	Bahrein	0.806	106	Gabon	0.668			

Kaynak: (UNDP, 2013)

2012 yılında en yüksek gelir dışı insani gelişime sahip olan ülke 0,978 endeks değeri ile Avustralya ve onunla aynı değere sahip olan Yeni Zelanda'dır. Bu iki ülkenin GDİGE aynı

değerde olmasına rağmen Avustralya İGE sıralamasına göre 2. sırada, Yeni Zelanda ise 6. sırada bulunmaktadır. İGE olup da GDİGE hesaplamasına dahil edilmeyen unsur kişi başına düşen gelir olduğundan, GDİGE aynı olup da İGE sıralamasının farklı olması, Avustralya' nın kişi başına düşen gelir düzeyinin Yeni Zelanda'dan daha yüksek bir düzeyde olduğuna işaret eder. En düşük gelir dışı insani gelişmişliğe sahip olan ülke ise 0,313 endeks değeri ile Nijer'dir ve aynı zamanda İGE sıralamasında da son sırada yer almaktadır. Gelir Dışı İnsani Gelişim Endeksi, genellikle İGE ile yaklaşık bir trende sahiptir. GDİGE' si 0,500'ün altında olan ülkelere Ekvator Ginesi (0,463) hariç olmak üzere tümü, aynı zamanda düşük insani gelişme düzeyinde olan ülkelerdir. 0,900'ün üzerinde NHDI'ya sahip olan ülkelerin tümü ise aynı zamanda yüksek insani gelişim düzeyinde olan ülkelerdir. Araştırmaya konu olan yedi ülkeden Rusya Federasyonu (0,816), Kazakistan (0,791), Azerbaycan (0,780) ve Türkiye (0,720) yüksek insani gelişim düzeyindeyken Türkmenistan (0,727), Özbekistan (0,740) ve Kırgızistan (0,738) orta insani gelişim düzeyindedir.

Tablo 1.8: Gruplara göre 2012 yılı İGE ve GDİGE

	İGE	GDİGE
İnsani Gelişim Endeks Grupları		
Çok Yüksek İnsani Gelişim	0.905	0.927
Yüksek İnsani Gelişim	0.758	0.781
Orta İnsani Gelişim	0.640	0.661
Düşük İnsani Gelişim	0.466	0.487
Az gelişmiş ülkeler	0.449	0.475
Dünya	0.694	0.690

Kaynak: (UNDP, 2013)

İGE ile GDİGE arasındaki ilişkiyi daha genel bir şekilde ortaya çıkaran tablo 1.9'da görüldüğü gibi ülke gruplarının insani gelişim değerleri ile gelir dışı insani gelişmeleri birbirine yakın değerlerdedir. Az gelişmiş ülkelerin İGE ve GDİGE değerleri ise düşük insani gelişim düzeyi grubunda olup dünya ortalamasının altında kalmıştır.

I.3.5. Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE)

Bahsedilen İGE ve İYE sonraları devam eden çalışmalar sonucunda Çok Boyutlu Yoksulluk (ÇBYE) endeksi geliştirilmiştir. Bu endeks Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI) ve UNDP tarafından geliştirmiş olup, 2010 yılı UNDP raporunda yer almıştır (Doğan, 2014: 32). 2010 yılına kadar insani yoksulluğun ölçümünde UNDP'nin kullandığı İnsani Yoksulluk Endeksi, 2010 yılı itibarıyla yerini Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksine (ÇBYE) bırakmıştır (Fırat ve Aydın, 2015: 68). ÇBYE, İGE'nin konu aldığı sağlık, eğitim ve yaşam standartları boyutlarında hane halkıyla örtüşen yoksunlukları tanımlamakta ve aynı zamanda bu endeks çok boyutlu yoksunluğun etkisini ve yoğunluğunu yansıtmaktadır (İGR, 2015a: 1). Hesaplaması yapılırken, çok boyutlu yoksul insanların toplam nüfus içindeki oranı ile yoksulların yaşadığı yoksulluğun ortalama derinliği bulunup bu ikisinin çarpımı alınarak ÇBYE değerine ulaşılmakta, hesaplama yaparken kullanılan yoksunluklar ve ağırlıklandırması ise şöyle olmaktadır (Doğan, 2014: 33):

- Eğitim (1/3) [Eğitim süresi (1/6), çocukların eğitime devamı (1/6)]
- Sağlık (1/3) [Çocuk Ölümlülüğü (1/6), beslenme (1/6)]
- Yaşam Standardı (1/3) [Elektrik (1/18), kanalizasyon (1/18), temiz içme suyu (1/18), konut zemini (1/18), mutfakta kullanılan yakıt ürünü (1/18), varlıklar (1/18)]

Bir hanenin ÇBYE'yi hesaplamak için kullanılan bu göstergelerin tümü o ailede yapılan anketlere dayanmakta ve sonuç olarak hanenin yoksunluk değeri %33,3 ve üzerinde bir sonuç verir ise, bu hane ve hanede yaşayan her birey çok boyutlu yoksul olarak tanımlanmakta, %33,3'ten küçük olup %20 ve daha büyük bir değer ise hane çok boyutlu yoksulluğa düşme riskinde diye tanımlanmaktadır (İGR, 2014: 9-10). ÇBYE, UNDP'nin raporunda İGE sıralamasıyla tablo 10'daki gibi verilmiştir.

Tablo 1.9: 2005-2015 Yıl Aralığında Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE)

İGE sırası	Ülkeler	ÇBYE	İGE sırası	Ülkeler	ÇBYE	İGE sırası	Ülkeler	ÇBYE
1	Norveç	-	71	Venezuela (Bolivar Cumhuriyeti)	-	97	Surinam	0.033 f
2	Avustralya	-	73	Sri Lanka	-	116	Filipinler	0.033 g,j
2	İsviçre	-	74	Saint Kitts Ve Nevis	-	119	Güney Afrika	0.041
4	Almanya	-	76	Lübnan	-	87	Peru	0.043
5	Danimarka	-	79	Grenada	-	92	Moğolistan	0.047 f
5	Singapur	-	83	Cezayir	-	121	Irak	0.052
7	Hollanda	-	91	Fiji	-	123	Fas	0.069
8	İrlanda	-	96	Domonika	-	109	Gabon	0.073
9	İzlanda	-	99	Saint Vincent Ve Grenadinler	-	124	Nikaragua	0.088
10	Kanada	-	101	Tonga	-	118	Bolivya (Çokuluslu Devleti)	0.097
10	Amerika Birleşik Devletleri	-	104	Samoa	-	130	Honduras	0.098 k
12	Hong Kong Çin (ÖİB)	-	108	Botsvana	-	148	Svaziland	0.113
13	Yeni Zelanda	-	110	Paraguay	-	144	Nepal	0.116
14	İsveç	-	117	El Salvador	-	172	Cibuti	0.127
15	Lihtenşayn	-	122	Yeşil Burun Adaları	-	132	Butan	0.128
16	Birleşik Krallık	-	125	Guatemala	-	154	Zimbabve	0.128
17	Japonya	-	127	Mikronezya (Federe Devletleri)	-	134	Vanuatu	0.135
18	Kore (Cumhuriyeti)	-	135	Ekvator Ginesi	-	139	Gana	0.147
19	İsrail	-	137	Kiribati	-	143	Kamboçya	0.150
20	Lüksemburg	-	145	Myanmar	-	160	Komorlar	0.165
21	Fransa	-	150	Angola	-	146	Kenya	0.166
22	Belçika	-	154	Papua Yeni Gine	-	138	Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti	0.186
23	Finlandiya	-	156	Solomon Adaları	-	139	Bangladeş	0.188
24	Avusturya	-	179	Eritre	-	135	Kongo	0.192
25	Slovenya	-	52	Belarus	0.001	168	Yemen	0.200
26	İtalya	-	84	Ukrayna	0.001 g	126	Namibya	0.205
27	İspanya	-	49	Rusya Federasyonu	0.002	142	Sao Tome Ve Principe	0.217
28	Çek Cumhuriyeti	-	66	Sırbistan	0.002	160	Lesoto	0.227
29	Yunanistan	-	84	Ermenistan	0.002	147	Pakistan	0.237
30	Brunei Darüsselam	-	93	Saint Lucia	0.003 f,h	163	Haiti	0.242
30	Estonya	-	54	Barbados	0.004 f	166	Togo	0.242
32	Andora	-	56	Kazakistan	0.004	159	Ruanda	0.253
33	Kıbrıs	-	86	Ürdün	0.004	153	Kamerun	0.260
33	Malta	-	87	Tayland	0.004	139	Zambiya	0.264
33	Katar	-	107	Moldova (Cumhuriyeti)	0.004	170	Malavi	0.273
36	Polonya	-	75	Arnavutluk	0.005	162	Senegal	0.278
37	Litvanya	-	102	Libya	0.005	152	Nijerya	0.279
38	Şili	-	114	Filistin Devleti	0.005	131	Hindistan	0.282
38	Suudi Arabistan	-	81	Bosna-Hersek	0.006 f	173	Gambiya	0.289
40	Slovakya	-	97	Tunus	0.006	165	Sudan	0.290
41	Portekiz	-	65	Trinidad Ve Tobago	0.007 g	157	Moritanya	0.291
42	Birleşik Arap Emirlikleri	-	82	Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti	0.007 f	169	Afganistan	0.293 f

Tablo 1.9'un devamı

43	Macaristan	-	70	Gürcistan	0.008	171	Fildişi Sahili	0.307
44	Letonya	-	105	Maldivler	0.008	133	Doğu Timor	0.322
45	Arjantin	-	120	Kırgızistan	0.008	151	Tanzanya (Birleşik Cumhuriyeti)	0.335
47	Bahreyn	-	78	Azerbaycan	0.009	167	Benin	0.343
48	Karadağ	-	79	Brezilya	0.010 g,h	177	Liberya	0.356
50	Romanya	-	94	Jamaika	0.011	163	Uganda	0.359
51	Kuveyt	-	111	Türkmenistan	0.011	176	Kongo (Demokratik Cumhuriyeti)	0.369
52	Umman	-	105	Özbekistan	0.013	181	Mozambik	0.390
54	Uruguay	-	46	Hırvatistan	0.015 e	179	Sierra Leone	0.411
56	Bulgaristan	-	89	Ekvador	0.015	158	Madagaskar	0.420
58	Bahamalar	-	111	Mısır	0.016 i	188	Orta Afrika Cumhuriyeti	0.424
59	Malezya	-	115	Vietnam	0.016 g	183	Gine	0.425
60	Palau	-	90	Çin	0.023 h	184	Burundi	0.442
60	Panama	-	77	Meksika	0.024	175	Mali	0.456
62	Antigua Ve Barbuda	-	113	Endonezya	0.024 g	178	Gine-Bissau	0.495
63	Seyşeler	-	99	Dominik Cumhuriyeti	0.025	185	Burkina Faso	0.508
64	Mauritius	-	149	Suriye Arap Cumhuriyeti	0.028	174	Etiyopya	0.537
66	Kosta Rika	-	103	Belize	0.030	186	Çad	0.545
68	Küba	-	127	Guyana	0.031	181	Güney Sudan	0.551
69	İran (İslam Cumhuriyeti)	-	129	Tacikistan	0.031	187	Nijer	0.584
71	Türkiye	-	95	Kolombiya	0.032			

Kaynak: (UNDP, 2016)

Çok boyutlu yoksul olan ülkelerin hepsi aynı zamanda düşük insani gelişim düzeyindeki ülkelerdir. ÇBYE 0,335 olan İGE'ye göre 151. sıradaki Tanzanya (Birleşik Cumhuriyeti), 0,420 olan 158. sıradaki Madagaskar, 0,537 olan 174. sıradaki Etiyopya, 0,495 olan 178. sıradaki Gine-Bissau ve 0,508 olan 185. sıradaki Burkina Faso bu ülkelerdendir. ÇBYE 0,20 ile 0,33 değerleri arasında olan ve İGE sıralamasında 142. olan Sao Tome ve Principe, 147. sıradaki Pakistan, 152. Nijerya, 153. Kamerun ve 166. Togo gibi ülkeler çok boyutlu yoksulluğa düşme riskinde olan ülkelerdir. ÇBYE yoksulluk üzerinden hesaplanan bir endeks olduğundan, yoksulluk olmadığı düşünülen ülkelerin ÇBYE'inde veri bulunmamaktadır. Veri bulunmayan ülkelerin az bir kısmı insani gelişmişliği düşük olan ülkelerdendir. Rusya, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ise çok yüksek, yüksek ve orta insani gelişim düzeylerinde birbirlerinden

farklılık göstermesine rağmen hepsi çok boyutlu yoksul olmayan ülke özelliğinde ortaklık göstermekte olup, çok boyutlu yoksulluk riskinden uzaktadırlar.

ÇBYE hesaplamaları yapılırken araştırmalarda kullanılan referans yılları her ülke için farklılık gösterebildiğinden, ülkelerin bu endeks üzerine karşılaştırılmasını sınırlandırmaktadır (İGR, 2015a: 4). Tablo 7’de verilen ÇBYE için de bazı kısıtlar bulunmaktadır.¹¹

Bu hesaplamalar sonucunda ülkelerin kalkınmışlığı hakkında bilgi sahibi olmak ve gelişmişlikleri hakkında ayırım yapmak mümkün hale gelmişken, ülkelerin kalkınması için ne yapılması gerektiği sorusu ortaya çıkmaktadır. Sorunun tespit edilebilmesi ve çözüm yolu üretilebilmesi için öncelikle genel ekonomik durumları hakkında bilgi edinmek adına ülkelerin bazı makroekonomik göstergeleri ikinci bölümde incelenmekte, ardından Kuznets’in azgelişmişlik kriterlerine göre ülkelerin gelişmişlikleri üçüncü bölümde kıyaslanmaktadır.

I.4. Azgelişmiş Ülkelerin Özellikleri

Ülkeler gelişmişlik düzeylerine göre ortak özellikler gösterebilmektedir. Bu sayede ülkelerin ekonomik, sağlık, nüfus, sosyal ve siyasal alanlarda taşıdıkları çeşitli özelliklere göre gelişmişlik düzeyi hakkında fikir edinilebilmektedir.

Ekonomik açıdan azgelişmiş ülkelerde düşük kişi başına gelir, gelir dağılımında adaletsizlik, tüketim harcamaları içerisinde zorunlu tüketim harcamalarındaki payın yüksekliği, tasarruf ve yatırımların yetersizliği, istihdam eksikliği gibi özellikler yer almaktadır. Demografik ve sosyal özelliklerine baktığımızda nüfus artış hızı yüksek olmakla birlikte sağlık koşullarının yetersizliği sebebiyle bebek ölüm oranları da yüksek

¹¹ **e**; sadece kentsel alanları ifade etmekte, **f**; çocuk ölüm oranı hakkında kayıp gösterge, **g**; beslenme hakkında kayıp göstergeler, **h**; taban türü hakkında kayıp gösterge, **i**; pişirme yakacağı hakkında kayıp gösterge, **j**; okula devam hakkında kayıp gösterge, **k**; elektrik hakkında kayıp gösterge.

olmakta ve ortalama ömür gelişmiş ülkelere göre daha düşük düzeylerde seyretmektedir. Yönetim anlayışı ise daha merkeziyetçi ve bürokratiktir. Gelişmeye çalışan azgelişmiş ülkeler, aynı zamanda bu özelliklerin yanında gelişmiş ülkelerin özelliklerini de taşımasıyla düalist bir yapıya sahip olabilmektedir.

I.4.1. Ekonomik Özellikler

Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi, azgelişmiş ülkelerin en önemli sorunlarıdır ve çağımızdaki gelişmekte olan ülkelerin de başlıca sorunu budur (Erdoğan, 2009: 155). Ekonomik büyümenin temel amacı, toplumdaki bireylerin refahını yükseltmeye yönelik üretim artışını sağlamaktır (Sabır, 2010: 12). Ekonomilerinin büyümesi için çabalayan ülkelere bazıları, bunu düşük düzeyde başaran az gelişmiş ülkelerdir ve burada azgelişmiş ülkelerde yaygın olarak görülen ekonomik özelliklerden bahsedilmektedir. Azgelişmiş ülkelerdeki ortak ekonomik özellikler; üretimde tarıma ağırlık verilmesi, ticarete dışa bağımlı olunması, ihracatta hammadde ithalatla sanayi mali yoğunluğu, teknolojiye geri kalmışlık gibi unsurları içermektedir. Ekonomik özelliklerini tek tek ele almadan önce bu gruba dahil olan özellikler Leibenstein'in görüşüne göre şöyle özetlenebilmektedir (Savaş, 1974: 15-16):

- Nüfusun çoğunluğunun (% 70-90) tarım sektöründe bulunması
- Tarım sektöründe aşırı işgücünün bulunması ve gerekli tedbirler alındığı takdirde bu sektördeki üretimi azaltmadan, diğer sektörlerle aktarılmasının mümkün olması
- Tarım dışı sektörlerde istihdam olanağının az oluşu ve gizli işsizliğin varlığı
- Kişi başına düşen kapital miktarının çok az olması
- Kişi başına gelirin çok düşük ve en az geçim seviyesi civarında olması
- Halkın büyük çoğunluğunun hiç tasarrufta bulunmaması
- Tasarruf gücüne sahip olanların, ticaret ve sanayide büyük toprak sahiplerinin oluşu

- Ormancılık, madencilik ve tarım sektöründe çalışanların, başka sektörlerde iş bulamadıkları için bu sektörlerde kalması,
- Tarımsal üretimin, genellikle kalori bakımından zayıf hububattan oluşması
- Harcamaların büyük çoğunluğunun yiyecek mallarına ayrılması
- İhracatın büyük kısmının hammaddelerden ve yiyecek mallarında oluşması
- Kişi başına dış ticaret oranının düşük olması
- Pazarlama ve kredi mekanizmasının yetersiz durumda olması
- Konut sorununa çözüm getirilememiş olması
- Tarımda kapitalin az kullanılması ve işletmelerin, var olan kapitali bile kötü kullanacak kadar küçük olması
- Tarımda ilkel üretim tekniklerinin kullanılması
- Tarımsal ürünlerin pazarlanma oranının düşük olması
- Toprak bakımının neredeyse hiç bilinmemesi

Leibenstein'in görüşüne göre yapılan bu sıralamanın ardından, az gelişmiş ülkelerde görülen ekonomik özellikler konuları dahilinde gruplandırılarak aşağıda açıklanmaktadır.

I.4.1.1. Yüksek Oranlı Yoksulluk

Yoksulluk kavramının ortak kabul görmüş bir tanımı bulunmamaktadır. Ancak yoksulluk denildiğinde genellikle akla gelenler; fakirlik, açlık, yokluk, muhtaçlık, sefalet, hayatta kalabilme savaşı, zorunlu temel ihtiyaçları yeterince karşılayamama, yeterli varlığa sahip olamama ve hayatla sürekli mücadele anlamına gelmektedir (İncedal, 2013: 17). Yoksulluk genel anlamda, toplumun refah düzeyi, toplumun yaşam standardının göreceli veya mutlak olarak minimum düzeyin altında kalan bireyin statüsü olarak tanımlanmaktadır (TÜSİAD, 2000: 95). Dünya Bankası, günlük kişi başına düşen 1 dolar kazancı *uluslararası yoksulluk sınırı* olarak belirlemektedir (Hatun, 2002: 12). Yoksulluk

için farklı kriterler göz önüne alındığında farklı yoksulluk türleri meydana gelmiştir. Bu türlerden biri olan *mutlak yoksulluk*, bireyin ya da bir kısım toplumun asgari yaşam düzeyini sürdürebilmesi için gerekli olan en temel ihtiyaçlarını bile karşılayamaması durumudur (Elhakan, 2015: 14). Mutlak yoksul olarak niteleyebileceğimiz insanlar; yaşamı insani şartlarda sürdürebilmek için yeterli gıdayı temin edemeyen, karnı doymayan, temiz içme ve kullanma suyuna erişemeyen, kendisini dış etkenlerden koruyabilecek bir barınağa sahip olmayan, asgari sağlık hizmetlerinden faydalanamayan, temel eğitim görmeyen insanlardır (Kabasakal, 1998: 32). Başka bir yoksulluk türü olan *görelî yoksulluk* ise Adam Smith'in tanımına göre; temel ihtiyaçlarını mutlak olarak karşılayabilen fakat kişisel kaynakların yetersizliği sebebiyle toplumun genel refah düzeyinin altında kalan ve topluma sosyal açıdan katılımları engellenmiş bulunanların içinde bulunduğu durumdur (Taş ve Özcan, 2012: 424). Sağlık sektöründe yeşil kart kullanan bireylerin sayısı da bir yoksulluk göstergesi olarak değerlendirilebilir, çünkü yeşil kart alabilmek için hiçbir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmamak gerekmektedir (Zeren ve Kılınç Savrul, 2012: 4757).

Yoksulluk, azgelişmiş ülkelerde daha yüksek düzeyde rastlanmakla birlikte hemen hemen her ülkenin problemidir. Nüfus fazlalığı, eğitim, kaynak dağılımının adil olmaması, istihdam olanaklarının yetersiz olması, bazı ekonomik ve demografik eğilimler ile çevrenin bozulması gibi etkenler, yoksulluğa neden olan faktörler arasında yer almaktadır (İncedal, 2013: 18). Düşük gelirin ilk görünür sebebi sermaye kıtlığı ve bilgi seviyesinin düşüklüğü olsa da geriliğin asıl nedenleri psiko-sosyal faktörlerde aranmalı, bunun yanında rol oynayan diğer faktörler ise politik hatta coğrafi faktörler olabilmektedir (Hiç, 1970: 167). Saptanan genel bir bulguya göre, ekonomik olarak büyüyen bütün ülkelerde yoksulluk azalmaktadır ve dolayısıyla yoksulluğu önlemenin birinci yolu ekonomik büyüme olmaktadır (Kabasakal, 1998: 33). Ülkeler bugüne dek yoksulluğu azaltmak ve büyümeyi

hızlandırmak için mücadele etmişler, bunun için çeşitli ekonomik politikalar ve stratejiler geliştirmişlerdir. 1980’li yıllardan bu yana uygulanan ortadoks ekonomik politikalar dahilinde liberizasyon ve küreselleşmenin artması gelişmekte olan dünyada yoksulluğu azaltmadığı yönünde yaygın bir kabul bulunmaktadır (Uzun, 2003: 155). Azgelişmiş ülkelerde bu yoksulluk Nurks’ün kısır döngüsü halini almıştır. Yoksulluk yaşayan düşük gelirli toplumda yeterince tasarruf yapılamamakta, tasarruf yetersizliği düşük yatırım düzeyine, bu da yeniden düşük gelire neden olmaktadır. Ekonomik büyümenin sağlanması için öncelikle bu döngünün kırılması gerekmektedir. Azgelişmiş ülkelerin özellikleri çok fazla yerleşik ve dirençli olduğundan bunlardan sıyrılıp gelişmeleri zorlaşmakta, toplum değişimlere karşı direnmekte ve küçük değişimler karşısında ortaya çıkan kuvvetler, toplumu statükoların¹² korunmasına yöneltmekte, bu nedenle azgelişmiş ülkeler fakirlik zincirini kırmak için büyük hamle yapmak zorunda kalmaktadır (Hiç, 1970: 168).

I.4.1.2. Düşük Gelir Düzeyi

Azgelişmiş ülkelerin belirgin özelliklerinden birisi düşük gelir düzeyine sahip olmalarıdır. Ülke gelirleri gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH) ya da gayrisafi milli hasıla (GSMH) ile ölçülmektedir. Ülkelerin kalkınma sürecinde gerek duyduğu gelir için bu göstergelere bakılır ve artan bir trend göstermesi beklenir. GSYH, bir ülke sınırları içerisinde belli bir dönemde (genellikle bir yılda) üretilen mal ve hizmetlerin parasal karşılığıdır. Bir diğer gelir göstergesi olan GSMH, bir ülkenin vatandaşlarının belli bir dönemde ürettiği mal ve hizmetlerin parasal karşılığıdır. GSMH hesaplanırken, yurt dışında çalışan vatandaşların ülkeye gönderdiği faktör gelirleri GSYH’ye eklenir ve yurt içinde çalışan ancak o ülkenin vatandaşı olmayan kişilerin kendi ülkelerine gönderdikleri faktör gelirleri de GSYH’den çıkartılmaktadır. GSMH hesaplanırken ülke vatandaşı olup

¹²Eskiden beri devam eden ve sürdürülen durumlara statüko denmektedir. Bunlar kolaylıkla yıkılamayan, değiştirilemeyen durumlardır.

olmaması durumunun dikkate alınırken, GSYH’ da ülke sınırlarının geçerli olması, GSMH ile GSYH arasındaki farklılığı göstermektedir.

Az gelişmişliğin ölçülmesinde en çok kullanılan ölçüt kişi başına düşen gelirdir. Nüfus büyüklüğünün ekonomik büyüklüğe dahil edilmiş olması bu ölçütü daha duyarlı kılmaktadır. GSMH’nin ülke nüfusuna bölünmesiyle de kişi başına düşen milli gelire ulaşılmış olunmaktadır. Dünya Bankası’nın 2016 yılında yaptığı sınıflandırmaya göre; kişi başına gayri safi milli geliri 1,005 dolar ve daha az olan ülkeler *düşük gelirli* ekonomiler, 1,006 dolar ile 3,955 dolar arasında olan ülkeler *altorta gelirli* ekonomiler, 3,956 dolar ile 12,235 dolar arasında olan ülkeler *üst orta gelirli* ekonomiler, 12,236 dolar ve üzeri olan ülkeler ise yüksek gelirli ülkeler olarak tanımlanmaktadır. Kişi başına geliri yüksek rakamlara ulaşmış olan ülkelerin hepsi için kalkınmış olduğunu söylemek her ne kadar mümkün olmasa da, gelirlerinin yüksek olması kalkınmaları için gerekli finansman ihtiyacının temini açısından önemli olmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde kişi başına gelir çok düşüktür ve en az geçim seviyesi civarındadır (Savaş, 1974: 16). Kişi başına düşen milli gelir, ülkede gelir dağılımını göstermediği için ülkenin refahı hakkında eksik bilgi vermektedir. Aynı zamanda petrol zengini ülkelerin az gelişmiş ülke özelliklerini taşıması ve kur dalgalanmalarından kaynaklanan kişi başına düşen gelirin gerçek satın alma gücünü yansıtmaması bu ölçütün kullanılmasındaki sakıncalarından biri olmaktadır. Yine de kişi başına düşen gelir az gelişmişliğin ölçülmesinde en çok kullanılan önemli bir ölçüttür. Az gelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülkelerin kaç yıl gerisinde kaldıkları hesaplanırken kişi başına düşen milli gelirden yola çıkılmaktadır (Sarı, 2011: 24). Gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasında kişi başına gelir büyük farklılık göstermekte olup, 2003 yılında bir Etiyopyalının ortalama gelirinin bir İsviçrelinin ortalama gelirinin % 0,2’si kadar olması da bu farkı açıkça ortaya koymaktadır (Kaynak, 2005: 1). Sermaye birikiminin

yetersiz olması, vasıfsız işgücü, teknolojik gerilik, dış ticaret açıkları, düşük eğitim düzeyine karşın hızlı nüfus artışına sahip olmaları, bu ülkelerin kişi başına gelirinin düşük kalmasına sebep olmaktadır (İlkin, 1988: 4-5).

Kişi başına düşen gelir ile ülkeler arasında karşılaştırma yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlar bulunmaktadır. Hesaplama yöntemlerinin ülkeler arasında farklılık gösterebilmesi, yapılan karşılaştırmalarda yanıltıcı sonuçlar verebilmektedir. Azgelişmiş ülkelerde ev içi üretim ve tüketimin ulusal gelir hesaplarına katılmaması, ev içindeki mal ve hizmet üretiminin piyasa değerinin ulusal gelirlerde, dolayısıyla da kişi başına gelirde görünmemesine yol açmaktadır. Uluslararası karşılaştırmada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da, ülke gelirinin, azgelişmiş bir ekonomide gelişmiş bir ekonomiye göre daha hızlı artmasına rağmen farkın azalmadığı hatta azgelişmiş ülke aleyhine giderek arttığıdır (İlkin, 1988: 6). Örneğin; kişi başına geliri 1000 dolar olan bir gelişmiş ülkede gelirin % 3 artması rakamı 1030'a yükseltirken, aynı anda kişi başına geliri 100 dolar olan bir azgelişmiş ülkede gelirin % 6 artması bu rakamı 106'ya yükseltmektedir. İlk durumda gelir farkları 900 olan bu iki ülkede gelir artış hızı azgelişmiş ülkenin lehine görünse de, artış sonrasında meydana gelen gelir farkı 924'e yükselerek, aksine azgelişmiş ülkenin aleyhine bir hal almaktadır. Bu göstergeler için ülkeler arası karşılaştırma yapılırken, satın alma gücü paritesine göre hesaplanmış olmaları daha güvenilir sonuçlara götürebilmektedir. Çünkü bu hesaplama yöntemiyle ülkeler arasındaki fiyat farklılıkları ortadan kaldırılmaktadır.

Milli gelir hesapları, refah ölçüsü olma fonksiyonuna kıyasla, ekonominin üretim kapasitesi ölçüsü olma fonksiyonunu daha çok başarmaktadır. Buna misal olarak, bir deprem sonucunda evlerin yıkıldığını kabul ettiğimizde, bu evlerin yeniden onarımı ve inşaatına hız verilmesinin milli gelirde meydana getireceği artışın ne derece refah artışını

ifade ettiği sorusuyla karşılaşılmaktadır (Hiç, 1970: 157). Bir ÷lkede diğer dönemlere göre daha yoğun ve uzun geçen bir kış mevsiminde çizme, kazak, yakıt gibi ihtiyaçların daha fazla üretilmesinin milli gelirden oluşturacağı artış, toplumdaki refah artışını ne derece temsil etmektedir?

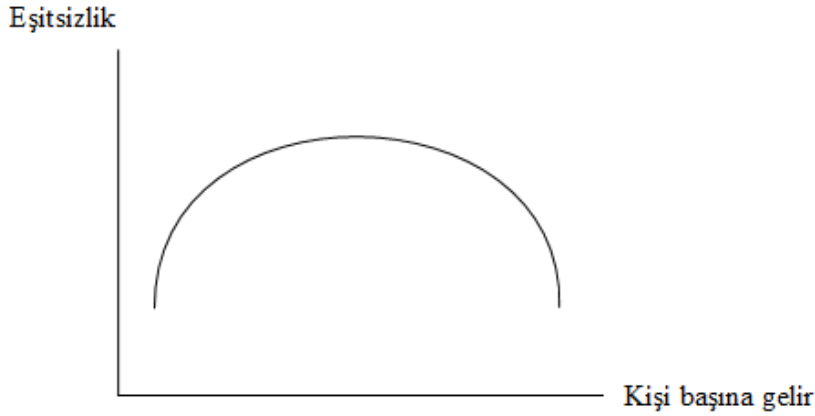
Bunların yanında yüksek kişi başına gelire sahip petrol zengini gibi ÷lkelerin az gelişmiş ÷lke özelliği gösterebiliyor olması gibi nedenlerden dolayı, kişi başına düşen gelirle uluslararası karşılaştırma yapmak yanıltıcı sonuçlara götürebilmektedir. Milli gelirin ortalama dağılımını ifade eden bu gösterge yerine, gruplar arasında bölüşümünü gösteren gelir dağılımının incelenmesi, ÷lkelerin gelişmişliği ve refahı hakkında daha doğru sonuçlara götürebilmektedir.

I.4.1.3.Adaletsiz Gelir Dağılımı

Gelir dağılımı, bir ÷lkede yaşayan bireyler tarafından üretilen mal ve hizmetlerden elde edilen toplam gelirin yine o ÷lke bireylerine bölüşümünü ifade etmekte ve ekonomik refaha ulaşmanın önemli bir göstergesi olmaktadır (Kuştepeli ve Halaç, 2004: 4). Gelir dağılımını ölçerken Kuznets' in ters U eğrisi, Lorenz eğrisi ve Gini katsayısından yararlanılmaktadır. Ters-U hipotezi olarak bilinen gelir dağılımı yaklaşımında S.Kuznets; ekonomik büyüme sırasında¹³, şekil 1'de gösterildiği gibi, kişi başına gelir artarken gelir eşitsizliğinin önce artan sonra azalan bir seyir izleyeceğini ortaya koymuştur.

¹³Ekonomik büyüme göstergesi olarak kişi başına düşen GSYH'yi kullanmaktadır.

Şekil 1.1: Kuznets'in Ters U Eğrisi

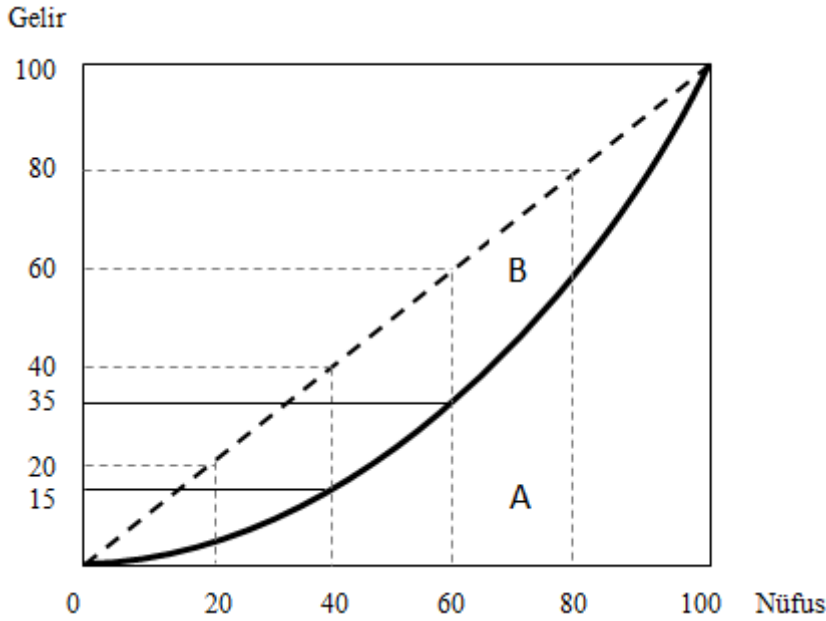

Kaynak: Gönel, 2010: 41

Kuznets'e göre, tarım sektöründe çalışan bireylerin gelirleri sanayi sektöründe çalışan bireylerinkine göre düşük olsa da eşit dağılmakta, bu görüş de göstermektedir ki sanayi sektörüne geçmek gelirlerin yükselmesini sağlarken gelir dağılımındaki eşitsizliğin de artmasına yol açmaktadır (Topuz ve Dağdemir, 2016: 4-5). Çok düşük kişi başına gelir düzeyindeki ülkelerde gelir eşitsizliğindeki artışın durduğunu söyleyen Kuznets, sanayileşme sırasında ortaya çıkan eşitsizlik artışının, sanayileşmenin ileri düzeydeki gelişimi sonucu azalacağını belirtmekte ve I.M. Kravis de benzer çalışmalarında bunu göstermektedir (Kaynak, 2005: 5).

Gelir dağılımındaki adalet Lorenz eğrisi ile ölçülebilmektedir. Lorenz eğrisi; milli gelirin nüfus içerisindeki dağılımını göstermek için kullanılan bir grafikdir. Gini katsayısı ise buna bağlı olarak kullanılan ölçüdür.

Şekil 1.2: Lorenz Eğrisi

Kaynak: (Eğilmez, 2016)

Karenin dikey kenarı milli gelirin birikimli paylarını, yatay kenarı nüfusun birikimli paylarını yüzdesel olarak gösteren şekil 1.2’de, köşegen nüfus içerisindeki gelirin eşit dağılımını (mutlak eşitliği) göstermekte, Lorenz eğrisi köşegenden uzaklaştıkça gelir dağılımındaki eşitsizlik artmaktadır (TÜİK, 2015). Yüzde payları (P80/P20); “Yüzde 20’lik fert/hanehalkı gruplarının toplam gelirden aldıkları paylara göre; “Son yüzde 20’lik grubun toplam gelirden aldığı pay/ İlk yüzde 20’lik grubun toplam gelirden aldığı pay” formülünden hesaplanmaktadır” (TÜİK, 2015). Türkiye’nin 2014 yılındaki gelir dağılımına baktığımızda eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre, en yüksek gelir grubundaki % 20’lik dilimin toplam gelirden aldığı pay % 45,9 iken en düşük gelire sahip olan % 20’lik kesimin toplam gelirden aldığı pay % 6,2’dir (TÜİK, 2015).

Gini katsayısı; Lorenz eğrisine bağlı olup, köşegenle eğri arasında kalan alanın, köşegenin altında kalan toplam alan oranına eşittir ve bu katsayı değerleri “0 ile 1” arasında değişirken, oran bire yaklaştıkça gelir dağılımındaki eşitsizliğin arttığı, sıfıra yaklaştıkça da gelir dağılımındaki eşitsizliğin azaldığı anlamına gelmektedir (TÜİK, 2015).

Gini katsayısının “0”a eşit olması durumunda gelirin adaletli olarak paylaşıldığı, “1”e eşit olması durumunda da tüm gelirin bir kişide toplandığı anlaşılmaktadır. Gelirin nüfus içindeki dağılımı azgelişmiş ülkelerde, gelişmiş ülkelere kıyasla daha adaletsiz olmakta ve halkın büyük kısmı büyüme ve kalkınmanın nimetlerinden yeterince yararlanamamaktır (Kaynak, 2005: 4). Azgelişmiş ülkelerde bu eşitsizliğin, gelişmiş ülkelerdekinden daha fazla olmasının nedenleri ise şu şekilde sıralanmaktadır (Doğaner Gönel, 2010: 36):

- Bazı ülkelerde, toprak sahipliği ve arazi kullanımı ile ilgili koşullar, başlangıç koşulları nedeniyle eşitsiz dağılmaktadır,
- Bazı meslek kolları ve teknik beceri gerektiren iş kolları ülke içinde bölgesel anlamda eşitsiz dağılmaktadır,
- Üretim faktörlerindeki ve enformasyon piyasasındaki eksik rekabet koşulları gelir dağılımındaki eşitsizliğin aşılmasını güçleştirmektedir.
- Çalışma hayatı, arazi ve mülk sahipliği gibi gelir kaynağı oluşturan alanların ırk, cinsiyet, din gibi nedenlerle yasaklanması çarpık ve eşitsiz bir sosyal yapıya neden olmaktadır,
- Toplam nüfus içinde genç nüfusun payının artması, gelir dağılımını değiştirmese bile eşitsizliği arttırabilmektedir,
- Hükümetlerin iyi niyetle, eşitsizliği azaltmak için vergi ve transfer ödemeleri yoluna başvurmaları, gelişmiş ülkelere daha az etkili olmaktadır,
- Hükümetlerin teşvikleri, kredi ve döviz dağılımları, fiyat politikaları genellikle kendilerini destekleyenlerden yana ödüllendirici, kendilerine karşıtları cezalandırıcı nitelikte olması eşitsizliği arttırmaktadır.

I.4.1.4. Tüketim Harcamaları

Tüketim harcaması, hanehalklarının tüketim amacıyla yapmış oldukları aylık ortalama harcama değeridir (TÜİK, 2015). Azgelişmiş ülkelerin özelliklerinden biri de özel tüketim harcamalarının milli gelir içindeki payının yüksek olmasıdır. Harcama türlerine göre hane halkı harcama grupları 12 ana grup altında toplanmaktadır. Bunlar; alkollü içecekler, sigara ve tütün, gıda ve alkolsüz içecekler, konut, su, elektrik, gaz ve diğer yakıtlar, giyim ve ayakkabı, mobilya, ev aletleri ve ev bakım hizmetleri, sağlık, ulaştırma, eğitim hizmetleri, haberleşme, kültür, eğlence, otel, lokanta ve pastane, çeşitli mal ve hizmetlerdir (TÜİK, 2017).

Engel kanununa göre; tüketici geliri ne kadar düşük ise gıda maddelerine yapılacak harcamanın gelir içindeki payı o kadar çok olmakta, gelir arttıkça gıda maddelerine ayrılan pay azalmaktadır (Arman, 2013: 43). Engel kanununa bakarak, tüketim harcamalarındaki payın yüksek oluşu, azgelişmiş ülkelerin bir diğer özelliği olan düşük gelirli olmalarına dayandırılabilir. Kişi başına geliri düşük olan azgelişmiş ülkelerde bireyler, kazançlarının büyük kısmını tüketim harcamalarına ayırmak zorunda kalmaktadır. Özel tüketim içinde en çok harcama yapılan grup ise gıda mallarına aittir. Sanayileşmenin ilk aşamasında bulunan azgelişmiş ülkelerde gıda harcamaları daha az görülebilmekte, bunun nedeni ise gıda mallarının fiyatlarının diğer mallara göre daha düşük olmasıdır (Han ve Kaya, 2006: 14). Azgelişmiş ülkelerde toplam hanehalkı harcamalarının içinde gıdaya ayrılan pay % 70'lere kadar yükselebilirken, gelişmiş ülkelerde bu pay % 10-15 arasında değişmektedir (TÜİK, 2014).

Tüketim harcamalarını etkileyen bir faktör de devletin tüketim malları üzerine koyduğu dolaylı vergilerdir. Tüketim malları üzerine gelen dolaylı vergi, tüketimin maliyetini artırarak bu tür mallara yapılan harcamaları kısıtlayabilmekte ve bu kaynakların yatırım

harcamalarına aktarılmasını sağlayabilmektedir (Siverekli Demircan, 2013: 111). Bailey, özel tüketim harcamaları ile kamu harcamaları arasında ikame etkisinin var olduğunu ve kamu harcamalarının özel tüketim üzerinde itme etkisi oluşturduğunu iddia etmektedir (Sarısoy ve Yıldız, 2013: 384).

I.4.1.5. Düşük Tasarruf ve Yatırımlar

Az gelişmiş ülkelerin bir diğer özelliği ve aynı zamanda kalkınamamalarının nedeni de tasarrufların ve yatırımların yeterli düzeyde olmamasıdır. Bunun sebebi, az gelişmiş ülkelerin önemli bir özelliği olan kişi başına gelirin düşük olmasıdır. Kişi başına gelirin düşük olması, gelirlerinin büyük kısmını temel tüketim harcamalarına ayırmak zorunda kalan bireylerin tasarruf edememeleri ya da çok düşük tasarruf etmeleriyle sonuçlanmaktadır. Tasarruf eğiliminin düşük olmasında, tasarruf yapma isteğinin ve tasarruf yapma gücünün zayıf olması etkili bir unsur olmaktadır (Erden, 2013: 16). Tasarrufun düşük olmasındaki diğer sebepler ise çocuk sayısı fazlalığı, taksitli satış, kredi kartı kullanımı gibi sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır (Alagöz, 2017). Ailedeki çocuk sayısının fazlalığı, onların ihtiyaçları için daha fazla harcama gerektirdiğinden, gelirin tasarruf edilebilecek kısmı da tüketim harcamalarına aktarılmaktadır. Taksitli satış ve kredi kartı kullanımı ise tüketim imkânını artırdığı için tasarruf düzeyinin düşmesine sebep olmaktadır. Ayrıca gösteriş, taklit gibi unsurlar bireyleri lüks malların talebine iterek daha yüksek düzeyde harcama yapmalarına sebep olmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde tasarrufların yetersiz olması, yatırımların da düşük düzeyde kalmasına neden olmaktadır. Ekonomik büyümenin itici gücü olan yatırımların düşüklüğü milli gelirin düşük olmasına yol açmaktadır (Sabır, 2010: 6). Bu da, yeniden düşük tasarruf ve düşük yatırımlarla ekonominin kısır döngü içine girmesine sebep olmaktadır. Yatırım için ülkelerin iç tasarruflarını kullanması, büyümenin sürdürülebilirliği için gerekli olan önemli bir

özelliğidir. Bu nedenle ülke içindeki tasarruf ve yatırım ilişkisi de önem arz etmektedir. Yapılan çalışmalar, milli gelirin düşük olduğu ülkelerde, GSYH içinde gayrisafi tasarruf oranında düşük olduğunu ortaya koymuş olup, bu oranın düşüklüğü kalkınmayı frenleyecektir (Cevizli, 2013: 34). Yurtiçi tasarruflarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin, gelişmiş ülkelere çok gelişmekte olan ülkelere pozitif olduğu, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümelerini sağlayabilmeleri adına yabancı teknolojik gelişmeleri almaları gerektiği, bu nedenle de yurtiçi tasarrufların önemli olduğu bazı iktisatçılar tarafından vurgulanmaktadır (Sancak ve Demirci, 2012: 163). Gelişmiş ülkelerin GSYH içindeki tasarruf oranları yaklaşık olarak; 1980 yılında % 24, 1990'da % 23 ve 2010 yılına doğru % 19'a doğru düşme eğiliminde dalgalı bir trend izlerken, 2014 yılına kadar yükselerek % 21'lere ulaşmakta ve 1980-2014 dönem aralığında % 24 ile % 19 değerleri arasında dalgalanma göstermektedir (TCMB, 2015: 12). Gelişmekte olan ülkelere ise bu tasarruf oranı yaklaşık değerleriyle; 1980 yılında % 26 ve 2000 yılında % 24 iken daha sonra yükselen bir trend izleyerek 2014 yılında % 32'ye ulaşmıştır ve 1980-2014 dönemi içerisinde hiç % 23'ün altına düşmemektedir (TCMB, 2015: 14).

Ülkedeki iç tasarrufların yatırımlar için önemli bir yere sahip olmasının yanında, yatırımlar da kalkınmanın gerçekleşmesi için önemli olmaktadır. Kalkınmayı safhalara ayıran Rostow'un, kalkış safhası için yatırımların milli gelir içindeki payının en az %10 olması görüşü ve diğer safhalarda bu oranın daha da yüksek olması gerektiği öngörüsü, yatırımların önemini ortaya koymaktadır. Gelişmiş ülkelere toplam yatırımların GSYH'ye oranı, tasarruf düzeyinin üstünde ancak tasarruf oranları ile birbirine yakın bir eğilim içindeyken, gelişmekte olan ülkelere yatırımlar 2000 yılına kadar tasarruf düzeyinin altında bir trend göstermiş daha sonraları tasarruf oranından daha yüksek düzeyde gerçekleşmektedir (TCMB, 2015: 12-14). Az gelişmiş ülkelere sermayedarlar ve

girişimciler genellikle düşük kar marjlı yatırımlarda elde edilebilecek uzun vadeli kârlar yerine, spekülâtif ve kısa sürede elde edilebilecek kârları tercih etmektedirler (İlkin, 1976: 9). Johnson’a göre kalkınmış ÷lke olmanın koşulu ise kişi başına düşen sermaye stokunun yükseltilmesi ve bu durumun sürdür÷lebilmesidir (Kaynak, 2005: 219).

Az gelişmiş ÷lkelerde düşük tasarruf sorunu çözülsede dahi göm÷lenmeden dolayı yatırım düşüklüğü gör÷lebilmektedir. Az gelişmiş ÷lkelerde tasarrufların göm÷lenmesi ya da yastık altı dediğimiz durumda tasarruflar ekonomiye enjekte edilmemektedir. Tasarruflar ekonomiden çekilmiş halde bulunduğı için ÷lke ekonomisinde üretici etki oluşturmamakta, bilakis ekonomiye daraltıcı etki yapabilmektedir. Göm÷lenen tasarruflar ekonomiye enjekte edilmediğı takdirde yatırımlara dönüşmeyerek ve üretimin daralmasına neden olarak enflasyona ve atıl kapasitenin meydana gelmesine sebep olabilmektedir. Birikimlerin banka sistemi dışında tutularak göm÷lenmesi, kalkınmayı zorlaştıracı bir unsurdur ve bu durum az gelişmiş ÷lkelerde çoğunlukla gör÷len bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Sabır, 2010: 6).

1.4.1.6. İç Pazarın Durumu

Pazar yapısından; ekonomide faaliyette bulunan girişim ve işletmelerin, mülkiyet yapısı, hukuksal yapısı, çalışma koşulları, bunların sayıları ile büyüklükleri anlaşılmakta ve böylelikle pazar yapısı; fiyat oluşum koşullarını, pazara giriş koşullarını, rekabet yapısını, karar birimlerinin niteliğini, teknolojik düzeyi ve genel üretim koşullarını yansıtmış olmaktadır (Han ve Kaya, 2006: 17). Ülkenin pazar yapısı, ekonomik düzenin belirleyicisi konumunda olup, iç pazarının nicelik ve nitelik bakımından dar olması sorunu az gelişmiş ÷lkelerin özelliklerinden biri olmaktadır.

Küçük olan iç pazar sanayileşmenin yayılmasına olanak tanımamakta, tekellerin piyasaya hakim olmasına yol açarak tam rekabette gerçekleşebilecek üretimin altında bir

Üretim gerçekleşmesine neden olmakta, ölçek ekonomilerinden yararlanamamaya, teknolojiye yetersiz kalmaya ve dışa bağımlılığa sebep olmaktadır (Sabır, 2010: 7). Sağlıklı bir ekonomiden; pazara girişin serbestliği, etkin rekabet ve serbest fiyat oluşumunun gerçekleşmesi beklenmektedir. Ancak bunu kısıtlayan faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler ilk olarak; geleneksel davranışların pazar koşullarını olumsuz kılması, ikincisi; az sayıdaki büyük yabancı veya yerli girişimin tekelci eğilimleri ile bunların pazarı yönlendirici ve rekabeti önleyici davranışları, son olarak da; azgelimi ülkelerde devletin, ekonomik ve sosyal gerekçelere dayanarak pazara aşırı müdahalede bulunması şeklinde gruplandırılabilir (Han ve Kaya, 2006: 18). Küçük piyasalarda, kısmen ya da tamamen nicel ve nitel yetersizlikler sonucu meydana gelen aksaklıkları u şekilde sıralamak mümkündür; i kaynakların yetersizliği, hem tüketim hem de endüstriler arası talep bakımından meydana gelen yetersizlikler ve aksaklıklar, kaynak dağılımında piyasanın aksayan yönlerinin bulunması, firma leklerinin küçüklüğü ve bu nedenle verimliliğin düşük olması, piyasanın küçüklüğünün yaygın sanayileşmeye imkan vermemesi, vasıfsız eleman yetersizliği, teknolojik yetersizlik ve araştırma noksanlığı, parasal istikrarsızlık, genel olarak i idaresi ve organizasyon bakımından ortaya çıkan aksaklıklar, i piyasanın yetersizliği sebebiyle ortaya çıkan uluslararası piyasalara ve dışa bağımlılık (Manisalı, 1982: 21-22). İç pazarın darlığı sorunu ile bu sorunun ortaya çıkardığı olumsuz etkileri en aza indirebilmek ve küresel ticarete daha fazla pazarlık gücüne sahip olmak için azgelimi ülkeler ekonomik entegrasyon kurma yoluna gitmektedir. Bu nedenle azgelimi ülkelerin kendi aralarında entegrasyon kurmaları önemli olmaktadır (Sabır, 2010: 7).

Genellikle düşük verimlilik, küçük ölçekli firmalar ve vasıfsız işgücü gibi özelliklere sahip olan azgelimi ekonomiler aynı zamanda büyük ölçekli ve verimlilik gösteren

birkaç firmaya da sahip olan ikili (düalist) bir yapı göstermektedirler. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerde karakteristik olarak görülen düalist yapıdan kaynaklanmaktadır. Aynı anda bütün sektörlerin gelişme göstermesi için gerekli sermaye ve dengeli kaynak dağılımı sağlanamadığından ekonomik kalkınma sürecinde bu ikili yapıya rastlanmaktadır. Azgelişmiş ekonomilerde, piyasa ekonomisinin kaynak dağılımı ile bağlantılı olarak meydana gelen aksaklıkları ve bunun yanında sosyal sabit yatırımlar bakımından devlete düşen büyük sorumluluklar, genellikle planlı kalkınma stratejisinin benimsenmesine yol açmaktadır (Manisalı, 1982: 27).

I.4.1.7. Eksik İstihdam ve Yüksek Oranlı İşsizlik

Azgelişmiş ülkelerde iş imkânlarının artış oranıyla nüfus artış oranının aynı düzeyde olmaması işsizliğe sebep olmaktadır (Yüksel, 2013: 32). İş imkânlarının arttırılamamasının nedeni ise eksik istihdam sorunudur. Azgelişmiş ülkelerde istihdam sorunu; sahip olduğu üretim faktörlerinin (emek, sermaye, doğal kaynak) tamamını kullanamamasından ve kullandıkları faktörlerin verimli ve etkin bir şekilde değerlendirememelerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bir işte çalışıyor olmasına rağmen verimliliği çok düşük olduğu için üretime herhangi bir katkıda bulunmayan gizli işsizler de eksik istihdam olarak değerlendirilmektedirler (Berber, 2006: 258). Üretim faktörlerinin tamamının istihdama katılamaması, işsizlik ile sonuçlanmaktadır. İşsizliğin yüksek oranlarda seyretmesi, azgelişmiş ülkelerde görülen belirgin bir özellik olmaktadır. İşsizliğin, azgelişmiş ülkelerde boy göstermesinin yanında istihdam edilen iş gücünün niteliği de önem arz etmektedir. Yetersiz eğitim düzeyi ve geleneksel üretim yöntemlerine paralel olarak mevcut işgücünün vasıfsız olması da ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır (Berber, 2006: 258). Genellikle azgelişmiş ülkelerde istihdam edilen emek, mavi yakalılar diye adlandırılan fiziksel gücüyle çalışan kişilerden oluşmakta, beyin gücüyle çalışan beyaz

yakalılarının istihdamı ise gelişmiş ülkelere nazaran epey düşük kalmaktadır (Taban ve Kar, 2015: 23-24). Azgelişmiş ülkelerde bireylerin çalışma istekleri düşük olup az çalışmayı tercih etmektedirler (Altay, 2005: 131). Bunun sebebi, geçimini sağlayabilecekleri kadar sosyal yardım almaları olabilmektedir. Böylelikle çalışmalarına gerek kalmadan ya da daha az çalışarak hayatlarını devam ettirebilecekleri temel ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Aynı zamanda bu ülkelerde kayıt dışı istihdam da oldukça yaygındır. Kayıt dışı istihdam, bir kişinin herhangi bir sosyal güvenceden yoksun olarak çalışmasıdır ve sosyal güvenceye kaydı olmayan bu kişilerin çalışma koşulları, kaydı olan bireylere göre gelir ve iş güvenliği yönünden oldukça kötüdür (Erden, 2013: 18).

Genellikle tarım sektörünün toplam sektör içinde daha büyük paya sahip olduğu azgelişmiş ülkelerde, işgücünün büyük kısmı tarım sektöründe bulunmaktadır. Ancak tarımdaki verimsizlik, gizli işsizliğe yol açmakta ve işgücünün bir kısmını bu sektörden dışlayarak köyden kente göç etmesine neden olmaktadır. Sanayi sektörünün yeterince gelişmemiş ve istihdam olanağı sağlayamamış olması da kente göçen bu işgücünün tekrar işsizlik riskiyle karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Ya da göç modellerinde görüldüğü üzere, sanayi sektöründe iş bulana kadar geçici olarak düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Bir diğer yandan da çalışıyor olması pek bir anlam ifade etmeyen durumlar vardır ki, bu durumu açıklayan kavram, ILO¹⁴ tarafından geliştirilen “çalışan yoksulluğu” (working poverty) kavramıdır ve çalışan, ancak kendilerini ve ailelerini 1 veya 2 dolarlık yoksulluk sınırının üstüne çıkaracak kadar para kazanamayan kişileri tanımlamaktadır (Kaynak, 2005: 3). İşçilerin ücret ve maaşla çalışıyor olması, gelişmiş ve azgelişmiş ekonomilerde farklılık göstermektedir. Azgelişmiş ekonomilerde genellikle maaş ve ücret geliri elde edenlerin toplam işgücüne oranı % 50’nin altında bulunurken, gelişmiş

¹⁴ International Labour Organization (ILO) Uluslararası Çalışma Örgütü anlamına gelmektedir.

ülkelerde işgücünün yüzdesi olarak ücretliler yüksek oranlara ulaşmaktadır (İlkin, 1976: 13).

İşsizliğin, ekonomik açıdan görülen olumsuz yönleri yanında psikolojik olarak da bireylere olumsuz etkileri bulunmaktadır. İşsiz bireyler, kendilerini değersiz hissetmekte, işsizliğin uzun sürmesi halinde özgüvenin azalmasına neden olmakta, aile gelirinin azalması da aile bireylerinin ilişkilerine zarar vermektedir (Yıldırım vd., 2010: 370). İşsizliğin azaltılabilmesi ve istihdamın artırılması için, yatırımların artırılması yararlı olmaktadır. Böylece daha çok üretim faktörü istihdama katılmış ve işsizlik azaltılmış olabilecektir.

I.4.1.8. Sektörlerin Yapısı

Ekonomik faaliyetler; tarım, sanayi ve hizmet olmak üzere üç ana sektörde toplanabilmektedir. Azgelişmiş ülkelerin sektör yapılarında tarım, büyük ölçüde önem taşımaktadır. Tarım kesimi, azgelişmiş ülkelerde toplam hasıla içinde en büyük paya sahip olan sektördür. Aynı zamanda tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı da büyüktür. Bu büyüklüğün nasıl gerçekleştiğine bakılarak, çiftçilerin kendi tüketimleri için mi ürettikleri, pazara ve ihracata yönelik mi ürettiklerine dikkat edilmesi gerekmektedir. Azgelişmiş ülkelerde köylüler genellikle kendileri için üretirken, gelişmiş ülkelerde tarımla uğraşanlar çoğunlukla profesyonel işletmeci olup, daha çok yatırım faaliyetinde bulunmaktadırlar (Taban ve Kar, 2015: 25). Ayrıca azgelişmiş ülkelerde tarım sektörünün çok sayıda işgücü barındırması, tarımsal üretimde düşük verimliliğe neden olabilmektedir. Tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı, ekonomik kalkınma ilerledikçe azalma göstermekte, sanayi ve hizmet sektörlerinin payı ise artmaktadır. İmalat sektöründe verimlilik yüksek olduğu için, kaynakların tarım sektöründen çekilip yüksek verimliliğe sahip sanayi sektörüne aktarılması büyümeyi hızlandıracığından, sanayileşme kalkınma ile eşdeğer kabul

edilmektedir (Kaplan, 2004: 14). Yine de sanayi sektörü ile tarım sektörü rakip olarak değil, aksine birbirini tamamlayıcı sektörler olarak ele alınması gerekmektedir (Aydemir ve Pıçak, 2008: 131). Çünkü tarım sektörü, gıda ihtiyaçlarını karşılamının yanında sanayi için hammadde sağlayıcısı konumdadır. Sanayide üretilen ürünler de hizmet sektöründe kullanılmaktadır. Sektörler arasındaki bu tamamlayıcılık ise azgelişmiş ülkelerde düşüktür. Sanayisi yeterince gelişmemiş olan azgelişmiş ülkelerde tarım, endüstriyel ürünlere hammadde üretmemektedir. Kalkınmanın sorunsuzca devam etmesi açısından tarımsal birikimin de sürdürülebilir olması gerekmekte, böylece tarım ile sanayi arasındaki tamamlayıcılık sağlanmış olabilmektedir. (Eşiyok, 2004: 4-5).

1.3.1.9. Dış Ticaretin Yapısı

Azgelişmiş ülkelerde tek veya belirli birkaç tür ürün toplam ihracat içinde büyük bir orana sahiptir ve bunlar çoğunlukla tarımsal ürünler olup kısmen de petrol yada madendir (İlkin, 1976: 26). Bu ülkelerin çoğunda dış ticaret, milli gelirin küçük bir bölümünü oluşturmaktadır ve ihraç malları, emek yoğun ve tarım mallarından oluşurken ithal ettikleri malların çoğu sermaye yoğun sanayi mallarından oluşmaktadır (Taban ve Kar, 2015:26). Genel olarak azgelişmiş ülkelerin ihracat ve ithalat yapısı bahsedildiği gibi olmakla birlikte ihracat yapısı tarım ya da hammadde yoğun olan her ülke için azgelişmiş demek doğru değildir. Petrol zengini ülkelerin ihracatta yoğun olarak bu hammadde ile ticaret yapıyor olması ya da tarımı gelişen bir ülkenin tarım yoğun ihracat yapıyor olması o ülkenin azgelişmiş olduğu sonuca götürmeyebilmektedir. Bunun yanında ülkelerin sosyal göstergelerine bakıp eğitim ve sağlık gibi konulardaki kalkınmışlığı da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu ihracat ve ithalat yapısını taşıyan her ekonomi azgelişmiş olmasa da, azgelişmiş ülkelerin genel karakteristik özelliğidir.

Ülkelerde ihracatın ve ithalatın sektörel dağılımına bakıldığında; düşük gelirli ülkelerin, işlenmemiş tarım ürünleri ve madencilik payı % 50'yi geçerken, gelişmekte olan ülkelerde ithalatın % 80'ini büyük çoğunluğu yatırım malları ve ara mallardan meydana gelen sanayi ürünleri oluşturmaktadır (Kaplan, 2004: 14-17). Bu durum, azgelişmiş ülkelerin entegrasyonunun daha çok ithalata yönelik olduğunu ve ithalata bağımlı yapılarını ortaya koymaktadır (Özdemir ve Delice, 2012:653).

İhracat gelirinde geleneksel tarım ürünlerinin büyük yer kaplaması, ihracat gelirlerinde istikrarsızlıklara neden olmaktadır. Bunun nedenlerinden biri, tarımsal ürünlerin aşırı yağış ya da kuraklık gibi doğa olaylarından oldukça fazla etkilenmesi, bu tür ürünlerin arz ve talep esnekliğinin katı olmasıdır (Seyidoğlu, 2013: 576). Bir diğeri ise, azgelişmiş ülkelerin pazar ağlarının dar olması yani ihracatın büyük yoğunluğunu aynı ülkeye yapmalarındır (Seyidoğlu, 2013: 578).

I.4.2. Demografik ve Sosyal Özellikler

Azgelişmiş ülkelerde demografik ve sosyal özellikleri; yüksek doğum ve ölüm oranları, yüksek nüfus artış oranı, kırsal nüfusun aşırı kalabalık olması, eğitim düzeylerinin düşüklüğü, toplumsal davranışlarda geleneksel bir yapının hakim olması, beslenme yetersizliği ve sağlık, barınma koşullarının yetersizliği şeklinde sıralanabilmektedir (Tolunay ve Akyol, 2006: 117-118).

I.4.2.1. Nüfus

Dünya nüfusu, hem gelişmiş ülkelerde hem azgelişmiş ülkelerde giderek artış göstermektedir. Fark şudur ki, azgelişmiş ülkelerin nüfusu gelişmiş ülkelere kıyasla daha yüksek oranda artmaktadır. Gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde nüfusun farklı oranlarda artması dünya nüfusunun demografik yapısını değiştirdiğinden, 20. yüzyılın başlarında %40 olan gelişmiş ülkelerin nüfusunun dünya nüfusuna oranı, 1980'li yıllarda % 25'e,

2000 yılında % 15 düzeyine gerilemektedir (Çamurcu, 2005: 92). İkinci Dünya Savaşından sonra ölüm oranlarındaki gerileme hızlanarak devam ettiğinden, bu durum nüfus patlamasıyla sonuçlanmakta ve dünya nüfusunda bu hızlı büyüme az gelişmiş ülkelerden kaynaklanmaktadır (Topal, 2011: 136,138).

Nüfus artış hızı belirlenirken, bir ülkedeki doğum oranından ölüm oranı çıkartılmakta ve buna göçün eklenmesiyle bulunmaktadır (Çetin, 2014: 20). Az gelişmiş ülkelerde yüksek doğum artış hızı dolayısıyla nüfus artarken, gelişmiş ülkelerde ölüm oranlarının azalması ve göç alması sebebiyle nüfus artmaktadır. Gelişmiş ülkelerde nüfusu arttıran diğer unsur da göç almasıdır. İş imkânları ve refah düzeyi sayesinde göç için cazip koşullara sahiptir. Nüfus artışı, azalan verimler kanunu işlemeye başlayıncaya kadar ekonomik kalkınmaya olumlu etkide bulunurken, azalan verimler kanunun işlemeye başladığı andan itibaren nüfus artışı üretim artışına yol açmayacaktır (Savaş, 1974: 242). Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde hızlı nüfus artışı, ekonomik ve sosyal sorunların artmasına, kaynakların yetmemesine ve kalkınma hızlarının yavaşlamasına neden olmaktadır (Çamurcu, 2005: 88). Malthus, 1789 yılında yazdığı bir makalesinde, nüfusun geometrik bir dizi şeklinde arttığını, gıda maddelerinin ise aritmetik bir şekilde arttığını belirtmiştir. Yani nüfus 2, 4, 8... şeklinde artarken, gıda maddeleri 1, 2, 3... şeklinde artmaktadır ve nüfus artışını kontrol altına alacak tedbirler alınmazsa gelecekte insanların açlık tehlikesiyle karşılaşmaları kaçınılmaz olacaktır (Topal, 2011: 138).

Nüfus özellikleri içinde ele alınması gereken bir gösterge de nüfus bağımlılık oranıdır. Bu oran; 0-14 ve 65 yaş üzerinde olup çalışmadığı varsayılan nüfusun, 15-64 yaş grubu içinde işi olan ve tamamının çalıştığı varsayılan nüfusa oranlanması ile elde edilmektedir (Zaman ve Coşkun, 2008: 274). Az gelişmiş ülkelerde yüksek nüfus artış hızı, 0-14 yaş arası aktif olmayan çocuk nüfusunun artmasına neden olmaktadır ve nüfus bağımlılık

oranının yüksek olması ise bu ülkelerin demografik özelliklerinden biri durumundadır (Karagül, 2010: 90). Çok çocuklu olmanın nedenleri olarak; özellikle tarım sektöründe ailelerin kendi çocuklarını ücretsiz emek olarak çalıştırabilmeleri veya ücretli olan çocuk emeğin daha düşük ücret seviyesinde çalıştırabilmeleri ve geleneksel toplumlarda çocukların, yaşlılık dönemlerinde ebeveynlerinin bakımını üstlenecek olmaları gibi nedenler sıralanabilmektedir (Doğaner Gönel, 2010: 124). Nüfus artışının hızlı olması yanında bebek ölüm oranlarının da yüksek olması azgelişmiş ülkelerin demografik göstergelerden biridir. Düşük gelir grubundaki ülkelere 2002 yılı verilerine göre ortalama olarak doğan her bin bebekten 79'u ile 0-5 yaş grubundaki her bin çocuktan 120,8'i ölürken, gelişmiş ülkelere bu oran sırasıyla binde 5.4 ve 6.6'dır (Kaplan, 2004:22).

Nüfusun dağılımına bakıldığında, kırsal kesimde yaşayan ve çalışan nüfusun oranı azgelişmiş ülkelere % 65 civarındayken, gelişmiş ülkelere % 27 civarında seyretmekte, ancak kırsal kesimin sağlık, altyapı, işgücü, eğitim gibi koşullarda yetersiz koşulları sebebiyle kentlere olan göçler artmakta, bu durum ise ülkelere çarpık kentleşmeye ve verimliliğin düşmesine neden olmaktadır (Çetin, 2014: 20).

I.4.2.2. Eğitim

Tüm toplumlarda eğitimin amacı, bir kültürü yeni kuşaklara aktarmak, gençlerin davranışlarını yetişkinlerin hayat tarzı doğrultusunda şekillendirerek onları gelecekteki toplumsal rollerine yöneltmek olup, böylece bireyin hem kişisel hem toplumsal hem de ekonomik anlamda yaşamdaki yerini oluşturmak amaçlanmıştır (Taş ve Yenilmez, 2008: 158). Eğitim göstergeleri içerisinde; kadın ve erkek okuma-yazma oranları, yetişkin okur-yazar oranı, GSYH içinde eğitime ayrılan pay, okullaşma oranları, ilköğretim tamamlama oranı gibi kriterler bulunmaktadır.

Bir ülkenin refahı, o ülkedeki bireylerin nitelikli ve sürekli eğitim almaları ve bu yolla kazandıkları bilgi, beceri ile ekonomik büyümeye yapabilecekleri katkıya bağlıdır (Ayrangöl ve Tekdere, 2014: 3). 1980’li yılların sonundan itibaren iyi eğitilmiş ve kalifiyeli işgücü olarak ele alınan beşeri sermaye olgusu, iktisadi büyümenin motoru olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Özyakışır, 2011: 52-53). Beşeri sermaye, kişiye mal olmuş bilgi, beceri ve kazanılmış durumdaki diğer niteliklerin değeri olarak tanımlanmaktadır (Öztürk, 2005: 31). Eğitim sayesinde kendini geliştiren bireyler, kazandıkları bu beşeri sermaye ile hem kendilerine hem de sağladığı dışsallıklarla topluma faydalı bireyler haline gelmektedir. İşgücü olarak daha verimli olmakta, böylece üretim artmakta ve gelir yükselmektedir. Kendini geliştiren bireyler sayesinde genellikle ülkedeki suç oranları azalmakta, daha demokratik, ekonomik ve siyasal istikrara sahip olunmakta, böylece ülkenin refahı ve kalkınması adına olumlu gelişmeler sağlanmış olmaktadır. Bazı çalışmalarda ise eğitimin suç oranlarını azaltması üzerinde etkili olmadığına dair sonuçlara ulaşılmış, bu da eğitimin niteliği gündeme getirmiştir (Cömertler ve Kar, 2007: 48). En gelişmiş ülkelerin sıkça tartıştığı dışsallıklar, eğitim yatırımlarının teknolojik yenilikleri teşvik etmesi hususunda şekillenmekte, böylece sermaye ve emek gücü daha verimli hale gelmekte, gelir artışı oluşmakta, büyüme ve kalkınma gerçekleşmektedir (Ayrangöl ve Tekdere, 2014: 6). Gelişmiş ülkeler, ekonominin ihtiyaç duyduğu işgücünü yeterli nitelik ve sayıda yetiştirmiş olarak görülürken, azgelişmiş ülkelerde bu işgücünün yetiştirilmesi konusunda ciddi sorunlar yaşanmaktadır (Taş ve Yenilmez, 2008: 162).

Ülkelerin eğitim düzeyleri, gelişmişlikleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Örneğin; okur-yazarlık oranının; gelişmiş ülkelerde % 97,8, gelişmekte olan ülkelerde % 71,7 ve azgelişmiş ülkelerde % 50,7’dir (Karagül, 2010: 90). Bu durum eğitimle

gelişmişlik arasındaki doğrusal ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Eğitim düzeyi ile gelir düzeyi arasındaki ilişki ise tablo 1.10’da gösterilmiştir.

Tablo 1.10: Eğitim ve Gelir Düzeyi Arasındaki İlişki

Eğitim Düzeyi	Gelir Düzeyinde Yarattığı Artış (%)
Okuryazar	8-16
Lise	24
Yüksekokul	47
Üniversite	89

Kaynak: (Öztürk, 2005: 35)

Tabloya baktığımızda, eğitim düzeyi arttıkça gelir düzeyinde de buna paralel olarak artışlar meydana geldiği görülmektedir. Sadece okuryazar olmak gelirden % 8 ile % 16 arasında artış sağlarken, üniversite mezunu olmak % 89 artış sağlamaktadır. Hem eğitim düzeyi ile gelir aralarındaki bu ilişki hem de eğitimin birey ile toplum üzerindeki etkilerinden dolayı, ülkelerin eğitime ayırdıkları harcamalar gelişmişliği ölçmede önemli olmaktadır. Bunu ölçmek için eğitime yapılan harcamaların GSYH içindeki payına bakılır ve ülkelerin gelişmesi adına eğitime yaptıkları harcamaların payının yüksek olması beklenir. Eğitimin olumlu yöndeki net çıktıları sebebiyle gelişmiş ülkeler, kamu harcamaları içinde en büyük payı eğitim harcamalarına ayırmaktadır (Arabacı, 2011: 103). Azgelişmiş ülkelerin GSYH içinde kamunun eğitime ayırdığı pay gelişmiş ülkelere kıyasla oldukça düşüktür (Taban ve Kar, 2015: 31). Eğitim harcaması sağladığı kısa vadeli faydalar nedeniyle tüketim harcaması olarak nitelendiriliyor olsa da, gelirin yeniden dağılımında bir araç olması, iktisadi büyüme ve kalkınma ile ekonomik istikrarın sağlanmasında rol alması nedeniyle yatırım harcaması olarak da nitelendirilebilmektedir (Karaarslan, 2005: 41). Kalkınmakta olan ülkeler, kalkınma stratejilerinde eğitim politikalarını bir araç olarak kullanırlar (Taş ve Yenilmez, 2008: 164).

Eğitim harcamalarının GSYH’ye oranıyla yapılan hesaplamalar, öğrenci sayısı ile GSYH’nin büyüklüğü hakkında bilgi vermediği için eğitime ayrılan kaynakları kıyaslarken, öğrenci başına yapılan harcamaların kıyaslanması, eğitim çağındaki nüfusun

toplam nüfusa oranı ile ilgili düzenlemelerin de yapılabilmesi için daha önemli ipuçları vermektedir (Arabacı, 2011: 109). OECD ülkeleri, bazıları hariç olmak üzere genel olarak dünyanın en gelişmiş ülkeleri olarak görüldüğünden, eğitim harcamaları konusunda kıyaslamalarda kullanılmıştır.¹⁵ Türkiye, eğitim finansmanı konusunda OECD ülkeleri arasında tüm eğitim kademelerinde ve toplamda en az kaynak ayıran ülkedir ve diğer ülkelerde kamu harcamaları çok yüksek düzeyken Türkiye'nin eğitime yönelik harcamalarının %34'ünü özel harcamalar oluşturmaktadır (Arabacı, 2011: 110). Görülmektedir ki gelişmiş ülkeler eğitime verdiği önem sebebiyle yüksek kamu harcamaları yapmaktadır.

Okullaşma oranını, en önemli eğitim göstergesi olup, ilgili eğitim düzeyine (okul öncesi, ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim) kayıtlı tüm öğrencilerin, ait olduğu eğitim düzeyindeki nüfusa bölümü olarak tanımlanmaktadır (Günay ve Günay, 2016: 14). Bu oran, eğitime katılımı ve bireylerin eğitim ihtiyacını ne kadar karşıladığı hakkında her bir eğitim düzeyi için tek tek bilgi verebilmektedir. Ülkelerin eğitim alanındaki performanslarını ölçmek için tanımlanan okullaşma oranı; genel okullaşma oranı, yaşa göre okullaşma oranı, brüt okullaşma oranı ve net okullaşma oranı olmak üzere dört tanedir (Günay ve Günay, 2016: 14). İnsani Gelişim Endeksi bileşenlerinden biri olan genel okullaşma oranı, ilköğretimden yükseköğretime kadar tüm eğitim kademelerini kapsar ve örgün eğitim kapasiteleri ile toplam okul çağındaki nüfusun ne kadarına örgün eğitim imkânı sağlanabildiği hakkında fikir verir (Kavak, 2010: 76-77). Genel okullaşma oranında uluslararası verilere bakıldığında 2007 yılında dünya ortalaması % 67,5 oranındayken, OECD ülkeleri ortalaması % 89,1 ve AB ortalaması % 91'dir (Kavak, 2010: 77). Bir diğer okullaşma çeşidi de, belirli bir yaş ya da yaş grubu için okullaşma oranını gösteren yaşa

¹⁵Bkz. Arabacı, İ. Bakır, 2011

göre okullaşma oranıdır. Bu oran, hangi eğitim düzeyinde olup olmadıklarına bakmaksızın belirli bir yaş ya da yaş grubundaki kayıtlı öğrenci sayısının aynı yaştaki nüfusa oranıdır (Günay ve Günay, 2016: 15). Belirli yaş ya da yaş grubunun hangi oranda eğitime katıldığını gösterir. Brüt okullaşma oranı; ilgili öğrenim türündeki tüm öğrenci sayısının, ait olduğu öğrenim türündeki teorik yaş grubunda bulunan toplam nüfusa bölünmesi ile elde edilir (Ergen, 2013: 154).

I.4.2.3. Sağlık

Sağlık koşullarında iyileştirmeler, her ülkenin öncelikli amaçlarından biridir. Öyle ki, bireylerin verimli işgücü olabilmeleri ve üretim yapabilmeleri için öncelikle sağlıklı olmaları gerekmektedir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından yapılan sağlık, tanımsal olarak; sadece bireylerde hastalık ve sakatlığın olmaması değil, bireylerin ruhsal, sosyal ve fiziksel yönden tam iyilik halleri olarak ifade edilebilir (Çelik, 2006: 27). Ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hakkında bilgi veren göstergelerden bazıları; doktor başına düşen hasta sayısı, ölüm oranları, bebek ölüm oranları, yatak başına düşen hasta sayısı, doğum oranı, doğumda beklenen yaşam süresi, GSYH içindeki sağlık harcamalarının payı, yetersiz beslenme yaygınlığı, doğum öncesi bakım alan gebe kadınlar gibi göstergelerdir.

Üretimde kullanılan emeğin sağlıklı olması, ülkelerin kalkınma aşamasında sağlıklı bir toplum oluşturması bakımından önemlidir (Doğaner Gönel, 2010: 140). Bireylerin sağlıklı olabilmesi için öncelikli yeterli beslenebiliyor olmaları gerekmektedir. Azgelişmiş ülkelerde çokça görülen yoksulluk, bireylerin beslenmeleri için yeterli harcamaları yapamamalarına sebep olmaktadır. Ayrıca yoksulluk sebebiyle tedavi masraflarını karşılayamamaları da azgelişmiş ülkelerin önemli sağlık problemleri arasında yer almaktadır. Bu nedenle sağlıklı bir birey olmanın temelinde yeterli beslenme yatmaktadır. AGÜ'lerde (azgelişmiş ülkelerde) beslenmenin yetersiz kalması ise bu ülkelerin

kalkınmaları açısından engel teşkil etmektedir (Doğaner Gönel, 2010: 140). Çünkü sağlıklı bireyler, üretim için yeterli verimliliğe sahip nitelikli işgücü vasfından uzaklaşmaktadırlar. Bunun göstergesi olarak, Hindistan'daki 645 bin cüzamlı hastanın tedavi edilmesiyle birlikte Dünya Kalkınma Raporuna göre 1985 yılı itibariyle, GSMH rakamlarına 130 milyon \$ ilave yapması örnek gösterilebilir (Doğaner Gönel, 2010:139). Azgelişmiş ülkelerde sağlık hizmetlerinden yeteri kadar yararlanamayan bireylerin oranı %60-80 düzeylerindeyken, sağlıklı ortamda yaşamayan bireylerin oranı bazı ülkelerde %90'lara kadar çıkmakta ve aynı zamanda azgelişmiş ülkelerde sağlıklı içme suyundan yararlanamayanların oranı %36'lar düzeyinde seyretmektedir (Karagül, 2010: 91). Azgelişmiş ülkelerde sağlık koşullarının yetersiz olması sebebiyle ölüm oranları gelişmiş ülkelere kıyasla daha yüksek düzeydedir. Sağlıksız koşullarda yapılan doğumlar, beslenmedeki yetersizlik, bulaşıcı hastalıkların yaygın olması gibi sebeplerle doğumda yaşam beklentisi de düşüktür. Bireylerin yaşam boyu bakım ve tedavi imkânları nispetinde de ortalama ömür artma ya da azalma göstermektedir. Kişi başına düşen sağlık harcamalarının çok az olduğu düşük gelirli ülkelerde 2013 yılındaki ortalama yaşam beklentisi 59 yıl, sağlık harcamalarının yüksek olduğu yüksek gelirli ülkelerde ise ortalama yaşam beklentisinin 79 yıl olması, sağlık harcamaları ile doğumda yaşam beklentisi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu söylenebilir kılmaktadır (Taban ve Kar, 2015: 29).

Doktor başına düşen hasta sayısını değerlendirdiğimizde, gelişmiş ülkelerde bu sayının azgelişmiş ülkelere göre daha düşük olduğu görülmektedir. Ülkemizde doktor başına düşen hasta sayısı 2000 yılında 792 iken 2005 yılında 715'e düşmüş, AB ortalaması olan 288'in oldukça altında kalmıştır (Çelik, 2013: 176). Doktorlar sayısının artması ve niteliği adına eğitimin önemi burada da karşımıza çıkmaktadır. Çoğu iktisatçı, sağlık düzeyinin

gelişmesinin beşeri sermayeyi artıracakını ve bu durumun ülke kalkınmasına pozitif etkilerinin olacağını kabul etmektedir (Taban, 2006: 33). Toplumların, sağlıklı bir kalkınma yakalayabilmeleri için öncelikle sağlıklı bireylere ihtiyacı vardır. Bu nedenle öncesinde değindiğimiz yoksulluğun da önüne geçilmesi gerekmekte, böylelikle sağlıklı beslenme ve sağlık hizmetlerine ulaşabilme imkânları artırılabilir.

I.4.2.4. Sosyal İlişki ve Geleneksel Toplum Yapısı

Sosyal yapıları bakımından azgelişmiş ülkelerin; geleneksel toplum yapısına sahip olması, geniş aile düzeni, kadının sosyal hayattaki statüsü, çocuk işçilerin çokluğu ve orta sınıfın az olması gibi özellikler sayılmaktadır (Berber, 2006: 260).

Azgelişmiş ülkelerdeki toplumsal yapı gelenek, görenek ve dini inançların hakim olduğu, bireysel ve toplumsal ilişkilerde mezhepçilik, hemşerilik, akrabalık, etnik yapı ve cemaate bağlı olma oldukça önemlidir (Karagül, 2010: 91). Geleneksel yapıya sıkı sıkıya bağlı olan bu toplum yapısında yeniliğe karşı kapalı bir tutum ve değişikliklere karşı uzak duran bir eğilim söz konusu olabilir. Azgelişmiş ülkelerin sosyal yapısı otoriter devlet sisteminin etkisinde olduğundan, bireyler güncel işlerinin yapılmasını bile devletten bekler hale gelmiş, bu kamucu yapı ise bireylerin girişim kabiliyetini köreltmıştır (İlkin, 1988: 21).

Kadının toplumdaki yeri, azgelişmiş ülkelerde ikinci plana atılmıştır. Kırsal kesimde kadına çok ağır işler yüklenirken, kentlerde belli bir mesleğe yönelik işe girmeleri ve çalıştıkları işte başarılı olma imkânları oldukça sınırlıdır (Taban ve Kar, 2015: 32). Kadının bu gibi kısıtlı hayat şartları, ekonomik olarak erkeğe bağımlı olmalarına neden olmaktadır. Oysa büyüme ve kalkınma için kadının işgücüne katılımı önemlidir. Ülkeler arasında yapılan araştırmalar, kadının işgücüne-istihdama katılım oranı ile uzun dönem potansiyel büyüme arasında pozitif ve güçlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur (Gürsel vd.,

2011: 1). Ayrıca çalışan kadınlarda doğurganlık oranı ve çocuk ölüm oranları düştüğünden, sağlık ve eğitime daha büyük pay ayırabildiği görülmekte, bu sayede çalışan kadınların sayıca artması genç kuşakların daha sağlıklı yetiştirilmesine ve daha iyi eğitilmesine olumlu katkı sağlamaktadır (Gürsel vd., 2011: 1). Eğitim, kadının birçok alanda ilerlemesi için başlangıç noktasıdır ve kadının istihdam olanakları ile toplumdaki yeri üzerinde etki gösteren en önemli unsurdur, yine de araştırmalar kadının eğitilmiş oluşunun sosyo-kültürel yapıyla başa çıkma konusunda her zaman yeterli olmadığını göstermektedir (Ereş, 2006: 43). Oysa kalkınma için kadın toplumda ikinci planda olmamalı, erkeklerle aynı şartlara ve haklara sahip olmalıdır. Cinsiyetin biyolojik olmasından farklı olarak kadınların ve erkeklerin toplumsal cinsiyet kimliği, psikolojik ve sosyolojik olarak yani tarihsel ve kültürel olarak belirlenmiştir (Günay ve Bener, 2011: 167). Kadın ve erkeğe yüklenen toplumsal cinsiyet özellikleri ve hakları bakımından arasındaki farkı ölçmek için çeşitli endeksler geliştirilmiştir. Bunlar; Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (Gender Inequality Index - GII), Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Gelişim Endeksi (GDI), Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Güçlendirme Endeksi (GEM). GII, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) İnsani Gelişim Raporlarında kullanılmaktadır ve güçlendirme, üreme sağlığı ile işgücü piyasası gibi üç boyutta yansıtan bileşik bir ölçüt olup, 0 ile 1 arasında değerler almakta, bire yaklaşması eşitsizliğin arttığını, sıfıra yaklaşması ise eşitsizliğin azaldığını ifade eder (Kandemir ve Kürkçü, 2016: 76-77). GDI ve GEM, toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirme performansı açısından kullanılmakta ve GDI hesaplamasında; yetişkin kadın ve erkek okur-yazarlık oranı, kadın ve erkeklerin okullaşma oranı, kadınların ve erkeklerin beklenen yaşam süreleri olarak üç temel göstergeden yararlanılmaktadır. Kadınlara sunulan fırsatlardan yararlanabilme ve kararlara katılabilme düzeyini ölçerken kullanılan GEM hesaplanırken de; mesleki ve teknik işlerde

alışan kadın oranı, parlamentodaki kadın oranı, üst karar yönetim düzeyindeki (yargı, bürokrasi, iş yönetimi) kadın oranı şeklindeki üç temel gösterge kullanılır (Üner, 2008: 9-10). Kalkınma sürecinde cinsiyet eşitsizliğı, ülkelerin önünde önemli bir engel olarak görüldüğünden, eşitsizliğin azaltılması adına önemli çaba harcanmakta, bu nedenle hem ulusal hem de uluslararası kalkınma hedeflerinin merkezine cinsiyet eşitsizliğinin azaltılması amacı konulmaktadır (Kandemir ve Kürkçü, 2016: 75). Azgelişmiş ülkelerde aile yapısı ise, genellikle dededen toruna uzanan 3-4 kuşağın bir arada yaşadığı geniş aile yapısı halinde şekillenmiş olup, çocuklar aile bütçesine katkı yapması gereken bireyler olarak algılanmakta ve küçük yaşta çalışmaya başlamak zorunda kalmaktadırlar (Berber, 2006: 260). Okul yerine işe giden çocukların eğitim hayatı da aksamaktadır.

Azgelişmiş ülkelerde orta sınıf denilen bir sosyal yapı bulunmakta ve genellikle toplumlarda denge rolü oynadığı için azgelişmiş ülkelerde yokluğu önemli bir sorun olmaktadır (İlkin, 1988: 23). Orta sınıf kavramını kesin çizgilerle tanımlamak zor olsa da genellikle toplumdaki devlet memurları ve bağımsız çalışanların oluşturduğu sınıf denilebilir ve bu sınıf ekonomik ve siyasal faaliyetlerde çok etkin olmamasına rağmen kamuoyu oluşturma bakımından önemli bir yere sahiptir (Taban ve Kar, 2015: 32).

I.4.3. Siyasal ve Yönetmel Özellikler

Azgelişmiş ülkelerin sosyal yapı özelliklerinin yanında yönetmel, siyasal ve kurumsal özellikleri de birbirlerine benzerlik gösterebilir. Bu ülkeler, siyasal istikrarsızlık, aşırı merkezîyetçilik, yoğun bürokrasi, keyfi ve katılımcı olmayan yönetim anlayışı ve yaygın yolsuzluk gibi yönleriyle, demokratik yönetim anlayışından ve etkin kurumsal yapılanmadan uzaktır (Özdemir ve Delice, 2012: 653). Genellikle belirli bir siyasal yapı içine girme isteğinde bulunan bağımsızlığını kazanmış azgelişmiş ülkeler, etkilendikleri ülkeleri bu konuda model olsa da birçoğı başarılı olamamıştır ve aynı zamanda ülkelerin

ekonomik ve sosyal alandaki istikrarsız yapıları da siyasi alana yansımıştır (Han ve Kaya, 2006: 26). Verba'ya göre, siyasal yapıda istikrarın sağlanabilmesi için sosyal yapı ile siyasal sistem arasında bir uygunluk bulunmalı, bu ikisi arasındaki fark eğer büyük olursa sistem iyi işlemez, krize sürüklenebilir ve hatta tamamen yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir (Akgün ve Buluş, 2005: 141-142).

Siyasi sistem bazı koşulları sağlayabildiğinde siyasal kalkınmışlığın yakalandığı ileri sürülmektedir. Bir politik sistemde vergi gelirleri artırma, siyasal istikrarı sağlama, ekonomik kalkınmayı hızlandırma, ulusal sınırları savunma, insan yaşamının kalitesini geliştirme, vatandaşları ile iletişim halinde olma fonksiyonlarını sağlayabilen farklılaşmış ve uzmanlaşmış hükümet kurumları var ise politik sistemin kalkınmışlığından söz edilebilmektedir. Ayrıca gelişmiş sistemlerde toplumun büyük bir kısmına karşı sorumlu olduğu, sivil haklara ve temel özgürlüklere saygılı olduğu söylenebilmektedir (Akgün ve Buluş, 2005: 148).

Batı demokrasilerinden farklı olarak politik kontrol nispeten küçük bir elitin elinde toplanmaktadır ve toprak ağaları, büyük iş adamları ve mesleklerinde önde gelenlerin bunların arasında yer aldığı söylenebilir. Bunlar, ülkelerin kendi beşeri ve doğal kaynaklarını verimli bir şekilde kullanmalarını engellerken öte yandan var olan kaynakların gelişmiş ülkeler tarafından sömürülmesine olanak sağlamaktadır (Karagül, 2010: 93). Bazıları politik istikrarın var olmadığı yerde ekonomik kalkınmanın da var olmayacağı varsayımıyla, bir askeri düzen veya diğer otoriter haldeki rejimlerin bir zorunluluk olduğunu bile söyleyebilmektedirler (Akgün ve Buluş, 2005: 149).

Az gelişmiş ülkelerin yönetiminde devlet, ekonomik kalkınmayla ilgili sorunları çözmeye çalışırken diğer yandan da geleneksel yönetim işlevlerini yerine getirmeye çalışır. Hazırlanan kalkınma planlarının etkin bir şekilde uygulanamaması, vergi ve bütçe

sistemlerinin hem yetersiz olması hem de gerektiği gibi kullanılamaması, fiziki ve sosyal alt yapının oluşturulamaması gibi aksaklıklar ekonomik kalkınma yolunda ortaya çıkarken, devlet yönetiminde meydana gelen aksaklıklar ise; kamu yönetiminin ağır aksak işlemesi, yoğun kırtasiyeye ve bürokrasiye maruz kalması, siyasi kriterlerin ön plana çıkartılıp taraflı davranılması, rüşvet ve yolsuzlukların had safhaya ulaşmış olması gibi aksaklıklardır (Berber, 2006: 261).

I.4.4. Düalist Yapı

Az gelişmiş ülkeler, bir yandan gelişmiş ülke özelliklerini gösteren, bir yandan da az gelişmiş ülke özelliklerini taşıyan ikili (düal) yapıya sahiptirler. Dual yapıdan kastedilen, ülkenin hemen hemen her yerinde rastlanan modern mağazalar zincirleri, profesyonelce yönetilen holdingler, ileri teknoloji ile üretilmiş sanayi ürünleri görülebilmekteyken, diğer tarafta; geri teknoloji ile yapılmakta olan üretim, aile ekonomisi ve aile şirketlerinin hâkim olduğu kesimin yan yana görülebilmesidir (Altay, 2005: 124).

Yapısal anlamda düalist yapıdan bahsederken geleneksel yapıyı kırsal kesim, modern yapıyı ise şehirler temsil etmektedir. Geleneksel kesimin yapısı; kapalı ekonomi görünümünde, marjinal emek çok düşük verimlilikte veya sıfır olmakta, otokonsomasyon¹⁶ oranı çok yüksek olduğundan ürünlerin çok azı piyasaya çıkmakta, nüfus artış hızı giderek yükselmekte ve sermaye birikimindeki yetersizlik ile doğal kaynakların azlığı artan nüfusun istihdamını engellemektedir (İlkin, 1988: 31). Modern kesimde ise; üretim ve tüketim farklı birimler tarafından gerçekleştirilmekte, bu yerlerde piyasa ekonomisi hakim olmakta, pazar yapısı ulusal boyuttan uluslararası boyuta ulaşmış durumda, yabancı ortaklarla iş yapılmakta, hammaddeler geleneksel kesimden temin edilmekte, teknolojik ürünler ithalat yoluyla sağlanmakta, kütüphane, tiyatro sinema gibi sosyal faaliyet

¹⁶Ürünü üreten kişi ile tüketen kişinin aynı olması durumuna otokonsomasyon denmektedir.

birimleriyle donanmış durumdadır (Taban ve Kar, 2015: 34). AGÜ' lerin yapısal dönüşüm süreci önce üretim ve kurumlar, daha sonra dış ticaret ve istihdam alanlarındaki ikili yapının kaldırılmasını içermelidir (Doğaner Gönel, 2010: 89).

Az gelişmiş ülkelerde bölgeler arasında kentleşme, sanayileşme ve gelir bakımından yüksek düzeyde farklılıkların olması göçü etkilemektedir (Çelik, 2006: 150). Bu düalizm içerisinde, modern kesimi temsil eden şehirlerin daha yüksek refah düzeyinde yaşam imkânlarına sahip olması, bireylerin köyden şehre göç etmesi konusunda uyarıcı olacaktır. Kente göç eden nüfus, orada istihdam alanı, kamu yatırımı gibi ihtiyaçların doğmasına sebep olarak belli bazı maliyetlere yol açacaktır. Toplumsal refah dağılımındaki farklılık sonucunda meydana gelen göç olgusu, aynı zamanda toplumsal refah dağılımını olumsuz yönde etkilemektedir (Erkan vd., 2012: 110). Bölgeler arasındaki farklılıkların daha da büyümemesi ve patlak veren sorunlarla karşılaşılması için, bu farklılığa yol açan nedenlerin (kaynak dağılımı gibi) giderilmesi önemlidir. Eğer geri kalan bölgeler en kısa zamanda diğer bölgelerin seviyesine ulaştırılamazsa, bu bölgelerdeki geri kalmışlık kronik bir hastalık halini alacaktır (Altay, 2005: 129).

Az gelişmiş ülkelerde sıkça rastlanan bir diğer yapı da teknolojik anlamda yaşanan ikiliktir. Az gelişmiş ülkenin teknolojik ilerlemeyi yakalayamayan bölgelerinde üretimin belli bir kısmı ilkel yöntemlerle yapılmaya devam edilirken, diğer kısmı bu bölgeye kıyasla daha modern teknoloji kullanılarak üretimini gerçekleştiren bir yapıya sahiptir (Karagül, 2010: 94). Modern kesimde üretim genellikle sermaye yoğun gerçekleştirilmekte, emeğin verimliliği ise oldukça yüksek durumda, geleneksel kesimde ise; verimliliği oldukça düşük hatta sıfır denebilecek emekle emek yoğun üretim yapılmakta, küçük işletmelere sahip olan bu kesimin istihdam oluşturma imkânları da bu nedenle sınırlı kalmaktadır (Altay, 2005: 126-127).

Az gelişmiş toplumlarda insanların kültürel yapıları da farklılık göstermektedir. Bu toplumlardaki bireylerin bir kısmı bilgi, görgü, davranış ve düşünce gibi yaşam tarzını belirleyen konularda kendini yetiştirmiş, iyi bir eğitim almış, yabancı dil bilen yurt dışındaki yaşam tarzından haberdar ve oralarda yaşamış bir kesimdir. Diğer tarafta ise; sadece kendi dilini ve hatta lehçesini konuşabilen ilkel toplumun geleneklerinden kopamayan ve dünyadan bihaber olan kesim söz konusudur (Taban ve Kar, 2015: 35).

II.BÖLÜM

ÜLKELERİN BAZI MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİNİN İNCELENMESİ

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini Kuznets'in kriterlerine göre değerlendirmeden önce, genel olarak ekonomik durumları hakkında bilgi sahibi olabilmek adına çalışmada bazı makroekonomik göstergelere yer verilmektedir. Araştırmaya konu olan yedi ülkenin 1991-2016 yılları aralığında temel makroekonomik göstergeleri her biri için ayrı ayrı incelenmektedir. Makroekonomik göstergelerin çoğunluğu Dünya Bankası'ndan alınmış olup, göstergelerin bazılarının 1991-2016 aralığında veri setlerinin tamamına ulaşamamıştır. İncelenecek olan ülkeler Türkiye ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği'ne (SSCB) dağılmadan önce dahil olan ülkelere Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Rusya'dır. Bazı göstergeler Dünya Bankası'ndan elde edilen göstergelerin derlenmesiyle oluşturulmuştur. Net doğrudan yabancı yatırımların GSYH'ye oranı, net doğrudan yabancı yatırımların GSYH'ye bölünmesi ve 100 ile çarpılmasıyla elde edilmiştir. Dış borç stokunun GSYH'ye oranı, toplam dış borç stoku/GSYH'nin 100 ile çarpılmasıyla bulunmuştur. İhracatın ithalatı karşılama oranı, ihracat/ithalat şeklinde, ihracatın ithalatı karşılama oranının dünya ortalaması da, ihracatın dünya ortalaması/ithalatın dünya ortalaması şeklinde elde edilmiştir.

II.1. Araştırmaya Konu Olan Ülkelerin Ekonomilerine Genel Bakış

Ülke ekonomilerinin genel değerlendirmesi yapılırken seçilmiş bazı makroekonomik göstergeler kullanılmıştır ve ülke değerlendirmeleri bu göstergeler üzerinden yapılmıştır. İç denge, dış denge, mali denge ve bütçe dengesi için bazı makroekonomik göstergeler genel bir bakış açısıyla her ülke için ayrı ayrı ele alınmıştır. İç denge göstergelerinden GSYH, büyüme, dünya büyüme ortalaması, satın alma gücü paritesine göre GSYH, KBGSYH, KBGSYH değişimi, KBGSYH dünya değişim ortalaması, satın alma gücü paritesine göre

KBGSYH, KBGSMH, toplam işsizlik oranı, toplam işsizlik oranının dünya ortalaması, brüt tasarruflar, brüt tasarruf/GSYH, gayri safi sabit sermaye yatırımı, gayri safi sabit sermaye yatırımı/GSYH, GSYH deflatörü, TÜFE, reel faiz oranı, borç verme faiz oranı, doğrudan yabancı yatırım net girişler, doğrudan yabancı yatırım net çıkışlar, doğrudan yabancı yatırım net (çıkışlar-girişler), dış borç stoku, dış borç stoku/GSMH, toplam rezervler, kısa vadeli borçlar/toplam rezervler, dış borç servisi ve dış borç servisi/ihracat oranı ele alınmıştır. Dış denge göstergeleri olarak da cari işlemler dengesi, mal ve hizmet ihracatı, mal ve hizmet ithalatı, ihracat-ithalat, mal ve hizmet ihracatı değişim oranı, mal ve hizmet ithalatı değişim oranı, ihracat/ithalat oranı ele alınmıştır. Çalışmaya konu olan ülkelerin değerlendirilmesi bu makroekonomik göstergeler ile yapılmıştır.

II.1.1. Rusya Federasyonu

Rusya, sahip olduğu 17 milyon kilometrekareden daha büyük alan ile dünyanın en büyük yüzölçümüne sahip olan ülkedir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2017a). Ülke sınırlarına komşu ülkelerin arasında, araştırmaya konu olan ülkelere Azerbaycan ve Kazakistan da bulunmaktadır. Dünya Bankası'nın 2016 yılı verisine göre Rusya 144,3 milyon kişilik nüfusa sahip durumdadır. Başkenti Moskova olan Rusya, iki parlamentolu başkanlık sistemi ile yönetilmektedir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2017a).

Rusya, 1991 yılından sonra serbest ekonomiye geçiş sürecinde ekonomik, hukuksal, siyasi, sosyal ve benzeri sorunlarla karşı karşıya kalmasına rağmen 2000'li yıllarda ekonomide çok büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Bu başarıda fiyat kontrollerinin kaldırılması, sanayi ve hizmet sektörlerinin büyümesinin sağlanması, serbestleşme, ihracat artışının sağlanması, döviz kontrollerinin ve sermaye transferinin kolaylaştırılması, yabancı yatırımların arttırılması amacı taşıyan ekonomik ve siyasi reformlar ve geniş ölçüde özelleştirme programı uygulamaları önemli etkenler olmaktadır (İzgi, 2008: 305).

1991'den sonra henüz ekonomide istikrar sağlayamamış olan Rusya, 1998 yılında krizle karşı karşıya kalmıştır. Bu krizin temel nedenleri şu şekilde söylenebilir. Birincisi; 1997'deki Asya kriziyle petrol fiyatlarının düşmesi, Asya ülkelerine yapılan ihracatın azalması ve Asya ülkeleri ile ortak pazarlardaki fiyat avantajının kaybedilmesidir. Bunun sonucunda Rusya cari açık problemi ile karşı karşıya kalmıştır. İkinci olarak da borç yükünün fazla olması krizin temel sebeplerindendir (Oktar ve Yüksel, 2015: 331). 1998 krizinden etkilenen Rusya ekonomisi sonraki yıllarda ilerleme kaydediyor olsa da Rusya'nın makroekonomik göstergelerine baktığımızda 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizden de etkilendiği görülmektedir.

Tablo 2.1: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Miktarısal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (1991-1999)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
GSYH	517963	460291	435084	395077	395531	391720	404927	270953	195906
GSYH, SGP	1165820	1019127	952929	850879	832634	817249	842722	806334	870670
KBGSYH*	3485	3095	2929	2663	2665	2643	2737	1834	1330
KBGSYH* SGP	7844	6854	6416	5736	5612	5516	5697	5460	5914
KBGSMH*	3440	3080	2920	2650	2640	2610	2650	2130	1750
Brüt Tasarruf	-	-	-	-	110834	103895	88861	46492	55334
GSSS Yatırımı	120519	110169	88711	86170	83370	78352	74071	43761	28184
Cari İş. Den.				7844	6963	10847	-835	71	22855
Mal ve Hiz. İh.	68741	286864	166222	109667	115849	102134	100138	84596	84671
Mal ve Hiz. İt.	67259	222111	132674	91639	102420	85590	91219	66522	51275
İhracat-İthalat	1482	64753	33548	18028	13429	16544	8919	18074	33396
DYY, Net Girişler		1161	1211	690	2065	2579	4865	2761	3309
DYY, Net Çıkışlar		1566	1022	281	605	922	3185	1270	2208
DYY, Net				-409	-1460	-1657	-1681	-1552	-1061
Dış Borç Stoğu	0.00	79650	112440	122341	122049	126999	128144	175719	180043
Dış Borç Servisi	0.00	1358	2196	3470	6158	7315	7033	10812	12070
Toplam Rezervler			9818	7206	18024	16258	17624	12043	12325

Kaynakça:(Dünya Bankası, 1991-1999) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

Tablo 2.1'de görüldüğü üzere 1991-1999 yıllarında Rusya'nın GSYH gelişimi genel olarak azalma eğilimi göstermiştir. Bu eğilimin sebebinin ilki, Rusya'nın merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki uyumsuzluklardır. Bununla beraber 1997 Asya ve 1998 Rusya krizinin yaşanması diğer bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemdeki GSYH'de meydana gelen değişimler, KBGSYH'nin de aynı azalan eğilimi göstermesine neden olmuştur. Gelirlerdeki bu azalmayla birlikte tasarrufların da azalması, bahsi geçen dönem boyunca borçlanma artışını beraberinde

getirmiştir. Özellikle 1998 kriz yılında, önceki yıllara kıyasla daha büyük bir borçlanma artışı gerçekleştirilmiştir.

Tablo 2.2: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2000-2008)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYH	259708	306603	345110	430348	591017	764017	989931	1299705	1660844
GSYH, SGP	1000582	1075495	1166680	1338514	1474012	1696729	2133753	2377503	2878198
KBGSYH*	1771	2100	2375	2975	4102	5323	6920	9101	11635
KBGSYH* SGP	6825	7368	8029	9254	10231	11822	14916	16649	20164
KBGSMH*	1710	1780	2100	2580	3410	4450	5800	7560	9590
Brüt Tasarruf	93895	101057	99102	125148	182180	237841	304154	391593	523675
GSSS Yatırımı	43797	57312	61860	79249	108660	135654	183171	272877	370210
Cari İş. Den.	45382	32054	27473	33128	58560	84389	92316	72193	103935
Mal Ve Hiz. İh.	114429	113116	121649	151698	203415	268957	333908	392044	520003
Mal Ve Hiz. İt.	62417	74251	84408	102760	130993	164341	207914	279983	366597
İhracat-İthalat	52012	38865	37241	48938	72422	104616	125994	112061	153406
DYY, Net Giriş	2678	2847	3474	7929	15403	15508	37595	55874	74783
DYY, Net Çıkış	3179	2541	3533	9724	13782	17880	29993	44801	55663
DYY, Net	500	-306	58	1795	-1620	2372	-7602	-11072	-19120
Dış Borç Stoğu	146665	141152	138447	185905	214207	249832	311265	416308	419281
Dış Borç Servisi	11625	16612	13273	21768	19924	40642	47917	37878	81060
Toplam Rezerv	27656	36303	48326	78409	126258	182272	303773	478822	426279

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2000-2008) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

Rusya ekonomisi, 1998 krizin ardından uyguladığı politikalar ve serbest piyasa uyumsuzluklarının azalması makroekonomik göstergelerinin de görünür şekilde iyileşmesine imkân vermiştir. Böylece 2000-2008 dönemi içinde GSYH sürekli artarak, KBGSYH da artmasını sağlamıştır. Bu dönem içinde dış borç stoğu ile birlikte toplam rezervlerinin de arttığı görülmektedir. Son yıllarda artış trendi içinde olan GSYH, 2008 küresel krizin etkilerini 2009 yılında hissetmiştir.

Tablo 2.3: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar) (2009-2016)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSYH	1222644	1524916	2031769	2170144	2230625	2063662	1365865	1283162
GSYH, SGP	2768120	2928119	3441692	3625385	3656648	3721985	3470239	3397368
KBGSYH*	8562	10675	14212	15154	15543	14125	9329	8748
KBGSYH* SGP	19387	20498	24074	25317	25481	25477	23703	23162
KBGSMH*	9230	9980	11040	13330	14840	14420	11660	9720
Brüt Tasarruf	277135	414586	568218	570701	507791	515778	373139	325371
GSSS Yatırımı	268922	329769	406230	438456	450939	438481	283342	270109
Cari İş. Den.	50384	67452	97274	71282	33428	57513	68943	25006
Mal Ve Hiz. İh.	341584	445513	573991	594193	593938	558283	391556	329938
Mal Ve Hiz. İt.	250605	322367	408776	447048	468663	426062	281420	263747
İhracat-İthalat	90979	123146	165215	147145	125275	132221	110136	66191
DYY, Net Giriş	36583	43168	55084	50588	69219	22031	6853	32976
DYY, Net Çıkış	43281	52616	66851	48822	86507	57082	22085	22581
DYY, Net	6697	9449	11767	-1765	17288	35051	15232	-10396
Dış Borç Stoğu	406431	417842	544308	591786	668459	549592	467688	524686
Dış Borç Servisi	91133	55719	44641	50066	50674	88276		
Toplam Rezerv	439342	479222	497410	537816	509692	386216	368043	377052

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2009-2016) veri ile tarafımızca oluşturulmuştur. * KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

2009 yılında küresel krizin dış ticaret üzerinden ülke ekonomisini olumsuz etkilemesi, GSYH’de hızlı bir azalmayı sağlamıştır. Bu sorun, Rusya’nın iç dinamiklerinden kaynaklanmadığı için 2009 yılında azalan GSYH bir sonraki yıl tekrar yükselişe geçmiştir. GSYH’deki bu artış eğilimi, 2014 yılında Rusya’nın Kırım’ı işgal edişine kadar devam etmiştir. Bu işgalin ardından batılı ülkelerin Rusya’ya uyguladığı yaptırımlar sonucunda ekonomi olumsuz etkilenmiş ve GSYH’de azalma olmuştur. Ayrıca 2014 yılında Rusya ile Ukrayna arasında meydana gelen problemler sonucunda ekonomik yatırımların azalması ve ham petrol fiyatlarının % 48 azalmasıyla Rusya ekonomik olarak sıkıntıya girmiştir (Eurasian Research Institute, 2015). Ülke gelirinin azalmasıyla birlikte KBGSYH da 2014 itibariyle azalmıştır. Gelirde azalma yaşanan bu yıllarda dış borç stoğu da azalmış ancak 2016’da tekrar artmıştır.

Tablo 2.4: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (1991-2003)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Büyüme	-5	-14,5	-8,7	-12,6	-4,1	-3,6	1,4	-5,3	6,4	10	5,1	4,7	7,3
Dünya Büyüme Ort.	1,4	1,8	1,6	3	3	3,4	3,7	2,5	3,3	4,4	1,9	2,1	2,9
KBGSYH Değişimi	-5,3	-14,6	-8,6	-12,5	-4,2	-3,5	1,6	-5,1	6,7	10,5	5,5	5,2	7,8
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	-0,23	0,21	0,07	1,48	1,52	1,91	2,21	1,12	1,88	3,03	0,63	0,86	1,63
İşsizlik Oranı	12,1	5,2	5,9	8,1	9,4	9,7	11,8	13,3	13	10,6	9	7,9	8,2
Dünya İşsizlik Oranı	6,1	5,9	6	6,2	6,1	6,2	6,3	6,5	6,6	6,4	6,3	6,5	6,5
Brüt Tasarruf/GSYH				30	28	27	22	17	28	36	33	29	29
GSSS Yatırımı/GSYH	23	24	20	22	21	20	18	16	14	17	19	18	18
GSYH Deflatörü	128,6	1490,4	887,8	307,3	144	45,8	15,1	18,5	72,4	37,7	16,5	15,5	13,8
TÜFE			874,6	307,6	197,5	47,7	14,8	27,7	85,7	20,8	21,5	15,8	13,7
Reel faiz oranı						69,3	14,8	19,6	-19	-9,6	1,2	0,2	-0,7
Cari İşlem.Den./GSYH				2	1,8	2,8	-0,2	0	11,7	17,5	10,5	8	7,7
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	-30	-28,7	2,1	12,6	11,5	3,7	-0,5	1,9	11,2	9,5	4,2	10,3	12,6
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	-46,4	-33,1	-10,2	4,2	21,2	1,3	0,4	-17,4	-17	32,4	18,7	14,6	17,3
İhracat/İthalat	1,022	1,291	1,253	1,197	1,131	1,193	1,098	1,272	1,651	1,833	1,523	1,441	1,476
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı		0,5	1,3	3,2	5,3	7,2	7	12,8	14,3	10,2	14,7	10,9	14,3
Dış Borç Stoku/GSMH		17,5	26,1	31,1	31,1	32,9	32,3	67,8	95,7	58	46,7	40,9	44,6
Kısa V. Borç/Top. Rez.		84,4	136,9	57,5	74,5	34,4	124,4	126,8	56,5	52,3	33,8	38,8	

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-2003) veri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya'nın büyüme oranları 1991 yılı itibariyle negatif görünümde olup, GSYH'nin küçüldüğünü ifade etmektedir. 1997'de pozitif değer alan büyüme oranı 1998'de Asya krizinin etkisiyle tekrar küçülmüştür. 1991-1998 dönemi boyunca Rusya'nın büyüme oranları dünya büyüme oranı ortalamasından düşük düzeyde kalmıştır. Dünya büyüme oranları artarken Rusya'nın büyüme oranlarının negatif değerlerde seyretmesi, ülke ekonomisinin dünya genelinin etkilenmediği bir ekonomik sıkıntıyla karşı karşıya kaldığını gösterir. Bu da Rusya'nın merkezi planlı ekonomiden, serbest piyasa ekonomisine geçişindeki uyum sorunlarından kaynaklanmaktadır. Bu dönem içerisinde KBGSYH değişimi, büyüme oranında yaşanan negatif değerler dolayısıyla küçülme göstermiş ve büyüme oranının pozitif döndüğü 1997 yılında KBGSYH değişimi de pozitif değer almıştır. 1991-1999dönemindeki KBGSYH değişimi, KBGSYH dünya değişim ortalamasından düşük oranda kalmıştır. Dış borç stoku/GSYH oranı 1991 yılı itibariyle küçük artma ve azalmalarla dalgalı bir trend izlerken Asya krizinin etkisiyle 1998 ve 1999 yıllarında ani bir artış gerçekleşmiştir. Dış borç stoku/GSMH oranındaki bu ani artış, Maastricht kriterinin öngördüğü % 60 sınırını aşmış bulunmaktadır. Bu da 1998 ve 1999 yılları için borcun sürdürülebilirliğini riske atmıştır.

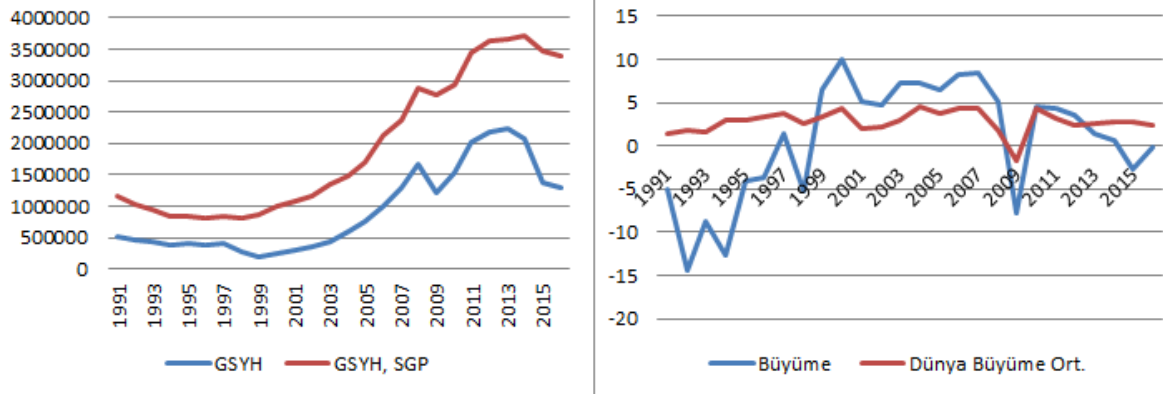
Tablo 2.5: Rusya Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%) (2004-2016)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Büyüme	7,2	6,4	8,2	8,5	5,2	-7,8	4,5	4,3	3,5	1,3	0,7	-2,8	-0,2
Dünya Büyüme Ort.	4,5	3,8	4,3	4,3	1,8	-1,7	4,3	3,2	2,4	2,6	2,8	2,7	2,4
KBGSYH Değişimi	7,6	6,8	8,5	8,7	5,3	-7,8	4,5	4,2	3,3	1,1	-1,1	-3	-0,4
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	3,15	2,56	3,04	2,98	0,57	-2,93	3,07	1,95	1,22	1,38	1,61	1,53	1,24
İşsizlik Oranı	7,8	7,1	7,1	6	6,2	8,3	7,3	6,5	5,5	5,5	5,1	5,6	5,7
Dünya İşsizlik Oranı	6,4	6,2	5,9	5,5	5,7	6,2	6,1	6	6	5,9	5,8	5,7	5,7
Brüt Tasarruf /GSYİH	31	31	31	30	32	23	27	28	26	23	24	27	25
GSSS Yatırımı/GSYH	18	18	19	21	22	22	22	20	20	20	21	21	21
GSYH Deflatörü	144	45,8	15,1	18,5	72,4	2	14,2	23,6	8,3	4,8	10,7	8,2	3,6
TÜFE	20,3	19,3	15,2	13,8	18	11,7	6,9	8,4	5,1	6,8	7,8	15,5	7,1
Reel Faiz Oranı	10,9	12,7	9,7	9	14,1	13,1	-3	-12,3	0,7	4,5	0,4	7	8,7
Cari İşlem Den./GSYH	9,9	11	9,3	5,6	6,3	4,1	4,4	4,8	3,3	1,5	2,8	5	1,9
Mal Ve Hizmet İhracatı	11,8	6,5	7,3	6,3	0,6	-4,7	7	0,3	1,4	4,6	0,5	3,7	3,1
Mal Ve Hizmet İthalatı	23,3	16,6	21,3	26,2	14,8	14,8	25,8	20,3	9,7	3,6	-7,3	-25,8	-3,8
İhracat/İthalat	1,55	1,64	1,61	1,4	1,42	1,36	1,38	1,40	1,33	1,27	1,31	1,39	1,25
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	97,9	15,1	14,4	9,7	15,6	26,7	12,5	7,8	8,4	8,5	12,8	14,5	21,7
Dış Borç Stoku/GSMH	37	33,5	32,4	32,8	26	34,4	28,3	27,6	28,2	31,1	27,5	35,2	42
Kısa V. Borç/Top. Rez.	20,9	14,9	13,4	20,9	17,4	12,1	12,6	14,1	15,2	16,5	16	11,4	12

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2004-2016) veri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Asya krizinde etkilenen Rusya'nın büyüme oranları 1998'den sonra dalgalı bir trend izleyerek 2008'e kadar artmıştır. 1998'den 2008'e kadar dünya büyüme oranlarından daha büyük büyüme oranlarına sahip olmuştur. Bu iyileşme Rusya'nın makroekonomik göstergelerine yansımış, aynı zamanda işsizlik oranları da azalmıştır. Bu dönemde büyüme oranlarındaki dalgalanma ile KBGSYH değişimindeki dalgalanma paralellik göstermektedir. 1998'den sonra KBGSYH değişimi, KBGSYH dünya değişim ortalamasından daha yüksek oranlardayken, 2009 yılında dünyanın KBGSYH değişim ortalamasından daha fazla düşmüştür. Bu da Rusya ekonomisinin 2008 küresel krizinden, dünya ortalamasından daha fazla etkilenmiş olduğunu gösterir. 1999'dan sonra 2008 küresel krizinden ve 2014 Kırım Savaşından Rusya'nın büyümesi olumsuz etkilenmiş, yine de bu yıllarda dış borç stoku/GSYH oranı sadece küçük dalgalanmalar göstermiştir. 1999'dan beri Maastricht kriterine uygun oranlarda borcun sürdürülebilirliği devam etmektedir.

Grafik 2.1: Rusya'nın GSYH, SGP'ye Göre GSYH, Büyüme Oranı ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

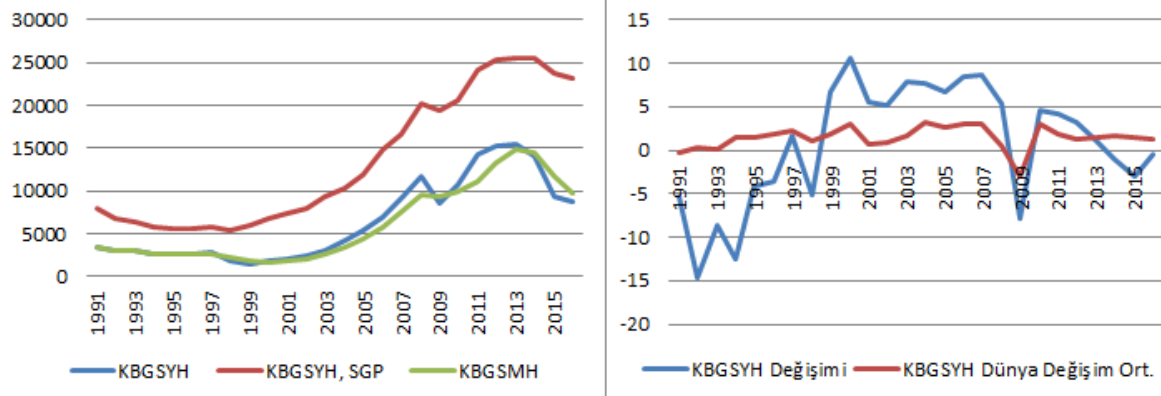
Rusya'nın GSYH değeri 1991 yılında yaklaşık olarak 518 milyar dolar iken azalma eğilimine girmiş ve 1999'da 196 milyar dolara kadar gerilemiştir. Bu gerilememenin nedenleri, Rusya'nın merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişte yaşadığı uyum sorunları ve 1998 Asya krizinden etkilenmesidir. 1999'dan sonra GSYH yükselen bir trend izleyerek 2007 yılında 1 trilyonu aşan değere ulaşmıştır. 2008 küresel krizinden etkilenmesiyle 2009 yılında azalsa da sonraki yıl tekrar yükselişe geçmiş ve 2011 yılında bu değeri katlayarak 2 trilyona ulaşmıştır. 2013'ten sonra azalma eğiliminde olan GSYH'de, 2015'de ani bir azalma görülmektedir. Bunun nedeni ise, 2014 yılında Kırım işgal etmesinin ardından batılı devletlerin yaptırımına maruz kalmasıdır. Rusya'nın makroekonomik göstergeleri incelendiğinde, yaşadığı bu siyasi durumdan ekonomik olarak da etkilendiği görülmektedir. Satın alma gücü paritesine (SGP) göre hesaplanan GSYH değeri ise cari fiyatlarla hesaplanan GSYH'den farklı değerlerde çıkmıştır.

Rusya'nın SGP ile hesaplanan GSYH'sinin, cari fiyatlardaki GSYH'den yüksek olması, satın alma gücünün yüksek olduğunu ve yaşama koşullarının daha kolay olduğunu ifade eder. GSYH'deki artışlar SGP ile hesaplanan GSYH'ye de artış olarak, GSYH'deki azalmalar ise azalma olarak yansımış ancak bu aynı miktarda olmamıştır. 1992-2016 döneminin başında birbirine daha yakın değerlerdeyken daha sonra aralarındaki farkın

açıldığı görülmektedir. Bu durum, Rusya’da alım gücünün giderek arttığını ve yaşam koşullarının daha iyiye gittiğini göstermektedir.

Rusya’nın büyüme oranları 1991-2016 dönemi boyunca dalgalı bir trend izlemiştir. 1991 itibariyle yaptığı ekonomik reformların ilk yıllarda daha başarıya ulaşmamış olması ve 1998 Asya krizinin ekonomideki olumsuz etkileri sebebiyle 1999 yılına kadar, dünya büyüme ortalamasından çok daha düşük oranlarda kalmıştır. Rusya, 1999 yılında büyüme oranında ani bir sıçramayla dünya ortalamasından daha büyük bir büyüme hızı yakalamıştır. 2008 küresel krizin Rusya ekonomisini olumsuz etkilemesi, yüksek büyüme oranlarının 2009 yılında ani azalmalara sebep olmuştur. 2009’da Rusya ekonomisinin dünya ortalamasından daha fazla küçülmesi, krizin Rusya ekonomisini dünya genelinden daha fazla etkilediğini göstermektedir. Bu küçülmenin ardından 2010’da büyüme oranı tekrar artış gösterse de 2010’dan sonra azalma eğilimi göstermiştir.

Grafik 2.2: Rusya’nın KBGSYH, SGP’ye Göre GSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri

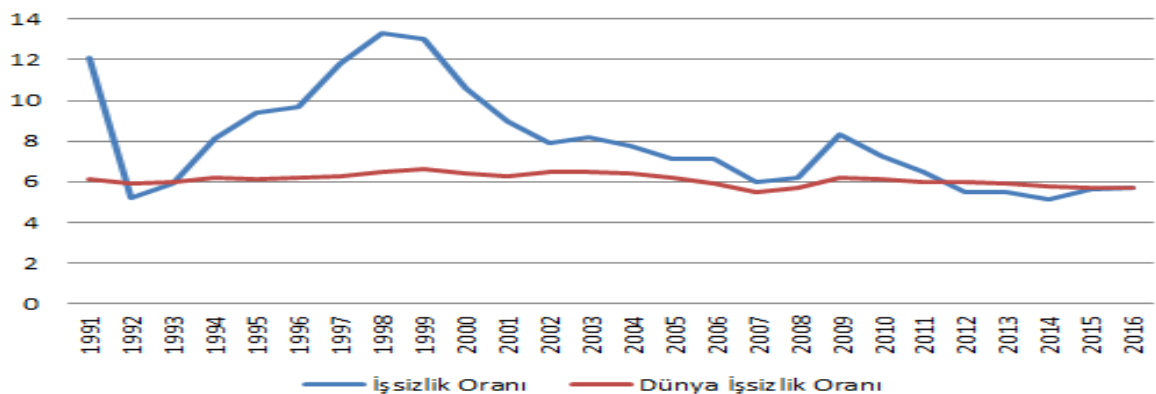

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

SGP ile hesaplanan KBGSYH, 1991 yılında 7,844 dolar iken 1998’de 5,460’a kadar gerilemiştir. 2009’daki küçük bir düşüş haricinde 1998’den 2014’e kadar yükselen bir trend izlemiştir. Küresel krizden sadece 2009 yılında etkilenen bu gösterge 2014 Kırım Savaşının siyasi etkisi altında daha uzun soluklu kalmıştır ve 2014 itibariyle genel olarak azalma eğilimi izlemiştir. SGP ile hesaplanan GSYH’de gerçekleşen her azalma, SGP’ye

göre KBGSYH'ye de azalma olarak yansımış, bu iki göstergedeki artışlar ve azalmalar birbirlerine paralel bir trend izlemiştir. KBGSMH ise KBGSYH'ye çok yakın değerlerde seyrederken yaklaşık son on yılda aralarındaki fark açılmaya başlamış ve birbirine paralel olarak izledikleri eğilim bozulmuştur. KBGSMH, genel itibariye KBGSYH'den küçük değerlerdeyken, kriz yıllarında KBGSYH'den büyük değerlere sahip olmuştur. 2014 ve sonrasında da KBGSMH daha büyük değerlerde gerçekleşmiştir. KBGSYH'nin KBGSMH'den düşük olduğu yıllarda, Rusya sınırları içinde ülke vatandaşı olmayan bireylerin gelirleri ülke vatandaşı olan bireylerinkinden daha fazladır. Dünya Bankası'nın yaptığı sınıflandırmaya göre Rusya 2012, 2013 ve 2014 yıllarında yüksek gelirli ülke grubuna dahil iken, 2015 ve 2016 yıllarında tekrar yüksek orta gelir grubuna düşmüştür. KBGSYH değişim oranlarına bakıldığında ise dengesiz bir trend izlediği görülmektedir. KBGSYH değişimi, 1999 yılına kadar negatif değerler ile dünya ortalamasının altında kalmış, 1999'da ani bir artışla dünya ortalamasının üzerinde büyüme oranlarını yakalamıştır. Ancak küresel krizin etkisiyle 2009 yılında meydana gelen ani küçülmeye bu durum bozulmuş ve 2013 itibariyle günümüze kadar dünya ortalamasından küçük oranlarda kalmıştır.

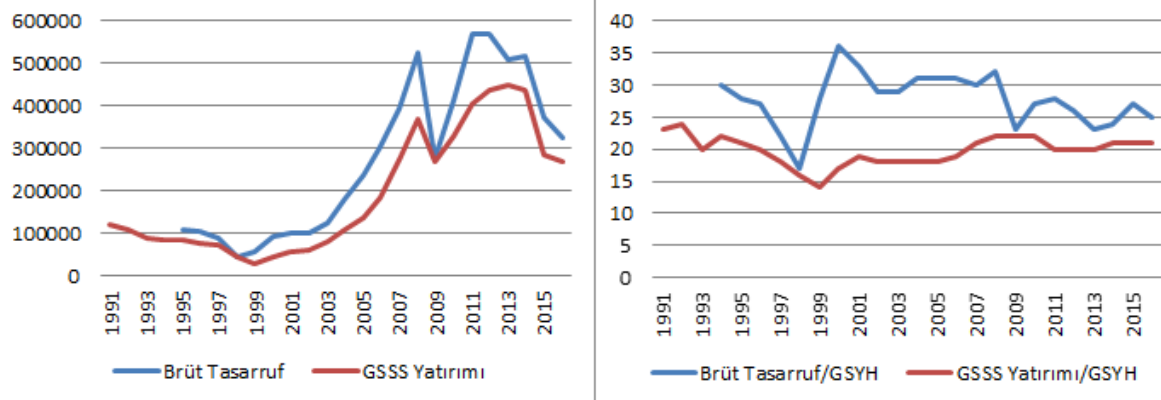
Grafik 2.3: Rusya'nın İşsizlik Oranı ve İşsizlik Oranın Dünya Ortalaması Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında 12,1 olan toplam işsizlik oranı, 1992 yılında 5,2'ye gerilemiş ancak sonrasında yükselme eğilimine girerek 1998'de 13,3 işsizlik oranı ile incelenen dönemdeki en yüksek değerine ulaşmıştır. Rusya ekonomisi 1997 yılında Asya krizinin olumsuzlukları ve 1998'deki ulusal krizin etkileri sonucunda işsizlik oranı artmış, işsizlikteki artışla üretim de azalacağından, büyüme oranında ani bir azalma olmuştur. Sonraki yıllarda işsizlik oranında azalmayla birlikte diğer makroekonomik göstergelerde de iyileşme yaşanmış ancak küresel krizin etkisiyle 2009'da tekrar yükselmiştir. Rusya, 2000'li yıllara kadar dünya ortalamasından çok daha fazla işsizlik oranlarına sahipken, 2012'de dünya işsizlik ortalamasının altına düşmüş ve 2016 yılında ise 5,2 ile dünya ortalamasıyla aynı orana sahip olmuştur. Avrupa Birliğindeki 28 ülkenin ortalama işsizlik ortalaması % 8,6 (TÜİK, 2017), gelişmiş G10 ülkelerinin işsizlik ortalaması ise TÜİK verilerine göre % 6,4'tür. Rusya, gelişmiş ülkelerin işsizlik oranından daha az işsizlik oranına sahiptir. Philips eğrisinde öngörülen işsizlik ve gelir arasındaki ters yönlü ilişki ise Rusya'da her zaman geçerli olmamıştır. İşsizliğin azaldığı yıllarda artması beklenen enflasyon oranlarının da azaldığı görülebilmektedir.

Grafik 2.4: Rusya'nın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

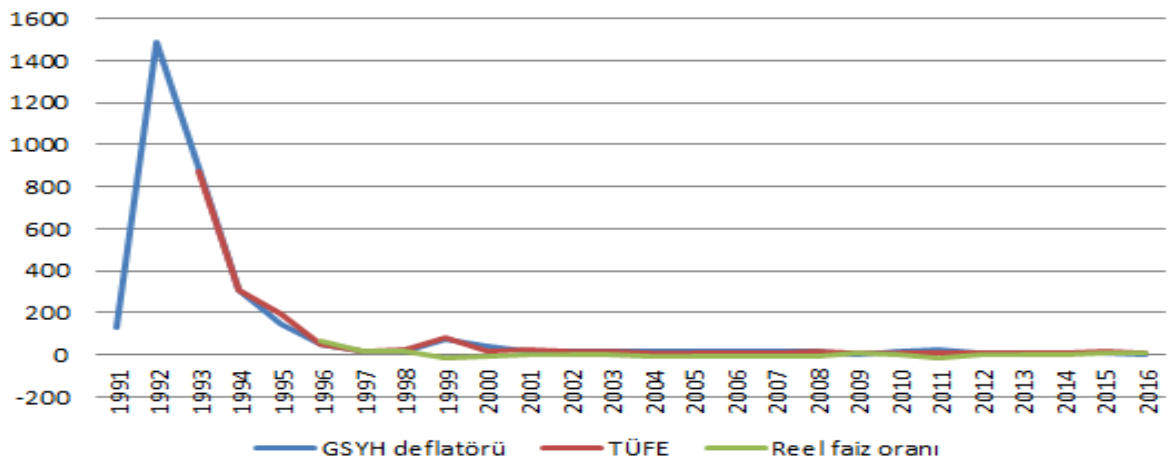
Brüt tasarruflar 1995 yılında yaklaşık olarak 110,8 milyar dolar iken 1998'de 46,5 milyar dolara kadar gerilemiştir. Ardından 2008'e kadar yükselen bir trend izleyerek

sonraki yıllarda dalgalı bir seyir izlemiş ve 2016'da yaklaşık 325,4 milyar dolara ulaşmıştır. Tasarruflar azaldığında GSSS yatırımlarında azalma, tasarruflar arttığında ise GSSS yatırımlarında da artış olmuş, tasarruf ile yatırım birbirine benzer bir trend izlemiştir. 2008 küresel krizinin olumsuz etkileri sonucunda Rusya'nın makroekonomik göstergelerinin bozulmasıyla birlikte 2009 yılında tasarruflarda da ani bir azalma yaşamıştır. Buna rağmen GSSS yatırımlarında o kadar büyük bir azalma gerçekleşmemiş, tasarruf miktarına yakın bir yatırım yapılmıştır. 2013 itibariyle tasarruf ve yatırım genel olarak düşme eğiliminde olmuştur. İncelenen 1991-2016 dönemi boyunca tasarruflar yatırımlardan her zaman daha fazla gerçeklemiştir. Bu tasarruf fazlası Rusya ekonomisinin diğer giderlerine aktarılabilir. Ayrıca 1998 ve 2009 gibi yatırımlarda büyük azalmaların olduğu yıllarda işsizlik de artmış, artan işsizlik ve azalan üretim dolayısıyla GSYH da azalmıştır. GSYH'de azalma olduğunda brüt tasarruflar da azalmış, GSYH'de artış olduğunda ise brüt tasarruflar da artmıştır.

GSSS yatırımı/GSYH, 1991'de % 23 oranındayken bir sonraki yılda % 24'e yükselerek incelenen dönem içerisindeki en yüksek payına ulaşmıştır. Daha sonra azalma eğilime giren bu oran 2000 yılında % 17'ye kadar azalmıştır. 2002 itibariyle dört yıl boyunca %18 oranında kalan gayrisafi sabit sermaye oluşumu 2016'da % 21 olarak gerçekleşmiştir. Amortisman payının çıkartıldığı kamu ve özel yatırımları gösteren gayri safi sabit sermaye yatırımlarının GSYH içindeki payı, ülkelerin gelişmişliği açısından önemli bir göstergedir. Rostow, kalkış aşamalarından bahsederken, yatırımların GSYH içindeki payını da dikkate almıştır. Ona göre olgunlaşma aşamasındaki bir ülkede milli gelirin % 10-20'lik kısmı düzenli olarak yatırıma aktarılmalıdır. Bu bilgiye dayanak Rusya'nın 1997-2006 yılları döneminde olgunlaşma aşamasındaki ülke özelliğine sahip olduğu söylenebilir. Bu dönem öncesi ve sonrasındaki yıllarda ise yatırımların GSYH içindeki payı, olgunlaşma

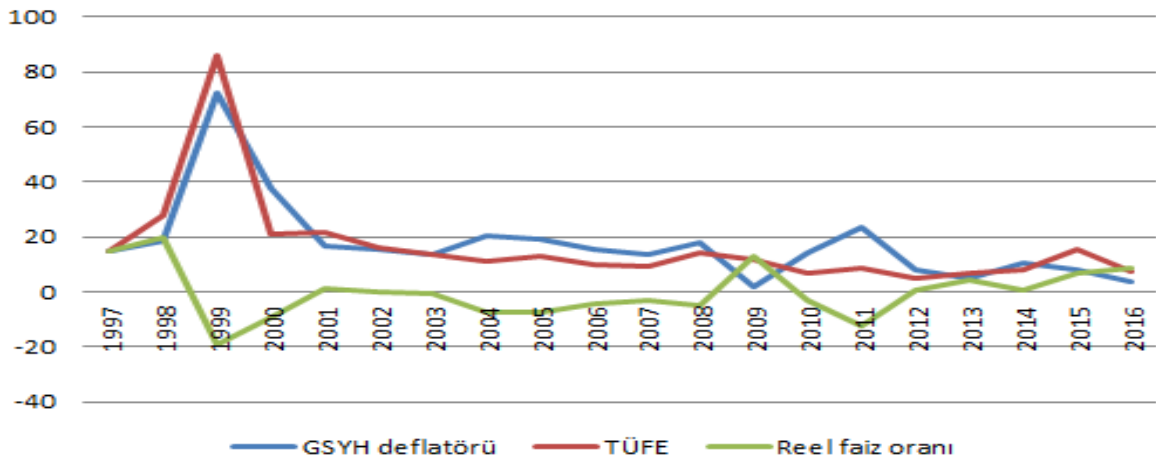
aşamasındaki ülke için öngörülen orandan daha fazladır. Yatırımlar için gerekli olan tasarruf oranı, 1994 yılında % 30 iken sonraki yıllarda düzensiz artma ve azalmalarla dalgalı bir trend izleyerek 2016 yılında % 25 oranına gerilemiştir. En düşük brüt tasarruf 1998’de % 17 oranında gerçekleşirken, en yüksek brüt tasarruf oranı ise 2000 yılında % 36 oranında gerçekleşmiştir. Tasarruf oranlarının GSYH içindeki payı, gelişmiş ülkelerde 1990-2014 dönemi içinde % 19 ile % 24 arasında dalgalı bir trend izlerken, aynı dönemde gelişmekte olan ülkelerde bu oran % 23 ile % 32 arasında gerçekleşmiş ve 2000 sonrasında genel olarak artış trendi izlemiştir (TCMB, 2015: 12-14). Rusya’nın brüt tasarruf oranına baktığımızda bu bilgilere göre, genel itibariyle gelişmiş ülke özelliği göstermektedir.

Grafik 2.5: Rusya’nın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

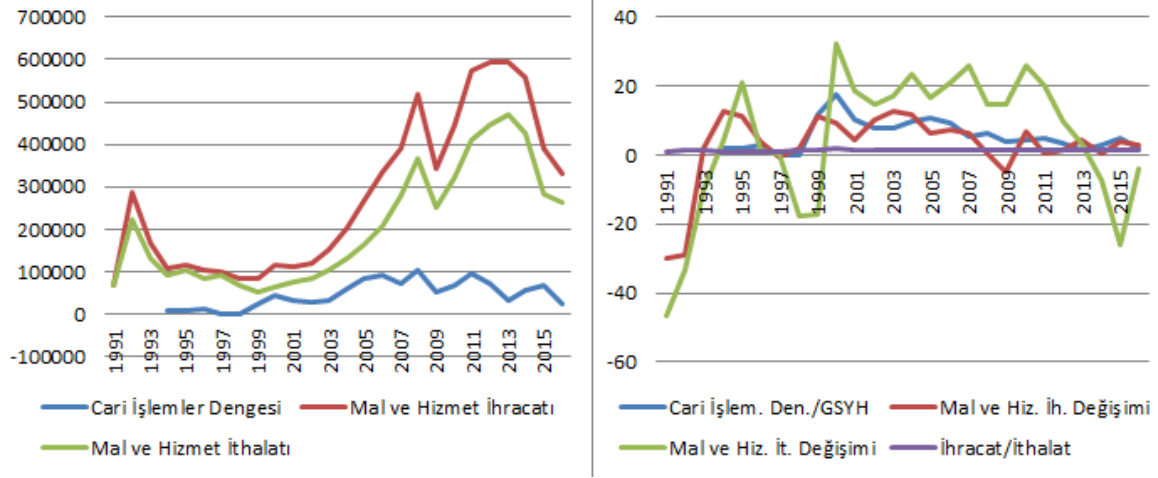
1991 yılında %128,6 olan GSYH deflatörü ani bir sıçramayla 1992’de %1490,4’e yükselmiştir. Daha sonra üç haneli olan enflasyon oranları 1996’da iki haneli enflasyon oranlarına düşmüştür. Hem GSYH deflatörü ile hesaplanan enflasyon oranı hem de tüketici fiyatlarına göre olan enflasyon oranı dalgalı bir trend izleyerek 2016 yılında tek haneli rakama inmeyi başarmıştır. Reel faiz oranı da incelen dönemde dalgalı bir trend seyretmiştir. Grafik 2.5’teki göstergelerin 1997’den itibaren izlediği trend aşağıdaki grafikte tekrar verilmiştir.

Grafik 2.5.1: Grafik 5’teki göstergelerin 1997 itibariyle görünümü

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1992 yılındaki sıçramanın ardından azalan GSYH deflatörü 1998’de % 27 iken 1999 yılında tekrar sıçrama göstererek % 85’e yükselmiş, bununla birlikte TÜFE de aynı yıllarda % 27’den % 85,7’ye yükselmiştir. TÜFE ile borç verme faiz oranı birbirine benzer bir trend izlerken, enflasyonun etkilerinden arındırılmış olan reel faiz oranı ise, GSYH deflatörü arttığında azalmış, azaldığında ise artmış, genel olarak birbirleri ile zıt bir trend izlemiştir. 1999’da GSYH deflatörünün nominal faiz oranlarının çok üzerinde gerçekleşmesi ile birlikte reel faiz oranı %-19 ile bu dönemdeki en düşük değere sahip olmuştur. Reel faiz oranında sıçrama yaşanan 2009 yılında yatırımlar ve gelir azalmış, reel sektörde daralma yaşanmıştır. Reel sektördeki bu daralma grafik 6’da görüldüğü gibi mal ve hizmet ihracatının 2009 yılında ani azalmasına da yansımıştır. 2008 küresel krizin olumsuz etkileri, 2009 yılında ulusal krize yol açarak Rusya ekonomisini de olumsuz etkilemiştir.

Grafik 2.6: Rusya'nın Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracatı Değişimi, Mal ve Hizmet İthalatı Değişimi Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Ülkenin mal ve hizmet ihracatı 1991’de yaklaşık olarak 68,7 milyar dolar değere sahipken dalgalı bir seyir izleyerek 2001 yılında 113,1 milyar dolar olmuştur. 2001 sonrasında yükselişe geçerek 2008’de yaklaşık 520 milyar dolara ulaşmıştır. 2009 yılında Rusya’da yaşanan ulusal krizden makroekonomik göstergelerin olumsuz etkilenmesi ile birlikte reel sektör daralmış, mal ve hizmet ihracatı da olumsuz etkilenmiştir. Mal ve hizmet ihracatı 2009’da ani bir azalma ile 341,6 milyar dolar olurken, mal ve hizmet ithalatı da ani bir azalma ile 250,6 milyar dolar olmuştur. 2009’dan hemen sonra mal ve hizmet ithalatı ile ihracatı tekrar yükselişe devam ederken 2014 itibariyle azalan bir trend izlemiştir. Bu azalmanın sebebi 2014 yılında Rusya ile Kırım arasında çıkan savaşa mâl edilebilir. Çünkü Rusya’nın Kırım’ı işgal etmesinin ardından batılı devletlerin Rusya’ya uyguladığı yaptırımlar, siyasi meselenin Rusya ekonomisine olumsuz yansımaya neden olmuştur. 2016’da mal ve hizmet ihracatı yaklaşık 329,9 milyar dolara kadar, mal ve hizmet ithalatı ise 263,7 milyar dolara kadar gerilemiştir. İhracat arttığında genellikle GSYH’de de artış meydana gelmiş ancak 1992 yılında GSYH’ye hiç bir etkisi olmamış, aksine ihracat artarken GSYH’de azalma meydana gelmiştir. 1991 yılında yaklaşık 68,7

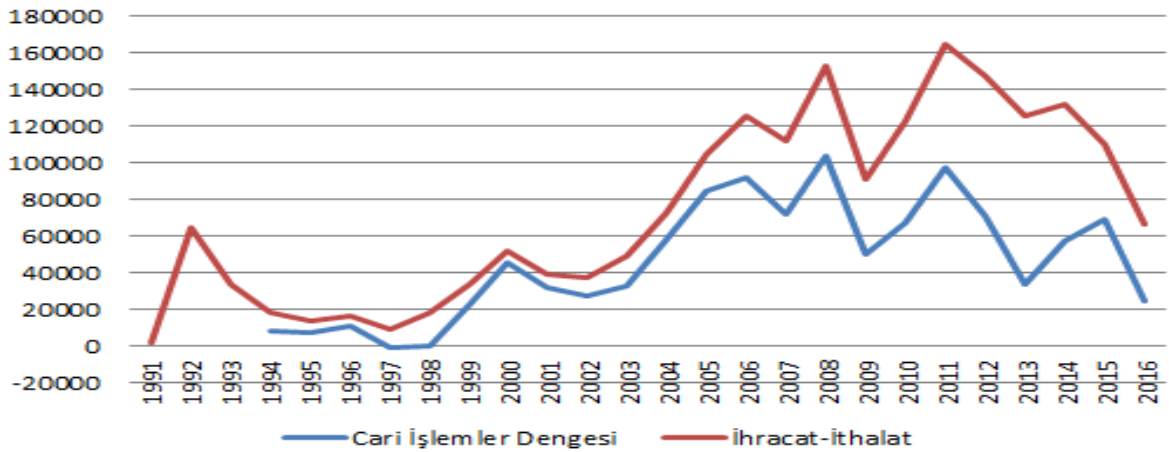
milyar dolar değere sahip olan mal ve hizmet ihracatı 1992’de 286,8 milyar dolara yükselirken, GSYH değeri yaklaşık 518 milyar dolardan 460,3 milyar dolara düşmüştür. İhracatın gelire pozitif katkısını engelleyen unsur olarak ithalat gideri düşünülse de sebebinin ithalat olmadığı görülmektedir. Çünkü ithalattaki artış 154,9 milyar dolar iken, ihracat 218,1 milyar dolar artarak ithalattan fazla artış göstermiştir. GSYH’de düşüşe sebep olabilecek gider göstergesi toplam dış borç stoku olabilir. Çünkü 1991 yılında 0 olan dış borç stoku 1992 yılında yaklaşık 79,7 milyar dolar olmuştur.

Cari işlemler dengesinde gerçekleşen en düşük değer, 1998 ulusal krizi öncesinde 1997 yılında -835 milyon dolar, ulaştığı en yüksek değer ise 2008 yılındaki 103,9 milyar dolardır. Cari işlemler dengesi, 1994 ile 2016 döneminde düzensiz bir şekilde meydana gelen artma ve azalmalar ile dalgalı bir trend izlemiştir. İncelenen dönem içerisinde cari işlemler dengesi sadece 1997 yılında açık vermiş, bunun dışındaki yılların tümünde fazla vermiştir. Yani Rusya ekonomisinin genel olarak borç verebilir durumda olduğu söylenebilir. Rusya’nın cari dengesi, 1997 yılı hariç hiç açık vermediği için cari denge/GSYH oranı da pozitif değerlere sahip olmuş ve 1991-2016 dönemi boyunca dalgalı bir trend izlemiştir.

Mal ve hizmet ihracatının bir önceki yıla göre değişimi 1991’de % -30 iken büyüme hızı artarak 1995’te % 11,5 olmuştur. 1996’da mal ve hizmet ihracatının artış hızı azalmış ve 1997’de ihracatta küçülme olmuştur. Bu küçülme, 1997 yılı Asya krizi nedeniyle dış pazarda alıcıların azalmasından kaynaklanabilir. 1999 ‘da mal ve hizmet ihracatının büyüme hızı ani bir artışla % 11,2 olmuştur ve sonrasında dalgalı bir trend izlemiştir. 2009 ulusal krizin etkisiyle ihracatta bir önceki yıla göre % 4,7’lik bir azalma olmuştur. 2010’da mal ve hizmet ihracatının büyüme hızında % 7 artış olmuş ve incelenen dönem sonuna kadar dalgalı bir trend izlemiştir. Mal ve hizmet ithalatı değişimi 1991 yılında % -46,4 iken 1995’te % 21,2 olmuş, 1991-1995 yıllarında ihracatta olduğu gibi ithalatın büyüme hızında

da artış gerçekleşmiştir. 1997 Asya krizinden ithalat da etkilenmiş, 1998’de ithalat % 17 azalmıştır. Ani bir yükselişle 2000 yılında % 32,4’lük bir büyüme hızı meydana gelmiş ve ardından dalgalı bir trend izleyerek 2011’de % 20,3 olmuştur. 2011 yılından sonra ise mal ve hizmet ihracatının büyüme hızı azalan bir eğilim göstermiştir. İhracat ve ithalattaki dalgalanmalarla birlikte incelenen dönem boyunca ihracat her zaman ithalattan daha fazla gerçekleşmiş ve ihracat/ithalat oranı sürekli 1’in üzerinde olmuştur. İhracatın ithalatı karşıla oranının 1’in üzerinde olması ifade etmektedir ki Rusya, ithalat giderlerini ihracat gelirleri ile karşılayabiliyor. Bu da, cari işlemler dengesinde büyük payı olan ihracat ve ithalat kalemlerinin cari dengeye pozitif etkisi olduğunu gösterir.

Grafik 2.7: Rusya’nın Cari İşlemler Dengesi ve İhracat-İthalat Göstergeleri

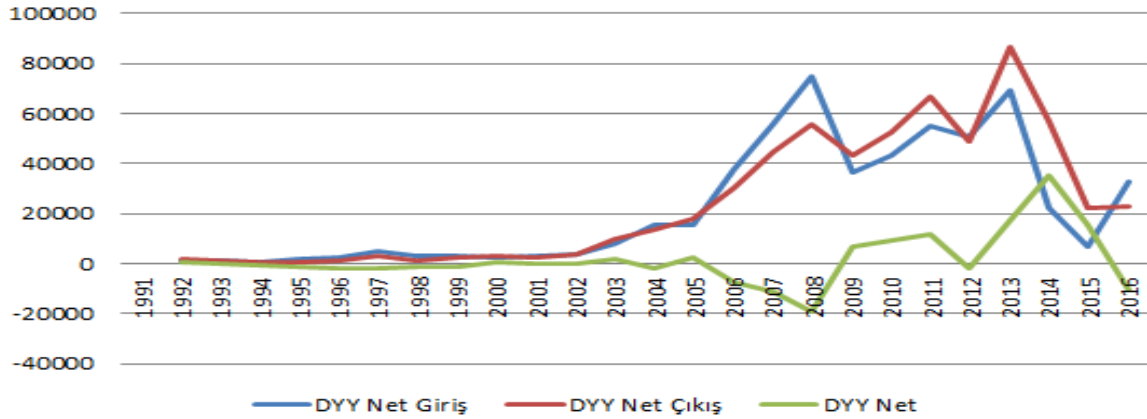

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

İhracattan ithalatın çıkartılmasıyla elde kalan net gelir ile cari işlemler dengesinin birbirine yakın bir trende sahip olduğu görülmektedir. Ancak 2005’ten sonra bu iki gösterge arasındaki fark giderek açılmaktadır. Bu durum göstermektedir ki, cari işlemler dengesini oluşturan hesaplardan, mal ve hizmet ihracatı ile ithalatı kalemlerinin payı diğer kalemlere oranla azalmıştır. Cari işlemler dengesini oluşturan diğer kalemler ise net dış alem faktör gelirleri ve net karşılıksız transfer gelirleridir. Cari işlemler dengesindeki ithalat ve ihracat kalemlerinden elde edilen net gelirin artmasına rağmen cari işlemler

dengesinin aynı miktarda artmaması, net dış alem faktör gelirleri ve karşılıksız transfer gelirlerinde azalma olduğunu ifade eder.

Grafik 2.8: Rusya'nın DYY Net Girişler, DYY Net Çıkışlar ve DYY Net Göstergeleri

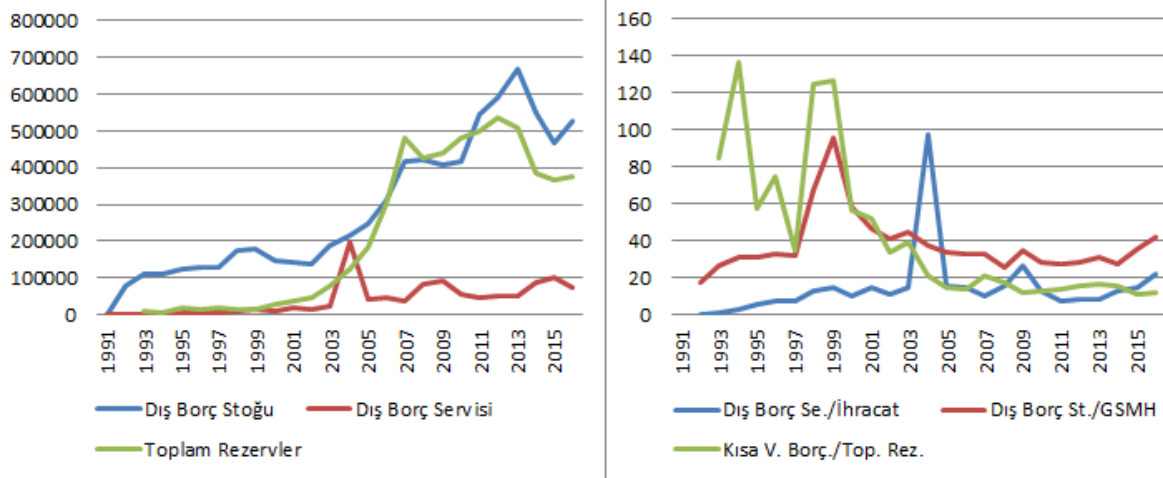

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya'ya gelen DYY net giriş 1992 yılında 1,2 milyar dolarken, Rusya'nın dış ülkelere yaptığı DYY net çıkış 1,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılına kadar bu iki gösterge düşük düzeylerde kalmış ve birbirine yakın bir trend izlemiştir. Ardından Putin'in yönetimde söz sahibi olmaya başladığı döneme denk gelen 2000 sonrasında, ülkenin dış ülkelere yaptığı doğrudan yabancı yatırımlar ile ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımlar artış göstermiştir. Bu artışlarla DYY net girişler 2008 yılında 74,8 milyar dolar, DYY net çıkışlar ise 55,7 milyar dolar değerine ulaşmıştır. Rusya ekonomisinin 2008 küresel krizinden olumsuz etkilenmesi sonucunda 2009 yılında ulusal kriz yaşanmış ve DYY'ler de bundan olumsuz etkilenecek 2009'da ani bir azalma olmuştur. Ulusal krizin etkisinden kurtulan DYY'ler bir sonraki yıl yükselişe geçse de 2014 yılında tekrar azalmıştır. Bu azalma, Rusya'nın 2014 yılında diğer makroekonomik göstergelerini de olumsuz etkileyen Kırım'ı işgal edişi olmuş, siyasi durumun ekonomiyi olumsuz etkilemesiyle DYY'ler de azalma meydana gelmiştir. 2000 yılına kadar genellikle Rusya'ya gelen DYY'ler, Rusya'nın diğer ülkelere yaptığı DYY'lerden daha fazla gerçekleşmiş ancak birbirine yakın düzeyde kalmıştır. 2000 sonrasında ise bazı yıllarda DYY net girişler, bazı yıllarda

ise DYY net çıkışlar fazlalık göstererek düzensiz bir trend izlemiştir. Genel olarak enflasyonun azaldığı yıllarda DYY'ler artmış, enflasyonda sıçrama görülen dönemde doğrudan yabancı yatırımlarda azalma olmuştur. Ulusal krizin yaşandığı 2009 yılında enflasyondaki ani artışla birlikte para yatırımlardan çekilmiş, DYY'lerde ani bir azalma olmuştur.

Grafik 2.9: Rusya'nın Toplam Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezervler, Dış Borç Servisi/Mal Ve Hizmet İhracatı, Dış Borç Stoku/GSMH, Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Rezervler Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya'nın dış borç stoku SSCB'den ayrıldığı 1991 yılında 0 iken daha sona dalgali bir trend izleyerek 2014 yılında 549 milyar dolara kadar yükselmiştir. Bir sonraki yıl azalmış ancak 2016'da tekrar artmıştır. Rusya'nın dış borç stoku artarken toplam rezervleri de artış göstermiş, ancak 2007 yılına kadar dış borçtan daha az rezerve sahip olmuştur. Bu durum, Rusya'nın 2007'ye kadar ve diğer dış borç yükünün arttığı tüm yıllarda finansal anlamda kırılganlığa açık bir ekonomiye sahip olabileceğini gösterir. Çünkü ülkeler, dış borç ödemelerini gerçekleştirmek, dış şokların ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmek, para ve kur politikalarını desteklemek gibi nedenlerle rezerv talep ederler (Memiş vd, 2014: 94). Dış borç stoku/GSMH oranı ise incelenen dönem içerisinde genellikle % 10 ile % 40 arasında dalgalanma gösterirken 1999 yılında ani bir yükselişle

borç yükü % 91,9'e yükselmiştir. Bu ani yükselişe hem dış borç stokundaki artış hem de GSYH'deki azalma neden olmuştur. Maastricht kriterine göre dış borç stoku/GSMH oranı % 60'ın üzerine çıkmaması gerekirken, Rusya incelenen dönem içerisinde sadece 1998 ve 1999 yıllarında bu şartı yerine getirememiştir. Bunun sebebi de, 1998 yılındaki yaşanan ulusal krizden kaynaklanmaktadır.

Bir ülkenin dış borcunun anaparası ile birlikte faiz tutarını ifade eden dış borç servisi, Rusya için 1991 yılında 0 iken 1992'de 1,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda genel olarak artış trendi gösteren dış borç servisi 2003 yılında 2,2 milyar dolara ulaşmıştır. 2004'te ani bir yükselişe 199,2 milyar dolar olmuş, bir sonraki yıl 40,6 milyar dolara düşmüştür. 2005-2016 yıllarında ise 40-100 milyar civarında dalgalı bir trend izlemiştir. Dış borçların karşılanabilirliği için temel alınan kriter dış borç servisi/mal ve hizmet ihracatıdır. Bu oran, ihracat gelirlerinin ne kadarının dış borç servisine ayrıldığını ifade eder. Rusya'nın dış borç servisi/mal ve hizmet ihracat oranı, 1992 yılında % 0,5 iken genel bir artış eğilimiyle 2003'te % 14,3 olmuştur. 2004'te ani bir artışla % 97,9'a yükselse de bir sonraki yıl tekrar azalarak % 15,1 olmuştur. Sonraki yıllarda ise dalgalı bir trend izlemiştir. 2004 yılı haricinde Rusya orta derecede borçlu durumdadır.

Kısa vadeli borçlar/toplam rezerv oranı, 1993 yılında %84,4 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran, %100'e yaklaştığı için borcun sürdürülebilirliğinin risk altında olduğunu gösterir. 1994'de kısa vadeli borçlar/toplam rezerv %136,9 olmuş, borç sürdürülemez duruma gelmiştir. Ardından bu oran azalsa da 1997 Asya krizinden olumsuz etkilenen Rusya ekonomisi, 1998 ulusal kriziyle birlikte tekrar artmıştır. 1998'de %124,4 ve 1999'da %126,8'e yükselen oranlar, borcun sürdürülemez duruma geldiğini göstermektedir. 2000 yılından itibaren kısa vadeli borçlar/toplam rezerv oranı azalan bir trend izlemiş, 2004-

2016 yılları boyunca %20-%11 civarında dalgalanma göstermiştir. 2000 yılından itibaren Rusya'nın kısa vadeli borçları sürdürülebilir durumdadır.

II.1.2. Türkiye

Türkiye, jeopolitik ve stratejik olarak önemli bir konumda bulunmaktadır. Halen demokrasi ile yönetilen bir ülke olmakla birlikte, 2016'da yapılan referandum sonucunda oy çoğunluğuyla başkanlık sistemine geçiş kabul edilmiştir. 1991 yılının başında ithalattaki kota uygulamalarına tamamen son verilmiştir (Babaoğlu, 2005: 12). Ticarete gittiği serbestleşmenin ardından 1990'lı yıllarda finansal serbestleşme politikaları uygulamaya başlamış ve Türkiye ekonomisi için yeni fırsat ve tehditlerin meydana gelmesi söz konusu olmuştur (Oktar ve Dalyancı, 2010: 12). 1990'dan günümüze kadar Türkiye ekonomisinde, 1994, Kasım 2000, Şubat 2001 ve 2009 yıllarında krizler yaşanmıştır.

Tablo 2.6: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
GSYH	150028	158459	180170	130690	169486	181476	189835	275769	255884
GSYH, SGP	345459	374441	414183	399920	437617	476474	520409	557288	545463
KBGSYH*	2736	2842	3180	2270	3180	3054	3144	4497	4108
KBGSYH* SGP	6299	6717	7311	6947	7482	8018	8620	9087	8757
KBGSMH*	2590	2940	3140	2680	2850	2920	3190	3430	3580
Brüt Tasarruf	32277	33646	38650	28889	36809	34321	38143	70687	55325
GSSS Yatırımı	35541	36440	45988	31966	40398	45533	50154	64678	50937
Cari İş. Den.	250	-974	-6433	2631	-2338	-2437	-2638	2000	-925
Mal Ve Hiz. İh.	20766	22806	24636	27918	33713	39095	46665	56721	47538
Mal Ve Hiz. İt.	24957	27485	34851	26640	41272	50499	57688	54343	48167
İhracat-İthalat	-4191	-4679	-10215	1278	-7559	-11404	-530023	2378	-629
DYY, Net Giriş	810	844	636	608	885	722	805	940	783
DYY, Net Çıkış	27	64	56	49	113	110	251	367	645
DYY, Net	-783	-779	-622	-559	-772	-612	-554	-573	-138
Dış Borç Stoku	50873	56554	68605	66249	73781	80625	84720	96954	101784
Dış Borç Servisi	8288	9086	8602	10258	11451	10912	11913	14944	18607
Toplam Rezervler	6616	7508	7846	8633	13891	17819	19746	20568	24433

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-1999) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

Türkiye'de GSYH, incelenen dönem içerisinde genel olarak bir artış eğilimi izlemiştir. 1994 yılında yaşanan Nisan krizi nedeniyle GSYH yaklaşık 49 milyar dolar azalarak, ekonomi daralma dönemine girmiştir. 1991-1999 yılları boyunca GSYH'de görülen dalgalanmalara paralel olarak KBGSYH da dalgalanma göstermiştir. Tablo 2.6'da

gösterilen dönem boyunca dış borç stoku, 1994 kriz yılı haricinde sürekli olarak artış göstermiştir.

Tablo 2.7: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYH	272979	200254	238424	311826	404776	501423	552505	675754	764323
GSYH, SGP	605613	592898	607794	634677	728257	807227	937108	1032837	1130486
KBGSYH*	4317	3120	3660	4719	6041	7384	8035	9710	10382
KBGSYH* SGP	9576	9236	9330	9604	10868	11888	13628	14840	16049
KBGSMH*	4300	3550	3560	3910	5220	6760	7820	8880	9770
Brüt Tasarruf	57261	41828	52011	62064	86933	114580	132380	157059	183235
GSSS Yatırımı	60887	36192	46758	65010	102878	133633	158502	189882	205204
Cari İş. Den.	-9920	3760	-626	-7554	-14198	-20980	-31168	-36949	-39425
Mal Ve Hiz. İh.	53091	53223	58320	69360	92089	105388	119620	143397	174466
Mal Ve Hiz. İt.	61562	45700	54837	72837	102689	122444	146418	176165	206979
İhracat-İthalat	-8471	7523	3483	-3477	-10600	-17056	-26798	-32768	-32513
DYY, Net Giriş	982	3352	1082	1702	2785	10031	20185	22047	19851
DYY, Net Çıkış	870	497	143	480	780	1064	924	2106	2549
DYY, Net	-112	-2855	-939	-1222	-2005	-8967	-19261	-19941	-17302
Dış Borç Stoğu	116799	112946	129501	144076	159622	173602	211040	260028	290572
Dış Borç Servisi	20690	22337	27779	28135	32502	41311	41078	49348	55946
Toplam Rezervler	23515	19911	28348	35549	37304	52494	63265	76496	73675

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2000-2008) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

2000 yılında GSYH, bir önceki yıla göre artış göstermiş ancak 2001 yılındaki kriz dolayısıyla azalma olmuştur. Çünkü Kasım 2000'deki mali kriz, reel kesimi de olumsuz etkilemiştir (Turan, 2011: 70). Bu da ülke gelirinin azalmasına sebep olmuştur. GSMH'nin 2001'de azalmasındaki bir diğer sebep de 19 Şubat 2001 krizidir. O dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Anayasa kitapçığı fırlatmasıyla başlayan siyasi gerginlik mali sektörü olumsuz etkilemiştir. GSYH, bir sonraki yıl tekrar yükselişe geçerek 2001-2008 dönemi boyunca artan bir trend izlemiştir. Bu dönem içerisinde KBGSYH, her yıl GSYH ile birlikte artış göstermiştir. Gelir artışı brüt tasarruflarında artmasını sağlamıştır. Tasarruflardaki artışa rağmen borçlanmaya devam edilmiş, dış borç stoku da 2001-2008 yılları boyunca artmaya devam etmiştir.

Tablo 2.8: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSYH	644657	771877	832546	873982	950596	934168	859383	857749
GSYH, SGP	1105889	1262797	1443295	1539112	1690856	1780289	1882756	1927693
KBGSYH*	8624	10112	10538	10539	10800	10304	9130	10788
KBGSYH* SGP	15502	17460	19661	20640	22311	23111	24054	24244
KBGSMH*	9580	10430	11230	11880	12530	12590	12000	11180
Brüt Tasarruf	138004	164550	187043	199273	220449	228156	212822	213408
GSSS Yatırımı	144240	191951	233668	238770	271152	269925	255400	255327
Cari İş. Den.	-11358	-44616	-74402	-47962	-63621	-43597	-32118	-33626
Mal Ve Hiz. İh.	145523	157840	185345	206848	211719	221999	200504	189207
Mal Ve Hiz. İt.	150584	196446	253099	249766	266909	258295	223077	214632
İhracat-İthalat	-5061	-38606	-67754	-42918	-55190	-36296	-22573	-25425
DYY, Net Giriş	8585	9099	16182	13628	12896	12828	17550	12303
DYY, Net Çıkış	1553	1482	2370	4106	3627	7047	5095	3155
DYY, Net	-7032	-7617	-13812	-9522	-9269	-5781	-12445	-9148
Dış Borç Stoğu	278830	300870	305570	338828	390354	402559	396665	405656
Dış Borç Servisi	62867	59381	58058	56913	63884	58018	21874	75953
Toplam Rezervler	74933	85959	87937	119183	131054	127422	110490	105946

Kaynakça:(Dünya Bankası, 2009-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

2001'den itibaren artış trendi gösteren GSYH, 2009 yılında azalmıştır. Bu azalmanın sebebi, 2009 yılındaki Türkiye ekonomisinde yaşanan krizdir. 2008 yılında ABD'de Mortgage sisteminin çökmesiyle meydana gelen kriz küresel boyutlara ulaşmıştır. Mortgage sistemi olmamasına rağmen dış ticaret yoluyla bundan etkilenen Türkiye ekonomisi 2009 yılında ekonomik kriz yaşamış ve GSYH azalmıştır. 2009 yılından sonra artan GSYH2013'ten sonra azalma eğilimine girmiştir. KBGSYH, 2009-2016 yılları boyunca GSYH ile aynı eğilimi göstermiştir. 2009 krizinin olduğu yılda brüt tasarruflarda azalma olsa da dış borçlanmaya gidilmediği, üstelik dış borç stokunun bu yılda azaldığı görülmektedir. 2009 sonrasında ise dış borç stoku dalgalı bir trend izlemiştir.

Tablo 2.9: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Büyüme	0,7	5	7,7	-4,7	7,9	7,4	7,6	2,3	-3,4	6,6	-6	6,4	5,6
Dünya Büyüme Ort.	1,4	1,8	1,6	3	3	3,4	3,7	2,5	3,3	4,4	1,9	2,1	2,9
KBGSYH Değişimi	-1	3,3	5,9	-6,2	6,2	5,7	5,9	0,7	-4,9	5	-7,4	4,9	4,1
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	-0,2	0,2	0,1	1,5	1,5	1,9	2,2	1,1	1,9	3	0,6	0,9	1,6
İşsizlik Oranı	8,2	8,5	9	8,6	7,6	6,6	6,8	6,9	7,7	6,5	8,4	10,4	10,5
Dünya İşsizlik Oranı	6,1	6	6	6,2	6,1	6,2	6,3	6,5	6,6	6,4	6,3	6,5	6,5
Brüt Tasarruf/GSYH	22	21	21	22	22	19	20	26	22	21	21	22	20
GSSS Yatırımı/GSYH	24	23	26	24	24	25	26	23	20	22	18	20	21
GSYH Deflatörü	59,2	65,2	68,4	104,7	86	77,2	81,5	143,7	54,3	49,3	52,9	37,6	23,3
TÜFE	66	70,1	66,1	106,3	106,3	80,3	85,7	84,6	64,9	54,9	54,4	45	25,3
Reel faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cari İşlem.Den./GSYH	0,2	-0,6	-3,6	2	-1,4	-1,3	-1,3	0,7	-0,4	-3,6	1,9	-0,3	-2,4
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	3,1	11	7,7	15,2	8	22	19,1	12	-10,7	17,4	4,6	7,8	6,7
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	-5,3	10,9	35,8	-21,9	29,6	20,5	22,4	2,3	-3,7	22	-24,1	21	23,2
İhracat/İthalat	0,832	0,83	0,707	1,048	0,817	0,774	0,809	1,044	0,987	0,862	1,165	1,064	0,952
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	39,9	39,8	34,9	36,7	34	27,9	25,5	26,3	39,1	39	42	47,6	40,6
Dış Borç Stoğu/GSMH	34,5	36,3	38,7	52	44,4	45,2	45,3	35,5	40,3	43,4	57,8	55,4	47
Kısa V. Borç/Top. Rez.	137,8	168,6	236,2	131	113	97,3	91,1	103,2	96,1	123	82,1	57,9	64,7

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-2003) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur

Türkiye'nin büyüme hızı 1991-2003 yılları boyunca genel olarak dalgalı bir trend izlemiştir. KBGSYH değişimi ise 1991-2003 dönemi boyunca büyüme hızıyla aynı eğilimi göstermekle birlikte, daha küçük oranlarda gerçekleşmiştir. Bu dönemde dış borç stoğu/GSMH oranı Maastricht kriterini aşmamıştır. Ancak 1994 ve 2001 kriz yılları ile 2002 ve 2003'te % 60'a oldukça yaklaşmış olması, bu yıllarda borcun sürdürülebilirliğini riskli duruma getirmiştir.

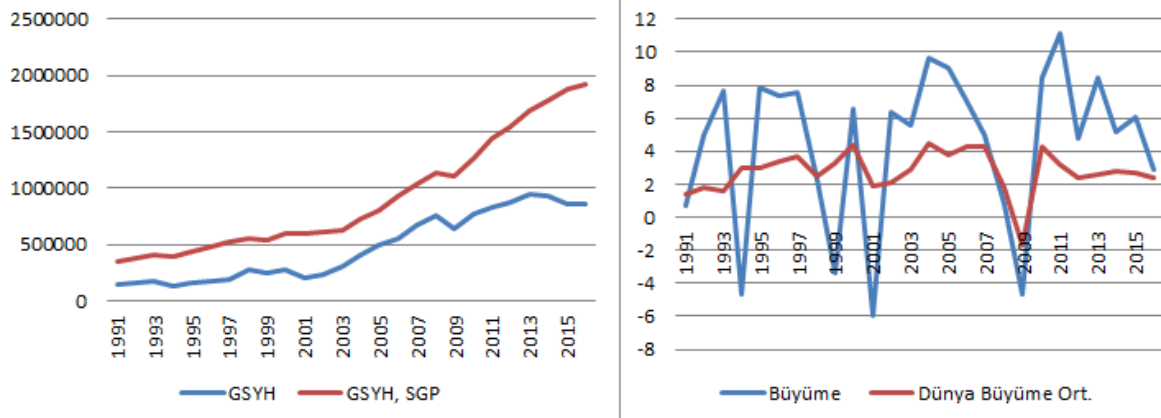
Tablo 2.10: Türkiye Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Büyüme	9,6	9	7,1	5	0,8	-4,7	8,5	11,1	4,8	8,5	5,2	6,1	2,9
Dünya Büyüme Ort.	4,5	3,8	4,3	4,3	1,8	-1,7	4,3	3,2	2,4	2,6	2,8	2,7	2,4
KBGSYH Değişimi	8,1	7,6	5,8	3,8	-0,4	-5,9	7	9,5	3,2	6,7	3,5	4,4	1,3
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	3,2	2,6	3	3	0,6	-2,9	3,1	1,9	1,2	1,4	1,6	1,5	1,2
İşsizlik Oranı	10,8	10,6	8,7	8,9	9,7	12,6	10,7	8,8	8,1	8,7	9,9	10,2	10,3
Dünya İşsizlik Oranı	6,4	6,2	6	5,5	5,7	6,2	6,1	6	6	6	5,8	5,7	5,7
Brüt Tasarruf/GSYH	21	23	24	23	24	21	21	22	23	23	24	25	25
GSSS Yatırımı/GSYH	25	27	29	28	27	22	25	28	27	29	29	30	30
GSYH Deflatörü	12,4	7,1	9,4	6,2	12	5,4	7	8,2	7,4	6,3	7,4	7,8	7,7
TÜFE	10,6	10,1	9,6	8,8	10,4	6,3	8,6	6,5	8,9	7,5	8,9	7,7	7,8
Reel Faiz Oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cari İşlem.Den./GSYH	-3,5	-4,2	-5,6	-5,5	-5,2	-1,8	-5,8	-8,9	-5,5	-6,7	-4,7	-3,7	-3,8
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	11,6	8,1	6,5	7,3	3,8	-3,7	1,7	13,4	14,9	1,1	8,2	4,2	-2
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	21,2	12,1	7,3	9,6	-2,8	-14,3	19,5	15,4	0,7	8	-0,4	1,7	3,9
İhracat/İthalat	0,897	0,861	0,817	0,814	0,843	0,966	0,803	0,732	0,828	0,793	0,859	0,899	0,882
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	35,3	39,2	34,4	34,4	32,1	43,2	37,6	31,3	27,5	30,2	26,1	10,9	40,1
Dış Borç Stoğu/GSMH	40	35	38,6	38,8	38,4	43,8	39,3	37	39,1	41,4	43,5	46,7	47,8
Kısa V. Borç/Top. Rez.	82,7	74,1	67,7	56,4	71,3	65,4	89,8	92,7	84	99,4	103,3	92,2	92,5

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2004-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur

Türkiye'nin büyüme hızı 2004'te % 9,6 ile 1991-2016 dönemi boyunca en yüksek büyüme hızına ulaşmıştır. 2004'ten sonra büyüme hızında azalma eğilimi olmuş ve 2009'da kriz sebebiyle büyüme hızında küçülme meydana gelmiştir. Sonraki yıllarda ise dönem sonuna kadar dalgalı bir trend izlemiştir. KBGSYH değişimi, büyüme hızıyla aynı trendi izlerken 2008 ve 2009 yıllarında büyüme hızında küçülme yaşamıştır. 2008 yılında büyüme hızında küçülme olmamasına rağmen KBGSYH'de küçülme olmuştur. Bunun nedeni, büyüme hızının 2008'de nüfus artış hızından (%1,2) daha az gerçekleşmesidir. Türkiye'nin dış borcu genel olarak artış eğiliminde olsa da dış borç stoku/GSMH oranı % 60'ı geçmediği için borcun sürdürülebilirliği Maastricht kriterine göre mümkündür.

Grafik 2.10: Türkiye'nin GSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri

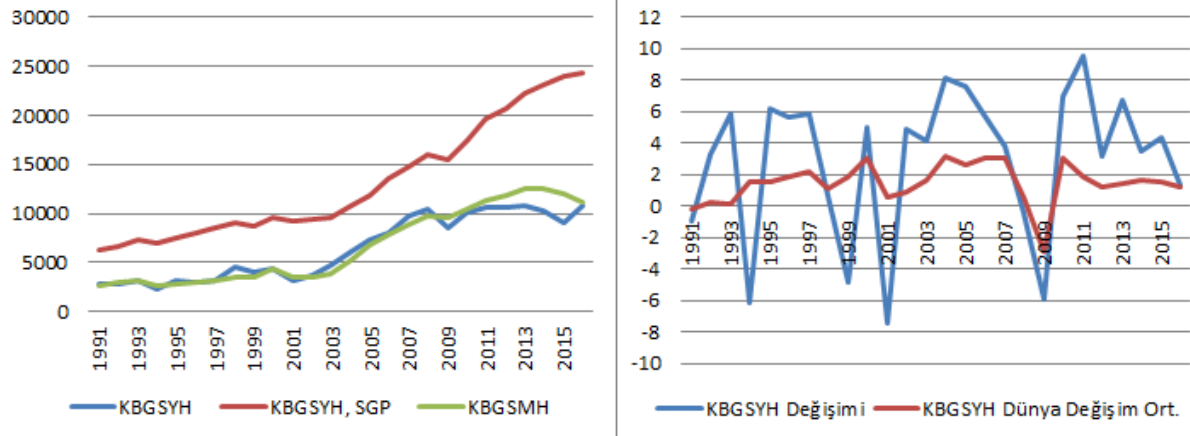
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'de GSYH, 1991 yılında 150 milyar dolarken sonraki yıllarda dalgalı bir trend izleyerek 2001 yılında 200 milyar dolara ulaşmıştır. 2001 sonrasında yükselme eğilimine giren GSYH, 2008 yılında 764 milyar dolara kadar ulaşmıştır. Ancak 2008 yılındaki küresel krizden olumsuz etkilenerek 2009'da yaklaşık 645 milyar dolara kadar azalmıştır. GSYH, 2009 sonrasında artış eğilimine girse de 2013'ten sonra günümüze kadar azalma eğilimine devam etmiştir. Türkiye ekonomisinin 2013 yılında yaşanan gezi parkı olaylarından finansal anlamda olumsuz etkilenmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. SGP ile hesaplanan GSYH ise, cari GSYH'den daha yüksek rakamlara sahiptir. Bu iki

gösterge 2009'a kadar birbirine yakın bir trendde kalmıştır. 2009'dan sonra ise aralarındaki fark giderek artmıştır. Bu durum göstermektedir ki özellikle 2009'dan sonra Türkiye'de satın alma gücü dolara göre daha da artmıştır.

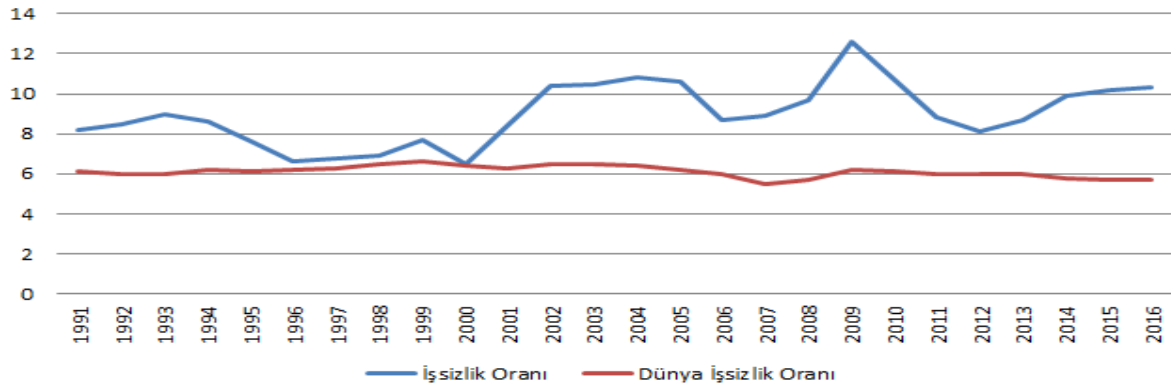
Büyüme hızı, 1991-2016 dönemi boyunca istikrar sağlayamamış, dalgalı bir trend izlemiştir. Türkiye ekonomisinde 1994, 2001 ve 2009 yıllarında küçülme olmasının sebebi ulusal krizden kaynaklanmaktadır. 1999'daki küçülme ise, 17 Ağustos 1999'da meydana gelen Marmara depreminin büyük kayıplara yol açması sonucu olmuştur. 1999 ve krizden etkilendiği yıllarda Türkiye'nin büyüme hızı, dünya büyüme ortalamasının çok altına düşmüştür. Bunun dışındaki yıllarda genel olarak incelenen dönem boyunca dünya büyüme ortalamasının üzerinde büyüme hızına sahip olmuştur.

Grafik 2.11: Türkiye'nin KBGSYH, SGP'ye Göre KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'de KBGSYH, genel olarak GSYH ile benzer bir trend izlemiştir. 2001 krizinden sonra artış eğilimi içinde olsa da 2008 küresel krizinin etkisiyle 2009 yılında ulusal kriz yaşanmış ve bundan KBGSYH da olumsuz etkilenmiştir. 2009 sonrasında her yıl artış gösteren KBGSYH, 2013 yılında 10,8 milyar dolara kadar ulaşmıştır. 2013 yılındaki gezi parkı olaylarından ülke ekonomisinin olumsuz etkilenmesi sonraki yılda GSYH ile birlikte KBGSYH'nin de azalmasına neden olmuştur. KBGSYH, 2016'da artarak yaklaşık 10,8 milyar dolar olmuştur.

Grafik 2.12: Türkiye'nin İşsizlik Oranı İle Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri

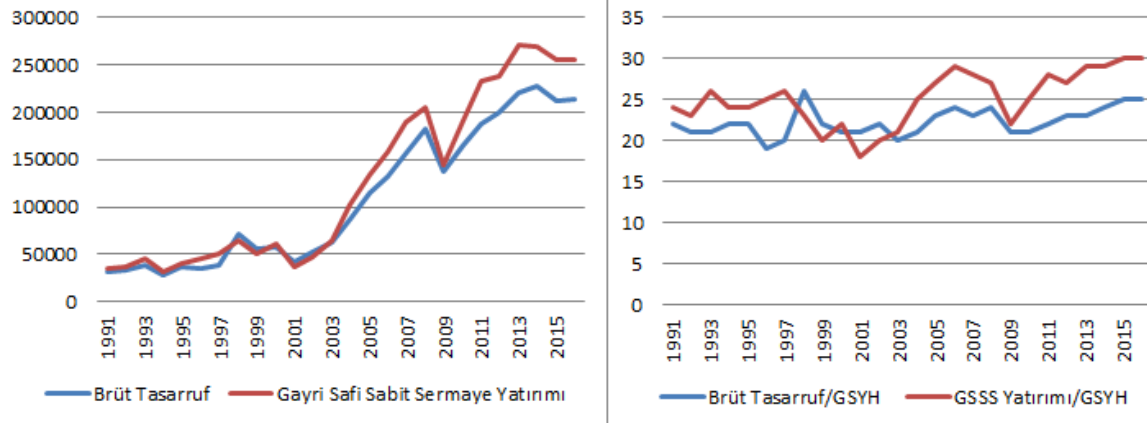
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye’de işsizlik oranı 1991 yılında % 8,2’dir. 1994 krizinde işsizlik oranı azalmış, sonra artış eğilimine girerek 1999’da % 7,7’ye kadar artmıştır. 2000 yılında azalarak % 6,5 oranına ulaşsa da sonrasında artış trendine devam ederek 2004 yılında % 10,8’e kadar yükselmiştir. İşsizlik oranı, ülkede krizin yaşandığı 2009 yılında % 12,6 oranına ulaşarak, incelenen dönem boyunca en zirve orana sahip olmuştur. Sonrasında azalsa da 2013 itibariyle artış eğilimi göstererek 2016’da % 10,3 olmuştur. 1991-2016 dönemi boyunca işsizlik oranı, dünya işsizlik oranının üzerinde gerçekleşmiştir. Türkiye’nin işsizlik oranı 2016 yılında, AB’nin işsizlik ortalaması olan % 8,6’nın ve gelişmiş G10 ülkelerinin işsizlik ortalaması olan % 6,4’ün üzerinde gerçekleşmiştir.

Philips eğrisinde değinilen enflasyon-işsizlik ilişkisi, Türkiye için incelenen 1991-2016 döneminde bazı yıllarda geçerli olsa da dönem boyunca genel olarak bulunmamaktadır. Ayrıca Okun Yasasında¹⁷ olduğu gibi artan büyüme ve azalan işsizlik arasındaki ilişki trendi de incelenen dönem genelinde geçerli değildir. Bu durum, Türkiye’de gerçekleşen büyümenin istihdam üzerinde gerektiği kadar etkisinin olmadığını göstermektedir.

¹⁷ Okun yasasına göre; %2,25’lik büyümeyi aşan her %1’lik büyüme, işsizlik oranında %0,5’lik azalma olmasını sağlamaktadır.

Grafik 2.13: Türkiye'nin Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri

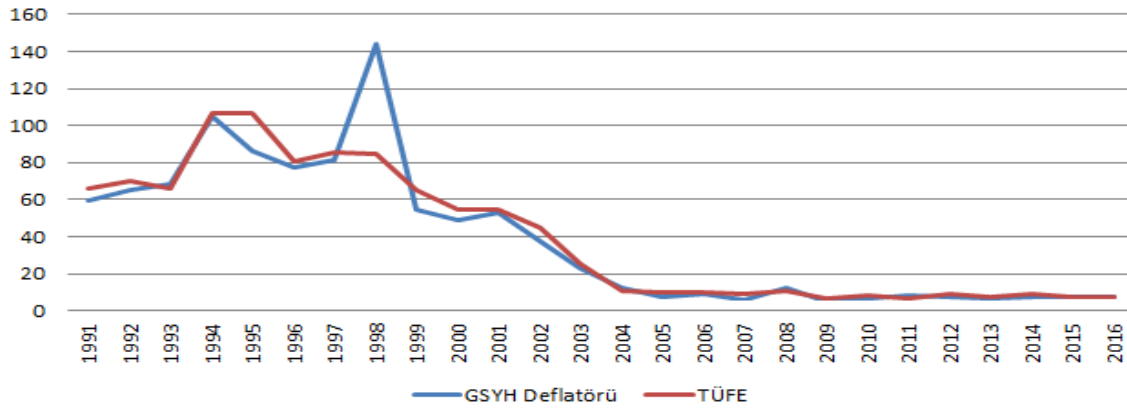
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında Türkiye’de gerçekleşen brüt tasarruf 32 milyar dolardır. Brüt tasarruflar 1994’e kadar artış eğilimine girse de, 1994 krizinin etkisiyle hem GSYH hem de tasarruf miktarı azalmıştır. 1994 sonrasında tekrar artış gösterse de 1999’da meydana gelen Marmara depreminin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileriyle birlikte tekrar azalmıştır. 2000’de artmış ancak 2001 krizinin etkisiyle hem GSYH hem de brüt tasarruflar tekrar azalmıştır. 2001’den sonra artış trendi gösteren brüt tasarruflar 2008 yılında 183 milyar dolara kadar ulaşmıştır. Ancak 2008 küresel krizinin Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemesi sonucu 2009’da ulusal krize sebep olmasıyla birlikte brüt tasarruflar da azalarak 138 milyar dolara gerilemiştir. 2015 yılındaki azalma hariç, brüt tasarruflar 2009’dan sonra artış eğilimi göstermiş ve 2016 yılında 213 milyar dolar olmuştur.

Türkiye’de gayri safi sabit sermaye yatırımları 1998, 1999, 2001 ve 2002 yılları hariç olmak üzere, 1991-2016 dönemi boyunca tasarruflardan fazla gerçekleşmiştir. Gayri safi sabit sermaye yatırımı/GSYH oranı sadece 1998, 1999, 2001 ve 2002 yıllarında brüt tasarruflar/GSYH oranından az olmuştur. Bunun dışında incelenen dönem boyunca brüt tasarruflar/GSYH oranını aşmıştır. Yatırımların tasarrufları aşması sonucu ülkede tasarruf açığı ortaya çıkmıştır. Gayri safi sabit sermaye yatırımlarının ülke tasarruflarından fazlasıyla gerçekleştirilen kısmı ise borçlanma yoluyla gerçekleştirilmiş olabilir.

Brüt tasarruf/GSYH oranı Türkiye’de incelenen dönem boyunca % 19 ile % 26 arasında dalgalanma göstermiştir. Gelişmiş ülkelerde bu oran 1991-2014 döneminde % 19 ile % 24 arasında dalgalı bir seyir izlemektedir (TCMB, 2015: 12). Bu durumda genel olarak gelişmiş ülkelerle aynı özelliği taşımaktadır. Ancak GSSS yatırımı/GSYH için gelişmekte olan ülke özelliği taşımaktadır. Çünkü gelişmekte olan ülkelerde yatırım/GSYH oranı, 1991-2014 dönemi boyunca yaklaşık olarak % 20-34 arasında ve genel olarak yükselme eğilimindedir (TCMB, 2015). Kalkınma için ülkeleri aşamalarına ayıran Rostow, olgunlaşma aşamasındaki bir ülkede milli gelirin % 10-20 kadarının düzenli olarak yatırımlara aktarılması gerektiğini söylemektedir. Bu bilgiye göre Türkiye olgunlaşma aşamasında öngörülenden daha fazla yatırım oranına sahiptir.

Gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının GSYH içindeki payı incelenen dönemde ilk on yılda dalgalı bir trend seyretse de azalma eğilimde olmuştur. Yatırımların GSYH içindeki payının azaldığı yıllar göstermektedir ki, GSYH artışında yatırımlar etkili olmamıştır. 2001 sonrasında ise gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının GSYH içindeki payı, 2009 krizinin etkilendiği yıllar dışında 2016’ya kadar sürekli artış göstermiştir. Ancak yatırımlardaki bu artışa rağmen işsizlik oranında artışlar görülmektedir. Yatırımların istihdam oluşturmaması göstergelerde çelişkili bir durum ortaya koymaktadır. Bu çelişkinin sebebi ise, üretimde verimliliğin artması sayesinde emek ihtiyacının azalması olabilir.

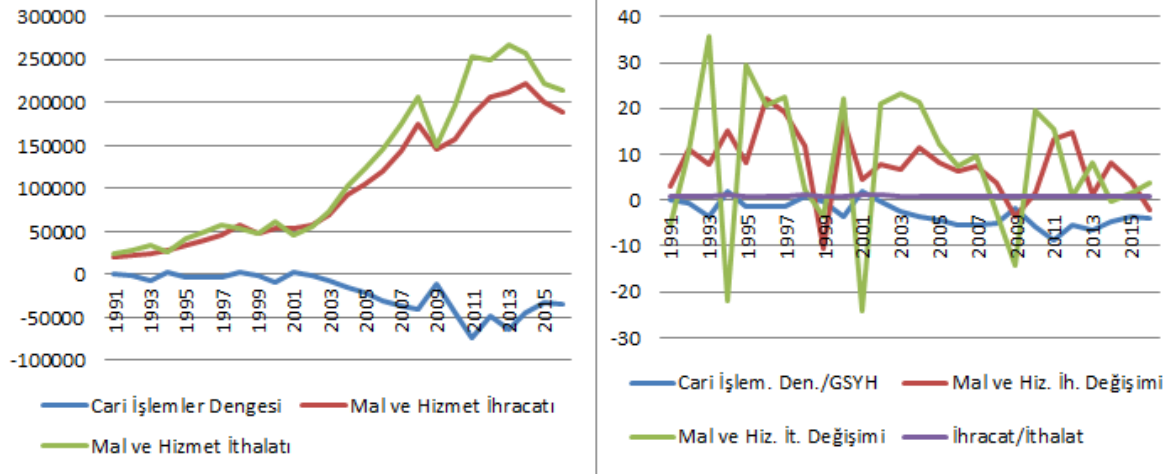
Grafik 2.14: Türkiye'nin GSYH Deflatörü ve TÜFE Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

GSYH deflatörü 1991 yılında % 59,2 oranındayken 1994'te ani bir artışla % 104,7 olmuştur. Bu artışı, ekonomide finansal krizin yaşanması tetiklemiştir. Kamu açıklarının T.C. Merkez Bankası kaynakları ile finanse edilmesi para arzının artmasına ve enflasyonun yükselmesine neden olmuştur (Aydoğan, 2004: 95). GSYH deflatörü, 1994'ten sonra üç yıl boyunca % 77-86 arasında kalmıştır. Ancak bu dönemde bütçe açıkları artmış, devlet milli gelirin % 30'u kadar iç borçlanma yapmak zorunda kalmış, bu borcu kapatmak adına tekrar yüksek faizle borçlanmış ve bu sırada enflasyon tekrar artmaya başlamıştır (Aydoğan, 2004: 96). Bu sefer GSYH deflatörü, daha büyük bir artışla 1998 yılında % 143,7 olmuştur. 1999 yılında Marmara depreminin de olmasıyla Türkiye ekonomik olarak iyice zor durumda kalmıştır. Ekonomide finansal istikrarın sağlanması için 1999 sonunda IMF ile stand-by anlaşması yapılmıştır. 1998 sonrasında GSYH deflatörü azalan bir trend izlemiş ve 2005 yılında % 7,1 oranı ile tek haneli rakama ulaşmıştır. 2005-2016 yılları boyunca da % 5 ile % 12 arasında dalgalanma göstermiştir. 2003'ten sonra GSYH deflatörü ve TÜFE'de görülen hızlı azalmanın sebebi, enflasyon azaltıcı politikalarla beraber hesaplama yönteminin değiştirilmiş olmasıdır. TÜFE 1991 yılında % 66 iken 1994 yılında krizin etkisiyle ani bir artışla % 106,3 olmuştur. 1995'ten sonra azalma eğilimi gösteren TÜFE, hesaplama yönteminin de değişmesiyle birlikte 2003'ten sonra hızla

azalmış ve 2006 yılında tek haneli rakama düşerek % 9,6 olmuştur. İncelenen dönem sonuna kadar dalgalı bir seyir izlese de 2016'da % 7,8 oranında gerçekleşerek azalmıştır.

Grafik 2.15: Türkiye'nin Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'de cari işlemler dengesi 1991-2016 dönemi boyunca çoğunlukla açık vermiştir. 1991 yılında 250 milyon dolar olan cari fazla, yerini açığa bırakarak 1993 yılında 6 milyar dolar kadar açık vermiştir. Ardından sadece 1994, 1998 ve 2001 yıllarında fazla veren cari işlemler dengesi, incelenen dönem sonuna kadar açık vermiştir. 2001'den sonra genel olarak artış eğiliminde olan cari işlemler dengesi 2011 yılında 74 milyar dolarlık açık vererek incelenen dönem içindeki en büyük cari açık değerine ulaşmıştır. 2011'den sonra dalgalı bir trend izleyerek 2016'da yaklaşık 34 milyar dolara kadar gerilemiştir. Cari işlemler dengesi sadece 1991, 1994, 1998 ve 2001 yıllarında fazla vermiş, bunun dışında 1991-2016 dönemi boyunca açık vermiştir. Cari işlemler dengesinin açık vermesi, ülkenin yurtdışından kazandığında daha fazla parayı yurtdışına göndermiş demektir. OECD tarafından hazırlanan Türkiye raporunda, cari açığın sürdürülebilir olması için borç oluşturmaya doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile yapılacak finansmanın önemini vurgulamakta, borç oluşturan tüketim malları ithalatının sınırlandırılması ve ülkenin sahip olduğu rekabet seviyesinin korunması konusunda uyarılar yapmaktadır (Babaoğlu, 2005: 109).

17). Cari açığın sürdürülebilir olup olmadığını anlayabilmek için cari işlemler dengesi/GSYH oranını incelenmektedir. Türkiye’de bu oran 1991 yılında % 0,2 değerindedir. 1991’de fazla veren cari denge, sonraki iki yıl açık vermiştir ve 1993 yılında cari açığın GSYH içindeki payı % 3,6 olmuştur. Yüksek cari açığa önlem alınmaması Türkiye’nin 1994 yılında krize girmesine neden olmuştur (Özbek, 2008: 5). 1994 yılında ithalatın azalması ve ihracatın artmasıyla cari fazla verilmiş ve cari fazlanın GSYH içindeki payı % 2 olmuştur. Sonraki üç yıl tekrar cari açık verilse de 1998’de ithalattan fazla ihracat yapılmış olmasının etkisiyle cari işlemler dengesi fazla vermiştir. Ancak Türkiye ekonomisinin tekrar cari açık vermesi ve cari açığın GSYH içindeki payının 2000 yılında % 3,6’ya kadar artış göstermesi ile birlikte ülkede 2001 yılında kriz olmuştur. Cari açığın finanse edilemeyeceği düşüncesi tedirginlik duyulmasına neden olmuş, dolar kuru yükselmiş ve 2001 krizinin sorumlusu olarak cari açık görülmüştür (Özbek, 2008: 5). 1991-2016 dönemi boyunca cari denge son kez 2001 yılında fazla vermiştir. 2002’de cari açığın GSYH içindeki oranı % 0,3 iken 2006’da % 5,6’ya kadar artmıştır. Ardından azalarak 2009 yılında % 1,8 olan cari açığın GSYH içindeki payı, 2011’de % 8,9 oranı ile incelenen dönem boyunca en yüksek değerine sahip olmuştur. 2011’den sonra ise dalgalı bir trend izlemiştir.

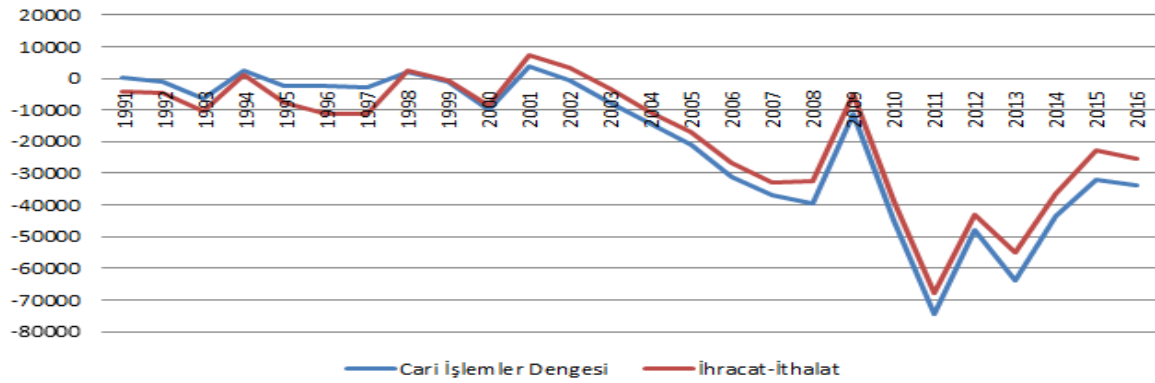
Mal ve hizmet ihracatı 1991 yılında yaklaşık 21 milyar dolarken, artan bir trend izleyerek 1998’de yaklaşık 57 milyar dolara ulaşmış, ancak 1999’da azalarak 47,5 milyar dolar olmuştur. Türkiye’nin önemli ticaret ortağı olan Rusya’nın 1998’de kriz yaşamasıyla ithalatını azaltması sonucu Türkiye’nin ihracatı 1999’da azalmıştır. Ayrıca 1999’da yaşanan Marmara depremi Türkiye’nin önemli sanayi bölgesinin de zarar vermiş, üretimde GSYH’de gerilemeye neden olmuştur. 1999’daki azalmanın ardından tekrar artan bir trend izleyerek 2008 yılında 174 milyar dolara ulaşmıştır. 2009 yılında krizin olumsuz etkileriyle

ihracat azalarak yaklaşık 146 milyar dolar olmuştur. 2009 krizinin ardından tekrar artış eğilimine girse de 2016 yılında azalarak 189 milyar dolar olmuştur. Mal ve hizmet ithalatı ise 1991 yılında yaklaşık 25 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve 1994 yılında ulusal krizin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileriyle ithalat azalarak yaklaşık 27 milyar dolar olmuştur. 1994'ten sonra ithalatta artış görülse de 1998 ve 1999 yıllarında tekrar azalmıştır. İthalatta tekrar meydana gelen bu azalmanın sebebi, 1998 yılında enflasyondaki ani yükseliş ve o dönemde TL'nin fazla değerlenmesiyle ithalatın pahalılaşması olabilir. Mal ve hizmet ithalatı 2000'de artarak yaklaşık 62 milyar dolar olsa da 2001'de krizin olumsuz etkileriyle ithalat azalmış ve yaklaşık 46 milyar dolar olmuştur. 2001'den sonra ithalat artan bir trend izleyerek 2008 yılında yaklaşık 207 milyar dolara ulaşmıştır. Ancak 2009 yılındaki ulusal kriz, ithalatta azalmaya neden olmuştur. Mal ve hizmet ithalatı 2009 yılında yaklaşık 151 milyar dolarken, artarak 2013 yılında yaklaşık 267 milyar dolar olmuştur. 2014 yılı boyunca yurt içinde teröristler tarafından gerçekleştirilen patlamalar, Soma'da maden göçüğünde yaklaşık 300 kişinin hayatını kaybetmesi, IŞİD'in Musul Başkonsolosluğu'nu basması, 2015'te de devam eden terör olayları ve siyasi gerginlikler Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Bu gibi nedenlerle 2014 itibariyle günümüze kadar hem ithalat hem de ihracat azalmıştır. 2016 yılında ise ithalat yaklaşık 215 milyar dolara kadar azalmıştır. Mal ve hizmet ihracatı ile mal ve hizmet ithalatının değişim oranı ise 1991-2016 dönemi boyunca dalgalı bir seyir izlemiştir. Burada esas önemli olan ihracatın ithalatı ne derece karşılayabiliyor olduğudur. Bunu inceleyebilmek için ihracat/ithalat göstergesi incelenmektedir. 1991 yılında 0,832 olan bu oranda görülmektedir ki, ithalatın tamamı olmasa da büyük bir kısmı ihracat tarafından karşılanabilmektedir. İthalatın tamamının ihracat ile karşılanabildiği yıllar, incelenen dönem içinde sadece 1994, 1998, 2001 ve 2002

yıllarıdır. Bu yıllar dışında incelen dönem boyunca ihracat/ithalat oranı 0,7'den daha az olmamıştır.

2010-2016 döneminde mal ve hizmet ihracatı değişimine bakıldığında, ihracatın sadece 2011 ve 2012 yılında yüksek oranlarda arttığı, diğer yıllarda küçük oranda gerçekleştiği görülmektedir. Bu durumda, Türkiye'deki GSYH artış hızının bu dönemde ihracata dayalı bir büyümeden ziyade yurtiçi tüketime dayalı bir büyümeden kaynaklandığı söylenebilir. Bu dönemde her ne sebeple olursa olsun gerçekleşmiş olan büyümeye rağmen işsizlik oranları artmaya devam etmiştir. Büyümenin istihdam artırıcı bir büyüme olmaması ise borçlanma yoluyla tüketim yapılmış olabileceğini gösterir.

Grafik 2.16: Türkiye'nin Cari İşlemler Dengesi ve İhracat-İthalat Göstergesi

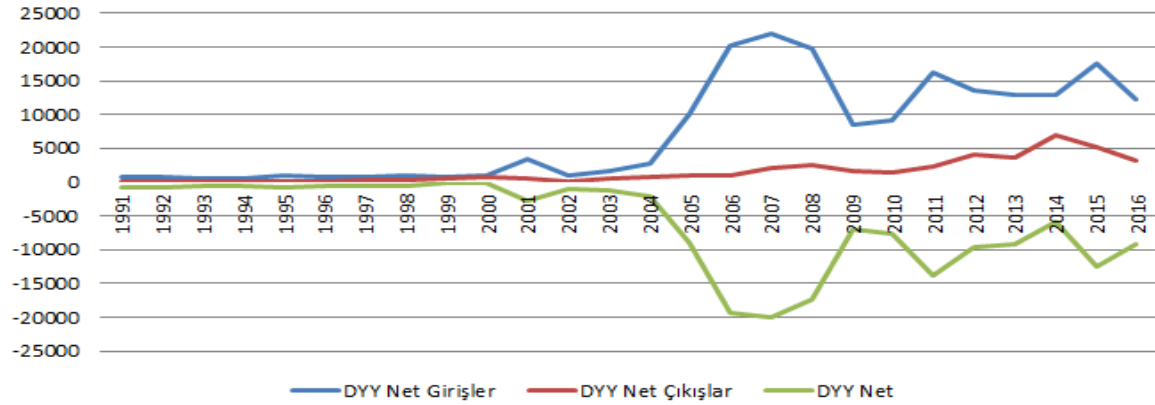

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında ihracat ithalattan az olmasına rağmen cari denge fazla vermiştir. Bu durum göstermektedir ki ihracatın ithalatı karşılamakta yetersiz kaldığı miktarı, cari işlemler dengesini oluşturan diğer kalemler (net dış alem faktör gelirleri ve karşılıksız transferler) karşılamıştır. 1991'den 1998'e kadar cari işlemler dengesine ihracattan çok diğer kalemlerin katkısı olmuştur. 1998 yılında ihracat, yaklaşık olarak ithalattan 24 milyar dolar fazla gerçekleşmiş, buna rağmen cari denge 20 milyar olmuştur. Bu durum göstermektedir ki cari dangedeki diğer kalemler yaklaşık 4 milyar açık vermiştir. Grafik 2.16'da görüldüğü üzere, 1998 itibariyle incelenen dönem sonuna kadar her yıl, cari işlemler

dengeindeki mal ve hizmet kalemleri dışında kalan diğer kalemler toplamda açık vermiştir.

Grafik 2.17: Türkiye'nin Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler, Doğrudan Yabancı Yatırım Net Çıkışlar ve Doğrudan Yabancı Yatırım Net Göstergeleri

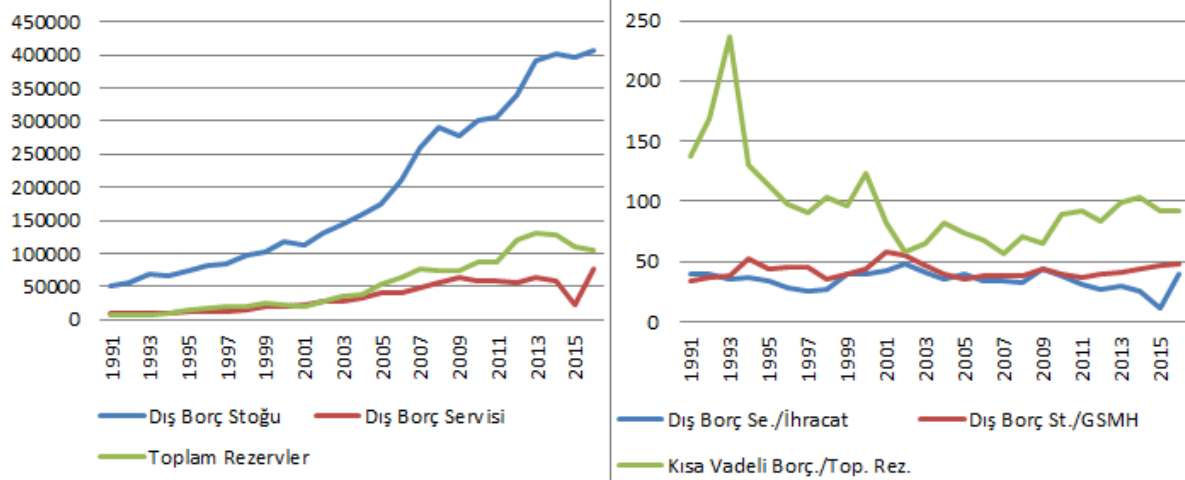

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında Türkiye'ye 810 milyon dolar doğrudan yabancı yatırım gelmiştir. Bu miktar 2001 yılında artarak 3 milyar dolar olmuştur. 2001 yılı, faiz oranlarının yüksek olduğu, finansal yetersizliklerin yaşandığı bir yıl olmasına rağmen, yabancı yatırımcılardan krizin geçici olduğunu öngören müteşebbisler yatırımlarını arttırmışlardır. Ülkemize gelen doğrudan yabancı yatırımlarda 2003 itibariyle büyük artış görülmesinin nedeni ise, yabancıların yatırım yapabilmesi adına 2003 yılında yabancı sermaye girişinin önündeki engellerin kaldırılmasıdır. 13.11.2003 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun yeni satış stratejisi, belirlediği karar ile hükme bağlanmış ve bu karara göre şirket hisselerinin en az % 51'inin tek seferde blok olarak satılması ve blok satışı takiben kalan hisselerin Bakanlar Kurulunca belirlenecek süreçte halka arz edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Türk Telekom'un özelleştirilmesine yönelik olarak da yabancılara yönelik sermaye sınırlamasının kaldırılması, şirketin %100'ünün satılabilmesinin mümkün kılınması gibi düzenlemeler hayata geçirilmiştir (T.C. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 2017). 2005'te ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımlar hızla artarken 2009 yılında ulusal krizin etkisiyle ani bir azalma ile 8,6 milyar dolar olmuştur. 2009 sonrasında ise incelenen dönem sonuna kadar

dalgalanma göstermiştir. DYY'lerin artış gösterdiği yıllara baktığımızda çoğunlukla işsizliği azaltıcı etki oluşturmadığı görülmektedir. 2002-2007 dönemi boyunca DYY'lerde görülen artışa rağmen cari açık da bu dönem boyunca artan bir trend izlemiştir. DYY'ler artarken cari açığın da artıyor olması göstermektedir ki yabancılar, Türkiye içindeki kaynakları kullanmaktan ziyade ülke dışından ithalat yapmada yüksek eğilimdedir. Hammadde, ara malı ve makine tesisatının ülke dışından temin edilmesi ithalatı arttırmaktadır. İthalatın artması da cari açığı artıran bir faktördür. Cari açığı kapatmak için borçlanma yoluna gidildiğinde dış borç stoku da artar. Görülmektedir ki dış borç stoku 2002-2007 yılları boyunca artmıştır. Türkiye'nin ülke dışına yaptığı DYY'ler ise 1991 yılında 27 milyon dolar olarak gerçekleştirilmiştir. 1991-2016 dönemi boyunca dalgalı bir trend izleyen DYY çıkışları ise 2016 yılında 3 milyar dolar olmuştur.

Grafik 2.18: Türkiye'nin Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezerv, Dış Borç Servisi/İhracat, Dış Borç Stoku/GSMH, Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Rezerv Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'nin dış borç stoku 1991 yılında 50,9 milyar dolarken incelenen dönem boyunca genel olarak artış trendi izlemiştir ve 2016'da 405,7 milyar dolara ulaşmıştır. Ülkede kriz yaşanan 1994, 2001 ve 2009 yıllarında dış borç stoku azalmıştır. Bunun nedeni, ülke içindeki ekonomik istikrarsızlık ve borcun ödenemeyeceğine dair risklerin kriz döneminde endişe uyandırması olabilir. 2015 yılında, bir önceki yıldan süregelen terör olaylarının,

patlamaların gerginliği ve iki seçimin yapılması ile siyasi hareketliliğin yaşanması da bu yılda dış borç stokunu azaltan etkenler olmaktadır. Çünkü dış ülkeler, riskli ve tedirgin edici bir ekonomiye borç vermek istemeyebilirler. Dış borcun ödemesini gerçekleştirmek ve dış şoklardan korunmak için ülkelerin rezerv bulundurmaya ihtiyaçları vardır. Türkiye’de bulunan toplam rezerv, 1991 yılında 6 milyar dolar iken artan bir trend izleyerek 2000 yılında 23 milyar dolar olmuştur. Ulusal krizin yaşandığı 2001 yılında ise azalarak 19,9 milyar dolar olmuştur. Ardından artış trendi izleyen toplam rezervler, küresel krizin yaşandığı 2008 yılında tekrar azalmıştır. 2013 yılında toplam rezerv 131 milyar dolar değerine ulaşmıştır. 2013’e kadar sadece iki yıl krizden etkilenerek azalmış, 2013’ten sonra ise incelenen dönem sonuna kadar azalan bir trend izlemiştir.

Dış borç stoku/GSMH oranı incelendiğinde, 1991-2016 dönemi boyunca % 35 ile % 57,8 arasında dalgalı bir trend izlediği görülmektedir. İncelenen dönemde bu oran hiç % 60’ı geçmemiş, Maastricht kriterine uygun oranlarda kalmıştır. Bu da dış borcun sürdürülebilir olduğunu ifade etmektedir. Ancak 2001 ve 2002 yıllarında bu oran % 60’a çok yaklaşmış, Türkiye’nin borç yükü artmıştır. Dış borcun faizi ile birlikte bir yılda ödeneceği miktarı gösteren dış borç servisi ise 1991 yılında 8,2 milyar dolardır. 1991-2009 döneminde dış borç servisi genel olarak artış eğilimi göstermiştir. 2015 yılında dış borç servisi azalarak 21,9 milyar dolar olmuş, ancak 2016 yılında ani bir yükselişle yaklaşık 76 milyar dolara ulaşarak incelenen dönem içindeki en yüksek değerine ulaşmıştır. Dış borç servisinin artış gösterdiği yıllarda toplam rezervler de artış göstermiştir. Dış borç servisinin ihracat geliri ile ödenebilirliği için dış borç servisi/ihracat oranı incelenmektedir. Bu oran incelenen dönem boyunca genellikle % 25 ile % 48 arasında dalgalanma göstermiştir. 2015 yılında ise %10,9 oranı ile incelenen dönem içindeki en düşük değere sahip olmuş, ancak bir sonraki yıl tekrar artmıştır. Borcun karşılanabilirliği ise genel olarak kritik durumdadır.

Kısa vadeli borçlar/toplam rezerv oranına baktığımızda, özellikle 1991-2000 yıllarında çok yüksek oranlarda olduğu görülmektedir. Bu oranın 1993 yılında % 236,2'ye kadar ulaşmasıyla o yıllarda borç sürdürülemez duruma gelmiştir. 2000'den sonra % 100'den küçük oranlara sahip olan kısa vadeli borçlar/toplam rezerv oranı, 2013'e kadar borcun sürdürülebilir olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu oran 2014 yılında artarak % 100'ün üzerine çıkmış ve borç sürdürülemez duruma gelmiştir. 2014'ten sonra kısa vadeli borçlar/toplam rezerv oranı azalsa da, % 100'e çok yakın olması sebebi ile borcun sürdürülebilirliği riskli duruma düşmüştür.

II.1.3. Azerbaycan

Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla birlikte 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ve 66 vilayetten oluşan bu ülkede, 1992 yılından bu güne kadar Yukarı Karabağ ve çevresindeki 7 bölge Ermeni işgali altındadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2017). 1994 yılına kadar Karabağ savaşı devam etmiş, topraklarının % 20'sine Ermeniler sahip olmuş. Ermeniler tarafından işgal edilen bölgede 1,3 milyon tarım arazisi, 7000 tarım işletmesi, 600 bin büyük ve küçükbaş hayvan, 850 eğitim kurumu, 650 sağlık merkezi terk edilmek zorunda kalmış ve Azerbaycan 39,6 bin ton rezerve sahip olan 3 altın yatağı, 4 antimon ve civa yatağından mahrum kalmıştır (Aras, 2003: 22). 20 Eylül 1994 tarihinde Yabancı Petrol Şirketleri Konsorsiyum (FOCC) ile Azerbaycan Milli Petrol Şirketi SOCAR arasında Asrın Anlaşması imzalanmıştır (Uslu, 2006: 103). Bu anlaşma ekonomiye olumlu bir şekilde yansımış, ülke geliri giderek artış göstermiştir. 1995 yılına gelindiğinde Azerbaycan kendi askerleri tarafından darbe girişimine uğramıştır. Bu darbedeki amaç cumhurbaşkanını iktidardan alıp eski cumhurbaşkanını iktidara getirmektir. 1996 yılında IMF ve Dünya Bankası ile yürüttüğü politikalar sayesinde ise makroekonomik göstergelerde olumlu

gelişmeler olmuştur. Azerbaycan'ın Dünya Bankası'na ve IMF'ye üyeliği ise 1992 yılında olmuştur (Süleymanov, 2006: 122).

Azerbaycan'ın dış ticaretine bakıldığında başlıca ihracat kalemleri; ham petrol ve türev ürünleri, gıda ürünleri (şeker), metal (işlenmemiş alüminyum) ve tekstildir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2017). Azerbaycan ekonomisi için bunlardan en önemlisi petroldür. Sanayi ürünlerinden ziyada petrol hammaddesinin Azerbaycan ekonomisinde büyük yer kaplaması, ülkenin Hollanda hastalığı olarak ifade edilen ihracatta hammadde bağımlılığı yaşadığını göstermektedir. Petrolün ülkede tükenmesi ya da üretiminin azalması Azerbaycan'ın ülke ekonomisini olumsuz etkileyecektir. Çalışmamızda incelenen göstergelerde de fark edilmektedir ki, petrol fiyatlarındaki değişimlerden ülke ekonomisi hemen etkilenmektedir. Ülkenin başlıca ithalat kalemleri ise; makine ve ekipmanları, otomotiv, metal (altın), tütün mamulleri, buğday, makine ve aksamı olup, başlıca ticaret ortaklarının arasında, araştırmaya konu olan ülkelere Rusya ve Türkiye bulunmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2017).

Tablo 2.11: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
GSYH	8792	4991	3973	3314	3052	3177	3963	4446	4581
GSYH, SGP	40418	31997	25191	20659	18601	19187	20647	22958	25035
KBGSYH*	1209	676	530	436	530	409	506	562	574
KBGSYH* SGP	5559	4334	3361	2719	2420	2472	2634	2901	3136
KBGSMH*			590	440	400	400	450	510	570
Brüt Tasarruf					408	99	441	119	614
GSSS Yatırımı	1007	1089	832	870	478	925	1466	1579	1306
Cari İş. Den.					-401	-931	-916	-1365	-600
Mal Ve Hiz. İh.	4014	4303	2282	819	852	938	1150	1009	1282
Mal Ve Hiz. İt.	3623	2725	3019	1015	1267	1765	2101	2425	1919
İhracat-İthalat	391	1578	-737	-196	-415	-817	-951	-1416	-637
DYY, Net Giriş					330	627	1115	1023	510
DYY, Net Çıkış						3,899	0,004	0,02	
DYY, Net					-330	-627	-1115	-1023	-510
Dış Borç Stoğu	0	0	36	113	321	438	508	707	1289
Dış Borç Servisi	0	0	0	0,35	10	9,8	78	24	69
Toplam Rezerv			0,59	2	121	214	467	449	673

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-1999) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettikten sonra SSCB'ye bağlı olan ekonomik yapısının çökmesi, aynı zamanda sınırda Ermenilerle yaşanan Karabağ meselesi

Azerbaycan'ın ekonomik göstergelerinin 1991-1995 döneminde olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur. SSCB'ye bağımlı olan ekonomik ve siyasi yapının, gerekli olan alt ve üst yapı oluşturulmadan aniden çökmesine bağlı olarak üretimin azalması, işsizliğin ve enflasyonun artması, ihracatın azalması gibi sorunlar Ermenistan ile yaşanan savaş sebebiyle daha da derinleşmiştir (Ersun ve Palacıoğlu, 1997: 13). Ayrıca petrol alanlarının bakımının yapılmaması ve eski teknolojinin kullanılması, hem üretilebilir kaynakların hem de üretimin azalması problemi ile karşı karşıya kalınmasına neden olmuştur (Aras, 2006: 41). 1994 yılına gelindiğinde Asrın Anlaşması imzalanmıştır. Bu ateşkesle beraber ülkede piyasa ekonomisine yönelik hukuki şartların oluşması, iç istikrarın sağlanması, uluslararası finansal kurumların Azerbaycan'a kredi vermeye başlaması ve petrol anlaşmalarının imzalanarak yürürlüğe girmesi, ülkenin uluslararası arenada iyi bir imaja sahip olmasını sağlamıştır (Guliyev, 2004: 177-178). 1995'ten sonra GSYH'nin genel olarak artış trendine girmesinde bu iyi imajın katkıları olduğu gibi Dünya Bankası'nın ve IMF'nin de katkıları olmuştur. 1996 itibariyle IMF ve Dünya Bankası ile yürüttüğü politikalar sayesinde ekonomide büyüme trendi yakalamayı başaran Azerbaycan, eski SSCB ülkeleri arasında en hızlı büyüyen ülke olmuştur (Mukhtarov, 2017: 21).

1995 itibariyle verilen tasarruf miktarları 1999'a kadar dalgalı bir seyir izlemiştir. 1991-1999 döneminde tasarruflardan fazla gayrisafi sabit sermaye yatırımı yapılmış, bu durum tasarruf açığına neden olmuştur. Tasarruflardan fazla yapılan yatırımların borçlanmayla karşılanması, aynı zamanda giderek artan cari açığın da artması dış borç stokunun bu dönem boyunca artış göstermesine neden olmuştur.

Tablo 2.12: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYH	5273	2708	6236	7276	8680	13246	20983	33050	48852
GSYH, SGP	28446	31975	35907	40725	46113	60162	83405	107072	120933
KBGSYH*	655	704	763	884	1045	1578	2473	3851	5575
KBGSYH* SGP	3534	3942	4394	4946	5551	7169	9830	12477	13800
KBGSMH*	610	660	720	820	950	1270	1890	2710	3900
Brüt Tasarruf	913	1126	1388	1848	2445	5669	9973	16133	25832
GSSS Yatırımı	1220	1306	2125	3848	5009	5472	6232	7073	9076
Cari İş. Den.	168	-52	-768	-2021	-2589	167	3708	9019	16453
Mal Ve Hiz. İh.	2059	2336	2667	3057	4235	8336	13955	22518	32133
Mal Ve Hiz. İt.	2024	2130	3121	4769	6312	7007	8133	9424	11464
İhracat-İthalat	35	206	-454	-1712	-2077	1329	5822	13094	20669
DYY, Net Giriş	130	820	2025	4007	4719	4476	4486	4594	3987
DYY, Net Çıkış	0.76	593	958	1656	2368	4017	5775	9629	4528
DYY, Net	-129	-227	-1067	-2352	-2351	-459	1289	5035	541
Dış Borç Stoğu	1585	1515	1692	1941	2169	2247	2798	3905	4497
Dış Borç Servisi	138	141	164	222	238	242	282	270	332
Toplam Rezerv	680	725	720	803	1075	1178	2500	4273	6467

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2000-2008) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

1995'ten sonra artış trendinde olan GSYH, 2000-2008 dönemi boyunca artış göstermiştir. Ancak bu dönemde istisna olarak 2001 yılında azalma görülmektedir. 2001 yılında İran, Azerbaycan'a ait petrol ve doğalgaz yatağı olan 'Araz-Alov-Shag' bölgesine sahip olduğunu iddia etmiş ve bölgede inceleme yapan Azerbaycan gemileri üzerine savaş uçakları göndermiştir. Bu olumsuzluklar sebebiyle Azerbaycan GSYH'si 2001 yılında azalsa da, bir sonraki yıl ani bir artış olmuş ve 2001-2008 dönemi boyunca artış göstermiştir. GSYH'nin arttığı bu dönemde tasarruflar ve gayrisafi sabit sermaye yatırımları da artış trendi izlemiştir. 2003-2008 yılları boyunca yatırımlar tasarrufları aşmış ve tasarruf açığı meydana gelmiştir. Bu açığı kapatmak için ise borçlanma yoluna gidilmiş olabilir.

Tablo 2.13: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSYH	44291	52903	65952	69684	74164	75244	53074	37848
GSYH, SGP	133318	141498	144514	150414	161703	167890	171563	168431
KBGSYH*	4950	5843	7190	7394	7812	7887	5496	3877
KBGSYH* SGP	14901	15628	15754	16181	17172	17608	17780	17253
KBGSMH*	4830	5410	5560	6480	7450	7700	6550	4760
Brüt Tasarruf	18480	24683	30861	30387	30503	29999	14595	8072
GSSS Yatırımı	8335	9611	13307	15018	18074	19429	14768	9395
Cari İş. Den.	10175	15040	17145	14976	12232	10209	-222	-1363
Mal Ve Hiz. İh.	22870	28729	37215	36915	35842	32551	20059	17581
Mal Ve Hiz. İt.	10235	10941	15882	17622	19766	19718	18473	16529
İhracat-İthalat	12635	17788	21333	19293	16076	12833	1586	1052
DYY, Net Giriş	2900	3353	4485	5293	2619	4430	4048	4500
DYY, Net Çıkış	2753	3022	3553	4481	1478	1987	3209	2574
DYY, Net	-147	-331	-933	-812	-1142	-2443	-838	-1926
Dış Borç Stoku	4569	7159	7289	10331	10065	11788	13216	14085
Dış Borç Servisi	366	432	1829	1912	2474	1780	1106	1499
Toplam Rezerv	5364	6409	10274	11277	15176	15716	7319	6574

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2009-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

Azerbaycan, 2008 küresel krizinden dış ticaret yolu ile olumsuz etkilenmiş, bu etkiler 2009 yılında kendini göstermiştir. Artış eğiliminde olan GSYH 2009 yılında azalmıştır. 2009 sonrasında GSYH, kriz öncesinde yakalamış olduğu artış trendine devam etmiştir. Bu artış trendi 2015 ve 2016 yıllarında sekteye uğramıştır. Petrol fiyatlarının yüksek olduğu dönemde hızlı bir büyüme dönemi gösteren Azerbaycan, 2014'ün yarısında meydana gelen petrol fiyatlarındaki düşüşten en çok etkilenen ülkelerin başında gelmektedir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2017). Petrol fiyatlarının azalmasıyla GSYH'de meydana gelen azalmalar, KBGSYH'ye de aynı doğrultuda yansımıştır. 2009-2016 dönemi boyunca GSYH ile KBGSYH aynı trendi izlemiştir.

2009'dan sonra artan gelirle birlikte tasarruflar da artış trendi izlemiş ancak tasarruflardaki artış 2014 yılına kadar sürmüştür. Ülkede 2014 itibariyle her yıl, bir önceki yıla göre daha az tasarruf yapılmıştır. 2009 itibariyle yapılan tasarruflar, gayrisafi sabit sermaye yatırımlarını karşılarken, 2015 ve 2016 yıllarında yetersiz kalmıştır. Bu son iki yılda tasarruftan daha çok yatırım yapılmasıyla tasarruf açığı meydana gelmiştir. Meydana

gelen açık dış borçlanma yoluyla kapatılmış olabilir. Azerbaycan'ın dış borç stoku 2013 yılı haricinde, 2009-2016 dönemi boyunca artış trendi izlemiştir.

Tablo 2.14: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Büyüme	-0,7	-22,6	-23,1	-19,7	-11,8	1,3	5,8	10	7,4	11,1	9,9	10,6	11,2
Dünya Büyüme Ort.	1,4	1,8	1,6	3	3	3,4	3,7	2,5	3,3	4,4	1,9	2,1	2,9
KBGSYH Değişimi	-2,2	-23,8	-24,3	-20,8	-12,8	0,3	4,8	9	6,5	10,2	9,1	9,8	10,4
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	-0,2	0,2	0,1	1,5	1,5	1,9	2,2	1,1	1,9	3	0,6	0,9	1,6
İşsizlik Oranı	5	5	4,9	4,8	4,6	4,5	6,6	7,2	5,2	11,8	10,9	10	9,2
Dünya İşsizlik Oranı	6,1	6	6	6,2	6,1	6,2	6,3	6,5	6,6	6,4	6,3	6,5	6,5
Brüt Tasarruf/GSYH					13	3	11	3	13	17	20	22	25
GSSS Yatırımı/GSYH	11	22	21	26	16	29	37	36	29	23	23	34	53
GSYH Deflatörü	83,5	1065,3	747,6	1385,2	545,7	26,4	9,2	-1	2,2	12,5	2,5	3,1	6
TÜFE		-10,6	1128	1662,2	1662,2	19,8	3,7	-0,8	-8,5	1,8	1,5	2,8	2,2
Reel faiz oranı									17	6,4	16,8	13,8	8,9
Cari İşlem Den./GSYH					-13,1	-29,3	-29,3	-30,7	-13,1	-3,2	-0,9	-12,3	-27,8
Mal Ve Hiz. İh. Değ.					-28,8	20,3	29,2	14,8	13,5	23	27,1	10,5	0,8
Mal Ve Hiz. İt. Değ.					17,9	46,4	28	20	-20,6	7,7	10,4	47,6	43,2
İhracat/İthalat	1,108	1,579	0,756	0,808	672	0,531	0,547	0,416	0,668	0,017	0,097	0,855	0,641
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı				0,04	1,2	1,05	6,8	2,4	5,4	6,7	6,03	6,1	7,3
Dış Borç Stoku/GSMH			0,9	3,4	10,6	14,1	12,9	15,9	28,4	31,8	28,2	28,9	28,4
Kısa V. Borç/Top. Rez.			6,8	472,7	11,6	7,2	0,9	0,3	4,3	23	14,2	11,4	12,8

Kaynakça:(Dünya Bankası, 1991-2003) veri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan'ın büyüme oranları 1991-1995 yılları boyunca negatif olarak gerçekleşmiş yani ekonomisi bu yıllar boyunca küçülmüştür. Sonraki yıllarda büyüme oranı 1996-2003 dönemi boyunca pozitif olarak devam etmiştir. Bu dönemde 1997 itibariyle gerçekleşen büyüme oranları sürekli olarak dünya büyüme oranlarının çok çok üzerinde gerçekleşmiştir. Kişi başına düşen GSYH değişimi de 1991-1995 yılları boyunca negatif gerçekleşirken 1997 itibariyle KBGSYH dünya ortalamasının üzerinde büyük oranlarda gerçekleşmiştir.

Ülkenin incelenen dönem içerisinde 2003 yılına kadar yaptığı dış borcun ödenabilirliği için GSMH içindeki payına baktığımızda, SSCB'den ayrıldığı ilk yıllarda çok küçük oranlarda olduğu görülmektedir. Sonraki yıllarda artış gösteren dış borç stoğu/GSMH oranı 1999 ve 2001-2003 yıllarında %28 oranında istikrar göstermiştir. İncelenen 1991-2003 yılları boyunca bu oran Maastricht kriterini hiç aşmadığından Azerbaycan'ın dış borcu sürdürülebilir durumdadır.

Tablo 2.15: Azerbaycan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Büyüme	10,2	26,4	34,5	25	10,8	9,4	4,9	0,1	2,2	5,8	2	1,1	-3,1
Dünya Büyüme Ort.	4,5	3,8	4,3	4,3	1,8	-1,7	4,3	3,2	2,4	2,6	2,8	2,7	2,4
KBGSYH Değişimi	9,2	25,1	33	23,6	8,5	7,2	3,6	-1,2	0,9	4,4	0,7	-0,1	-4,2
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	3,2	2,6	3	3	0,6	-2,9	3,1	1,9	1,2	1,4	1,6	1,5	1,2
İşsizlik Oranı	8	7,3	6,6	6,3	5,9	5,7	5,6	5,4	5,2	5	4,9	5	5,1
Dünya İşsizlik Oranı	6,4	6,2	6	5,5	5,7	6,2	6,1	6	6	6	5,8	5,7	5,7
Brüt Tasarruf/GSYH	28	43	48	49	53	42	47	47	44	41	40	27	21
GSSS Yatırımı/GSYH	58	41	30	21	19	19	18	20	22	24	26	28	25
GSYH Deflatörü	8,3	16,1	11,3	21	27,8	-18,9	13,8	22,6	2,8	0,5	-0,6	-0,8	14,6
TÜFE	6,7	9,7	8,4	16,6	20,8	1,4	5,7	7,9	1	2,4	1,4	4,2	4,2
Reel faiz oranı	6,8	0,8	5,9	-1,5	-6,3	48,1	6,1	-2,9	15,1	17,7	18,5	29	1,5
Cari İşlem Den./GSYH	-29,8	1,3	17,7	27,3	33,7	23	28,4	26	21,5	16,5	13,6	-0,4	-3,9
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	11,8	48,9	34,3	47,5	7,8	8,1	24,2	3,6	2,2	1,5	-1,1		
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	24,3	9,5	14,7	10,7	14,3	-5,3	1,3	35,6	2,2	10	4,1		
İhracat/İthalat	0,671	1,19	1,716	2,389	2,803	2,234	2,626	2,343	2,094	1,813	1,651	1,086	1,064
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	5,6	2,9	2,02	1,2	1,03	1,6	1,5	4,9	5,2	6,9	5,5	5,5	8,5
Dış Borç Stoku/GSMH	27,2	19,4	15,3	14	10,3	11,1	14,4	11,9	15,7	14,3	16,1	25,9	39,8
Kısa V. Borç/Top. Rez.	12,8	15,8	20,8	26,5	17,9	11,1	15,6	0,9	14,5	10,6	12,8	22,6	22,2

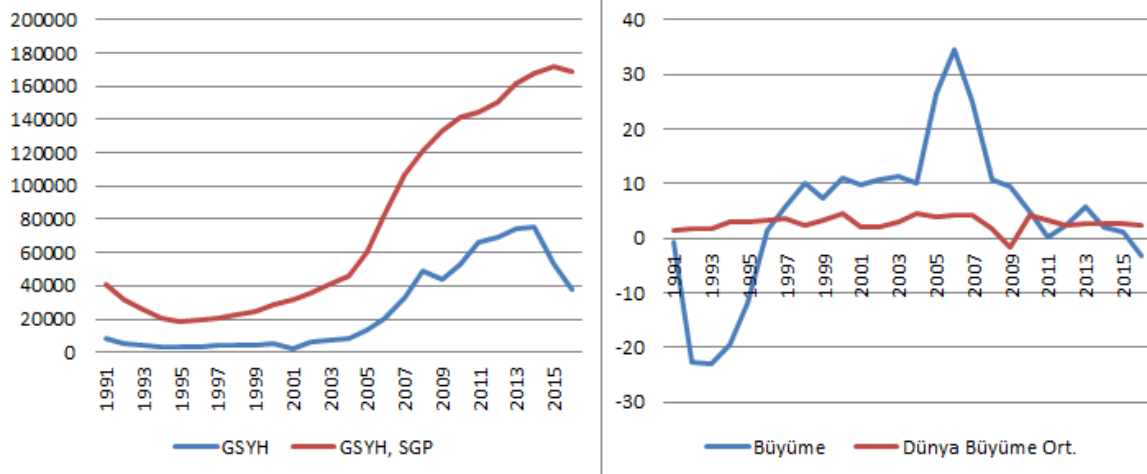
Kaynakça:(Dünya Bankası, 2004-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1996 itibariyle genel olarak artış trendinde olan büyüme oranları, 2006 yılında % 34,5 oranıyla incelenen dönem boyunca en yüksek değerine ulaşmıştır. 2006 sonrasında ise azalma eğilimine giren büyüme oranı, 2008 küresel krizinin de etkisiyle daha hızlı bir azalma göstermiştir. Buna rağmen, Küresel kriz sebebiyle zorlu geçen 2009 yılında GSYH’de en çok büyüyen ülke % 9 oranıyla Azerbaycan olmuştur (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2017).Büyüme oranları 2011’den sonra artış eğiliminde görünse de, düşen petrol fiyatlarından etkilenerek 2014 itibariyle azalmıştır. 2004-2009 yılları boyunca dünya ortalamasının çok üzerinde büyüme oranlarına sahip olan Azerbaycan, 2010 yılı itibariyle dünya büyüme ortalamasında yakın düzeylere inmiş, hatta 2014 itibariyle büyüme oranları giderek azalmıştır. KBGSYH değişimi ise, 2008 küresel krizine kadar dünya ortalamasının çok üzerinde gerçekleşmiştir. Küresel krizin ardından incelenen dönem sonuna kadar KBGSYH değişim oranları genel olarak azalma eğiliminde olmuştur.

Ülkenin gelir göstergelerindeki değişmelerin yanında, dış borcuyla ilgili inceleme yapmak için dış borç stoku/GSMH oranına baktığımızda, 2014 yılına kadar bu oranın azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. 2014 itibariyle petrol fiyatlarındaki azalmayla birlikte GSYH’si azalan ülke borçlanma yoluna gitmiştir. Bu durum dış borç stoku/GSMH

oranının 2014 itibariyle artmasına sebep olmuştur. Borçlanma artsa da sürdürülebilirliği devam etmektedir.

Grafik 2.19: Azerbaycan'ın GSYH, SGP ile Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Göstergeleri

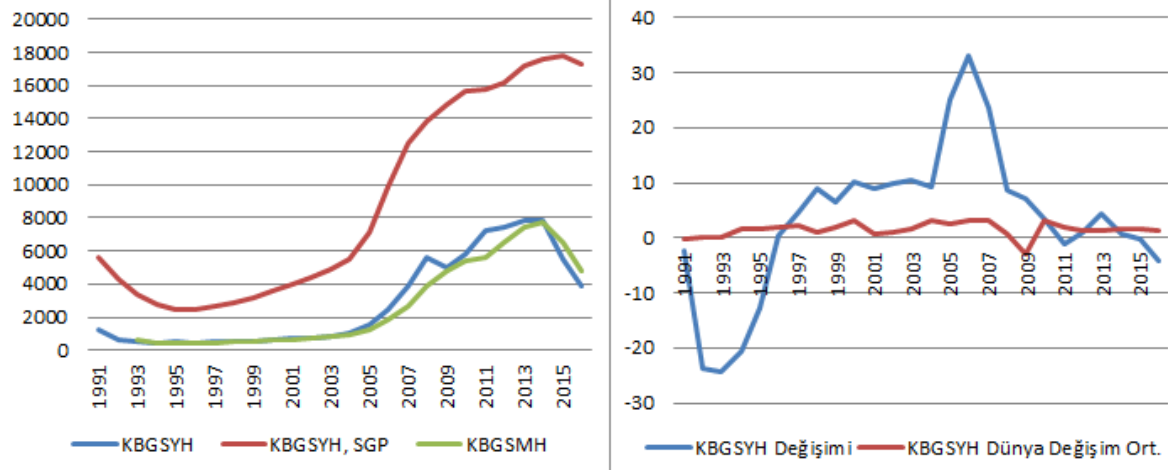
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan'ın SSCB'den ayrıldığı 1991 yılında 8,8 milyar dolar olan GSYH, azalan bir trendle 1995'te 3 milyar dolara düşmüştür. Bu dönemde serbest piyasa ekonomisine geçiş ve Ermenistan ile Karabağ'da yaşanan savaş Azerbaycan'ın ekonomisinin olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur. 1994'te petrol yataklarının birlikte işlenmesi ve paylaşılması hakkında Asrın Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma Azerbaycan'ın ekonomisini pozitif yönde etkilemiş ve 1995'ten sonra ülke GSYH'si artış trendi göstermiştir. 2001 yılına gelindiğinde İran, Azerbaycan'daki petrol yatağının kendisine ait olduğunu iddia ederek orada çalışma yapan petrol gemisine savaş uçağı göndermiştir. Bu durum Azerbaycan'ın ekonomisinin o yıl olumsuz etkilenmesine sebep olmuş ve GSYH 2001'de azalmıştır. Ardından GSYH artış trendi izleyerek 2014 yılında 75 milyar dolara kadar yükselmiştir. Bu artış trendi, petrol fiyatlarının azalmasıyla birlikte son bulmuş, dönem sonuna kadar GSYH azalma eğilimine girmiştir. Satın alma gücü paritesine göre hesaplanan GSYH, cari fiyatlarla hesaplanan GSYH'den daha büyük miktarda

gerçekleşmiş ve 2000 sonrasında daha hızlı artmıştır. Bu durum göstermektedir ki Azerbaycan'da satın alma gücü daha fazladır ve 2000 yılından sonra giderek artmıştır.

Büyüme oranları 1991-1995 yılları boyunca negatif olarak gerçekleşmiştir ve dünya büyüme ortalamasından çok küçük oranlarda seyretmiştir. Sonraki yıllarda büyüme oranları artmış ve 1999-2004 dönemi boyunca dalgalı bir trend izlemiştir. Bu büyüme Azerbaycan'ın, dünya büyüme ortalamasının üzerine çıkmasını sağlamış ve aradaki fark giderek artmıştır. 2005 itibariyle Azerbaycan'ın büyüme oranlarında ani bir sıçrama olmuş ve büyüme oranlarındaki bu artış 2008 küresel krizine kadar devam etmiştir. Küresel krizden dış ticaret yoluyla olumsuz etkilenen Azerbaycan ekonomisinde büyüme oranları, 2008 itibariyle azalmıştır. 2014 yılından itibaren ise dünya büyüme ortalamasından küçük oranlarda seyretmiştir. Azerbaycan'ın büyüme oranının dünya ortalamasından küçük oranlarda kalmasının sebebi, önemli derecede gelir elde etmesini sağlayan petrol fiyatlarındaki azalmadır. Azalan petrol fiyatlarıyla birlikte ülke geliri de önemli derecede azalmıştır.

Grafik 2.20: Azerbaycan'ın KBGSYH, SGP ile Hesaplanan KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri

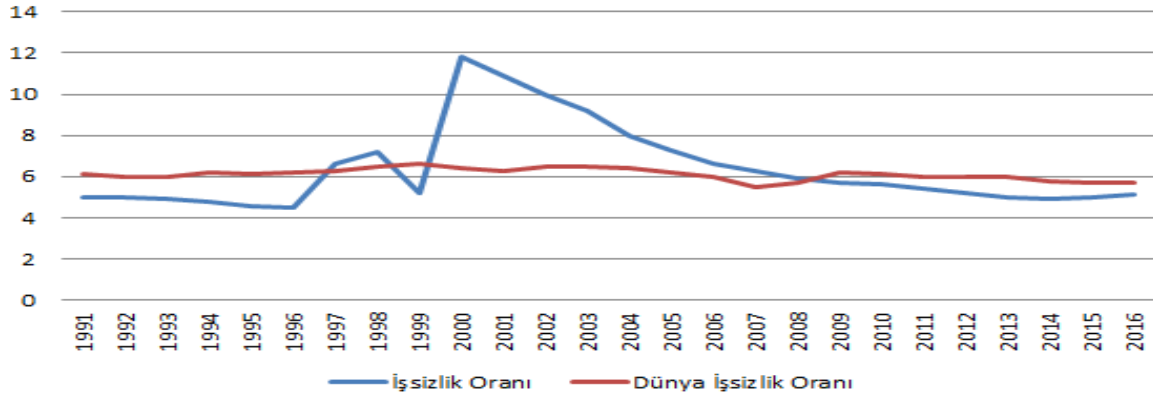
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Satın alma gücüne göre hesaplanan KBGSYH miktarı, incelenen dönem boyunca genel olarak, satın alma gücüne göre hesaplanan GSYH miktarı ile aynı trendi izlemiştir. Cari fiyatlardaki KBGSYH değeri ise, satın alma gücüne göre hesaplanandan düşük miktarlarda gerçekleşmiştir. KBGSMH miktarı incelenen dönem boyunca 1993, 1994, 2015 ve 2016 yıllarında KBGSYH'den daha fazla miktarda meydana gelmiştir. Bu göstermektedir ki, belirtilen bu dört yıl içerisinde, yurtdışında çalışan ülke vatandaşlarının geliri, ülke sınırlarında çalışan yabancıların gelirinden daha fazladır. Dünya Bankası'nın KBGSMH miktarları ile yaptığı gelir seviyesi gruplandırmasına göre Azerbaycan 1991-2004 yıllarında düşük gelirli ülke grubunda kalmıştır. Ardından KBGSMH artarak 2005-2008 yıllarında düşük orta gelir düzeyine yükselmiş, 2009-2016 yıllarında yüksek orta gelirli ülke grubuna dahil olmayı başarmıştır.

Ülkenin KBGSYH değişimi, 1991-1995 dönemi boyunca küçülme meydana gelmiş ve bu dönemde KBGSYH dünya değişim ortalamasından çok düşük düzeyde kalmıştır. Bu küçülmenin sebebi, Azerbaycan'ın serbest piyasaya geçiş koşullarına o dönemde uyum sağlayamamış olması ve bunun yanında Ermenistan ile arasında Karabağ Savaşı'nın yaşanmasıdır. 1994'te Asrın Anlaşması ekonomiyi pozitif etkilemiş ve KBGSYH miktarında artış olmasını sağlamıştır. Anlaşma sonrası artış trendi izleyen KBGSYH, 1997-2010 yılları boyunca KBGSYH dünya ortalamasının üzerinde oranlara sahip olmuştur. Özellikle 2006 yılında % 33 olan KBGSYH oranı, % 3 olan dünya ortalamasının çok çok üzerinde gerçekleşmiştir. Aynı zamanda bu dönemde yüksek büyüme oranlarına da sahip olan Azerbaycan ekonomisi, 2008 küresel krizinden olumsuz etkilenmiş ve KBGSYH değişim oranları azalma eğilimi göstermiştir. 2009 yılında küresel krizden dünya ekonomisi kadar olumsuz etkilenmese de, krizin 2011 yılındaki olumsuz etkileri dünya ortalamasından fazla olmuş ve küçülme yaşanmıştır. Azerbaycan, küresel krizin

etkilerinden sıyrılarak KBGSYH değişiminde artış yaşamaya başlasa da 2014 yılında petrol fiyatlarının düşmesiyle birlikte incelenen dönem sonuna kadar azalma eğilimi göstermiştir.

Grafik 2.21: Azerbaycan'ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri

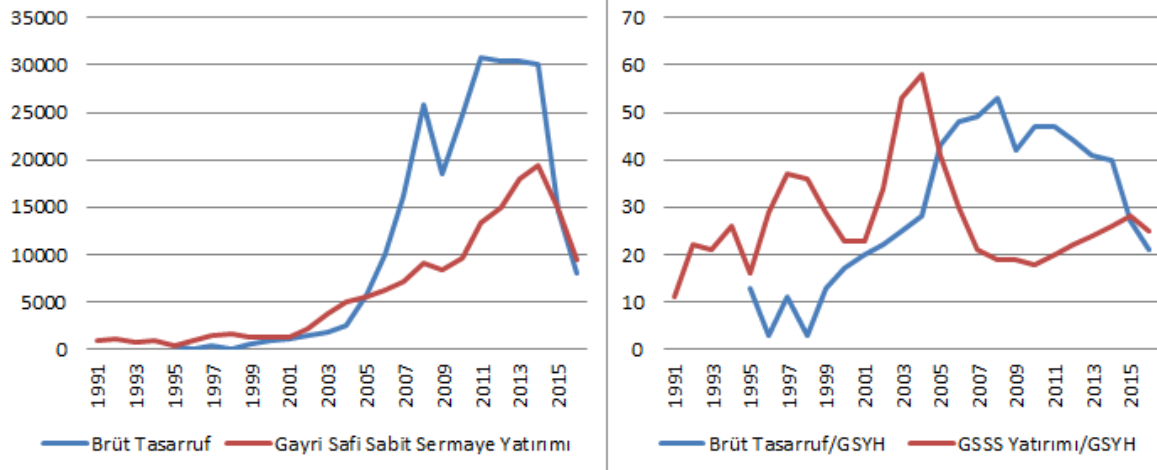

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan'da işsizlik oranı 1991 yılında %5 oranında iken azalan bir trend izleyerek 1996 yılında % 4,5 olmuştur. 1991-1996 döneminde işsizlik azalmış ve istihdam artmış olmasına rağmen GSYH azalmıştır. Bu durum göstermektedir ki, artan istihdam ülke reel sektöründe üretim artışına neden olmamış ve ülke gelirinde bir artış sağlamamıştır. 1996 sonrasında işsizlik dalgalı bir seyir izlemiş, 1997, 1998 yılları ve 2000-2008 dönemi boyunca dünya işsizlik ortalamasının üzerinde seyretmiştir. Bu yıllar haricinde işsizlik ortalaması dünya işsizlik ortalamasından daha düşük oranlarda seyretmiştir. Gelişmiş ülkelerden oluşan G10 ülkelerinde işsizlik ortalaması 2016 yılında % 6,4 iken aynı yıl Azerbaycan'da işsizlik oranı % 5,1 ile, gelişmiş ülkelerden daha az işsizlik oranına sahip olmuştur. Azerbaycan'ın işsizlik ile büyüme oranları arasındaki ilişki 1991-2016 döneminde incelendiğinde Okun yasasında belirtilen artan büyüme ve azalan işsizlik ilişkisinin genel olarak geçerli olmadığı görülmektedir. 2005 ve 2006 yıllarında büyüme olmuş ve işsizlik azalmıştır. Ancak bu yıllarda artan yüksek büyüme oranlarına rağmen, işsizlik beklenen oranda azalmamıştır. Philips eğrisinde belirtilen işsizlik ile enflasyon

arasındaki ters ilişki incelendiğinde, ekonomik dengenin henüz sağlanamadığı 1991-1995 dönemi hariç olmak üzere, genel olarak Azerbaycan'da Philips eğrisinin işlediği görülmektedir.

Grafik 2.22: Azerbaycan'ın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Ülke tasarrufları 1995 yılında 408 milyon dolar iken dalgalı bir trend ile 1998 yılında 119 milyon dolara düşmüştür. Brüt tasarruflar 1999 sonrasında artış trendi izlemiş, 2008 yılında 25,8 milyar dolara ulaşmıştır. Ancak 2009 yılında azalarak 18 milyar dolar olmuştur. Bu azalmanın sebebi, tasarruf için gerekli olan gelir düzeyinin, ülkenin 2008 krizinden dış ticaret yoluyla olumsuz etkilenmesi sebebiyle 2009 yılında azalmasıdır. Azerbaycan ekonomisi krizin olumsuz etkilerini bir sonraki yıl atlatsa da, 2012 itibariyle brüt tasarruflar azalma eğilimine girmiş ve 2016'da 8 milyar dolara kadar küçülmüştür. Ülkede yapılan tasarrufların, gayrisafi sabit sermaye yatırımlarına aktarıldığı görülmektedir. 1991 yılında yapılan gayrisafi sabit sermaye yatırımı 1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ülke ekonomisinin serbest piyasaya geçmesi ancak ilk yıllarda uyum sağlayamaması ve Ermenistan ile arasındaki Karabağ savaşı nedeniyle olumsuz şartlar altında olması, 1991-1995 dönemi boyunca gayrisafi sabit sermaye yatırımının azalmasına neden olmuştur. Ardından yatırımlar dalgalı bir trend izleyerek 2000 yılında 1,2 milyar

dolar olarak gerçekleşmiş ve 2000'den sonra artış trendi izlemiştir. 2014 yılında 19,4 milyar dolar olan gayrisafi sabit sermaye yatırımları, incelenen dönem sonuna kadar azalma eğiminde olmuştur. Gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının, özellikle 2000'den sonra artış trendi gösterdiği dönemde işsizlik oranlarında azalma olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum göstermektedir ki, yatırımlar istihdam artırıcı olmuştur.

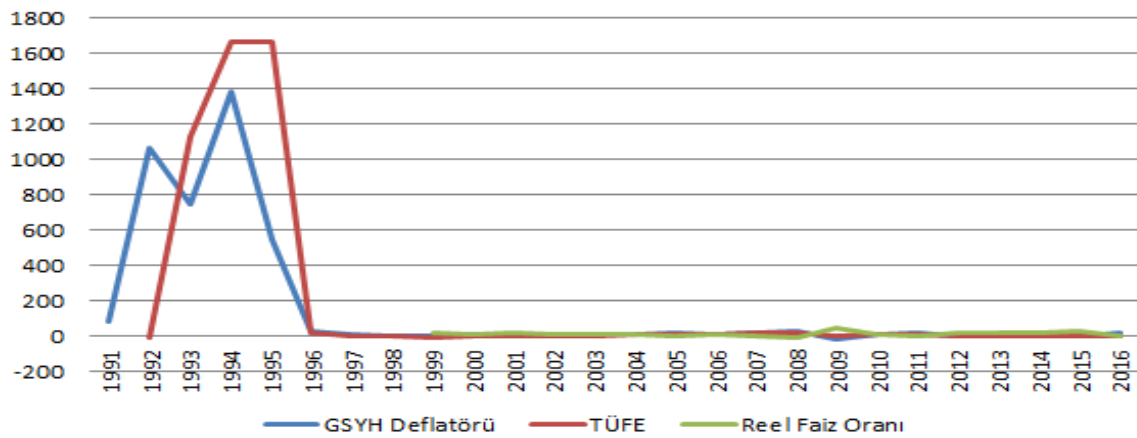
Gayrisafi sabit sermaye yatırımları, 1995-2004 yılları boyunca brüt tasarrufları aşmış ve tasarruf açığı meydana gelmiştir. Bu açık, dış borçlanma yolu ile kapatılmış olabilir. 2005-2014 dönemi boyunca ise, brüt tasarruflar gayrisafi sabit sermaye yatırımlarını aşmıştır. Tasarruf fazlası, bu dönemde ülke rezervlerine aktarılmış olabilir. 2014'te petrol fiyatlarının düşmesi sebebiyle 2015 ve 2016 yıllarında GSYH azalmış, dolayısıyla tasarruflar ve yatırımlar da azalma göstermiştir.

Tasarruf ve yatırımların GSYH içindeki payı, ülkelerin gelişmişliklerine göre farklılık göstermektedir. Azerbaycan'da brüt tasarruf/GSYH, 1995 yılında % 13 oranındayken 1998'de % 3 olmuştur. Ancak sonrasında artan bir trend izleyerek 2008 yılında % 53'e kadar artmıştır. 2008 küresel krizinden olumsuz etkilenen Azerbaycan ekonomisinde, GSYH 2009 yılında azaldığı için tasarruflar da azalmış, hatta tasarruflardaki azalma GSYH'den daha fazla olmuştur. Bu nedenle brüt tasarruflar/GSYH oranı 2009 yılında azalarak % 42 olmuştur. Ardından GSYH içinde tasarrufların payı artış gösterse de 2012 yılında bu oran tekrar azalma eğilimine girmiş ve incelenen dönem sonuna kadar azalmaya devam etmiştir. Azerbaycan'da brüt tasarruflar/GSYH oranı 2000'den sonra % 20 ile % 53 arasında önce artan sonra azalan bir trend izlemiştir. Bu orana göre Azerbaycan, 2000 yılından sonra genel olarak gelişmekte olan ülke özelliği göstermiştir.

GSYH içinde brüt tasarrufların payı ise 2005 yılına kadar gayri safi sabit sermaye yatırımlarının payından daha küçük oranlarda kalmıştır. 2005-2014 dönemi boyunca da bu

durum tersine dönmüş, GSYH içinde tasarrufların payı gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının payını aşmıştır. Azerbaycan’da GSYH içinde gayrisafi sabit sermaye yatırımlarına ayrılan pay incelenen dönem boyunca genellikle % 20’nin üzerindeki oranlarda olup, 2004 yılında % 58’e kadar artış göstermiştir. 1991-2014 döneminde gelişmekte olan ülkelerde bu oran % 20 ile % 34 arasında gerçekleşmektedir. Yatırımların GSHY içindeki payına göre Azerbaycan gelişmekte olan ülke özelliği göstermektedir.

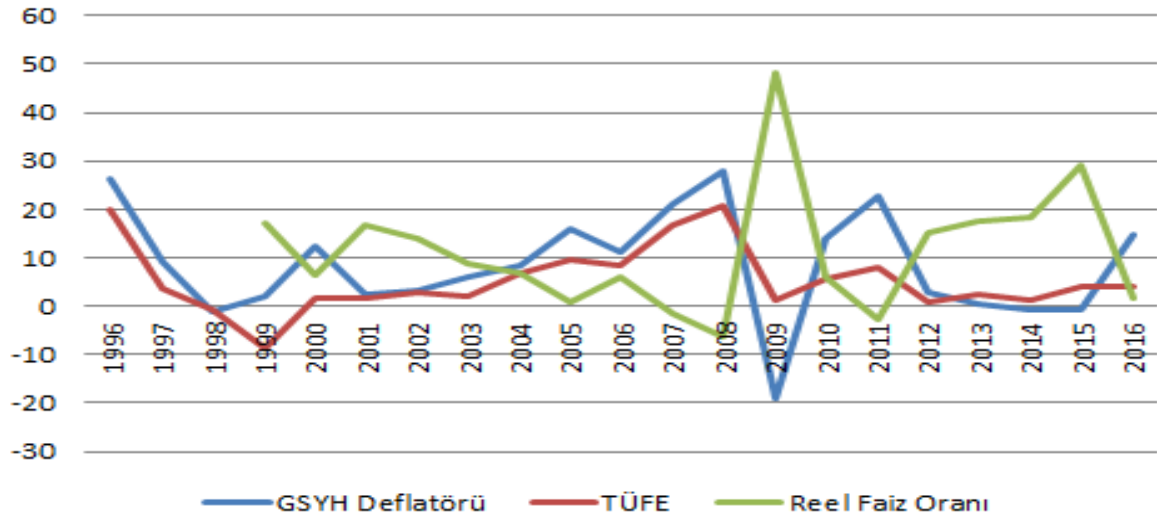
Grafik 2.23: Azerbaycan’ın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında % 83,5 olan GSYH deflatörü ani bir artışla 1992 yılında % 1065,3 olmuştur. Bir sonraki yıl üç haneli rakamlara düşse de 1994’te tekrar artarak % 1385 olmuştur. TÜFE’de de bu yıllarda büyük artış olmuş, 1992’de % -10,6 iken 1994’te % 1385 oranına yükselmiştir. 1997 yılında, istikrar programı uygulanmaya başlandıktan yaklaşık on yıl sonra enflasyon oranı tek haneye düşmüştür (Oğan, 2001: 59). Azalan rakamlarla, grafiğin kolaylıkla incelenebilmesi için 1996-2016 dönemi için grafik 2.23.1’de tekrar verilmiştir.

Grafik 2.23.1: Azerbaycan'ın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergelerinin 1996 Yılı İtibariyle Gösterimi

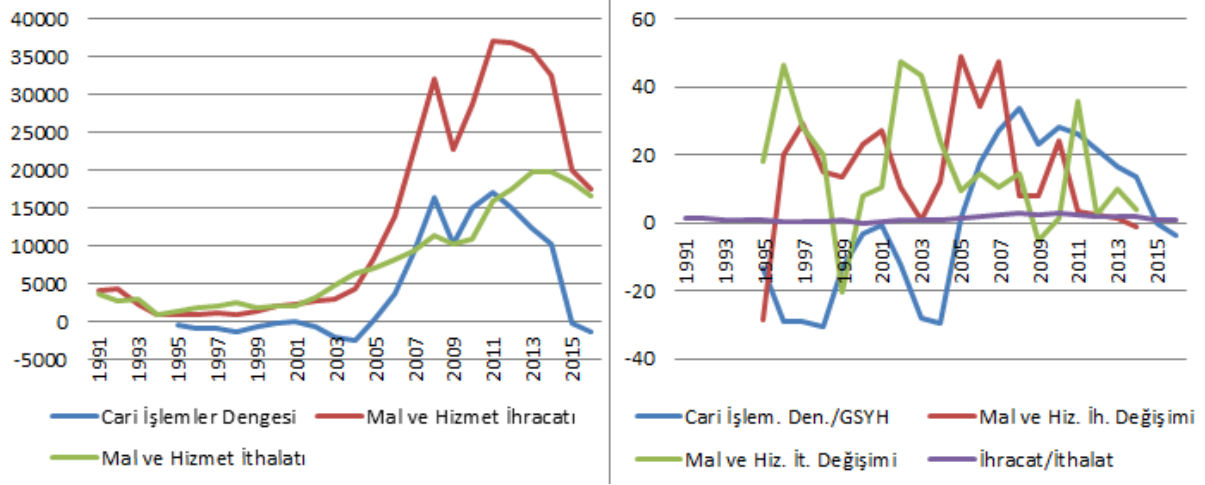

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Bağımsızlığını ilan ettikten sonra henüz ekonomisi istikrara kavuşamayan Azerbaycan'da GSYH deflatörü 1996 itibariyle azalma eğilimi göstermiştir. Sonrasında dalgalanma eğilimi gösteren GSYH deflatörü, 2008 küresel krizinin etkisiyle o yıl tekrar artış göstermiş ve % 27,8 olmuştur. Krizin ardından azalma göstermiş ancak 2016 yılında tekrar artmıştır. GSYH deflatöründeki artış bazı yıllarda büyümeyi etkilemezken, bazı yıllarda büyümeyi yavaşlatmıştır. TÜFE'nin bu dönemdeki seyri, genel olarak GSYH deflatörü ile benzerlik gösterirken, daha küçük değişiklikler meydana gelmiştir.

Reel faiz oranları 1999 yılında % 17 iken 2001'de artarak % 16,8 olmuştur. Sonrasında azalma eğilimi göstermiş ve 2008 yılında % -6,8 ile incelenen dönemdeki en küçük değere sahip olmuştur. 2008 küresel krizinden olumsuz etkilenen ülkenin reel faiz oranları 2009 yılında aniden yükselerek % 48,1 olmuştur. Ardından incelenen dönem sonuna kadar dalgalı bir trend izlemiştir. Reel faiz oranlarının negatif olduğu 2007, 2008 ve 2011 yıllarında, para faize yatırılmaktansa yatırıma yönlendirilmiş, gayri safi sabit sermaye yatırımları bu yıllarda artış göstermiştir.

Grafik 2.24: Azerbaycan'ın Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/ithalat Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Cari işlemler dengesi 1995 yılında 401 milyon dolar açık vermiş ve bu açık 1995-2004 dönemi boyunca devam etmiştir. Yıllardır petrole yatırım yapan Azerbaycan'ın petrol gelirleri milli gelire yansiyarak 2005 itibariyle yeni bir döneme girmiştir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2017). Böylece 2005'te cari işlemler pozitif olmuş ve artan ihracat gelirleri sayesinde giderek artan bir trend izlemiştir. 2005-2011 döneminde artış trendi izleyen cari fazla, 2012 itibariyle incelenen dönem sonuna kadar azalma eğiliminde olmuştur. 2014 yılında petrol fiyatlarının düşmesiyle 2015 ile 2016 yılında cari denge açık vermiştir. Cari dengenin açık vermesinde, ithalatın ihracattan daha fazla olması büyük rol oynamıştır.

Azerbaycan'ın mal ve hizmet ihracatı 1991 yılında 4 milyar dolar iken azalma eğilimi göstermiş, 1994 Asrın Anlaşmasından sonra artış trendi izlemiştir. 2008 yılında 32 milyar dolar olan ülke ihracatı, küresel krizinin negatif etkileriyle 2009 yılında azalarak 22,9 milyar dolar olmuştur. Mal ve hizmet ihracatı krizin ardından tekrar artsa da 2012 itibariyle azalan bir trend izlemiştir.

Mal ve hizmet ithalatı 1991'de 3,6 milyar dolar ile ülke ihracatından küçük miktara sahiptir. 1994-1998 yılları boyunca ithalat artmış ve 1993-1999 dönemi boyunca ithalat

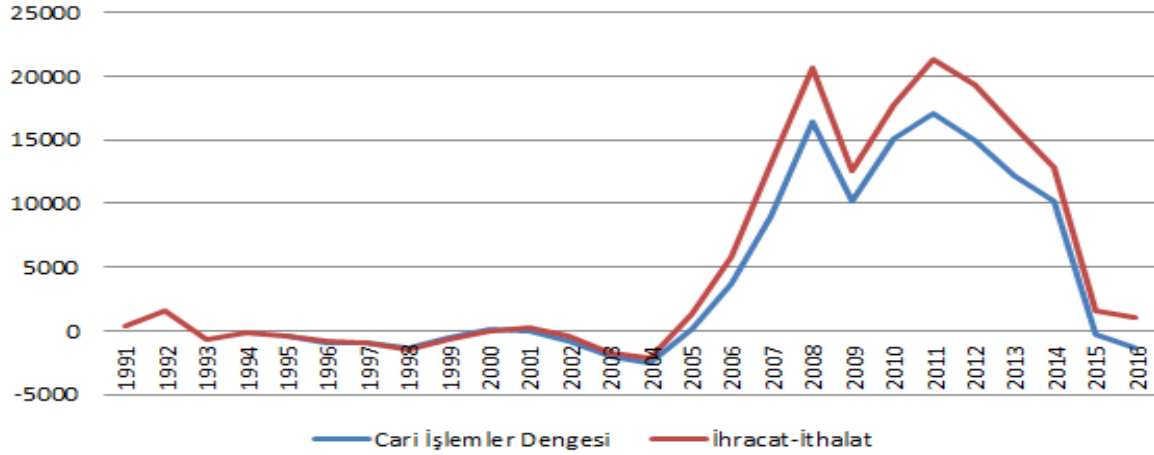
rakamları ihracatı aşarak cari dengenin açık vermesinde önemli bir faktör olmuştur. Mal ve hizmet ithalatı 1999 sonrasında da artmaya devam etmiş ve 2008 yılında 11,4 milyar dolar olmuştur. Küresel krizden ithalat da etkilenmiş ve 2009 ile 2010 yıllarında azalmıştır. Ardından tekrar artış gösteren ithalat, 2014 yılı itibariyle azalma eğiliminde olmuş ve incelenen dönem sonuna kadar azalmaya devam etmiştir.

Cari işlemler dengesi/GSYH oranı, negatif değerlerde ise cari açık/GSYH oranını ifade etmektedir. Literatürde cari açık/GSYH'nin eşik değer oranı % 5 olarak geçmektedir (Altunöz, 2014: 116). Bu oranın aşılması ekonomide bir risk olarak görülmekte ve kriz için erken uyarı sinyali olabilmektedir. Azerbaycan'da cari açık/GSYH oranı, 1995-2004 dönemi boyunca belirtilen eşik değeri yüksek oranlarda aşmış, sadece 2000 ve 2001 yılında % 5'ten küçük oranlarda kalmıştır. 2005 yılında, Hazar Denizinden elde edilen petrol üretiminin artması (Aras, 2006: 47) ve ithalattan fazla ihracat gerçekleştirilmesi ülkede cari işlemler dengesinin fazla vermesinde büyük bir etken olmuştur. Ülke, 2005-2014 dönemi boyunca cari fazla vermiştir. 2014 yılında petrol fiyatları azalmaya başlamış ve ülkenin büyük gelir kaynağı petrol olduğu için bu durum cari dengesinin 2015 ve 2016 yıllarında açık vermesine neden olmuştur. Bu iki yıl boyunca cari açık/GSYH'de eşik değer henüz aşılmamış olsa da, bu oran eşik değere yaklaşan bir eğilim içindedir. Yani ülke ekonomisi riskli bir döneme girme meylindedir.

Mal ve hizmet ihracat değişimi ile mal ve hizmet ithalat değişim oranları incelendiğinde, 1991-2016 dönemi boyunca dalgalanan ve istikrarsız bir trend içinde olduğu görülmektedir. İthalat giderlerinin ihracat gelirleri ile karşılanabiliyor olması, cari dengeye katkısı açısından önemlidir. Bunu ölçebilmek için ihracat/ithalat oranına bakıldığında 1991 ve 1992 yıllarında ihracatın ithalatı karşılayabildiği görülmektedir. 1993-2004 döneminde ihracat ithalatı karşılamada yetersiz kalmış ve cari dengenin açık

vermesinde büyük rol oynamıştır. Daha sonraki yıllarda petrol üretiminin de artmasıyla ihracat ithalatı karşılar hale gelmiş ve 2005-2016 dönemi boyunca bu şekilde devam etmiştir.

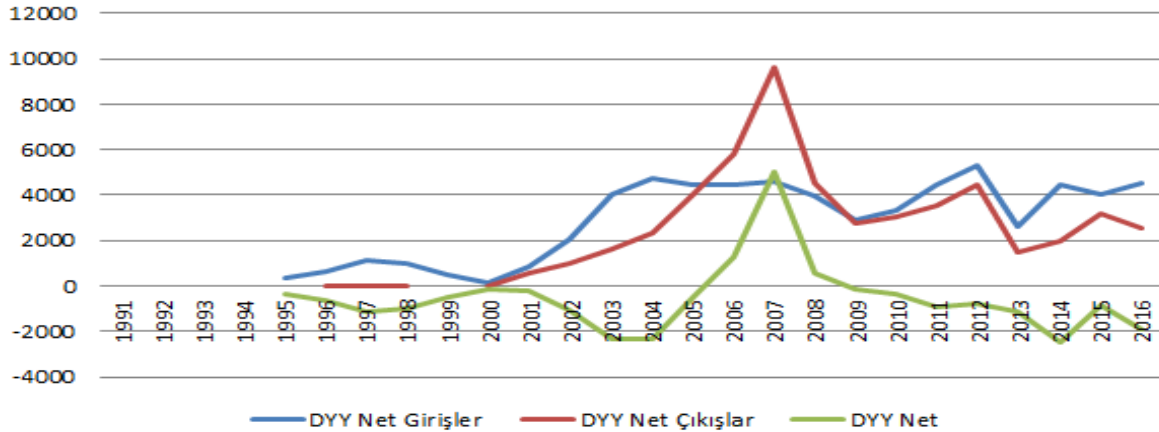
Grafik 2.25: Azerbaycan'ın Cari İşlemler Dengesi ve İhracat-İthalat Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1995-2016 döneminde ihracat-ithalatın negatif olduğu her yıl, cari işlemler dengesi de negatif olmuştur. Aynı zamanda bu değerlerin birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Bu durum ifade etmektedir ki, cari işlemler dengesinde, ithalat ve ihracatın dışındaki kalemlerin etkisi küçüktür. 1996,1997 ve 2001-2016 dönemindeki tüm yıllar boyunca cari işlemler dengesi, ihracat-ithalattan küçüktür. Cari işlemler dengesinin daha küçük olması göstermektedir ki, bu yıllarda ithalat ve ihracat dışındaki diğer kalemler negatif değerlerdedir.

Grafik 2.26: Azerbaycan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler, Doğrudan Yabancı Yatırım Net Çıkışlar ve Doğrudan Yabancı Yatırım Net Göstergeleri

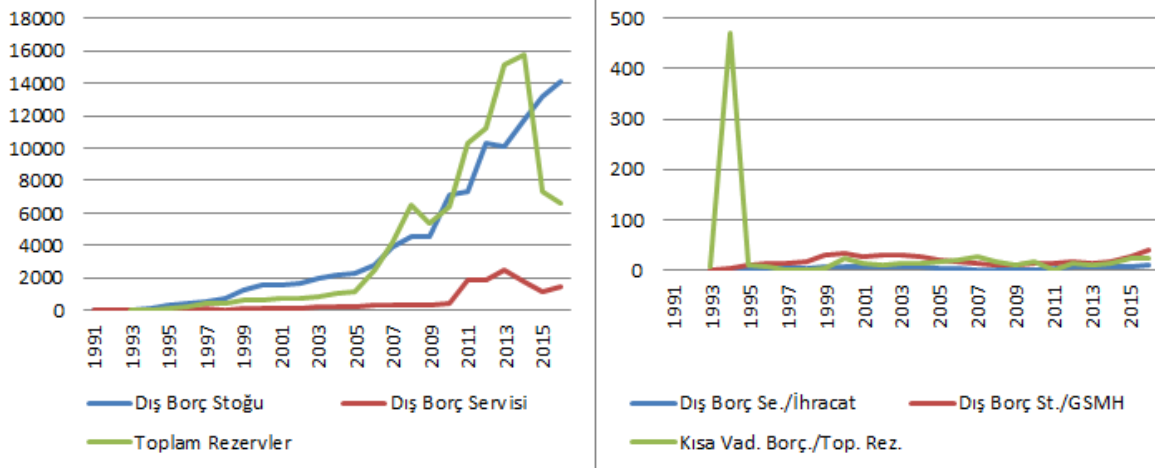

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan ekonomisinin canlanmasında doğrudan yabancı yatırımlar anahtar rolü oynamıştır (Aras, 2003: 21). İncelenen dönem içerisinde üretim ve yatırımlar çoğunlukla petrol üzerine olmuştur. Petrolden sonra Azerbaycan için ikinci önemli sektör tarım olup, tarıma yapılan yabancı yatırımların GSMH'ye katkısı % 0,5'den az olmakta, ayrıca yabancı yatırımcılar imalat sanayi sektörüne yatırım yapmaktan kaçınmakta, dolayısıyla sektörün üretimi azalmaktadır (Aras, 2003: 21). Azerbaycan'a toplamda yapılan doğrudan yabancı yatırımlar 1995'ten 2000 yılına kadar önce artan sonra azalan bir trend izlemiş, ardından 2004 yılına kadar büyük bir artış olmuştur. 1995'te 330 milyon dolarlık doğrudan yabancı yatırımı, 2004'te 4,7 milyar dolar olmuştur. Sonraki yıllarda ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımlar küçük artışlarla devam ederken, küresel krizin etkisiyle 2008 ve 2009 yıllarında azalmıştır ve incelenen dönem sonuna kadar dalgalı bir trend izlemiştir. Ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımlar 2001-2004 dönemi ve 2015 ile 2016 yıllarında artış göstermesine rağmen cari açık giderek artmıştır. Bu durum, ülkeye yatırım yapan yabancıların ülke içindeki kaynakları kullanmaktan ziyade ithalat yapma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Azerbaycan'ın dış ülkelere yaptığı yatırımlar, incelenen dönemin ilk yıllarında ekonomisinin yetersiz kalması nedeniyle çok düşük miktarlarda gerçekleştirilmiştir. 1997 sonrasında ise artış trendi izleyerek 2007 yılında 9,6 milyar dolar olmuş ve incelenen dönemdeki en yüksek miktara ulaşmıştır. 2007 sonrasında ise önce azalmış sonra dalgalı bir trend izleyerek 2016 yılında 2,6 milyar dolar olmuştur. İncelenen dönem boyunca genel olarak ülkeye gelen yatırımlar, Azerbaycan'ın dış ülkelere yaptığı yatırımlardan fazla olmuştur.

Grafik 2.27: Azerbaycan'ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezervler, Dış Borç Stoku/GSYH, Dış borç Servisi/İhracat ve Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Rezervler Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 ve 1992 yıllarında Azerbaycan'ın hiç dış borcu bulunmamaktadır. İncelenen dönemde dış borç stoku genel olarak artış trendi izlemiş ve 2016 yılında 14 milyar dolara ulaşmıştır. Borçlanırken Azerbaycan Hükümetinin aldığı kredilerin % 43,2'si Uluslararası Para Fonunun, % 20,2'si Dünya Bankası'nındır (Süleymanov, 2006: 124). Dış borcun sürdürülebilmesi için Maastricht kriterine göre dış borç stoku/GSMH oranı % 60'ı aşmamalıdır. Azerbaycan'da dış borç stoku/GSMH oranı incelenen dönem boyunca % 0 ile % 40 arasında dalgalı bir trend izlemiştir. Ancak bu dönemde ilk kez 2016 yılında % 39,8 büyüklüğünde bir orana ulaşmıştır. İncelenen dönem boyunca Azerbaycan için borcun sürdürülebilirliği Maastricht kriterine göre mümkündür.

Dış borç için bir yılda ödenmesi gereken dış borç servisi, Azerbaycan'ın SSCB'den ayrıldığı yıllarda 0 iken 1994 yılında 350 bin dolar olmuştur. Dış borç servisi 1994 sonrasında artış trendi izlemiş, ancak 1998'de küçük bir azalma ile 24 milyon dolar olmuştur. Bu azalmanın ardından tekrar artış trendi izleyen dış borç servisi, 2013 yılında 2,5 milyar dolara ulaşarak incelenen dönem içindeki en yüksek miktarına sahip olmuştur. Dış borç servisinin ihracat içindeki payı incelendiğinde, bu oranın en fazla % 8,5'e ulaştığı görülmektedir. Bu durumda Azerbaycan için dış borcun sürdürülebilirliği mümkün olduğu gibi, dış borç servisinin de karşılanabilirliği mümkündür.

Ülkelerin dış borçlarına ve dış şoklara karşı bulundurduğu rezerv miktarı 1993 yılında Azerbaycan'da 590 bin dolardır. Bu miktar incelenen dönemde genel olarak artış trendi izlemiş ve 15,7 milyar dolar ile 2014 yılında en yüksek değere sahip olmuştur. 2015'te ise toplam rezerv, bir önceki yılın yaklaşık yarısı kadar azalmış ve 2016'da da azalmaya devam etmiştir. Toplam rezervlerin içindeki kısa vadeli borç oranı 1993 % 6,8 ile küçük bir orana sahip iken, ani bir artışla 1994'te % 472,7 olmuştur. Bu orandaki ani artışın sebebi, o yılda kısa vadeli borçlardaki ani artıştır. 1994 yılı istisna olmak üzere, kısa vadeli borçlar/toplam rezerv göstergesi incelen dönem boyunca sürekli küçük oranlarda seyretmiş ve en fazla % 26,5 olmuştur. Yine 1994 yılı hariç olmak üzere Azerbaycan için borcun sürdürülebilirliği, diğer kriterlerde olduğu gibi bu göstergede de mümkün olduğu görülmektedir.

II.1.4. Kazakistan

Kazakistan, SSCB'nin dağılması ile 1991'de bağımsızlığını ilan eden ülkelerdendir. 1991 öncesinde merkezi planlı ekonomiye sahip olan ülke, bağımsızlığını ilan ettikten sonra serbest piyasa ekonomisine geçmiştir. 1989 ile 1999 yılları arasında 1,5 milyon kişi Kazakistan dışına göç etmiş, 2000 yılından sonraki büyüme ise bu durumu tersine

çevirerek ülkenin göç almasına yol açmıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2017b). 1991'den bu yana Nursultan Nazarbayev başkanlığında yönetilmektedir. Nazarbayev politik istikrarı sağlayan bir başkan olmakla birlikte, 1995'te yaptığı iki referandumda ülkenin bağımsızlık sonrasındaki ikinci Anayasası kabul edilmiştir ve bu anayasaya göre Kazakistan Cumhuriyeti laik, demokratik bir hukuk devletidir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018). Nazarbayev, 1994 yılında ülkenin başkentini Almatı'dan Asta'ya taşıma kararı almıştır ve 1998'de tamamlanan bu taşınma kararı devlet bütçesini etkilemiştir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018a).

Ülkenin başlıca ihracat kalemleri; ham petrol ve türev ürünleri, radyoaktif elementler, maden, gıda ve demir-çelik üzerinedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018a). Ülke ekonomisi için bunların en önemlisi petroldür. Kazakistan da Azerbaycan gibi petrol yoğun ihracat yaptığından, Hollanda hastalığı denilen özelliği taşımaktadır. Ülkenin petrol yoğun ihracat yapması, petrol fiyatlarındaki bir değişimin ülke ekonomisini etkilemesine neden olmaktadır. Ülkenin ithalat yaptığı kalemler ise; otomotiv, petrol yağları, ilaç, iletişim cihazları, hava taşıtları ve makine üzerinedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018a).

Tablo 2.16: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
GSYH	24881	24907	23409	21251	20374	21035	22166	22135	16871
GSYH, SGP	126811	122828	114181	101918	95512	97742	101105	100260	104543
KBGSYH*	1513	1515	1434	1320	1434	1350	1446	1469	1130
KBGSYH* SGP	7709	7472	6992	6332	6039	6274	6594	6652	7003
KBGSMH*			1430	1310	1280	1340	1390	1390	1290
Brüt Tasarruf					3034	4001	3551	3345	2296
GSSS Yatırımı		7579	6533	5553	4697	3624	3603	3479	2730
Cari İş. Den.					-213	-751	-799	-1225	-171
Mal Ve Hiz. İh.		18432	8871	7877	7941	7419	7740	6717	7164
Mal Ve Hiz. İt.		18763	10941	10013	8873	7573	8300	7716	6768
İhracat-İthalat		-331	-2070	-2136	-932	-154	-560	-999	396
DYY, Net Giriş		100	1271	660	964	1137	1321	1151	1587
DYY, Net Çıkış				0,04	0,3	0,001	1,4	8	3,6
DYY, Net					-964	-1137	-1320	-1143	-1583
Dış Borç Stoğu	0	35	1728	2790	3750	2922	4078	6074	6600
Dış Borç Servisi	0	0,022	9,6	68	235	322	483	991	1381
Toplam Rezerv			711	1216	1660	1960	2223	1965	2001

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-1999) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla, Kazakistan’ın merkezi planlı ekonomisi çökmüş ve üretiminde azalmalar meydana gelmiş, bu nedenle 1990’lı yıllarda GSYH içinde sanayi sektörünün payı azalmıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018b). 1991’den sonra ülke, serbest piyasa ekonomisini benimsemiş ancak ilk yıllarda uyum sağlayamadığından GSYH’de azalmalar olmuştur. 1995’ten sonra GSYH miktarı artış göstermeye başlamış, ancak 1999 yılında azalmıştır. Bu azalmanın sebebi, 1997’de yaklaşık 20 dolar olan petrolün varil fiyatı hızla düşerek bir sonraki yıl yaklaşık 10 dolar olmasıyla, OPEC ülkelerinin petrol arzını kontrol etmek amacıyla üretimini azaltma kararı almasıdır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018b). Kazakistan’ın ekonomisinde petrol önemli bir yer kapladığı için, üretimin azaltılması GSYH’nin azalmasına neden olmuştur. GSYH’nin azalması brüt tasarrufların da azalmasına yol açmıştır. Brüt tasarrufların 1997, 1998 ve 1999’da azalması, bu yıllarda ülkenin daha fazla dış borç yapmasına yol açmıştır.

Tablo 2.17: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYH	18292	22153	24637	30834	43152	57124	81004	104850	133442
GSYH, SGP	117400	136286	151939	169381	190746	215982	246437	275513	290187
KBGSYH*	1229	1491	1658	2068	2874	3771	5292	6771	8514
KBGSYH* SGP	7888	9172	10225	11361	12705	14259	16099	17793	18514
KBGSMH*	1260	1350	1520	1800	2300	2950	3860	4980	6150
Brüt Tasarruf	3686	4721	5697	7670	11710	16844	25304	28861	43004
GSSS Yatırımı	3167	5257	5918	7104	10824	15974	24462	31473	35817
Cari İş. Den.	366	-1390	-1024	-273	335	-1036	-2000	-8372	6250
Mal Ve Hiz. İh.	10354	10167	11577	14929	22655	30387	41292	51704	76257
Mal Ve Hiz. İt.	8981	10402	11589	13273	18947	25459	32789	44927	49571
İhracat-İthalat	1373	-235	-12	1656	3708	4928	8503	6777	26686
DYY, Net Giriş	1371	2817	2588	2483	5615	2546	7611	11973	16819
DYY, Net Çıkış	92	-44	425	270	179	427	922	3942	3704
DYY, Net	-1278	-2861	-2164	-2213	-5436	-2119	-6689	-8031	-13115
Dış Borç Stoğu	12890	15340	18437	23227	33233	43857	74429	96232	106731
Dış Borç Servisi	3392	3369	4120	5293	8764	13158	14459	27157	33395
Toplam Rezerv	2099	2506	3141	4962	9277	7070	19127	17641	19883

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2000-2008) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

1999’da azalan GSYH, 2000-2008 dönemi boyunca artış trendi izlemiştir. Bu artışta sanayi sektörü etkili olmuştur. 2000 yılı itibari ile GSYH içinde sanayi sektörünün payı %30’lara ulaşmış, bu gelişmede en önemli rolü ise yatırımlar ile hız kazanan petrol sektörü oynamıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018b). 2000-2008 dönemi boyunca GSYH’nin

artması, brüt tasarrufun da bu dönem boyunca artış trendi izlemesini sağlamıştır. Tasarruflar bu dönemde yatırıma yönlendirilmiş, böylece gayrisafi sabit sermaye yatırımları da bu dönemde artış trendi izlemiştir. Bütün bu gelişmelerin yanında borçlanmada bir azalma olmamış, aksine 2000-2008 dönemi boyunca dış borç stoğu da artış trendi izlemiştir.

Tablo 2.18: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSYH	115309	148047	192627	207999	236635	221416	184388	133657
GSYH, SGP	295900	321378	352286	375997	404994	429559	439390	449621
KBGSYH*	7165	9071	12103	12858	14310	13155	10508	7510
KBGSYH* SGP	18387	19690	21278	22392	23774	24846	25045	25264
KBGSMH*	6780	7440	8280	9940	11840	12090	11390	8710
Brüt Tasarruf	29690	38950	54474	53483	59680	63494	46097	28845
GSSS Yatırımı	32046	36016	41347	47430	51781	47728	42191	31366
Cari İş. Den.	-4121	1386	10199	1058	1273	6140	-5134	-8926
Mal Ve Hiz. İh.	48243	65502	89503	91747	91381	87109	52582	43627
Mal Ve Hiz. İt.	39122	44257	51341	61597	63396	56749	45236	38948
İhracat-İthalat	9121	21245	38162	30150	27985	30360	7346	4679
DYY, Net Giriş	14276	7456	13760	13648	10011	7225	6451	17647
DYY, Net Çıkış	4193	3791	5118	1792	1977	2324	3194	3211
DYY, Net	-10083	-3665	-8583	-11856	-8034	-4767	-3390	
Dış Borç Stoğu	109734	119145	124325	135527	149704	157695	153381	163758
Dış Borç Servisi	25702	39474	32448	23205	30917	31164	34953	20310
Toplam Rezerv	23183	28265	29215	28299	24692	29250	27855	29423

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2009-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

GSYH artan bir eğilim izlerken, 2008 küresel krizinden dış ticaret yoluyla olumsuz etkilenmiş ve 2009 yılında azalmıştır. GSYH, 2009 sonrasında artmış, ancak 2014 yılında düşen petrol fiyatlarından etkilenerek, 2014 itibariyle incelenen dönem sonuna kadar azalma eğilimi göstermiştir. 2009 yılında GSYH'nin azalmasıyla birlikte brüt tasarruflar da azalmıştır. Ancak bu artış, 2014 yılında son bulmuştur. Petrol fiyatlarının düşmesi GSYH'nin azalmasına neden olmuş ve azalan ülke geliriyle birlikte 2015 ve 2016 yıllarında brüt tasarrufların da azalmasına neden olmuştur. Ülkenin yaptığı dış borç ise 2009-2016 döneminde genel olarak artış trendi izlemiştir.

Tablo 2.19: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Büyüme	-11	-5,3	-9,2	-12,6	-8,2	0,5	1,7	-1,9	2,7	9,8	13,5	9,8	9,3
Dünya Büyüme Ort.	1,4	1,8	1,6	3	3	3,4	3,7	2,5	3,3	4,4	1,9	2,1	2,9
KBGSYH Değişimi	-11,6	-5,2	-8,6	-11,3	-6,6	2	3,3	-0,2	3,7	10,1	13,7	9,8	8,9
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	-0,2	0,2	0,1	1,5	1,5	1,9	2,2	1,1	1,9	3	0,6	0,9	1,6
İşsizlik Oranı	3,1	12	1,1	7,5	11	13	13	13,1	13,5	12,8	10,4	9,3	8,8
Dünya İşsizlik Oranı	6,1	6	6	6,2	6,1	6,2	6,3	6,5	6,6	6,4	6,3	6,5	6,5
Brüt Tasarruf/GSYH					15	19	16	15	14	20	21	23	25
GSSS Yatırımı/GSYH		30	28	26	23	17	16	16	16	17	24	24	23
GSYH Deflatörü	96,4	1472,2	1243,5	1546,7	160,9	38,9	16,1	5,7	13,3	17,4	10,2	5,8	11,7
TÜFE				1877,4	1877,4	39,2	17,4	7,1	8,3	13,2	8,4	5,8	6,4
Reel faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cari İşlem.Den./GSYH					-1	-3,6	-3,6	-5,5	-1	2	-6,3	-4,2	-0,9
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	-9	-11,5	-6,8	-11	5	2	1,2	-11,9	12,7	26,2	-1,8	16,6	7,5
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	-29,3	-22,3	-25,2	-5,6	-19,9	-17,1	7,5	-7,2	-18,3	28	-1,5	3,1	-7,6
İhracat/İthalat		0,982	0,811	0,787	0,895	980	0,933	0,871	1,059	1,153	0,977	0,999	1,125
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	-	-	0,1	0,9	3	4,3	6,2	14,8	19,3	32,8	33,1	35,6	35,5
Dış Borç Stoku/GSMH	-	-	7,4	13,2	18,5	14	18,7	27,8	40,5	75,7	73,3	78,4	79,9
Kısa V. Borç/Top. Rez.	-	-	3	13,1	23	11,3	15,7	21,6	23,7	45,8	53,6	58,6	56,7

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-2003) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur

Kazakistan ekonomisinin büyüme oranlarında, 1991-2003 dönemi için istikrarsız bir büyüme hızı gözlemlenmektedir. Özellikle 1998'den sonra hızlı bir büyüme yakalayan Kazakistan ekonomisi, 2001 yılında incelenen dönem içindeki en yüksek büyüme hızına sahip olmuştur. Ülke, elde ettiği gelirin yanında borçlanmasını sürdürmüştür. Dış borç stoğu/GSMH oranı 1993-2003 boyunca genel olarak artış trendi izlemiş, sadece 1996 ve 2001 yıllarında azalmıştır. Bu dönem sonuna doğru ülkenin borç yükü giderek artmıştır. Maasricht kriterine göre dış borç stoku/GSMH oranı % 60'ı aştığı için 2000 yılı itibariyle borç sürdürülemez duruma gelmiştir.

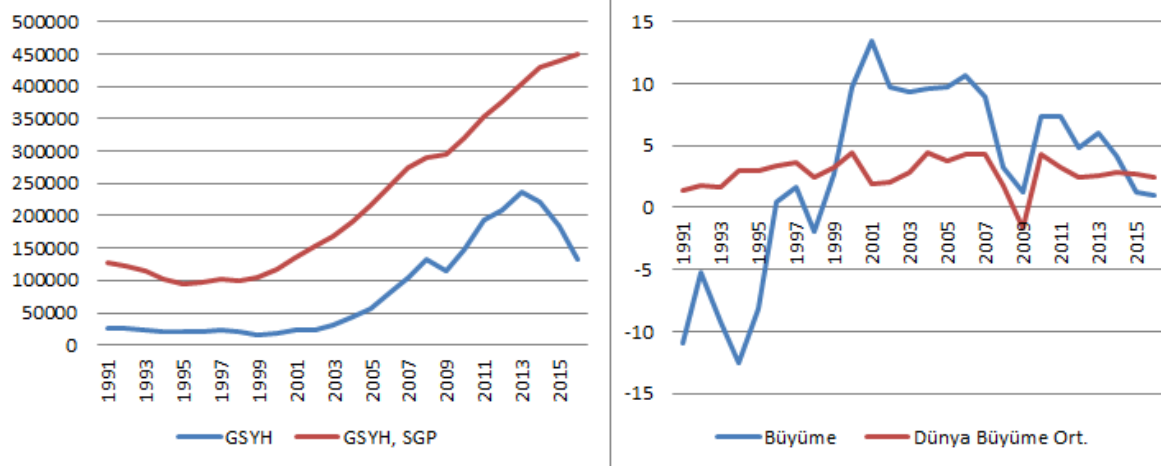
Tablo 2.20: Kazakistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Büyüme	9,6	9,7	10,7	8,9	3,3	1,2	7,3	7,4	4,8	6	4,2	1,2	1
Dünya Büyüme Ort.	4,5	3,8	4,3	4,3	1,8	-1,7	4,3	3,2	2,4	2,6	2,8	2,7	2,4
KBGSYH Değişimi	8,8	8,7	9,5	7,7	2	-1,4	5,8	5,9	3,3	4,5	2,7	-0,3	-0,4
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	3,2	2,6	3	3	0,6	-2,9	3,1	1,9	1,2	1,4	1,6	1,5	1,2
İşsizlik Oranı	8,4	8,1	7,8	7,3	6,6	6,6	5,8	5,4	5,3	5,2	5,1	5	5,2
Dünya İşsizlik Oranı	6,4	6,2	6	5,5	5,7	6,2	6,1	6	6	6	5,8	5,7	5,7
Brüt Tasarruf/GSYH	27	29	31	28	32	26	26	28	26	25	29	25	
GSSS Yatırımı/GSYH	25	28	30	30	27	28	24	21	23	22	22	23	23
GSYH Deflatörü	16,1	17,9	21,6	15,5	20,9	4,7	19,5	20,5	4,8	9,5	5,8	1,8	10,8
TÜFE	6,9	7,6	8,6	10,8	17,2	7,3	7,1	8,3	5,1	5,8	6,7	6,6	14,5
Reel faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cari İşlem.Den./GSYH	0,8	-1,8	-2,5	-8	4,7	-3,6	0,9	5,3	0,5	0,5	2,8	-2,8	-6,5
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	11,2	1,1	6,8	9,1	0,9	-11,9	3,1	0,4	4,8	2,7	-2,5	-4,1	
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	14,9	12,5	12,6	26,1	-11,5	-15,7	2,9	2,8	24,8	7,8	-4	-0,1	
İhracat/İthalat	1,196	1,194	1,259	1,151	1,538	1,1233	1,48	1,743	1,489	1,441	1,535	1,162	1,12
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	38,7	43,3	35	52,5	43,8	53,3	60,3	36,3	25,3	33,8	35,8	66,5	46,6
Dış Borç Stoku/GSMH	82,5	84,7	104	104,7	93,5	106,9	92,6	75,4	75,3	70,8	79,3	88,7	135,1
Kısa V. Borç/Top. Rez.	42,5	114,6	65,1	65,4	47,7	30,1	31,4	30	32,1	38,5	33,4	23,2	23,6

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2004-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2001 yılında yüksek büyüme oranına ulaşan Kazakistan ekonomisi, 2008 küresel krizine kadar % 8,9'un altına düşmemiştir. Ancak küresel krizin olumsuz etkisiyle 2009 yılında azalarak % 1,2 olmuştur. Küresel krizin ardından büyüme oranları dalgalı bir trend izlemiş ve azalan petrol fiyatlarının etkisiyle 2014 yılı itibariyle azalmıştır. 2003-2016 döneminde istikrarsız bir büyüme yaşanmış ve bu büyümenin yanında yüksek miktarda borçlanma yapılmıştır. Hatta bazı yıllarda Kazakistan'ın dış borcu, GSMH'yi aşmıştır. Özellikle 2000 sonrası için ülke borcunun sürdürülebilirliği mümkün görülmemektedir.

Grafik 2.28: Kazakistan'ın GSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan GSYH, Büyüme İle Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri

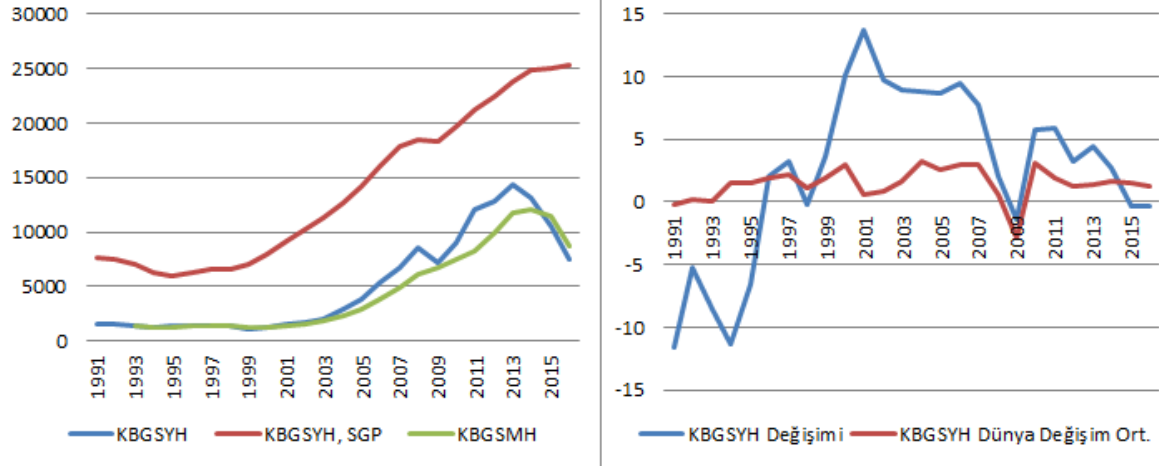
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan'ın GSYH'si 1991 yılında 24,9 milyar dolar iken, serbest piyasaya geçişe uyum sağlamaya çalıştığı yıllarda bu rakam azalma eğilimi içinde olmuştur. 1999'dan sonra GSYH artış trendi izlemiş, ancak 2008 küresel krizinin olumsuz etkisiyle 2009 yılında azalarak 115 milyar dolar olmuştur. 2010 itibariyle tekrar artış trendi izlemeye devam etmiş ve 2013 yılında 236,6 milyar dolara ulaşmıştır. 2014 yılında önemli ihracat geliri olan petrolün fiyatında meydana gelen azalmalar, GSYH'nin de azalmasına yol açmıştır. Bu nedenle GSYH, 2014 itibariyle azalma eğilimi göstermiş ve bu durum incelenen dönem sonuna kadar devam etmiştir.

Kazakistan'ın büyüme oranı 1991 yılında % -11 iken 1994'te %-12,6 ile en küçük büyüme oranına sahip olmuştur. Ülke ekonomisinde 1998 sonrasında hızlı bir büyüme meydana gelmiş ve 2001 yılında % 13,5 olan büyüme oranı incelenen dönemin en yüksek değerine ulaşmıştır. Sonrasında ise dalgalı bir seyir izlemeye devam etmiştir. 2008 küresel krizinin etkisi ile büyüme hızı iyice yavaşlamış ve 2009 yılında büyüme oranı % 1,2 olmuştur. Ülke ekonomisi krizin olumsuz etkisinden 2010'da kurtulmuş ancak 2015 ve 2016 yıllarında, küresel krizden etkilendiği düşük büyüme oranına geri dönmüştür. Büyüme oranlarına genel olarak bakıldığında, ülkenin merkezi planlamayı terk ettikten sonra ekonomisinde daralma olduğu görülmektedir. Merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçişinde uyum süreci geçiren Kazakistan, 2000 yılına kadar dünya büyüme ortalamasından küçük büyüme oranlarına sahip olmuştur. Sonrasında ise petrol fiyatlarının da artmasıyla ülke ekonomisi 2000'li yıllarda hızlı bir büyüme yakalamış ve 2000 yılı itibarıyla dünya büyüme ortalamasından daha büyük oranlara sahip olmuştur.

Kazakistan ekonomisinde 1999-2015 döneminde büyüme, işsizlik oranlarının devamlı olarak azalmasını sağlamıştır. Hatta bu dönemde büyüme hızında dalgalanma olsa da işsizlik oranları azalan bir trend izlemiştir. Bu durumda Kazakistan için 1999 sonrasında işsizliğin istihdam oluşturan bir büyümeye sahip olduğu söylenebilir. Okun yasasında belirtilen oranlardaki işsizlik-büyüme ilişkisi, ülke ekonomisinde birebir eşitlik göstermediği için Okun yasasının geçerli olduğu söylenememektedir. Yine de, işsizlik-büyüme arasındaki zıt ilişki 1999 sonrasında bulunmakta ve büyümedeki artışlar beklenen oranda olmasa da işsizliği azaltmaktadır.

Grafik 2.29: Kazakistan'ın KBGSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri

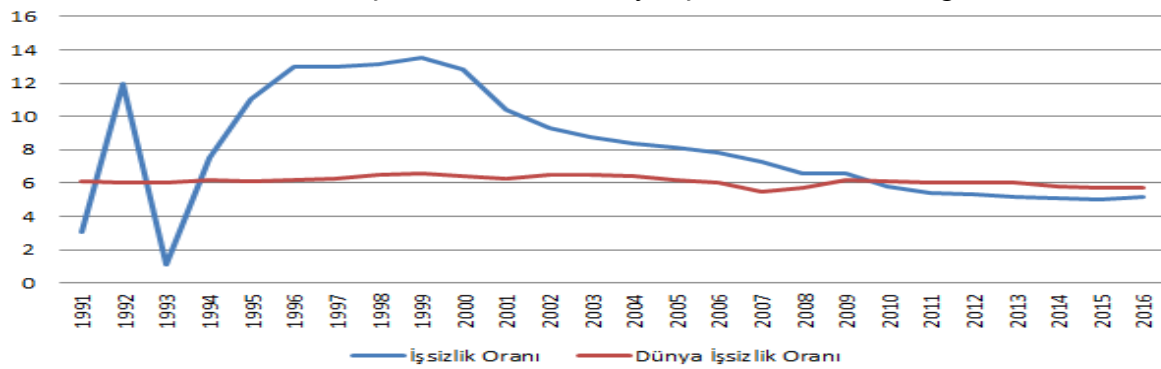

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan serbest piyasa ekonomisine geçtikten sonra ekonomik istikrara kavuşana kadar KBGSYH dalgalanma göstermiş ve bu durum 1999'a kadar devam etmiştir. 1999'da 1130 dolar olan KBGSYH, sonrasında artış trendi izleyerek 2008 yılında 8514 dolara kadar yükselmiştir. 2008 küresel krizinden ülke ekonomisi dış ticaret yoluyla olumsuz etkilenmiş ve KBGSYH azalarak 2009 yılında 7165 dolar olmuştur. Bir sonraki yıl tekrar artış eğilimi izlemiş ve 2013 yılında 14310 dolara ulaşarak incelenen dönemdeki en yüksek değerine ulaşmıştır. 2014 yılında petrol fiyatlarının düşmesi ise petrolün büyük ihraç geliri olması nedeni ile ülke gelirinin azalmasına neden olmuştur. Bu nedenle KBGSYH da azalarak 2016 yılında 7510 dolar olmuştur. Satın alma gücü paritesine göre hesaplanan KBGSYH ise, 1991 yılında 7709 dolar iken piyasa ekonomisine uyum sağlayana kadar azalma eğilimi izlemiş ve 1995'te 6039 dolar olmuştur. 1996-2016 dönemi boyunca, sadece 2009 yılı haricinde satın alma gücüne göre KBGSYH sürekli artış trendi izlemiştir. Ülkenin KBGSMH'si, Dünya Bankası'nın yaptığı sınıflandırmaya göre 1993-2006 döneminde düşük orta gelirli ülke sınıflandırmasında iken, 2007-2016 döneminde yüksek orta gelirli ülke grubuna yükselmiştir.

KBGSYH değişimi, ülkenin SSCB'den ayrıldığı ilk yıllarda dünya KBGSYH değişim ortalamasından küçük oranlardadır. KBGSYH değişimi, 2000'li yıllarda petrol fiyatlarının artışından olumlu etkilenmiş ve dünya KBGSYH değişim ortalamasından yüksek oranlarda gerçekleşmiştir. Ancak küresel krizin olumsuz etkisiyle ülkenin KBGSYH değişim oranları azalmış ve 2014'te petrol fiyatlarını da düşmesiyle 2015 ve 2016 yıllarında dünya ortalamasından küçük oranlarda gerçekleşmiştir.

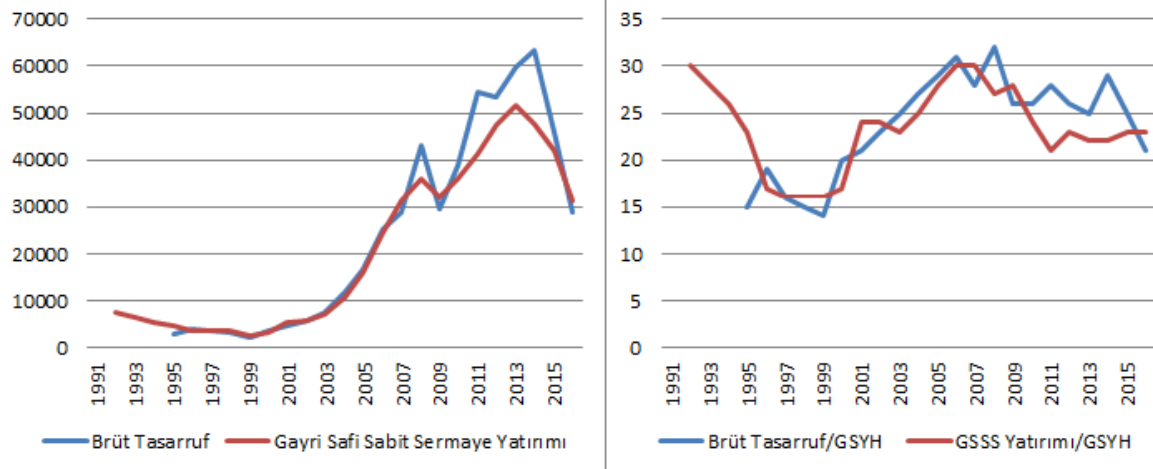
Grafik 2.30: Kazakistan'ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

İşsizlik oranı 1991 yılında % 3,1 iken dalgalı bir seyir izleyerek 1993'ten sonra artış eğilimi izlemiş ve 1999'da % 13,5 olmuştur. 1999 sonrasında işsizlik oranları azalan bir trend izleyerek 2015 yılında % 5'e kadar gerilemiştir. 1994-2009 yılları boyunca ülkenin işsizlik oranları, dünya işsizlik ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. 2010 itibariyle işsizlik oranları azalarak dünya işsizlik ortalamasından küçük oranlarda meydana gelmiştir. 2016 yılında, gelişmiş G10 ülkelerinin işsizlik ortalaması TÜİK verilerine göre % 6,4 iken, Kazakistan'ın Dünya Bankası verilerine göre aynı yıldaki işsizlik oranı % 5,2'dir. Bu durumda Kazakistan, seçilmiş gelişmiş ülkelerden daha az işsizlik oranına sahiptir.

Grafik 2.31: Kazakistan'ın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri

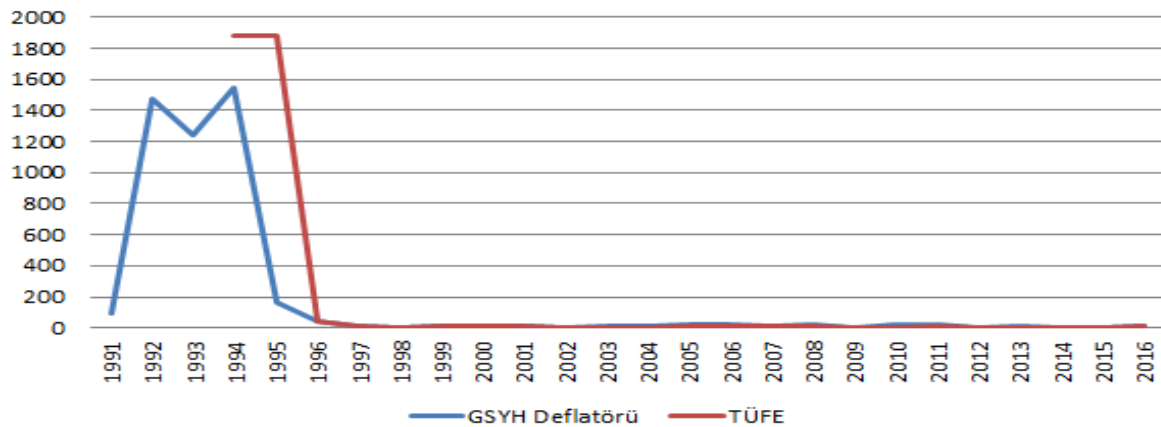
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Brüt tasarruflar, 1995 yılında 3milyar dolar iken 2014 yılında 63 milyar dolara kadar artmıştır. İncelenen dönem genelinde artış trendi izlemiş, ancak dönem içinde 2008 krizinin olumsuz etkileri, 2009 yılında brüt tasarrufların da azalmasına neden olmuştur. Bunun yanında 2014 yılında petrol fiyatlarının düşmesi, ülke gelirinin azalmasına yol açtığı için 2014'ten sonra brüt tasarruflar da azalmıştır. İncelenen dönemde brüt tasarruflar çoğunlukla gayri safi sabit sermaye yatırıma aktarılmıştır. Bazı yıllarda brüt tasarruflardan az yatırım gerçekleşirken, bazı yıllarda tasarruftan fazla gayrisafi sabit sermaye yatırımı yapılmış ve tasarruf açığı ortaya çıkmıştır. Genel olarak Kazakistan'da gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının artması işsizliği azaltmaktadır. Yani yatırımların istihdam artırıcı özellikte olduğu söylenebilir.

GSYH'nin içinde brüt tasarrufların payı 1995 ile 1999 arasında dalgalı bir trend izlemiştir. 1999'da % 14 olan brüt tasarruf/GSYH oranı, sonraki yıllarda artış eğilimi izleyerek 2006'da % 31'e ulaşmıştır. 2006 sonrasında % 28 ile % 25 arasında dalgalı bir seyir izlemiş, 2016 yılında ise azalarak % 21 olmuştur. Tasarruf/GSYH oranı, 1991-2014 döneminde gelişmiş ülkelerde % 19 ile % 24 arasında dalgalı bir seyir izlerken, gelişmekte olan ülkelerde bu oran % 23 ile % 32 arasında artış eğilimi izlemiştir (TCMB, 2015: 12-

14). Kazakistan’da brüt tasarruf/GSYH oranı, 2000 sonrasında gelişmekte olan ülkeler ile aynı trende sahip olmasa da, oran olarak benzer aralıkta olduğundan, gelişmekte olan ülke özelliği taşıdığı söylenebilir. Ülkenin GSYH’si içinde gayrisafi sabit sermaye yatırımına ayırdığı pay, brüt tasarrufa ayırdığı pay ile birbirine yakın oranlardadır. Ancak 2010-2015 yıllarında GSYH’de yatırıma ayrılan pay, tasarrufa ayrılan paydan daha az olmuştur. 1996-2000 yıllarında GSYH’den yatırıma ayrılan pay % 10-20 arasında düzenli olarak ayrıldığı için, Rostow’un kalkınma aşamalarına göre, ülkenin bu dönemde olgunlaşma safhasında olduğunu göstermektedir. 2000 sonrasında yatırıma ayrılan pay, olgunlaşma safhasının bu kriterinden daha fazla oranda gerçekleşmiştir.

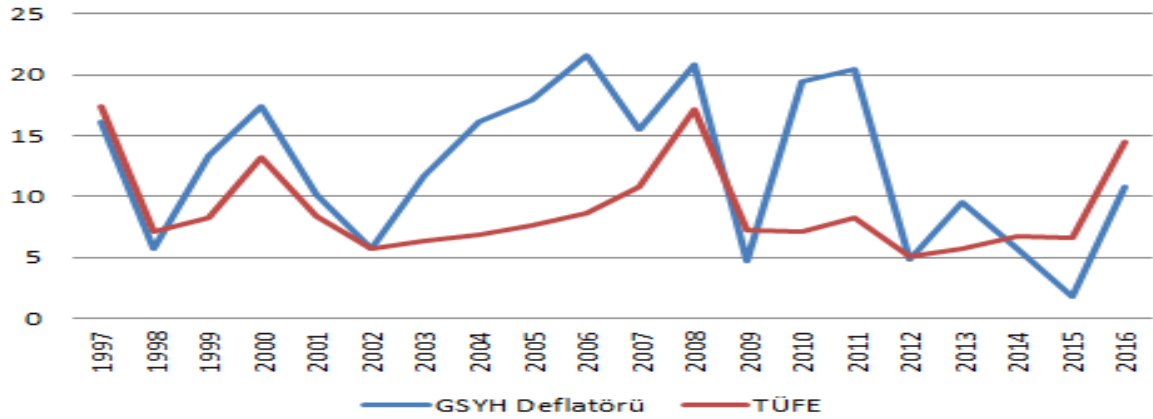
Grafik 2.32:Kazakistan’ın GSYH Deflatörü ve TÜFE Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan 1991’de SSCB’den ayrıldıktan sonra, merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçmiştir. Bu değişikliğe hemen uyum sağlayamadığından makroekonomik göstergelerde bozulmalar görülmüş ve GSYH deflatörü de 1992’de ani bir yükselişle % 1472 olmuştur. 1995’te üç haneli rakama düşen GSYH deflatörü, 1996’da azalarak % 38,9 olmuştur. 1997’den itibaren ise incelenen dönem sonuna kadar % 22’yi aşmamıştır. Grafiğin daha ayrıntılı incelenebilmesi için 1997-2016 dönemi tekrar aşağıda verilmiştir.

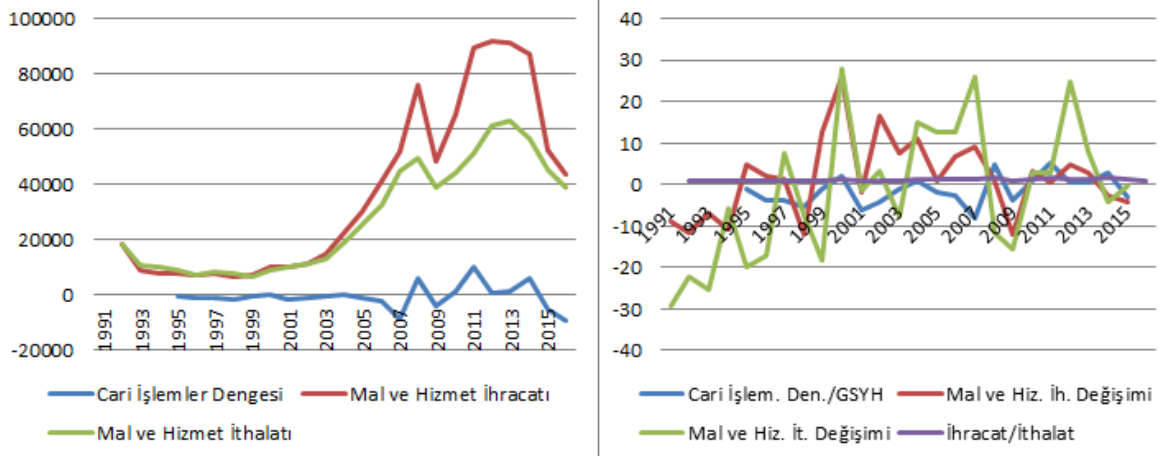
Grafik 2.32.1: Kazakistan'ın GSYH Deflatörü ve TÜFE Göstergelerinin 1997 Yılı İtibari İle Gösterimi

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1997'de GSYH deflatörü % 16,1 iken, sonraki yıllarda dalgalı bir seyir izlemiş ve 2016'da % 10,8 olmuştur. İncelenen dönem geneline bakıldığında, Philips eğrisinde belirtilen enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişki bu ülkede ekonomisinde yoktur. TÜFE ise 1994'te dört haneli rakama sahipken, azalarak 1996'da % 39,2 olmuştur. 1997-2016 döneminde % 17,4 ile % 5,1 arasında dalgalı bir seyir izlemiştir.

Grafik 2.33: Kazakistan'ın Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan'ın mal ve hizmet ihracatı 1992 yılında 18,4 milyar dolar iken sonraki yıllarda dalgalı bir seyir izleyerek 1998'de 6 milyar dolara kadar azalmıştır. Petrol yatırımlarının artmasının da etkisiyle, mal ve hizmet ihracatı 1999 itibariyle genel olarak

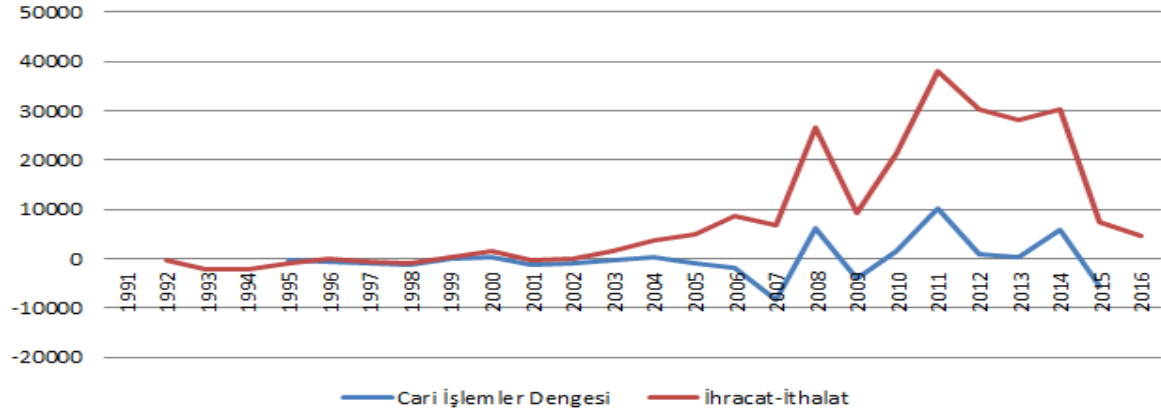
artış trendi izlemiştir. Ancak 2008 küresel krizinin etkisi ile 2009 yılında ülkenin mal ve hizmet ihracatı azalmıştır. Bir sonraki yıl bu olumsuz etkiden kurtulan ülke ekonomisinde tekrar ihracat artış göstermiş ve 2012 yılında 91,7 milyar dolara ulaşmıştır. 2012 sonrasında ise incelenen dönem sonuna kadar azalma eğiliminde olmuş ve 2016'da 43,6 milyar dolara kadar gerilemiştir. Mal ve hizmet ihracat değişim oranı ise incelenen dönem boyunca dalgalı bir trend izlemiştir.

Ülkenin mal ve hizmet ithalatı 1992 yılında 18,8 milyar dolar ile ihracata yakın bir değerde gerçekleşmiştir. Sonrasında genel olarak azalan bir eğilimle 1999'da 6,8 milyar dolar olmuştur. 1999 sonrasında artan ihracatla birlikte mal ve hizmet ithalatı da artış trendi izlemiş ve 2008'de 49,6 milyar dolara kadar yükselmiştir. 2008 küresel kriz sebebi ile 2009'da ülkenin ithalatı azalmış, ancak sonrasında artış trendine devam etmiştir. 2014 itibariyle mal ve hizmet ithalatı da ihracat gibi azalma eğilimi göstermiş ve 2016'da 38,9 milyar dolar olmuştur. İncelenen dönem boyunca mal ve hizmet ithalat değişim oranı ise dalgalı bir seyir izlemiştir. 1999-2011 yılları arasındaki büyüme ve refah artışı yaşandığından, ithalatın içinde tüketim malları artış eğilimine girmiştir (Konca, 2012: 6).

Cari işlemler dengesi, 1995 yılında 213 milyon dolar açık vermiş ve incelenen dönem sonuna kadar bazı yıllarda fazla bazı yıllarda açık vererek dalgalı bir seyir izlemiştir. 2014'te 6 milyar dolar fazla veren cari denge, sonrasında açık vermiş ve bu cari açık 2016 yılında 8,9 milyar dolar olmuştur. Cari işlemler dengesinin GSYH içindeki payı da incelenen dönem boyunca dalgalı bir seyir izlemiştir. Cari açık/GSYH oranı için eşik değer, literatürde % 5 olarak geçmektedir (Altunöz, 2014: 116). Bu oranın, belirtilen eşik değeri aşması ekonomi için risk olarak görülmekte ve kriz için erken uyarı sinyali olabilmektedir. Kazakistan'da cari açık/GSYH oranı 1998, 2001, 2007 ve 2016 yıllarında %5 eşik değerini aşmıştır. Yine de bu yıllarda ülkede ekonomik kriz görülmemiştir. Ancak

2016 yılında cari açığın GSYH içindeki payı % 6 olmuş ve Kazakistan tekrar bu ekonomik risk ile karşı karşıya kalmıştır.

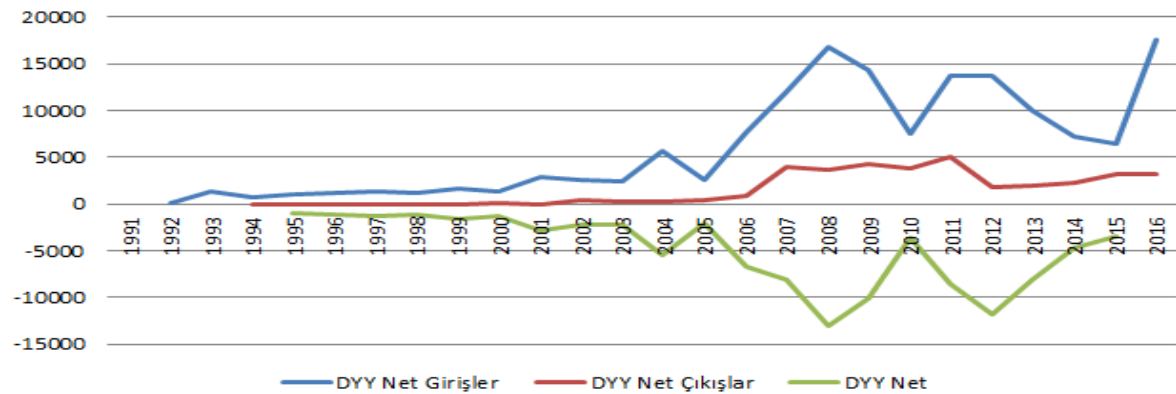
Grafik 2.34: Kazakistan'ın Cari İşlemler Dengesi ve İhracat-İthalat Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1995 yılında mal ve hizmet ihracından fazla ithalatı yapılmıştır. Bu durum cari dengenin açık vermesine neden olsa da, ihracat ile ithalat arasındaki farktan daha az bir açık görülmektedir. Bu durumun nedeni ise, mal ve hizmet ihracatı ile ithalatı dışında cari dengeyi oluşturan diğer kalemlerin pozitif değerlerde olmasıdır. 1996-2015 dönemi boyunca, ülkenin mal ve hizmet ihracatından çok ithalat yapılmış ve böylece cari işlemler dengesinin açık vermesinde etkili olmuştur. Ancak cari işlemler dengesi, ihracatla ithalat arasındaki farktan daha fazla açık vermiştir. Bu durum göstermektedir ki cari işlemler dengesini oluşturan diğer kalemler, 1995-1998 yıllarında negatif değerlerde olmuştur.

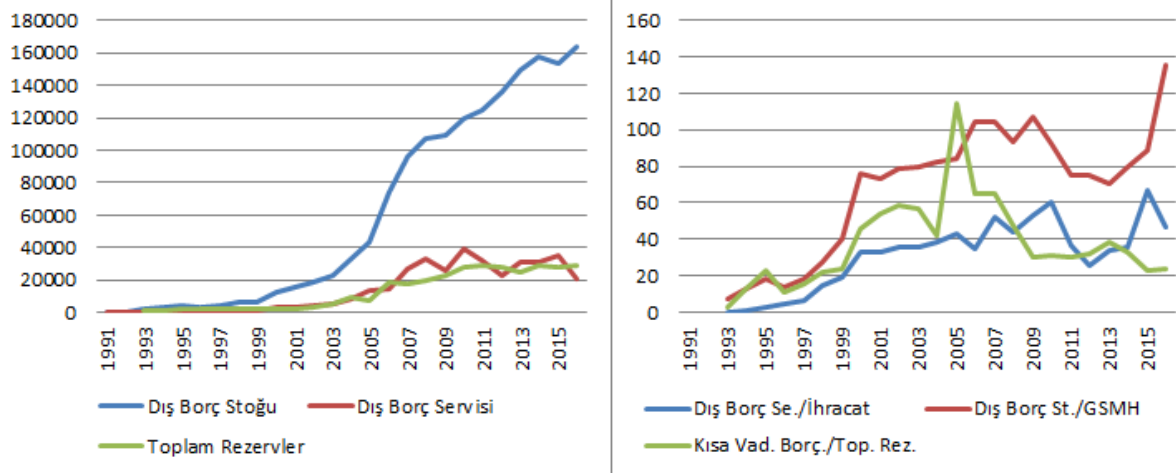
Grafik 2.35: Kazakistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler, Doğrudan Yabancı Yatırım Net Çıkışlar ve Doğrudan Yabancı Yatırım Net Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımlar 2004'e kadar 3 milyar dolardan az gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda dalgalı bir trend izlese de artış göstermiş ve 2016 yılında 17,6 milyar dolar ile incelenen dönemde ülkeye gelen en yüksek doğrudan yabancı yatırım değerine ulaşmıştır.

Grafik 2.36: Kazakistan'ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezervler, Dış Borç Servisi/İhracat, Dış Borç Stoku/GSMH ve Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Rezerv Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan 1991'de bağımsızlığını kazandığında dış borç stoku sıfırdı. 1992 yılında 35 milyon dolarlık dış borç yapmış ve sonrasında bu borç sürekli olarak artmıştır. 2015 yılı hariç olmak üzere, incelenen dönem boyunca dış borç stoku artış trendi izlemiş ve 2016 yılında 163,8 milyar dolar olmuştur. Dış borç stoku/GSMH oranı 1993 yılında % 7,4 iken 2000 yılında % 75,7 olmuştur. 2000'li yıllarda ülkenin borç yükü iyice artmış, hatta 2006, 2007, 2009 ve 2016 yıllarında % 100'ün de üzerine çıkmış ve GSMH'den daha fazla dış borç yapılmıştır. 2000 yılı itibariyle bu oranın % 60'dan daha büyük olması, Maastricht kriterini aştığı için borcun sürdürülemez duruma geldiğini gösterir. Dış borcun bir yılda faizi ile birlikte ödenen kısmını görebilmek için ülkenin dış borç servisine bakıldığında, 1991 yılında sıfır olduğu görülmektedir. 1992'de 22 bin dolar dış borç servisi olan Kazakistan'da bu miktar artarak 2008 yılında 33 milyar dolara ulaşmıştır. 2008 sonrasında ise incelenen dönem sonuna kadar dalgalı bir trend izlemiş ve 2016'da 20 milyar dolar

olmuştur. Dış borç servisi artış gösterirken, karşılanabilirliği de giderek zorlaşmıştır. Dış borç servisi/ihracat oranının 1993 yılında % 0,1 gibi küçük bir oranda olması, dış borç servisinin kolaylıkla karşılanabildiğini göstermektedir. 1993 sonrasında bu oran genel olarak artış trendi izlemiş olup 2010'da % 60,3'e ulaşmıştır. Dış borcun karşılanabilirliği neredeyse mümkün olmayacak oranlara yükselmekte iken 2011'de azalmıştır. Ancak 2014 itibariyle hem dış borcun artması hem de ülkenin ihracat gelirinin azalması sebebi ile dış borcun karşılanabilirliği tekrar riskli duruma düşmüştür. Ülkelerin dış borca karşılık ve olası dış şoklara tedbir amacıyla bulundurdıkları rezerv miktarı Kazakistan'da 1993 yılında 711 milyon dolar iken sonraki yıllarda artış trendi, 2010 sonrasında ise dalgalı bir trend izlemiştir. 2016 yılında ise 29 milyar dolar olmuştur. Toplam rezervlerin içinde kısa vadeli borçların oranı 1993 yılında % 3 gibi küçük bir orana sahipken, genel olarak artış eğilimi göstermiş ve 2005 yılında % 114,6'ye ulaşmıştır. Bu oranın % 100'ü geçmesi borcun sürdürülemez duruma geldiğini işaret etmektedir. 2005 yılında bu kadar yüksek orana çıkmasında, o yıldaki toplam rezerv miktarının azalması etkili olmuştur. 2005 sonrasında kısa vadeli borçlar/toplam rezerv oranı, incelenen dönem sonuna kadar dalgalı bir trende sahip olmuş ve 2016 yılında % 23,6 olarak gerçekleşmiştir.

II.1.5. Kırgızistan

Orta Asya'nın kuzeydoğusunda yer alan Kırgızistan, çalışmada incelenen ülkelerden Kazakistan ve Özbekistan ile komşu ülkedir. Cumhuriyet ile yönetilen bu ülke, 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanmıştır. Böylelikle SSCB'ye bağlı merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçmiştir. Sovyet Birliğinin kaynaklarından da mahrum kalmış, özel tüketimde düşüş meydana gelmiş ve kamu harcamaları artmıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018c). 1993'te ulusal para tedavüle girmiş ve fiyatlar serbest bırakılmış, serbest ticaret politikası kabul edilmiş, özelleştirme

yapılmış, ticaret mevzuatı ile tarım sektöründe reform yapılmıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018c). Kırgızistan, bağımsızlığını kazanan diğer ülkeler gibi büyük doğal kaynaklara ve büyük enerji kaynaklarına sahip olmadığından, Kazakistan ve Özbekistan'dan daha fazla dış açık ekonomi politikası benimsemek durumunda kalmıştır (Pehlivanoğlu ve Güneş, 2008: 788). Kırgızistan, piyasa ekonomisine geçen Orta Asya ülkeleri arasında en liberal ekonomik reformları uygulayan ülke olup, Bağımsız Devletler Topluluğu¹⁸ ülkeleri arasında Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olan ilk ülkedir (Hasgür, 2004: 43). 1996'da Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Çin Halk Cumhuriyeti ile birlikte Şanghay Beşlisi Kurulmuş, sonraki yıllarda Özbekistan'ın da katılımıyla Şangay İşbirliği Örgütü olarak adı değiştirilmiştir. 2015 yılında da Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye olmuştur.

Ülkenin dış ticaretteki durumuna bakıldığında, en çok ihraç ettiği ürünler arasında; mücevherci eşyası ve aksamı, tekstil ürünleri, dokunmuş halılar, kişisel temizlik ürünleri, kakao içermeyen şeker mamulleri, elektrikli su ısıtıcıları, elektrotermik cihazlar, ortam ısıtıcıları, saç ve el kurutucuları ve ütüler bulunmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018c). Altın ihracatı 1997 yılından itibaren artmış ve bu sayede yeni pazarlara ulaşılmış, ancak altın ihracatında yoğunlaşmış olması ihracatta ürün çeşitliliğinin gelişimine engel olmuştur (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018d). Ülkenin en çok ithal ettiği ürünler ise; kuru baklagiller, pamuk, bakır hurdaları, konserve sebzeler, alüminyum hurdaları, altın, taze ve kurutulmuş meyveler, işlenmemiş kurşun ve alüminyumdur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018c).

¹⁸ SSCB'nin dağılmasından sonra 1991 yılında 11 cumhuriyetin bir araya gelmesi ile Bağımsız Devletler Topluluğu kurulmuştur.

Tablo 2.21: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
GSYH	2571	2317	2028	1681	1661	1828	1768	1646	1249
GSYH, SGP	9390	8270	7158	5842	5640	6150	6876	7098	7470
KBGSYH*	576	513	449	372	449	395	376	345	258
KBGSYH* SGP	2104	1832	1585	1294	1237	1329	1464	1488	1543
KBGSMH*		520	450	370	360	390	390	360	300
Brüt Tasarruf			143	86	134	33	246	-131	34
GSSS Yatırımı	449	338	271	209	343	414	223	217	200
Cari İş. Den.			-88	-84	-235	-425	-139	-364	-184
Mal Ve Hiz. İh.	908	824	680	568	489	562	677	601	527
Mal Ve Hiz. İt.	942	1103	835	674	704	1034	817	955	712
İhracat-İthalat	-34	-279	-155	-106	-215	-472	-140	-354	-185
DYY, Net Giriş			10	38	96	47	84	109	44
DYY, Net Çıkış								23	6
DYY, Net			-10	-38	-96	-47	-84	-87	-38
Dış Borç Stoğu	0	6	292	447	609	1137	1341	1505	1852
Dış Borç Servisi	0	0	1,412	16	60	74	78	115	114
Toplam Rezerv			48	26	134	140	194	188	254

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-1999) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

Kırgızistan 1991’de liberal ekonomiye geçmiş ancak uyum sağlayamaması nedeni ile makroekonomik göstergelerinde bozulmalar meydana gelmiştir. 1991-1999 dönemi boyunca ülkenin GSYH’si sürekli olarak azalmıştır ve 1999’da elde edilen GSYH, 1991’dekinin yaklaşık yarısına düşmüştür. Düşen ülke geliri, bu dönemde brüt tasarruflarda istikrarsızlığa yol açmıştır. Ekonomideki bu olumsuzluklarla birlikte, 1991-1999 döneminde ülkenin dış borç stoku giderek artmıştır. Dış borç stokundaki artışın sebebi, ülkenin artan döviz ihtiyacıdır. Kırgızistan’ın tüketim talebi iç üretimle karşılanamadığından ithalata dayalı aşırı tüketim yapılması, ülkenin döviz ihtiyacını artırmış ve dolayısıyla dış borçların artmasına sebep olmuştur (Ganiyev, 2008: 35).

Tablo 2.22: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYH	1370	1525	1606	1919	2212	2460	2834	3803	5140
GSYH, SGP	8055	8676	8808	9615	10574	10895	11578	12902	14260
KBGSYH*	280	308	322	381	433	477	543	722	966
KBGSYH* SGP	1644	1755	1765	1907	2071	2110	2219	2449	2681
KBGSMH*	280	280	290	340	400	450	500	610	760
Brüt Tasarruf	201	262	271	193	341	362	310	792	752
GSSS Yatırımı	250	260	265	265	326	399	664	951	1397
Cari İş. Den.	-76	-19	-29	-42	29	-37	-286	-228	-713
Mal Ve Hiz. İh.	573	560	636	742	941	942	1182	2012	2752
Mal Ve Hiz. İt.	652	565	696	868	1134	1397	2240	3200	4757
İhracat-İthalat	-79	-5	-60	-126	-193	-455	-1058	-1188	-2005
DYY, Net Giriş	-2	5	5	46	175	43	182	208	377
DYY, Net Çıkış	4	6			44	0	0	-1,022	-0,127
DYY, Net	7	1	-5	-46	-132	-43	-182	-209	-377
Dış Borç Stoku	1938	1824	1958	2148	2561	2257	2596	2879	3628
Dış Borç Servisi	178	179	132	165	170	143	101	194	336
Toplam Rezerv	262	287	317	399	565	612	817	1177	1225

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2000-2008) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

1999 yılında Kırgızistan'ın GSYH'si, incelenen dönem içindeki en düşük miktara sahipken, 2000 yılında artmaya başlamış ve 2000-2008 yılları boyunca artış göstermeye devam etmiştir. Artan GSYH, brüt tasarrufların da artmasını sağlamıştır. Ancak tasarruflardaki artış, gelirdeki artış kadar istikrarlı olmamış, bazı yıllarda azalmıştır. Bu dönemde ülkenin dış borç stoku dalgalanma gösterse de, 2008 yılındaki dış borç miktarı neredeyse 1999 yılındaki dış borcunun iki katı kadar olmuştur.

Tablo 2.23: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSYH	4690	4794	6198	6605	7335	7468	6678	6551
GSYH, SGP	14783	14893	16106	16388	18471	19558	20534	21601
KBGSYH*	871	880	1124	1178	1282	1280	1103	1077
KBGSYH* SGP	2746	2734	2921	2923	3229	3352	3447	3551
KBGSMH*	860	850	880	1040	1190	1250	1180	1100
Brüt Tasarruf	1180	956	1079	842	669	862	975	1521
GSSS Yatırımı	1341	1348	1487	2096	2194	2453	2202	2128
Cari İş. Den.	-202	-448	-477	-1025	-1009	-1301	-1052	-663
Mal Ve Hiz. İh.	2565	2472	3380	2933	3099	2797	2350	2412
Mal Ve Hiz. İt.	3690	3916	5060	6293	6732	6548	5060	4710
İhracat-İthalat	-1125	-1444	-1680	-3360	-3633	-3751	-2421	-2298
DYY, Net Giriş	189	402	701	324	640	353	1139	466
DYY, Net Çıkış	-0,267	-17	3	15	7	118	130	36
DYY, Net	-190	-420	-697	-309	-633	-235	-1009	-430
Dış Borç Stoğu	4119	4114	5486	6026	6804	7264	7511	7876
Dış Borç Servisi	269	557	410	347	388	403	413	446
Toplam Rezerv	1584	1720	1831	2067	2238	1957	1778	1968

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2009-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

2000-2008 dönemi boyunca artış trendi izleyen GSYH, 2009 yılında azalmıştır. Bu azalmanın sebebi, 2008 yılında dünyada meydana gelen küresel krizin, Kırgızistan ekonomisini dış ticaret yoluyla olumsuz etkilemesidir. Ülke ekonomisi, küresel krizden olumsuz etkilense de, bu durum ulusal bir krize yol açmadığı için GSYH 2010 itibariyle tekrar artmaya devam etmiştir. Bu artış 2014'te son bulmuş, 2015 ve 2016 yıllarında azalmıştır. GSYH'nin son iki yılda azalmasına rağmen brüt tasarruflar artmıştır. Ülkenin dış borç stoku ise, bu dönemde de genel olarak artış eğilimi izlemeye devam etmiştir. 2016 yılındaki dış borç stoku, 2000 yılındaki dış borcun iki katına yaklaşmıştır.

Tablo 2.24: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Büyüme	-7,9	-13,9	-15,5	-20,1	-5,4	7,1	9,9	2,1	3,7	5,4	5,3	0	7
Dünya Büyüme Ort.	1,4	1,8	1,6	3	3	3,4	3,7	2,5	3,3	4,4	1,9	2,1	2,9
KBGSYH Değişimi	-9,3	-14,9	-15,5	-20,1	-6,4	5,5	8,3	0,6	2,1	4,2	4,3	-0,9	5,9
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	-0,2	0,2	0,1	1,5	1,5	1,9	2,2	1,1	1,9	3	0,6	0,9	1,6
İşsizlik Oranı	8,4	8,4	8,5	8,5	8,6	8,6	8,3	9,7	7,8	7,5	7,8	12,6	9,9
Dünya İşsizlik Oranı	6,1	6	6	6,2	6,1	6,2	6,3	6,5	6,6	6,4	6,3	6,5	6,5
Brüt Tasarruf/GSYH			7	5	8	2	14	-8	3	15	17	17	10
GSSS Yatırımı/GSYH	17	15	13	12	21	23	13	13	16	18	17	16	14
GSYH Deflatörü	134,7	830,2	754,4	180,9	42	35,3	19,3	9,1	37,6	27,2	7,3	2	4
TÜFE	-	-	-	-	-	31,9	23,4	10,5	37	18,7	6,9	2,1	3
Reel faiz oranı	-	-	-	-	-	21,9	25,2	59	16,9	19,4	27,9	22,3	14,6
Cari İşlem.Den./GSYH	-	-	-4,3	-5	-14,1	-23,2	-23,2	-22,1	-14,7	-5,6	-1,2	-1,8	-2,2
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	-	-	23,9	-19	-17,4	6,7	21,1	-8,7	-10,4	10,5	-3,2	8,1	5,3
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	-	-	6,9	-22,2	-18,4	6,9	-20,2	1,5	-4,9	0,4	-13,8	13,1	16
İhracat/İthalat	0,964	0,747	0,814	0,843	0,694	0,544	0,829	0,629	0,74	0,879	0,991	0,914	0,855
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	-	-	0,2	2,8	12,3	13,2	11,5	19,1	21,6	31,1	32	20,8	22,2
Dış Borç Stoku/GSMH	-	0,2	14,4	26,9	37,5	63,6	78,7	96,1	157,6	150,5	124,4	126,5	115,7
Kısa V. Borç/Top. Rez.	-	-	0,3	49	9,7	6,2	17	15	23,9	49,3	16,7	3,2	9,4

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-2003) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan 1991'de, Sovyetler Birliğine bağlı merkezi planlı ekonomiden liberal ve serbest piyasa ekonomisine geçmiştir. Bu değişim ülkenin bazı makroekonomik göstergelerinde bozulmalara yol açmıştır. 1996 yılına kadar ülke ekonomisi küçülmüş, 1996 itibariyle büyüme oranları pozitif değerler almaya başlamıştır. 2002 yılında Kumtor altın madeninde yaşanan kaza sebebiyle üretimin durması ülke ekonomisini sarsmış (Pehlivanoğlu ve Güneş, 2008: 792) ve 2002 yılında büyüme oranı azalarak 0 olmuştur. bir sonraki yıl tekrar artan büyüme oranı 1996-2003 dönemi boyunca dalgalı bir trend izlemiştir. Kırgızistan'ın büyüme oranları iyileşme gösterse de 1999-2003 dönemi boyunca dış borçlanma miktarı ülkenin GSMH'sini aşmıştır.

Tablo 2.25: Kırgızistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

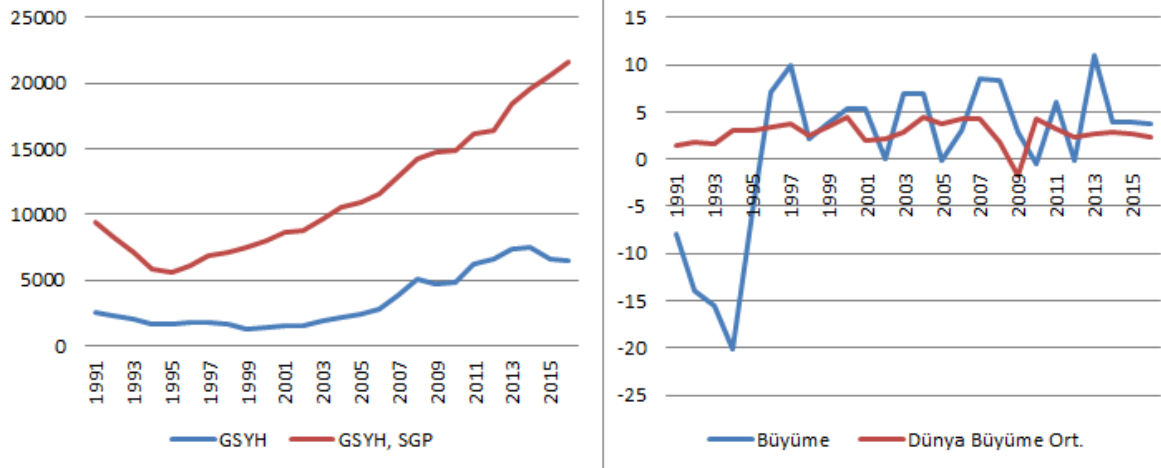
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Büyüme	7	-0,2	3,1	8,5	8,4	2,9	-0,5	6	-0,1	10,9	4	3,9	3,8
Dünya Büyüme Ort.	4,5	3,8	4,3	4,3	1,8	-1,7	4,3	3,2	2,4	2,6	2,8	2,7	2,4
KBGSYH Değişimi	5,7	-1,3	2	7,5	7,4	1,7	-1,7	4,7	-1,7	8,7	2	1,8	1,7
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	3,2	2,6	3	3	0,6	-2,9	3,1	1,9	1,2	1,4	1,6	1,5	1,2
İşsizlik Oranı	8,5	8,1	8,3	8,2	8,2	8,4	8,6	8,5	8,4	8,3	8,1	7,6	7,7
Dünya İşsizlik Oranı	6,4	6,2	6	5,5	5,7	6,2	6,1	6	6	6	5,8	5,7	5,7
Brüt Tasarruf/GSYH	15	15	11	21	15	25	20	17	13	9	12	15	23
GSSS Yatırımı/GSYH	15	16	23	25	27	29	28	24	32	30	33	33	32
GSYH Deflatörü	5,1	7,1	9,4	14,9	22,2	4	10	22,5	8,7	3,2	8,4	3,4	2,5
TÜFE	4,1	4,4	5,6	10,2	24,5	6,9	8	16,5	2,7	6,6	7,5	6,5	0,4
Reel faiz oranı	23	18,2	12,6	9,5	2,8	21,5	11,9	2,3	14	18	12,9	20,1	19,3
Cari İşlem Den./GSYH	1,3	-1,5	-10,1	-6	-13,9	-4,3	-9,6	-7,7	-15,5	13,8	-17,4	-15,8	-10,1
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	12,8	-11	8,9	25,8	9,1	-1,1	-11,7	15,7	-19,2	12,3	-6,2	-5,6	2,2
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	16,3	6,5	45	11	13,6	-19,4	-6,9	14,9	12,4	4,1	1,6	-13,2	-4
İhracat/İthalat	0,83	0,674	0,528	0,629	0,579	0,695	0,631	0,668	0,466	0,46	0,427	0,507	0,512
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	18,1	15,2	8,5	9,4	12,2	10,5	22,5	12,1	11,8	12,5	14,4	16,6	18,5
Dış Borç Stoku/GSMH	121,4	95,1	93,2	76,8	73,5	91,4	91,7	99	93,6	98,4	101,4	117	125,3
Kısa V. Borç/Top. Rez.	58	21,6	25,3	27,1	31,9	26,7	11,3	10,3	10,3	13,7	16	19,4	17,9

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2004-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Büyüme oranları 1996 itibariyle pozitif değerlerde dalgalanma gösterirken 2005 yılında negatif olmuştur. Kırgızistan ekonomisinde 2005 yılındaki bu küçülmenin sebebi, o yılda meydana gelen Lale Devriminin ekonomiyi olumsuz etkilenmesinden kaynaklanıyor olabilir. 2005 yılında Cumhurbaşkanı Askar Akayev, yolsuzluk yaptığı gerekçesi ile halk tarafından devrilmiş, yerine Kurmanbek Bakiyev gelmiştir. Ölümle yaşanan ve kanlı biten bu olaya ise Lale Devrimi denmiştir. Olayların ardından ülke ekonomisi bu olumsuz etkiden sıyrılmaya başlamış ve büyüme oranları artış 2006 yılında artmaya başlamıştır. Kırgızistan ekonomisindeki bu büyüme oranları, 2008 küresel krizin etkisiyle azalmaya başlamıştır. Küresel krizin olumsuz etkileri kendisini 2009 yılında daha çok hissettirirken, 2010'da Devlet Başkanı Bakiyev'in indirilmesi ülke ekonomisine olumsuz yansarak büyüme oranlarının daha da küçülmesinde etkili olmuştur. Bakiyev, görevde bulunduğu beş yıl boyunca halkın yaşadığı ekonomik sıkıntılara çare olamamış, artan işsizliği engelleyememiş, baskıcı ve kayırmacı idare anlayışı ile yönetimde yolsuzluklar yapmıştır

(DEİK, 2012: 4). Bu sebepler ülkede protestolara yol açmış ve Bakiyev koltuğunu terk etmek zorunda kalmıştır. Meydana gelen bu durum ise Gül Devrimi olarak anılmaktadır.

Grafik 2.37: Kırgızistan'ın GSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri

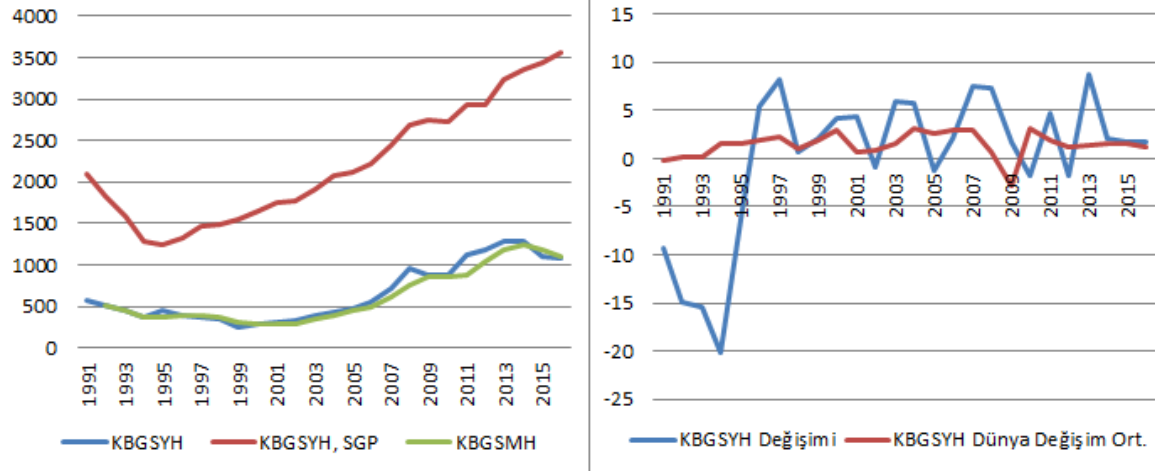

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991'de merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçen Kırgızistan ekonomisi, uyum sağlamada güçlükler çekmiştir. Bu uyum sürecinde ülkenin GSYH'si 1991-1999 döneminde genel olarak azalan bir eğilim izlemiştir. 1999'da 1,2 milyar dolar olan GSYH, altın ihracatındaki artışın da etkisi ile artış trendi izlemiş ve 2014 yılına kadar bu artış devam etmiştir. Ancak 2008 yılında yaşanan küresel kriz, dış ticaret yoluyla Kırgızistan ekonomisini de olumsuz etkilemiş ve 2009 yılında GSYH'nin azalmasına sebep olarak artış trendinin geçici olarak sekteye uğramasına neden olmuştur.

Kırgızistan'ın büyüme oranları, serbest piyasaya geçişte yaşadığı uyum zorlukları sebebiyle 1991-1994 yıllarında giderek küçülmüştür. 1994 sonrasında büyüme oranları artış eğilimi izlemiş ancak 1998'de tekrar azalmıştır. 1998'de ekonomide sıkıntılar yaşanması ve büyümenin düşmesiyle birlikte IMF ile stand-by anlaşması yapılmıştır (Egeli ve Emsen, 2002: 112). 1994'ten sonra incelenen dönem sonuna kadar ise yaklaşık olarak % 0 ile % 10 arasında dalgalı bir trend izlemiştir.

Grafik 2.38: Kırgızistan'ın KBGSYH, SGP İle Hesaplanan KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

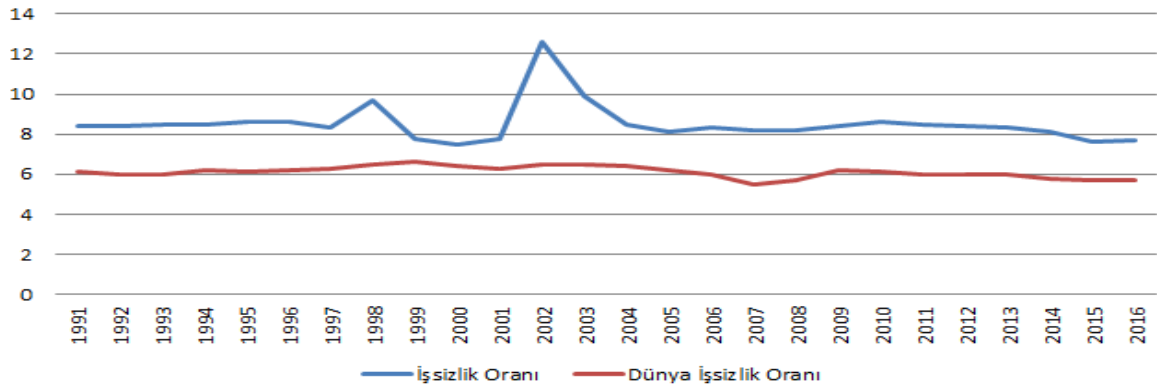
KBGSYH, ülkenin bağımsızlığını kazandığı ilk yıl olan 1991’de 576 dolar gibi düşük bir rakama sahipti. Ülke ekonomisinin serbest piyasa ekonomisine hemen uyum sağlayamaması sebebiyle KBGSYH daha da azalarak 1999’da 258 dolara olmuştur. 2000 itibariyle artış eğilimi göstermiş ve 2008’de 966 dolara ulaşmıştır. Ancak 2008 küresel krizinden dış ticaret yoluyla olumsuz etkilenmesi, 2009 yılında KBGSYH’nin azalarak 871 dolar olmasına yol açmıştır. Bu olumsuz etki sadece bir yıl sürmüş ve 2010 itibari ile tekrar artış eğilimine devam etmiştir. Bu artışla birlikte 2013 yılında bin doları aşan KBGSYH, ülkenin GSYH’sinin de azalmasının etkisiyle incelenen dönem sonuna kadar azalan bir trend izlemiştir. Satın alma gücü paritesine göre hesaplanan KBGSYH, incelenen dönem başında cari fiyatlarla hesaplanan KBGSYH gibi azalma eğilimi izlemiş ve 1991’de 2104 dolar iken 1995’te 1237 dolara düşmüştür. 1995 sonrasında incelenen dönem sonuna kadar genel olarak artış trendi izlemiş ve 2016 yılında 3551 dolara ulaşmıştır.

KBGSMH, 1992 yılında 520 dolar iken 2016 yılında 1180 dolara ulaşmıştır. Dünya Bankasının KBGSMH’yi baz alarak yaptığı sınıflandırmaya göre, 1992-2011 dönemi boyunca Kırgızistan düşük gelirli ülke sınıfına dahil olmaktadır. Ülkenin KBGSMH’si

2012 yılında 1025'i düşük miktarda aşmış olsa da, düşük orta gelirli ülke grubuna yükselmiş ve incelenen dönem sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir.

Kırgızistan'ın KBGSMH değişim oranı 1995'e kadar azalan bir eğilim izlemiştir. Sonrasında serbest piyasa ekonomisine uyum sağlamaya başlamış ve bu oran artış eğiliminde olmuştur. 1996'da artarak % 5,5 olan KBGSYH değişim oranı, incelenen dönem sonuna kadar dalgalı bir trend izleyerek devam etmiş, incelenen dönem boyunca belli bir oran düzeyinde istikrar sağlayamamıştır. Kırgızistan'ın KBGSYH değişim oranı 1996 itibariyle incelendiğinde, dünya KBGSYH değişim oranından genel olarak daha büyük oranlarda gerçekleştiği görülmektedir.

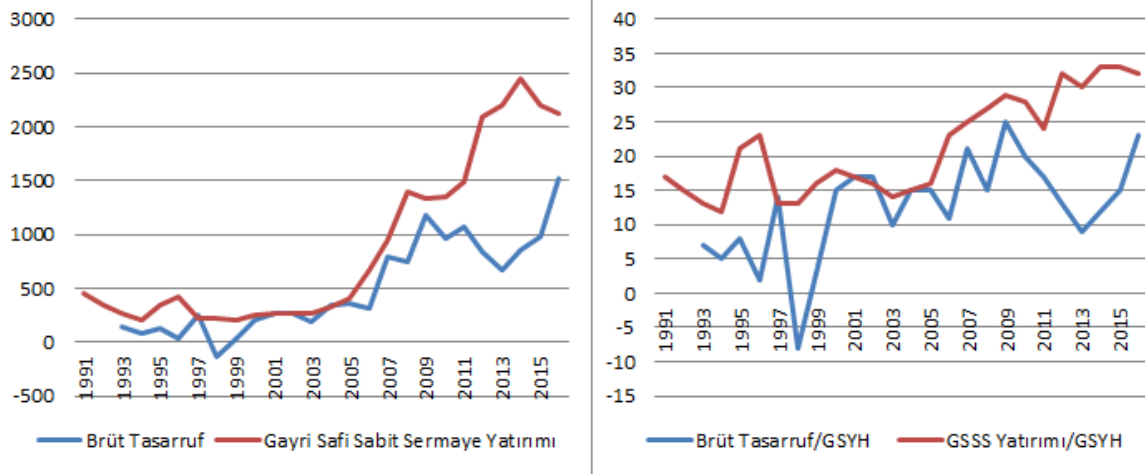
Grafik 2.39: Kırgızistan'ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan'da işsizlik oranları 1991-2016 döneminde genel olarak % 7 ile % 9 arasında gerçekleşmiştir. 1998 ve 2002 yıllarında büyüme oranının çok fazla küçülmesi, işsizlik oranlarının bu yıllarda aniden artmasına neden olmuştur. Kırgızistan'ın işsizlik oranları, incelenen dönem boyunca dünya işsizlik ortalamasından daha büyük oranlarda gerçekleşmiştir. 1991-2016 dönemi genelinde büyüme oranlarında meydana gelen artışlar, işsizlik oranlarında beklenen azalmayı sağlamadığı gibi, bazı yıllarda büyüme oranları artarken işsizlik oranlarında da artışın görüldüğü tezat bir durumla karşılaşmıştır. Buna göre, Kırgızistan'da Okun yasasında belirtilen büyüme ve işsizlik ilişkisi bulunmadığından, ülkede Okun yasası geçerli değildir.

Grafik 2.40: Kırgızistan'ın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri

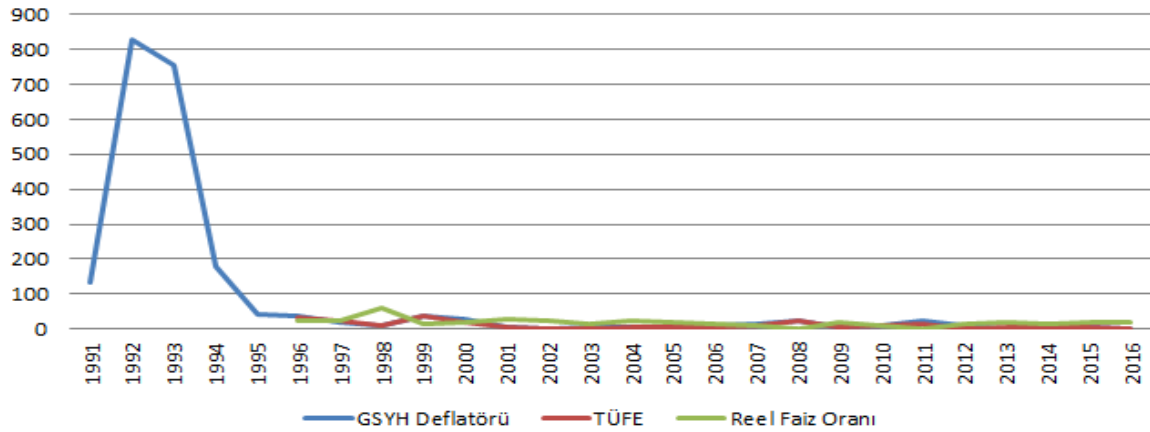
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan'ın GSYH'nin artması, uzun dönemde brüt tasarrufların artmasında etkili olsa da aralarında sıkı bir bağ bulunmamaktadır. 1993 yılında 143 milyon dolar olan brüt tasarruflar, 2009 yılında 1 milyar doları aşmış, 2016'da ise 1,5 milyar dolar olmuştur. İncelenen dönem başından itibaren dalgalı bir trend izleyen brüt tasarruflar, 2011 yılına kadar gayri safi sabit sermaye yatırımları ile birbirine yakın rakamlarda gerçekleşmiştir. 2011'den sonra ise gayri safi sabit sermaye yatırımları brüt tasarruflardan daha çok gerçekleşmiştir. Ancak 2014 yılında 2,5 milyar dolar olan gayri safi sabit sermaye yatırımları, azalarak 2016 yılında 2,1 milyar dolar olmuştur. İncelenen dönem genelinde gayri safi sabit yatırımlar, brüt tasarruflardan fazla gerçekleşmiş ve tasarruf açığı ortaya çıkmıştır. Ülke bu açığı dış borçlanma yolu ile kapatmış olabilir. Çünkü bağımsızlığını kazandığında dış borcu olmayan Kırgızistan'ın dış borcu giderek artmış ve 2016 yılında 8 milyar dolara yaklaşmıştır.

Brüt tasarrufların GSYH içindeki payı 1993 yılında % 7 gibi küçük bir oranda iken dönem sonuna kadar dalgalı bir trend izleyerek 2016'da % 23 olmuştur. 1998 yılı hariç olmak üzere, 1993-2016 dönemi boyunca brüt tasarruf/GSYH oranı % 2 ile % 25 arasında dalgalı bir trend izlemiştir. Gelişmiş ülkelerde 1991-2014 döneminde GSYH içinde

tasarrufların payı % 19 ile % 23 arasında dalgalı bir trend izlerken, gelişmekte olan ülkelerde % 23 ile % 32 arasındaki oranlarda gerçekleşmektedir (TCMB, 2015: 12-14). Kırgızistan'da bu göstergenin bulunduğu aralık ise, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde görülen aralığa tam olarak uymamaktadır. GSSS yatırımı/GSYH oranına baktığımızda ise 1991 yılında % 17 iken 2016'da % 32 olduğu ve dönem içinde % 12 ile % 33 arasında dalgalı bir trend izlediği görülmektedir. Rostow'a göre, milli gelirin içinde yatırımların payı düzenli olarak % 10 ile % 20 arasında ise, o ülke olgunlaşma safhasındadır. Rostow'un bu kriterine göre Kırgızistan 2005 yılına kadar olgunlaşma safhasındaki ülke özelliği taşımaktadır. 2005 sonrasında ise % 20'yi geçmiş ve % 30'lara ulaşmıştır. Gelişmiş ülkelerde 1991-2014 döneminde GSYH içinde yatırımların payı yaklaşık olarak % 20 ile % 34 arasındaki oranlarda gerçekleşirken (TCMB, 2015: 14), Kırgızistan'da bu aralık 2005 sonrasında görülmektedir. Yani Kırgızistan bu gösterge açısından 2005 sonrasında gelişmekte olan ülke özelliği taşımaktadır.

Grafik 2.41: Kırgızistan'ın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergeleri

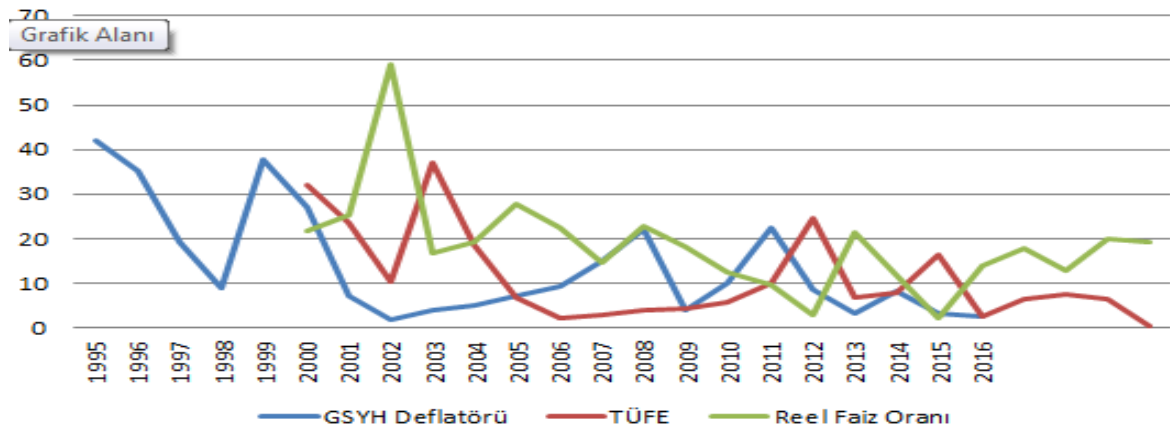

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda, para (ruble) arzının hızlıca artması, yüksek talep baskıları, fiyatların liberalizasyonu, üretimin hızlı bir şekilde azalması ülkenin ekonomik durumunu daha da kötüleştirmiş ve işsizlik gibi problemlerle birlikte hiperenflasyon ile karşı karşıya kalınmış (Ganiyev, 2008: 34). Ekonomide hem üretimde

azalma ve işsizlikte artma olan bir durgunluk görülmekte, hem de fiyatlarda ve enflasyon oranlarında artış görülmektedir. Durgunlukta birlikte enflasyonun olması, ülke ekonomisinde stagflasyon olgusunun yaşandığını göstermektedir. 1991’de % 134 olan GSYH deflatörü ile hesaplanan enflasyon oranı ani bir yükselişle 1992’de % 830 olmuştur. 1993 yılında rublenin yerine, Kırgızistan’ın ulusal parası olan som dolaşıma girmiştir. Aynı zamanda bu yılda Kırgızistan Cumhuriyeti Merkez Bankası kurulmuş ve ülkede para politikası uygulamaya başlamıştır (Ganiyev, 2008: 34). 1993 itibariyle GSYH deflatörü azalma eğilimi izlemiş ve 1998’de % 9,3’e kadar gerilemeyi başarmıştır. Verilerin kolaylıkla incelenebilmesi için grafik 1995 yılı itibariyle tekrar aşağıda verilmiştir.

Grafik 2.41.1: Kırgızistan’ın GSYH Deflatörü, TÜFE ve Reel Faiz Oranı Göstergelerinin 1995 Yılı İtibariyle Görünümü

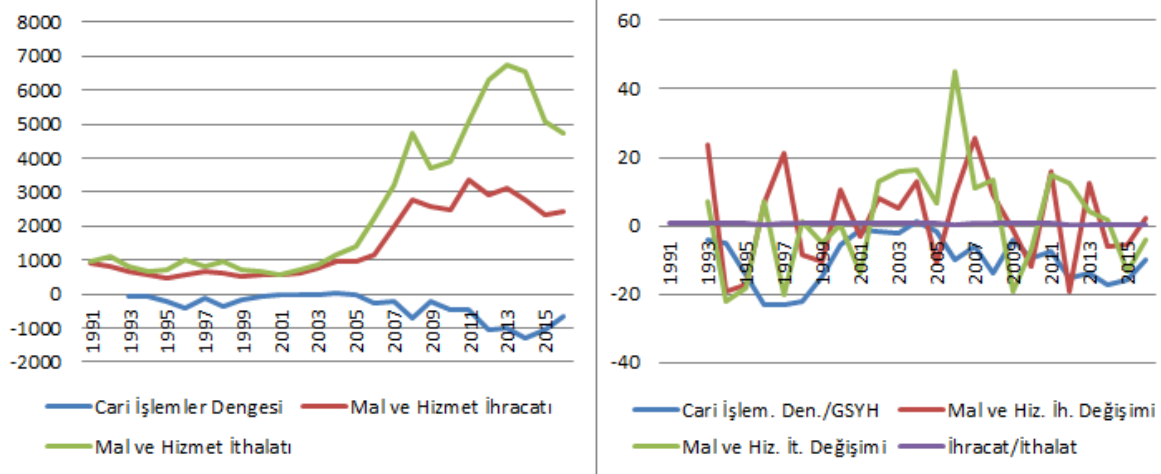

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1998’e kadar azalmayı başaran GSYH deflatörü 1999’da artsa da, sonraki yıllarda tekrar azalan bir eğilim izlemiştir. Ancak bu durum, incelenen dönem sonuna kadar devam etmiş ve GSYH deflatörü dalgalı bir trend izlemiştir. Tüketici fiyat enflasyonu (TÜFE) da GSYH deflatörü gibi incelenen dönemde dalgalı bir trend izlemiştir. Kırgızistan’da enflasyon, döviz kurundaki değişiklikler ve dış fiyat değişimleri sebebiyle ortaya çıkmakta, yani enflasyon ithal edilmektedir(Ganiyev, 2008: 41).

Reel faiz oranı 1996 yılında % 21 iken 1998’de aniden % 59’e yükselmiştir. Sonraki yıllarda azalsa da günümüze kadar dalgalı bir trend izlemiş ve 2016 yılında % 19,3 olarak gerçekleşmiştir. 2005-2008 yıllarında reel faiz oranlarındaki büyük azalma, paranın faize aktarımını azaltıp yatırıma yönlendirilmesini sağlayarak, bu dönemde GSSS yatırımlarının hızlı artışında etkili olmuştur. Ülke için incelenen dönem geneline bakıldığında faiz ile yatırım arasındaki ilişki, 2005-2008 yıllarındaki kadar sıkı bir ilişkiye sahip değildir. Ayrıca Kırgızistan, ülkeye yabancı sermaye çekebilmek için yüksek faiz politikası uygulamaktadır ve bu politika gözden geçirilmelidir (Sekmen ve Ravanoğlu, 2017: 349).

Grafik 2.42: Kırgızistan’ın Cari İşlemler Dengesi, Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Cari İşlemler Dengesi/GSYH, Mal ve Hizmet İhracat değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan’ın cari işlemler dengesi 1993 yılında 88 milyon dolar açık vermiştir. Sadece 2004 yılında cari fazla veren cari işlemler dengesi, incelenen dönem boyunca cari açık vermiştir. 2014 yılına gelindiğinde cari açık 1,3 milyar dolara ulaşarak incelenen dönemdeki en yüksek cari açık olmuş, sonrasında ise alan bir eğilim izlemiştir. Cari açığın finansmanı dış borçlanma yoluyla yapılıyor olabilir. Çünkü cari açığın arttığı yıllarda genellikle dış borç miktarında da artışlar gözlemlenmektedir. Cari açığın sürdürülebilirliği için cari işlemler dengesi/GSYH göstergesi küçük oranlarda olması ya da finansmanının nasıl yapıldığı önemlidir. Çünkü büyük cari açık oranı ekonomik kırılganlığı arttıran bir

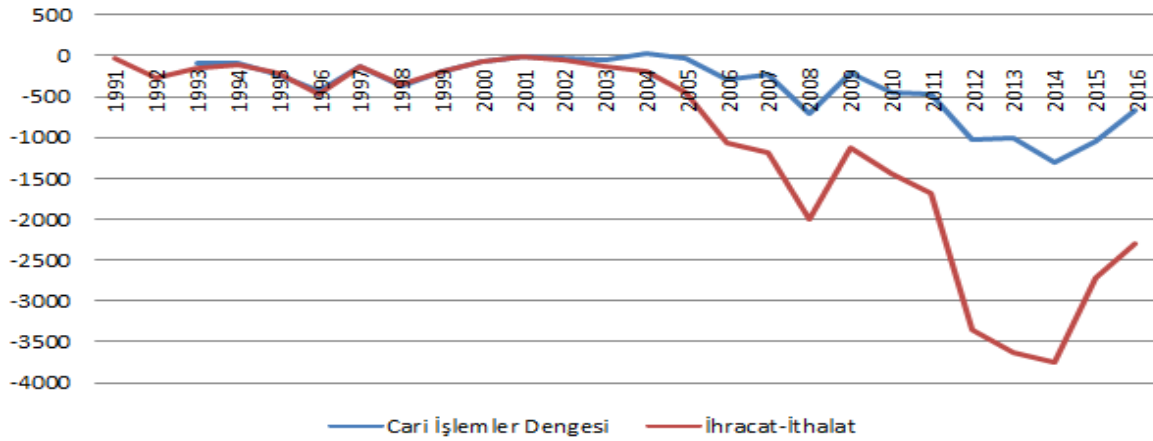
unsurdur. Kırgızistan’da cari işlemler dengesi/GSYH oranı, 2004 yılı hariç olmak üzere incelenen dönem boyunca negatif değerlere sahip olmuş ve dalgalı bir trend izlemiştir. Cari açığın GSYH içindeki payı 1993 yılında % 4,3 iken 2016 yılında % 10,1 olmuştur. 2005 yılından itibaren cari açığın GSYH içindeki payı dalgalı bir trend izlese de artış eğilimi göstermiş, aynı zamanda ülkenin serbest piyasaya geçtiği ve ekonomik sıkıntılar yaşadığı ilk yıllardaki oranlara yaklaşmıştır. 2005 sonrası için cari açığın GSYH içindeki payının yüksek olması ülke ekonomisinde kriz erken uyarı sinyali olabilir.

Ülke, 1991 yılında 908 milyon dolarlık mal ve hizmet ihracatı gerçekleştirirken sonraki yıllarda azalarak 1995’te 489 milyon dolar olmuştur. 1996 ve 1997 yıllarında ihracat artarken sonrasında tekrar azalma eğilimi göstermiştir. 1998’de Kırgızistan’ın ihracatının azalması, dış ticaret yoluyla dolaylı olarak meydana gelmiştir. 1998 Rusya krizi, rublenin değerinin düşmesine, bu da Rusya’nın ithalatının azalmasına yol açmış, Kazakistan da Rusya’dan ithalatını azaltmak için % 200’lere ulaşan gümrük vergisi uygulamış, bu durum ise Kırgızistan’ın ihracatını olumsuz etkilemiştir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018d). 2001 itibariyle mal ve hizmet ihracatı artış trendi izlemiş ve 2008’de 2,8 milyar dolara ulaşmıştır. Ancak küresel krizin olumsuz etkisiyle ülke ihracatı 2009 yılında azalmış ve incelenen dönem sonuna kadar dalgalı bir seyir izlemiştir. 2013’te ise Kırgızistan’ın ihracatının % 33’ü altındır (İnançlı vd., 2015: 115).

Mal ve hizmet ithalatı 1991 yılında 942 milyon dolar ile ihracattan biraz fazla gerçekleşmiştir. 2001 yılına kadar dalgalı bir eğilim izleyen mal ve hizmet ithalatı 2001’den sonra artış trendi izlemiş ve 2013 yılında 3 milyar dolara ulaşmıştır. İncelenen dönem boyunca ithalat ihracattan fazla gerçekleşmiştir. Ülkede tüketim talebinin iç üretimle karşılanamaması ithalata dayalı aşırı tüketim yapılmasına sebep olmuştur (Ganiyev, 2008: 35). İncelenen dönem içinde hiçbir yılda, ithalatın ihracatla karşılanması

tam anlamıyla sağlanamamıştır. İhracat/ithalat oranı 1991’de 0,964 olup, neredeyse ithalatın tamamına yakını ihracatla karşılanmıştır. 1991-2016 dönemi boyunca bu oran dalgalı bir trend izlemiştir. Ancak ihracat/ithalat oranı dalgalı bir trend izlese de özellikle 2001’den sonra bu oranın azalmasına yol açmıştır. 2016 yılında ise ithalatın yaklaşık yarısı ihracatla karşılanabilmiştir.

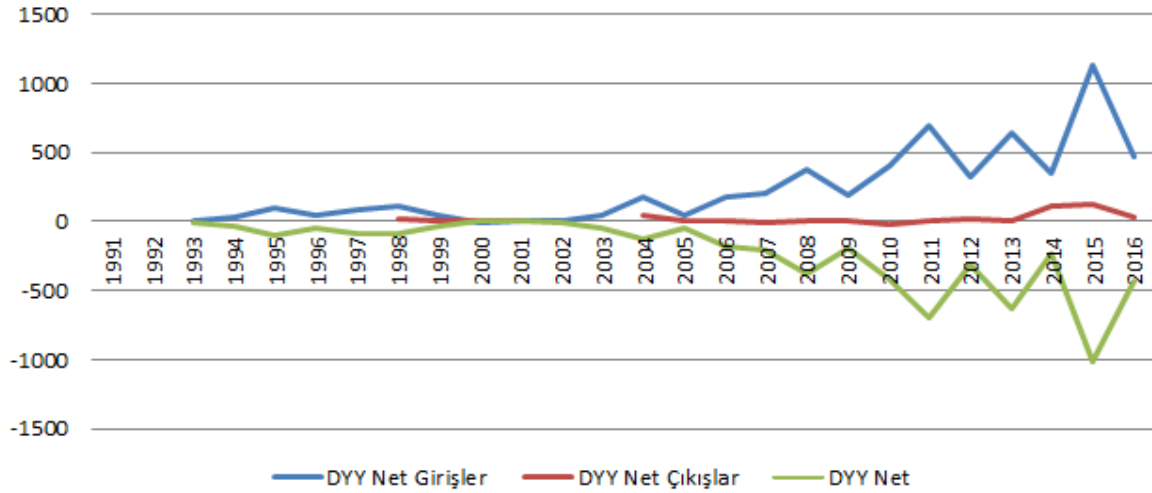
Grafik 2.43: Kırgızistan’ın Cari İşlemler Dengesi ve ihracat-İthalat Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan’da 2003 yılına kadar cari işlemler dengesi ile ihracat-ithalat birbirine yakın negatif değerlerde olmuştur. Bu yıla kadar cari işlemler dengesinde, mal ve hizmet ihracatı ve ithalatı dışındaki diğer kalemler çok etkili olmamış, ihracattan fazla gerçekleşen ithalatı karşılamada eksik kalmıştır. Ancak 2003’ten sonra diğer kalemler daha etkili olmuş, ihracat-ithalat farkının giderek artmasına rağmen cari açık o kadar azla artmamıştır. Tüketim malında aşırı ithalata bağlı olan Kırgızistan, ihracatından fazla ithalat gerçekleştirmiş ve incelenen dönemde bu fark en fazla 2014 yılında yaklaşık 3,8 milyar dolar olmuştur. Sonrasında ise azalma eğilimi göstermiştir.

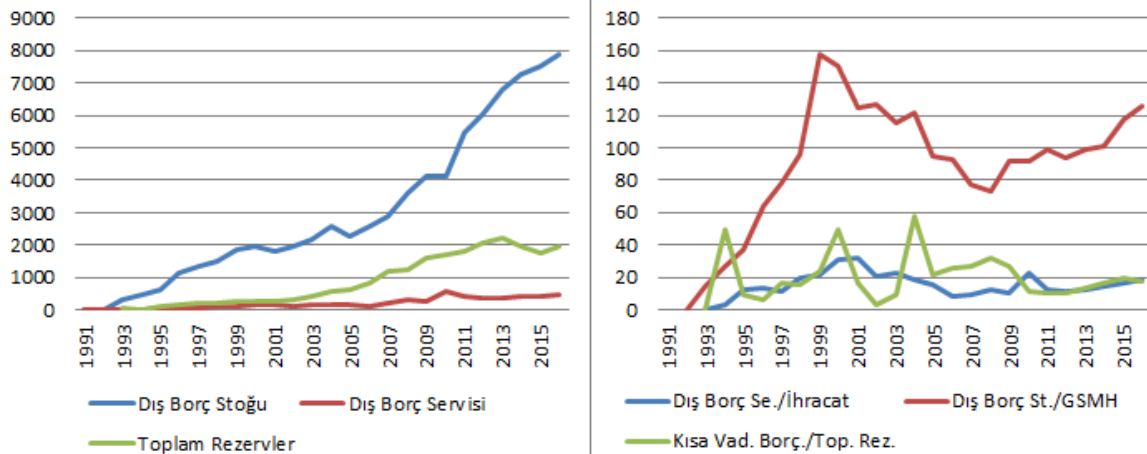
Grafik 2.44: Kırgızistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler, Doğrudan Yabancı Yatırım Net Çıkışlar ve Doğrudan Yabancı Yatırım Net Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımlar 2010 yılına kadar 500 milyondan küçük değerde gerçekleşirken, 2011'den sonra dalgalı bir trend izlese de 2015 yılında 1 milyar dolara ulaşmıştır. İncelenen dönem boyunca dalgalı bir trend izleyen doğrudan yabancı yatırım net girişleri, ülke ekonomisine de istikrarlı bir büyüme sağlayamamış, büyüme oranları da dalgalı bir trend izlemiştir.

Grafik 2.45: Kırgızistan'ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Toplam Rezervler, Dış borç Servisi/İhracat, Dış Borç Stoku/GSMH ve Kısa Vadeli Borç/Toplam Rezerv Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında bağımsızlığını yeni kazanan Kazakistan'ın dış borç stoku sıfır iken incelenen dönem boyunca genel olarak artış trendi izlemiş ve 2016 yılında yaklaşık 7,9

milyar dolara ulaşmıştır. Gittikçe artan dış borç stokunun GSMH içindeki payı çok yüksek oranlarda olup, ülke bazı yıllarda GSMH'den daha fazla dış borç yapmıştır. 1992 yılında dış borç/GSMH oranı % 0,2 iken artış eğilimi izleyerek 2000 yılında % 150,5 olmuş ve ülkenin GSMH'sinden daha fazla dış borç yapılmıştır. 2000 sonrasında bu oran dalgalı bir seyir izlese de 2012'den sonra günümüze kadar artış eğilimi izlemiş ve 2016'da % 125,3 olmuştur. 1993, 1994 ve 1995 yıllarında ülkenin dış borcu Maastricht kriterine göre sürdürülebilir durumdadır. 1996-2016 döneminde % 60'ı aşan dış borç/GSMH oranı Maastricht kriterini aştığı için dış borcun sürdürülemez durumda olduğunu göstermektedir. 2014 yılı itibariyle GSMH'yi aşan dış borç günümüze kadar artış eğilimi izlemeye devam etmekte ve ülkenin dış borç yükü sürdürülemez duruma geldiği halde giderek artmaya devam etmektedir. Kırgızistan'ın dış borcu için bir yılda faizi birlikte ödeyeceği dış borç servisine baktığımızda, 1993 yılında 1,4 milyon dolar olduğu, sonrasında dış borcun artmasıyla birlikte dış borç servisinin de artarak 2016'da 446 milyon dolara ulaştığı görülmektedir. Dış borç servisi/ihracat oranı ise en fazla 2001 yılında %3 1 olmuş, bunun dışında incelenen dönem geneline bakıldığında dış borç servisinin karşılanabilirliği mümkün görülmektedir. Dış borç servisinin ihracat ile karşılanabilirliği mümkün görülse de, aslında ihracat ithalatı bile karşılayamıyor durumdadır. Bu durumda ihracat gelirinin ülke giderleri için yetersiz kaldığı görülmektedir. İncelenen dönemde dış borç stokunun giderek artması, giderleri karşılayabilmek ve cari açığı kapatabilmek için dış borca başvurulduğunu işaret edebilir. Kırgızistan ekonomisi, sürekli açık problemine bağlı olarak ağır borçlu ekonomi durumuna gelmiştir (Emsen vd., 2008: 45).

Ülkelerin dış borçlarına ve olası dış şoklara karşı bulundurduğu rezerv miktarı Kırgızistan'da 1993 yılında 48 milyon dolar iken 2013 yılında 2,2 milyar dolar ile incelenen dönemdeki en yüksek değerine ulaşmıştır. Toplam rezervlerin içinde kısa vadeli

borçların oranı ise incelenen dönem içinde hiç % 58'i aşmamıştır ve Kırgızistan için kısa vadeli borçlar sürdürülebilir gözükmektedir. Özellikle 2010 itibariyle % 20'nin altındaki oranlarda gerçekleşmesi ve % 100'e yaklaşmaması ülke ekonomisinde kısa vadeli borçlar için bir risk olmadığını ifade etmektedir.

II.1.6. Türkmenistan

Türkmenistan, incelemeye konu olan ülkelerde Özbekistan ve Kazakistan'la komşu ülkelerdir. Başkanlık sistemi ile yönetilen Türkmenistan, bağımsız ve tarafsız bir ülkedir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018f). 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomisinde devletçi yapıyı devam ettirmiş ve diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerine kıyasla SSCB'nin dağılmasından en az etkilenen ülke olmuştur (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018e). Türkmenistan'ın kalkınması için temel oluşturan “Abadancılık Programı” ile özellikle dışa bağımlı olunan gıda ihtiyacının bağımsızlığı ve devletin iktisadi bağımsızlığının kazanılması, ekonomideki yapısal değişimin tamamlanması, yeni üretim tesislerinin yapılıp geliştirilmesi, serbest girişimciliğin ve piyasa ilişkilerinin geliştirilmesi ile yabancı sermaye çekilmesi gibi hedefler belirlenmiştir (Erol, 2001-2002: 219).

Ülkede büyük miktarda doğalgaz ve petrol rezervi bulunmakta olup, çölleşmiş topraklara sahip ülkenin vahalarında yoğun sulu tarım gerçekleşmiştir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018e). Bağımsızlıktan sonra ülkenin dış politikasında “Açık Kapılar Politikası” ve “Pozitif Tarafsızlık Politikası” başlatılmıştır (Erol, 2001-2002: 218). Türkmenistan'da ihracat geliri büyük oranda doğalgaza bağlıdır. 2009 yılında Rusya ile iletim konusundaki anlaşmazlık çıkmış, daha sonra iletim hatlarının çeşitlendirilmesi Türkmenistan'ın istikrarlı bir görünüm kazanmasını sağlamıştır (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018g). Türkmenistan'ın Başlıca ticaret ortakları Çin, Rusya, İran ve Türkiye olup, başlıca ihracat kalemleri; doğalgaz, petrol yağları, pamuk, altın, ham petrol, mineral ve tekstil ürünleridir (T.C.

Dışişleri Bakanlığı, 2018d). İthal kalemlerinden başlıcaları ise; işlenmiş metal, beyaz eşya, elektronik ürünleri, gıda, tekstil, sanayi ürünleri, işlenmiş gıda ürünleri, inşaat malzemeleri, ulaştırma araçları ve ilaçlarıdır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018d). Ayrıca 1991'e kadar bedava olarak kullanılan su, elektrik ve doğalgaz gibi hizmetler de 1991'den sonra ücrete tabii tutulmuştur.

Tablo 2.26: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
GSYH	3208	3201	3179	2561	2482	2379	2450	2606	2451
GSYH, SGP	19520	16977	17641	14900	14115	15336	13820	14962	17698
KBGSYH*	847	821	793	622	793	555	563	590	549
KBGSYH* SGP	5151	4353	4398	3620	3355	3577	3173	3390	3963
KBGSMH*	-	-	800	680	610	610	550	560	620
Brüt Tasarruf	-	-	-	-	-	1178	368	-	-
GSSS Yatırımı	-	-	1107	-	-	982	948	1185	972
Cari İş. Den.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh.	1251	2148	2693	2176	2084	1775	1046	851	1376
Mal Ve Hiz. İt.	870	1222	1951	2185	2090	1794	1679	1845	2046
İhracat-İthalat	381	926	742	-9	-6	-19	-633	-994	-670
DYY, Net Giriş	-	-	79	103	233	108	108	62	125
DYY, Net Çıkış	-	-	-	-	-	-	-	-	-
DYY, Net	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dış Borç Stoku	0	0	276	431	402	756	1866	2397	2732
Dış Borç Servisi	0	0	10	100	104	194	266	322	335
Toplam Rezerv	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-1999) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

1992 ve 1993 yıllarında Türkmenistan'da doğalgaz ihracatı dünya fiyatlarıyla yapılmaya başlandığında dış ticarete ve ülke ekonomisinde iyileşmeler görülse de, 1993 ve 1994 yıllarında BDT ülkelerinin ve Ukrayna'nın gaz borçlarını ödeyememesi, ülke ekonomisinde likidite krizine yol açmıştır (Konya Ticaret Odası, 2008a: 8). Türkmenistan'da GSYH, 1991-1999 döneminde dalgalı bir seyir izlemiş ve 1999'da 1991'e göre azalmıştır. Ülke ekonomisinde devletçi yapının devam etmesiyle SSCB'nin dağılmasından fazla etkilenmeyen ülke ekonomisi, bu azalmanın az miktarda olmasını sağlamıştır. 1997 yılında GSYH artmış olsa da brüt tasarruf azalmıştır. Bağımsızlığını kazandığında dış borcu bulunmayan ülkenin 1993 itibarıyla dış borçlanması başlamış ve 1999'da yaklaşık on katına yükselmiştir.

Tablo 2.27: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYH	2905	3535	4462	5977	6838	8104	10278	12664	19272
GSYH, SGP	19090	20374	20740	21845	23568	27498	31451	35859	41937
KBGSYH*	643	775	968	1284	1454	1705	2137	2600	3919
KBGSYH* SGP	4227	4464	4499	4692	5011	5783	6539	7363	8497
KBGSMH*	600	650	750	990	1310	1590	1950	2320	3040
Brüt Tasarruf	-	-	-	-	-	-	-	-	-
GSSS Yatırımı	1009	1121	1230	1519	1576	1857	2004	2356	6109
Cari İş. Den.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh.	2774	2877	3081	3725	4216	5270	7512	9548	12345
Mal Ve Hiz. İt.	2351	2717	2383	3384	3071	3872	3589	4901	7781
İhracat-İthalat	423	160	698	341	1145	1398	3923	4647	4564
DYY, Net Giriş	131	170	276	226	354	418	731	856	1277
DYY, Net Çıkış	-	-	-	-	-	-	-	-	-
DYY, Net	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dış Borç Stoku	2627	2242	2131	1917	1816	1153	991	852	739
Dış Borç Servisi	472	546	559	492	450	310	259	204	171
Toplam Rezerv	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2000-2008) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

GSYH 2000-2008 dönemi boyunca artmış, ülke ekonomisindeki bu gelişme ile birlikte dış borç stoku bu dönem boyunca azalmıştır.

Tablo 2.28: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSYH	20214	22583	29233	35164	39198	43524	35800	36180
GSYH, SGP	44833	49556	58014	65641	73505	82527	88837	95586
KBGSYH*	4060	4479	5725	6798	7480	8194	6948	6389
KBGSYH* SGP	8953	9742	11213	12461	13698	15098	15963	16880
KBGSMH*	3550	4070	4730	5560	6530	7310	7120	6670
Brüt Tasarruf	-	-	-	-	-	-	-	-
GSSS Yatırımı	9420	11716	15181	16598	-	-	-	-
Cari İş. Den.	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh.	15079	17234	21836	25761	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İt.	9145	10044	12726	15611	-	-	-	-
İhracat-İthalat	5934	7190	9110	10150	-	-	-	-
DYY, Net Giriş	4553	3632	3391	3130	3732	4170	4259	4522
DYY, Net Çıkış	-	-	-	-	-	-	-	-
DYY, Net	-	-	-	-	-	-	-	-
Top. Dış Borç Stoku	671	529	454	504	507	411	403	509
Dış Borç Servisi	165	155	131	50	48	54	54	40
Toplam Rezerv	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2009-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. * KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

2000 itibariyle artan GSYH, 2009-2016 döneminde de artmaya devam etmiş ve 2014 yılında bağımsızlığından sonraki en yüksek değerine ulaşmıştır. Ancak 2015 yılında GSYH’de azalma meydana gelmiştir. 2014’te Ukrayna ile Rusya arasında yaşanan sorunlar sebebiyle petrol fiyatlarının % 48 azalması (Eurasian Research Institute, 2015), petrolün önemli yeri olan Türkmenistan ekonomisini de olumsuz etkileyerek bu azalmaya

sebeplere olmuştur olabilir. Azalma eğiliminde olan dış borç ise 2012 yılına kadar devam edebilmiştir. 2012 yılında artan dış borç, incelenen dönem sonuna kadar dalgalı bir trend izlemiştir. Türkmenistan'ın yerel parası Manat 1 Ocak 2015 tarihinde % 18,6 oranında devalüe edildiğinden, devalüasyonun dış borcu artırıcı yöndeki olumsuz etkisi de söz konusu olmuştur (Eurasian Research Institute, 2015).

Tablo 2.29: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Büyüme	-4,6	-15	1,5	-17,3	-7,2	6,7	-11,4	7,1	16,5	5,5	4,3	0,3	3,3
Dünya Büyüme Ort.	1,4	1,8	1,6	3	3	3,4	3,7	2,5	3,3	4,4	1,9	2,1	2,9
KBGSYH Değişimi	-7,3	-17,4	-1,3	-19,4	-9,2	4,7	-12,8	5,7	15,1	4,3	3,2	-0,7	2,3
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	-0,2	0,2	0,1	1,5	1,5	1,9	2,2	1,1	1,9	3	0,6	0,9	1,6
İşsizlik Oranı	9	8,9	8,9	8,7	8,9	9,3	9,3	9,2	9,2	9,2	9,2	9,2	9,2
Dünya İşsizlik Oranı	6,1	6	6	6,2	6,1	6,2	6,3	6,5	6,6	6,4	6,3	6,5	6,5
Brüt Tasarruf/GSYH						50	15						
GSSS Yatırımı/GSYH			35			41	39	45	40	35	32	28	25
GSYH Deflatörü	106,2	3089,2	1134	952,3	705,7	1014,3	61,7	17,6	23	23,5	32,3	25,4	27,2
TÜFE	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reel faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Borç verme faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cari İşlem.Den./GSYH	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh. Değ.		73,6	25,3	-19,2	-4,2	-14,9	-41,1	-18,6	61,7	101,6	3,7	7,1	20,9
Mal Ve Hiz. İt. Değ.		42,7	59,7	10	-4,3	-14,2	-6,4	9,9	10,9	14,9	15,6	-12,3	42
İhracat/İthalat	1,438	1,758	1,38	0,996	0,997	0,989	0,623	0,461	0,673	1,18	1,059	1,293	1,101
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	-	-	0,4	4,6	5	10,9	25,4	37,8	24,3	17	19	18,1	13,2
Dış Borç Stoğu/GSMH	-	-	8,6	16,3	16,1	31,6	73,6	90,9	111,7	96,3	65,4	49,1	32,5
Kısa V. Borç/Top. Rez.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-2003) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Bağımsızlığından sonra Türkmenistan'ın büyüme oranlarında 1991-2003 boyunca dalgalanma görülmüştür. KBGSYH değişimi de büyüme oranları ile birlikte dalgalanma göstermiş ve büyüme oranlarından küçük olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin dış borç stokunun GSMH içindeki payı başta küçük orandayken sonraki yıllarda ülkenin borç yükü 1999'a kadar artmıştır. 1997'de dış borç/GSMH oranı % 60'ı geçerek Maastricht kriterini aşmış ve borç sürdürülemez duruma gelmiştir. 1999'da ise bu oran % 100'den fazla olmuş ve dış borç GSMH'yi de aşmıştır. Sonraki yıllarda dış borç/GSMH oranı azalan bir eğilim izlemiş ve 2001'den sonra % 60'ı hiç geçmemiştir.

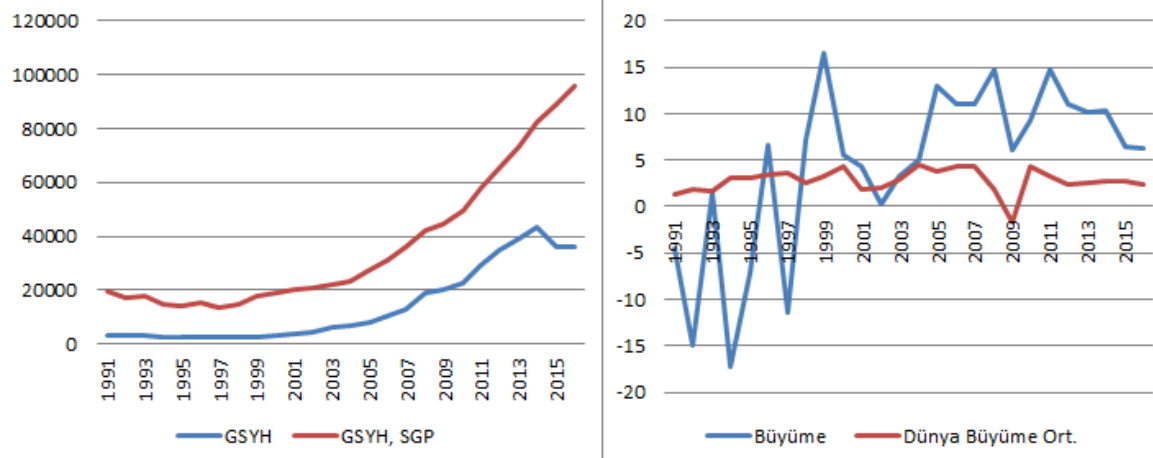
Tablo 2.30: Türkmenistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Büyüme	5	13	11	11,1	14,7	6,1	9,2	14,7	11,1	10,2	10,3	6,5	6,2
Dünya Büyüme Ort.	4,5	3,8	4,3	4,3	1,8	-1,7	4,3	3,2	2,4	2,6	2,8	2,7	2,4
KBGSYH Değişimi	3,9	11,8	9,7	9,7	13,2	4,6	7,5	12,8	9,1	8,2	8,3	4,6	4,4
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	3,2	2,6	3	3	0,6	-2,9	3,1	1,9	1,2	1,4	1,6	1,5	1,2
İşsizlik Oranı	9,2	9,2	9,2	9,2	9,2	9,2	9,2	9,2	9,1	9	9	8,7	8,6
Dünya İşsizlik Oranı	6,4	6,2	6	5,5	5,7	6,2	6,1	6	6	6	5,8	5,7	5,7
Brüt Tasarruf/GSYH	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
GSSS Yatırımı/GSYH	23	23	20	19	32	47	52	52	47	-	-	-	-
GSYH Deflatörü	18,3	7	12,3	9,3	59,7	9,8	2,3	12,9	8,3	1,2	0,7	-5,2	-4,8
TÜFE	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reel faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Borç verme faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cari İşlem Den./GSYH	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	13,2	25	42,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	20,3	-4,9	-7,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İhracat/İthalat	1,373	1,361	2,093	1,948	1,587	1,649	1,716	1,716	1,65	-	-	-	-
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	10,7	5,9	3,4	2,1	1,4	1,1	0,9	0,6	0,2	-	-	-	-
Dış Borç Stoğu/GSMH	27	15,3	9,9	6,9	4,1	3,5	2,6	1,7	1,6	1,4	1	1,2	1,5
Kısa V. Borç/Top. Rez.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2004-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkmenistan’da büyüme oranları, bağımsızlıktan sonra dalgalı bir trend izlerken 2004-2016 döneminde bu durum devam etmiş, ancak hiç % 5’ten küçük olmamıştır. 2009’da büyüme oranındaki azalma, 2008 küresel krizin etkisinden ziyade Rusya ile doğalgaz iletiminde yaşanan anlaşmazlıktan kaynaklandığı düşünülmekte, çünkü Türkmenistan küresel mali piyasalardan kısmen soyutlanmış bir ülke olduğundan 2008 küresel krizinden az etkilenmiştir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018e). Rusya ile yaşanan problemden sonra büyüme oranları tekrar artsa da 2011’den sonra incelenen dönem sonuna kadar azalan bir eğilim izlemiştir. KBGSYH değişimi ise büyüme oranından küçük rakamlarda olsa da aynı trendi izlemişlerdir. 2004-2016 döneminde % 5’ten fazla büyüme rakamları yakalayan ülkenin dış borç/GSMH oranı da bu dönemde ciddi anlamda azalma göstermiştir. Ancak ülkede 2015 yılında yapılan devalüasyonun da etkisiyle dış borcun artması, bu oranda 2015 ve 2016 yıllarında küçük artışlar meydana gelmesinde etkili olmuştur.

Grafik 2.46: Türkmenistan'ın GSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri

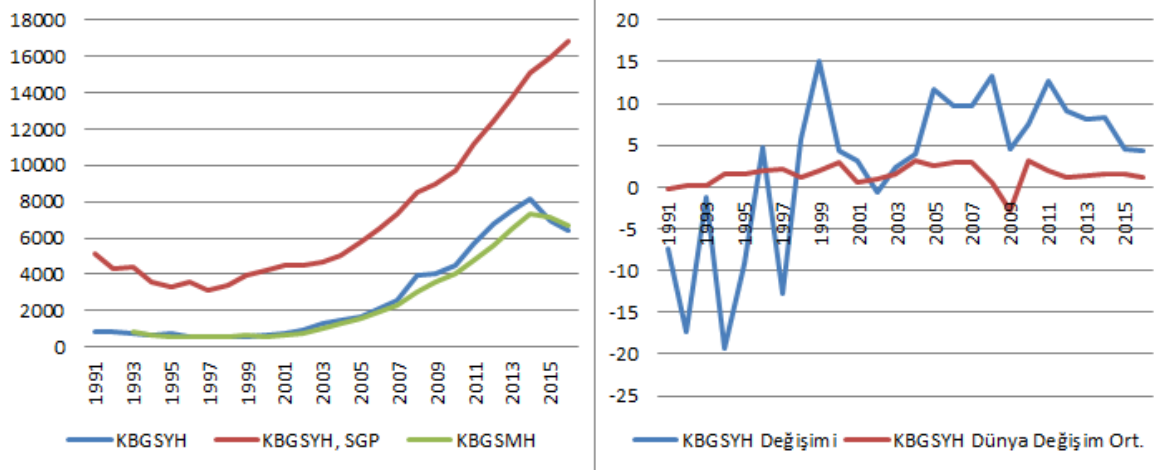
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında Türkmenistan'ın GSYH'si 3 milyar dolar değerindeyken 1997 yılında azalarak yaklaşık 2,5 milyar dolara olmuştur. Bu azalmanın çok büyük olmaması, devletçi yapı sürdürüldüğü için ekonominin SSCB'nin dağılmasından fazla etkilenmemiş olması sayesinde. Doğalgaz üretimi, 1989 yılında 89,9 milyar metreküp iken 1997 yılında 17,3 milyar metreküpe düşmüş, 1998'den sonra ise artış göstermiştir (Yıldırım ve Şahbaz, 2008: 528). GSYH'nin 1998'e kadar azalmasında doğalgaz üretimindeki azalma etkili olurken, 1998 sonrasındaki GSYH artışında da doğalgaz üretim artışının katkısı olmuştur. GSYH artışı 1999 sonrasında artış trendi izleyerek 2014'te 43,5 milyar dolara ulaşmış ve incelenen dönemdeki en yüksek değere sahip olmuştur. 2014 yılında petrol fiyatlarının düşmesinden ülke ekonomisinin olumsuz etkilenmesi 2015 yılında GSYH'nin azalmasında etkili olurken, 2016 yılında GSYH tekrar artış göstermeyi başarmıştır.

Ülkenin büyüme oranları 1998 yılına kadar çoğunlukla negatif değerlerde olup dalgalı bir trend izlemiştir. Bu yıla kadar genellikle dünya büyüme ortalamasından küçük olan büyüme oranları, 1998 itibariyle genellikle dünya ortalamasından daha büyük oranlarda gerçekleşmiş olup dalgalı bir trend izlemeye devam etmiştir. 2008 yılında küresel krizin yaşanması ve 2009 yılında etkilerinin daha da derinleşmesi dünya büyüme ortalamasının

azalmasına sebep olmuştur. Türkmenistan bu durumdan etkilenmiş olsa da, büyüme oranlarındaki azalmanın daha çok Rusya ile doğalgaz iletimindeki anlaşmazlığından kaynaklandığı düşünülmektedir. 2015 ve 2016 yıllarında büyüme oranları Türkmenistan’da azaldığı gibi dünya ortalamasında da azalma eğilimi meydana gelmiştir. Bu azalma, petrol fiyatlarının 2014 yılında düşmesiyle önemli ihracat geliri petrol olan ülke ekonomilerinin olumsuz etkilenmesi ve dış ticaret yoluyla diğer ülke ekonomilerine de olumsuz yansımaları sebebi ile meydana gelmiş olabilir.

Grafik 2.47: Türkmenistan’ın KBGSYH, SGP’ye Göre Hesaplanan KBGSYG, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri

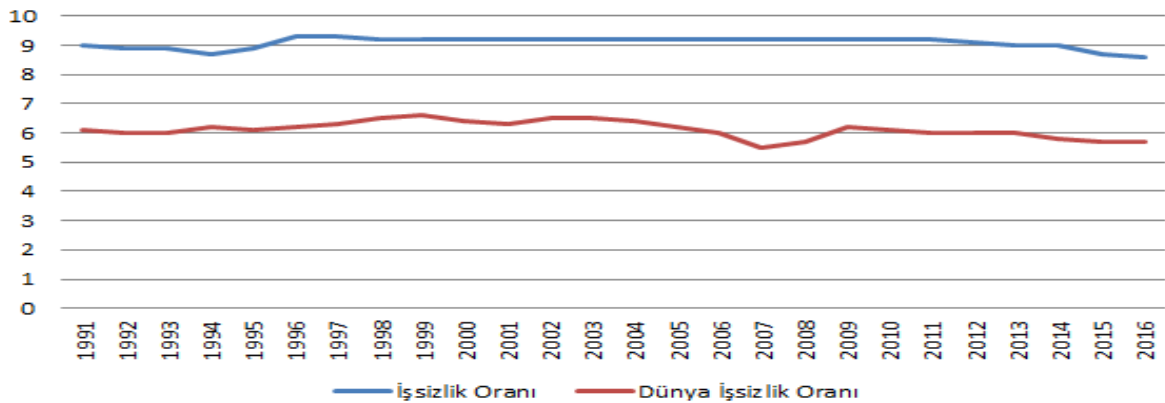

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkmenistan’da KBGSYH, 1991 yılında yaklaşık 847 dolar iken, bağımsızlığını kazandıktan sonraki yıllarda bu gösterge dalgalı bir trend izlemiş ve 1999 yılında azalarak 549 dolar olmuştur. Çalışmamızda incelenen dönem içindeki en düşük değere 1999 yılında sahip olan KBGSYH, sonraki yıllarda artış trendi izlemiş ve 2014 yılında 8194 dolar ile en yüksek değere ulaşmıştır. 2014 yılında petrol fiyatlarının düşmesi ile ülke ekonomisi olumsuz etkilenmiş ve bu artış trendi 2014’te son bularak incelenen dönem sonuna kadar azalan bir eğilim izlemiştir. KBGSYH değişimine bakıldığında, büyüme oranlarına benzer bir trend izlemiş ve 1999 itibariyle dünya KBGSYH ortalamasından büyük oranları yakalamayı başarmıştır.

KBGSMH, KBGSYH ile birbirine yakın bir trend izlemiştir. Dünya Bankası'nın KBGSMH ile yaptığı sınıflandırmaya göre Türkmenistan 1993-2003 dönemi boyunca düşük gelirli ülke grubuna dahil olmuştur. 2003 sonrasında ise ülkede KBGSMH'nin artmasıyla, 2003-2009 döneminde düşük orta gelirli ülke sınıflandırmasına yükselmiş, 2010-2016 döneminde ise yüksek orta gelirli ülke grubuna dahil olmayı başarmıştır.

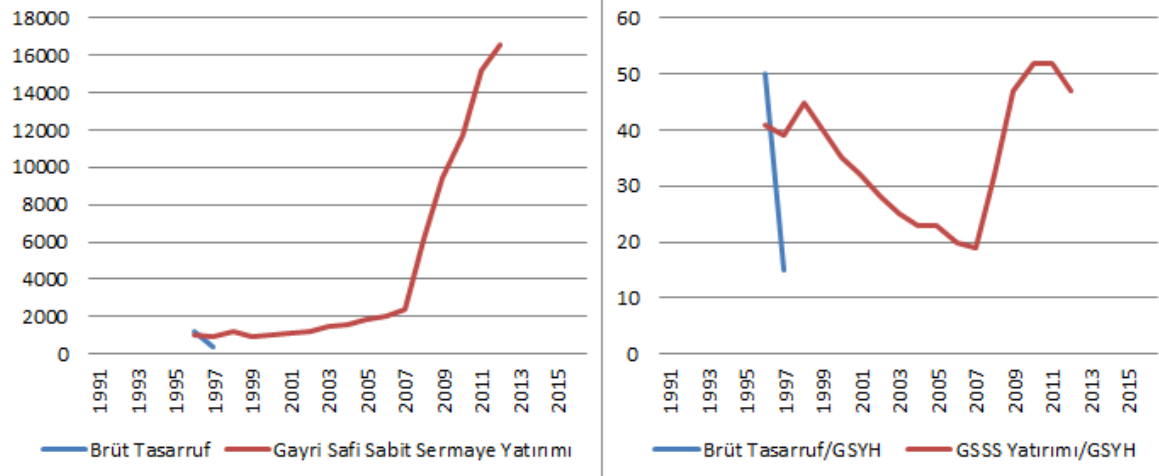
Grafik 2.48: Türkmenistan'ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

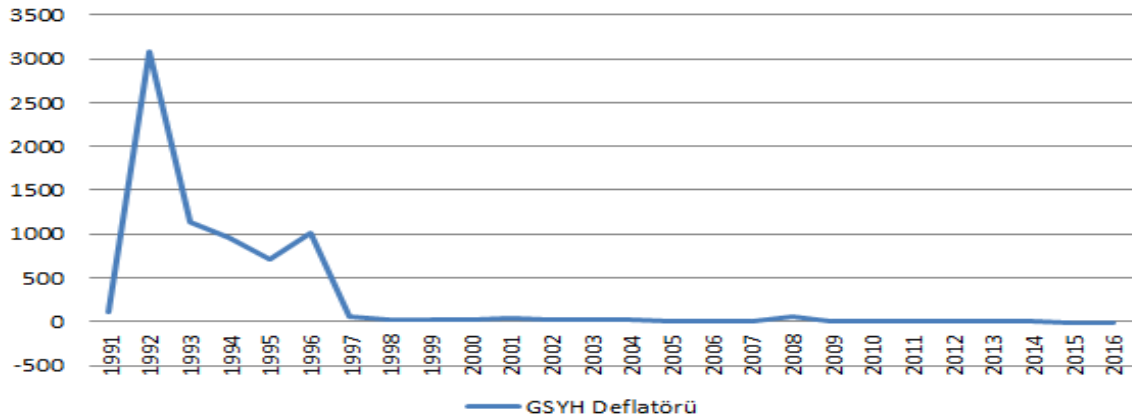
Türkmenistan'da işsizlik oranı, 1991 yılında % 9 iken 2016'da azalarak % 8,6 olmuştur. 1991-2016 yılları boyunca bu oran % 8,6 ile % 9,3 arasında olmuş ve büyüme oranlarındaki değişimden pek etkilenmemiştir. Büyüme oranları, işsizlik oranlarında beklenen azalmanın gerçekleşmesini sağlayamadığından ülkede Okun yasası geçerli değildir. İncelenen dönem boyunca ülkedeki işsizlik oranı, dünya işsizlik ortalamasından daha büyük oranlarda gerçekleşmiştir. 2016 yılında Türkmenistan'ın işsizlik oranı % 8,6 iken, gelişmiş G10 ülkelerinin işsizlik ortalaması TÜİK verilerine göre % 6,4 olarak hesaplanmıştır. Bu durumda gelişmiş G10 ülkeleri kıstasa alındığında Türkmenistan bu gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmıştır.

Grafik 2.49:Türkmenistan'ın Brüt Tasarruf, Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı, Brüt Tasarruf/GSYH ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

İncelenen dönemde 1996 ve 1997 yılları haricinde ülkenin brüt tasarruf oranlarına ulaşamamıştır. Ulaşılan bu yıllarda ise 1996'da 1 milyar dolar olarak gerçekleşen brüt tasarruf, bir sonraki yıl azalarak 368 milyon dolar olmuştur. Tasarruf miktarları genel olarak bilinmese de, ülkede yapılan yatırımlar ve GSYH'sinin içinde yatırımlara ayrılan payın ne kadar olduğu ülke ekonomisinin gelişimi için önemlidir. Türkmenistan'da gayri safi sabit sermaye yatırımları 1993 yılında 1 milyar dolar iken 1997'de 748 milyon dolara kadar azalmıştır. Özellikle 2008 itibariyle ani artış gösteren gayri safi sabit sermaye yatırımları 2012 yılında 16,6 milyar dolara ulaşmıştır. Bu artış, GSYH'nin bu yıllarda daha fazla artmış olmasından kaynaklanıyor olabilir. Özellikle 2008 itibariyle hızlı bir büyüme eğilimi gösteren gayrisafi sabit sermaye yatırımları, işsizliği bazı yıllarda hiç azaltmadığı ve bazı yıllarda da çok küçük oranlarda azalttığı dikkate alındığında, bu yatırımların beklenen düzeyde istihdam yaratmamış olduğu görülmektedir. 2007 yılına kadar gayrisafi sabit sermaye yatırımları/GSYH oranı küçülmüş, ancak 2007 sonrasında artarak 2010'da % 52 ile incelenen dönemdeki en yüksek orana sahip olmuştur.

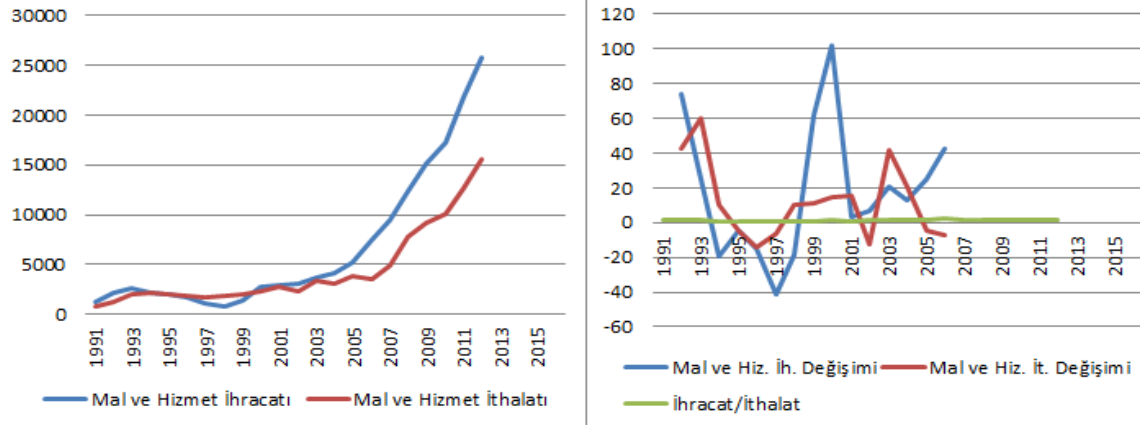
Grafik 2.50: Türkmenistan'ın GSYH Deflatörü Göstergesi

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkmenistan'ın GSYH deflatöründe 1992 yılında görülen artışın sebebi ilk olarak, bağımsızlığını kazandıktan sonra serbest piyasa ekonomisine uyum sürecinde ülkenin yaşadığı zorluklardır. Bunun yanında, 1993-1994 yıllarında BDT ülkelerinin ve Ukrayna'nın gaz borçlarını ödeyememesi Türkmenistan'da likidite krizine yol açarak bu yıllarda hiperenflasyona sebep olmuştur (Konya Ticaret Odası, 2008a: 8). 1991 yılında %106 olan GSYH deflatörü ani bir yükselişle 1992'de % 3089 olmuş ve 1997'ye kadar hiperenflasyon durumu ekonomide hakimiyetini sürdürmüştür. 1996'da döviz kuru ve dış ticarete bazı reformlar başlatılması, 1997 itibariyle ülkede enflasyonun kontrol altına alınabilmesini sağlamıştır (Konya Ticaret Odası, 2008a: 8). GSYH deflatörü olarak hesaplanan enflasyon türü 1997'de azalarak % 61 olmuştur. Dünya Bankası'nın kaynaklarına göre enflasyon oranlarının azalmasında etkili olan bazı önemli faktörler; tarım ve enerji sektörlerinin üretim performansındaki iyileşme, kamu hizmetlerinde ve bazı temel ihtiyaç maddelerinde fiyat kontrollerinin, takas işlemlerinin ve yapay fiyatlamasının devam etmesi ile ucuz ithalat yapılmasıdır (Babayev, 2009: 76). 1997'den sonra en yüksek GSYH deflatörü 2008'de küresel krizin yaşanmaya başladığı yılda meydana gelmiş ve % 59,7 gibi yüksek bir orana sahip olmuştur. Bunun dışında kontrole alındıktan sonra çok yüksek oranlar meydana gelmemiş, 2001'de % 32'den 2016 yılında % -4,8'e küçülmüştür.

GSYH deflatörün küçülerek 2015 ve 2016 yıllarında negatif değerler alması, deflasyonun habercisi olabilir. Ancak deflasyonist ortamda işsizliğin artması beklenirken, bilakis bu yıllarda işsizlik azalmıştır.

Grafik 2.51: Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri

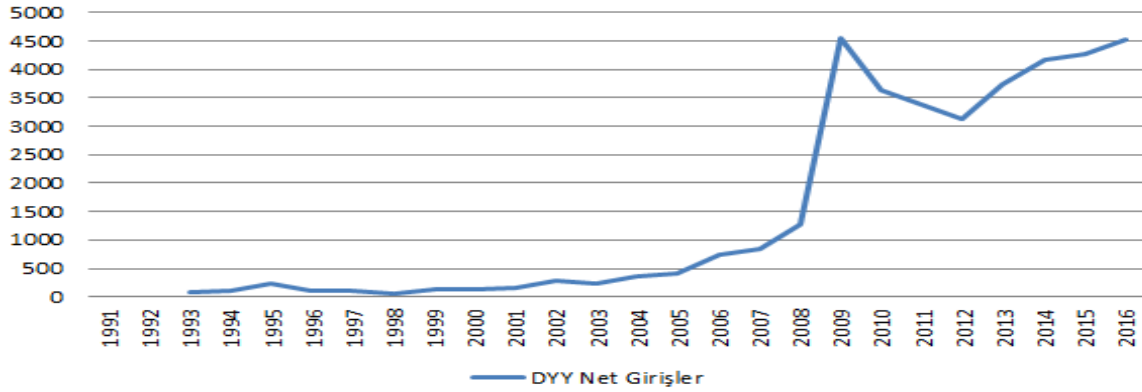

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkmenistan'ın mal ve hizmet ihracatında 2000 yılından sonra belirgin bir artış görülmektedir. Bu artışta, 2000'den sonra petrol fiyatlarının yükselmesinin önemli etkisi olmuştur (Yıldırım ve Şahbaz, 2008: 533). 1991'de 1,3 milyar dolar olan mal ve hizmet ihracatı bir sonraki yıl artsa da daha sonra dalgalı bir eğilim izleyerek 1998'de 851 milyon dolara kadar azalmıştır. 1998'den sonra mal ve hizmet ihracatı artış trendi izlemiş ve 2000'li yıllarda petrol fiyatlarındaki artışın da katkısıyla 2012 yılında 25,8 milyar dolara ulaşmıştır. Ülkenin mal ve hizmet ithalatı, 1991 yılında 870 milyon dolar iken, 2008 yılına kadar dalgalı bir trend izlemiş ve sonrasında artış eğilimi göstererek 2012 yılında 15,6 milyar dolar olmuştur. Mal ve hizmet ihracı ile ithalatındaki değişimler, incelenen dönem boyunca dalgalanmalar göstermekle birlikte, ülke ekonomisi için önemli olan ihracatın ithalatı karşılama oranıdır. İhracat/ithalat oranı 1994-1999 döneminde 1'den küçük oranlara sahip olmuş, yani bu yıllarda ihracat ithalatı tamamıyla karşılayamamıştır. Ancak 1994, 1995 ve 1996 yıllarında tamamına yakını karşıladığı görülmektedir. İncelenen

dönem içinde 1994-1999 yılları haricinde ihracat/ithalat oranı 1'den büyük oranlarda gerçekleşmiş, yani ihracat geliri ithalatın tamamını karşılayabilir duruma sahip olmuştur.

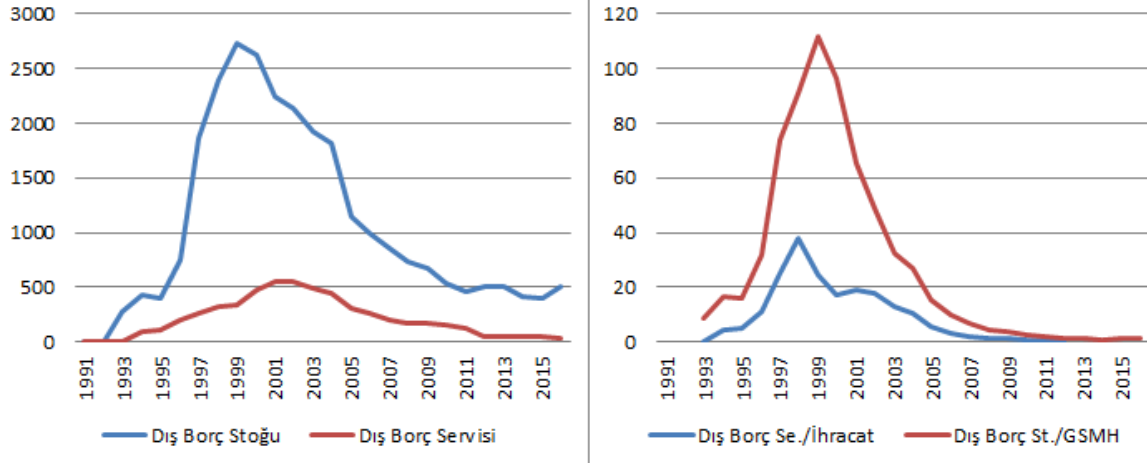
Grafik 2.52: Türkmenistan'ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler Göstergesi

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkmenistan'a gelen doğrudan yabancı yatırımlar ülkenin bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda çok düşük düzeylerde iken 2004 yılı itibariyle artış eğilimi izlemiş ve 2008 yılında ani bir artışla 1 milyar doları aşmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlardaki bu artış, 2013 itibariyle işsizlik oranlarında küçük oranda da olsa azalma sağlamıştır.

Grafik 2.53: Türkmenistan'ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Dış Borç Servisi/İhracat ve Dış Borç Stoku/GSMH Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkmenistan 1991 yılı öncesinde SSCB'ye bağlı olduğu için dış borca ait veri bulunmamaktadır. 1991'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra duyulan finansman ihtiyacı, ülkenin dış borca gitmesine neden olmuştur. Türkmenistan'ın dış borç stoku giderek

artarak 2000 yılında 2,6 milyar dolar ile incelenen dönemdeki en yüksek değerine ulaşmıştır. 2000 sonrasında ülke gelirinin artış göstermesi ve ekonomideki bazı iyileşmeler ülkenin dış borç gereksinimini azaltmış olabileceği düşünülmektedir. Ülkenin dış borcu 2000 sonrasında azalma eğilimi izleyerek, 2016'da 509 milyon dolara kadar azalmıştır. Dış borç stoku artarken dış borç servisi de 1993-2002 yılları boyunca artış trendi izlemiş ve 1993 yılında 10 milyon dolar olan dış borç servisi 2002 yılında 559 milyon dolara kadar artış göstermiştir. 2002 sonrasında azalan dış borç ile birlikte dış borç servisi de azalmış ve 2016 yılında 40 milyon dolara düşmüştür.

Dış borç stoku/GSMH oranı 1993 yılında % 8,6 iken sonraki yıllarda ülkenin borç yükü giderek artmıştır. 1999'da yaklaşık % 112'ye kadar artan bu oran, 1997-2001 yıllarında Maastricht kriterinde belirtilen % 60 sınırını aştığı için bu yıllarda borç sürdürülemez durumda görülmektedir. 2002 itibariyle dış borç stoku/GSMH oranı azalan bir trend izlemiş ve 2014'te % 1'e kadar küçülmüştür. 2002 sonrasında incelenen dönem sonuna kadar Türkmenistan için dış borç sürdürülebilir durumdadır. Dış borç servisi/ihracat göstergesi incelendiğinde ise dış borcun çok yükseldiği 1997-1999 yılları dikkate alınmazsa, genel olarak % 20'den küçük oranlara sahip olduğu söylenebilir. Yani dış borç servisinin ihracatla karşılanabilirliği incelenen dönemde genel olarak mümkündür.

II.1.7. Özbekistan

1991 yılında bağımsızlığı ilan eden Özbekistan, araştırmaya konu olan Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan ile komşu ülkelerdir. Kuruluşundan itibaren güçlü başkanlık sistemi ile yönetilen Özbekistan, bağımsızlığı ile birlikte serbest piyasa ekonomisinden biraz uzak iktisat politikaları uygulamıştır. Ülkenin zengin kültürel değerleri, köklü tarihi, jeostratejik konumu ve ekonomik potansiyeli Orta Asya'da kilit ülke konumunda olmasını sağlamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018e). Bunun yanında, ülkedeki ucuz işgücü,

yüksek tarımsal potansiyeli, petrol ve doğalgaz gibi zengin kaynakları Özbekistan'ı yatırım yönünden cazip kılmıştır (Taş, 2008: 479). 1990-1996 döneminde Özbekistan, eski Sovyetler Birliği ülkeleri arasında sanayi üretiminde reel artış sağlayan tek ülke olmakla birlikte, 1996'da ithal ikameci politika çerçevesinde ithalat ve döviz kontrolünü benimsemiştir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018h). Ayrıca 1998 yılında Özbek Hükümeti'nin kabul ettiği "Yabancı Yatırımlar Kanunu" ile Özbekistan'a daha fazla yabancı yatırım çekilmesi hedeflenmiştir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018h). Ülkenin hem dış politikası, hem ekonomik yapısındaki değişim hem de tümüyle bir reform sürecine başlamış olması, Orta Asya'da lokomotif ülkelerden biri olduğunu göstermiştir (Konya Ticaret Odası, 2008b). Ülkenin ticaret ortaklarından başlıcaları Çin, Kazakistan, Rusya, Türkiye ve Güney Kore olup, başlıca ihraç kalemleri petrol gazları, otomotiv, pamuk, bakır, radyoaktif elementler, altın, yaş meyve ve çinkodur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018f). İthalat kalemlerinden başlıcaları ise otomotiv aksamaları, ilaç, petrol yağları, ahşap ürünleri ve otomotivdir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2018f).

Tablo 2.31: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
GSYH	13678	12941	13099	12899	13350	13949	14745	14989	17078
GSYH, SGP	418858	38018	38027	36817	37246	38571	41271	43513	46079
KBGSYH*	653	603	597	576	597	601	623	623	703
KBGSYH* SGP	1998	1773	1733	1645	1635	1661	1744	1809	1895
KBGSMH*		600	590	570	580	600	610	620	650
Brüt Tasarruf	-	-	-	-	-	-	-	-	-
GSSS Yatırımı	3433	3002	3235	2773	3938	4422	4158	4212	4287
Cari İş. Den.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh.	6825	3499	4417	2164	4897	3862	3987	3372	3099
Mal Ve Hiz. İt.	5354	5589	4000	2651	4916	4767	4424	3417	3144
İhracat-İthalat	1471	-2090	418	-487	-19	-905	-437	-45	-45
DYY, Net Giriş		9	48	73	-24	90	167	140	121
DYY, Net Çıkış	-	-	-	-	-	-	-	-	-
DYY, Net	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Top. Dış Borç Stoku	0	60	1032	1247	1801	2390	2929	3372	5310
Dış Borç Servisi	0	4,6	30	138	245	302	514	368	584
Toplam Rezerv	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-1999) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

Özbekistan'ın SSCB'den ayrılmasının olumsuz etkileri, ülkenin makroekonomik göstergelerinde küçük düzeyde olmuştur. Bağımsızlığını ilan ettikten sonra ilk yıllarda

ülke GSYH'sinde küçük dalgalanmalar meydana gelmiştir. 1991 yılına göre 1996'da ulaşılan GSYH rakamları daha büyük olmuş ve 1996-1999 dönemi boyunca da artış eğiliminde olmuştur. Bu artış, 1996 yılında ithal ikameci politikanın benimsenmesiyle reel üretimin de artmasından kaynaklanıyor olabilir. KBGSYH ise, 1991-1999 döneminde önce azalan sonra artan bir eğilim göstermiştir. Ülke gelirinin arttığı yıllarda dahi borçlanma yoluna gidilmiş, 1991-1999 dönemi boyunca dış borç stoku artış göstermiştir.

Tablo 2.32: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktarsal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYH	13760	11401	9688	10128	12030	14308	17331	22311	29549
GSYH, SGP	48918	52134	55052	58508	64746	71507	79084	89244	99184
KBGSYH*	558	457	383	396	465	547	654	830	1023
KBGSYH* SGP	1985	2088	2178	2288	2503	2733	2986	3322	3633
KBGSMH*	630	560	450	420	460	530	610	770	980
Brüt Tasarruf	-	-	-	-	-	-	-	-	-
GSSS Yatırımı	3041	3021	2015	1934	2490	2561	3315	4672	7246
Cari İş. Den.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh.	3383	3201	2985	3775	4837	5416	6326	8851	12158
Mal Ve Hiz. İt.	2962	3152	2843	3097	3928	4101	5364	8150	11393
İhracat-İthalat	421	49	142	678	909	1315	962	701	765
DYY, Net Giriş	74	83	65	83	177	191	174	705	711
DYY, Net Çıkış	-	-	-	-	-	-	-	-	-
DYY, Net	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Top. Dış Borç Stoğu	4948	5211	5140	5322	5205	4632	4514	4656	5070
Dış Borç Servisi	908	877	769	815	874	795	856	835	863
Toplam Rezerv	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2000-2008) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

1996'dan sonra artış eğilimi gösteren GSYH 2000 yılında azalmıştır. 1999 yılında Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)'nin Özbekistan'ın bazı bölgelerinde silahlı saldırılar düzenlemesi, ülke ekonomisine olumsuz yansarak GSYH'nin azalmasına sebep olmuş olabilir. Öyle ki bu azalma, 2002 yılındaki GSYH'nin, ülkenin bağımsızlığını kazandığı yıldan bile daha küçük rakamlara sahip olmasına neden olmuştur. 2002'den sonra GSYH tekrar artmaya devam etmiş ve 2003-2008 dönemi boyunca artış göstermiştir. KBGSYH, 2000-2008 döneminde GSYH ile aynı eğilimde olmuş, saldırıların olumsuz etkisiyle 2003'e kadar azalıp 2003'ten sonra artmaya devam etmiştir. Ülkenin dış borç stokunda ise 2000-2008 döneminde dalgalanmalar meydana gelmiş, genel olarak GSYH'den bağımsız değişiklik göstermiştir.

Tablo 2.33: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Miktersal Büyüklükleri (Milyon Dolar)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSYH	33689	39333	45915	51822	57690	63067	66904	67220
GSYH, SGP	108032	118646	131147	144515	158597	174016	189960	207470
KBGSYH*	1182	1377	1545	1719	1878	2053	2132	2111
KBGSYH* SGP	3891	4154	4470	4854	5244	5658	6069	6514
KBGSMH*	1160	1340	1530	1740	1970	2110	2170	2220
Brüt Tasarruf	-	-	-	-	-	-	-	-
GSSS Yatırımı	8551	9670	10466	12064	13697	15236	15863	16671
Cari İş. Den.	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh.	11536	12453	14994	14165	15346	14556	13791	13859
Mal Ve Hiz. İt.	11698	11215	14161	16834	17820	17082	14797	14444
İhracat-İthalat	-162	1238	833	-2669	-2474	-2526	-1006	-585
DYY, Net Giriş	842	1636	1635	563	629	632	65	67
DYY, Net Çıkış	-	-	-	-	-	-	-	-
DYY, Net	-	-	-	-	-	-	-	-
Top. Dış Borç Stoku	7028	7802	8300	9119	10679	13311	14854	16283
Dış Borç Servisi	836	618	626	699	701	887	1270	1363
Toplam Rezerv	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2009-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *KBGSYH ve KBGSMH sadece dolar.

2003 itibariyle artış eğiliminde olan GSYH, 2009-2016 dönemi boyunca da bu eğilime devam etmiştir. GSYH, 2016 yılına gelindiğinde 2009'daki değerinin yaklaşık iki katına ulaşmıştır. Bu dönemde KBGSYH da genel olarak artış eğilimi izlemiştir. Ülke dış borcu bu dönemde sürekli artmış ve 2009 yılındaki dış borç 2016 yılına gelindiğinde iki katından daha büyük rakamlara ulaşmıştır.

Tablo 2.34: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Büyüme	-0,5	-11,2	-2,3	-5,2	-0,9	1,7	5,2	4,3	4,3	3,8	4,2	4	4,2
Dünya Büyüme Ort.	1,4	1,8	1,6	3	3	3,4	3,7	2,5	3,3	4,4	1,9	2,1	2,9
KBGSYH Değişimi	-2,6	-13,3	-4,5	-7	-2,7	-0,2	3,2	2,6	3,2	2,4	2,9	2,7	3
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	-0,2	0,2	0,1	1,5	1,5	1,9	2,2	1,1	1,9	3	0,6	0,9	1,6
İşsizlik Oranı	9	8,8	8,9	8,9	8,9	9,3	9,3	9,3	9,3	9,3	9,3	9,3	9,3
Dünya İşsizlik Oranı	6,1	6	6	6,2	6,1	6,2	6,3	6,5	6,6	6,4	6,3	6,5	6,5
Brüt Tasarruf/GSYH	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
GSSS Yatırımı/GSYH	25	23	25	22	30	32	28	28	25	22	27	21	19
GSYH Deflatörü	90,7	712,1	1079	1238,6	370,9	81,6	66,1	39	44,1	47,3	45,2	45,4	26,7
TÜFE	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reel faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Borç verme faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cari İşlem.Den./GSYH	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	-	-	-	-	-	3,5	3,2	-15,4	-8,1	9,2	-5,4	-6,7	26,5
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	-	-	-	-	-	27,3	7,2	-22,8	-8	-5,8	6,4	-9,8	8,9
İhracat/İthalat	1,275	0,626	1,104	0,816	0,966	0,81	0,901	0,987	0,986	1,142	1,016	1,05	1,219
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	-	0,1	0,7	6,4	5	7,8	12,9	10,9	18,8	26,8	27,4	25,8	21,6
Dış Borç Stoku/GSMH	-	0,5	7,9	9,7	13,5	17,2	20,1	22,6	31,4	36,5	46,5	53,9	53,2
Kısa V. Borç/Top. Rez.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 1991-2003) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra 1991-1995 yılları boyunca büyüme oranları negatif değerlere sahip olurken, 1996 itibariyle ülke ekonomisinde pozitif büyüme oranları meydana gelmiştir. 1997 itibariyle Özbekistan'ın büyüme oranları, dünya büyüme

ortalamasından daha büyük oranlara ulaşmıştır. Ülkenin büyüme oranları artarak pozitif değerlere ulaşsa da işsizlik oranlarında azalma olmamış, bilakis artarak 1996-2003 yılları boyunca işsizlik % 9,3 oranında kalmıştır. Özbekistan'ın 1991 yılında hiç dış borcu yokken, sonraki yıllarda borç yükü giderek artmıştır. Dış borç stoku/GSMH oranı, artan dış borçla birlikte artmaya başlamış ve 2002 ile 2003 yılında % 60'a yaklaşması sebebiyle borcun sürdürülebilirliği kritik bir duruma düşmüştür.

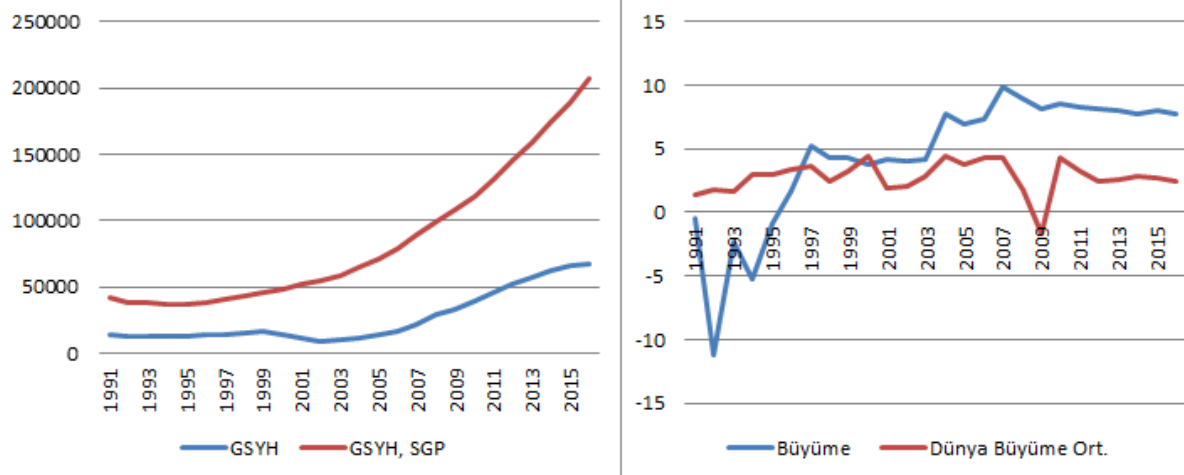
Tablo 2.35: Özbekistan Makroekonomik Göstergelerinin Oransal Büyüklükleri (%)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Büyüme	7,7	7	7,3	9,9	9	8,1	8,5	8,3	8,2	8	7,8	8	7,8
Dünya Büyüme Ort.	4,5	3,8	4,3	4,3	1,8	-1,7	4,3	3,2	2,4	2,6	2,8	2,7	2,4
KBGSYH Değişimi	6,5	5,8	6	8,4	7,3	6,3	5,5	5,4	6,6	6,3	6	6,1	5,9
KBGSYH Dünya Değişim Ort.	3,2	2,6	3	3	0,6	-2,9	3,1	1,9	1,2	1,4	1,6	1,5	1,2
İşsizlik Oranı	9,3	9,3	9,3	9,3	9,3	9,3	9,3	9,2	9,1	9	9	8,9	8,9
Dünya İşsizlik Oranı	6,4	6,2	6	5,5	5,7	6,2	6,1	6	6	6	5,8	5,7	5,7
Brüt Tasarruf/GSYH	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
GSSS Yatırımı/GSYH	21	18	19	21	25	25	25	23	23	24	24	24	25
GSYH Deflatörü	15,7	21,4	23,6	21,4	26,8	17,2	16,5	16,6	14,9	14,3	11,9	9,1	7,6
TÜFE	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Reel faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Borç verme faiz oranı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cari İşlem.Den./GSYH	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mal Ve Hiz. İh. Değ.	28,1	12	16,8	39,9	37,4	-5,1	7,9	20,5	-5,6	8,3	-5,1	-5,3	0,5
Mal Ve Hiz. İt. Değ.	26,8	4,4	30,8	52	39,8	2,7	-4,1	26,3	18,8	5,9	-4,1	-13,4	-2,4
İhracat/İthalat	1,231	1,321	1,179	1,086	1,067	0,986	1,11	1,059	0,841	0,861	0,852	0,932	0,959
Dış Borç Servisi/Mal ve Hizmet İhracatı	18,1	14,7	13,5	9,4	7,1	7,2	5	4,2	4,9	4,6	6,1	9,2	9,8
Dış Borç Stoku/GSMH	43,4	32,4	26,2	20	16,2	20,3	19,3	17,4	16,9	17,5	20,2	21,7	23,8
Kısa V. Borç/Top. Rez.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynakça: (Dünya Bankası, 2004-2016) verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2004-2016 döneminde Özbekistan'ın büyüme oranları % 7 ile % 10 arasında olup, dünya büyüme ortalamasından çok daha büyük oranlarda gerçekleşmiştir. Bu büyüme, işsizliğin 2011 itibariyle azalmasını sağlasa da büyüme hızına göre işsizlik oranlarındaki azalma beklenen düzeyde gerçekleştirmemiştir. Dış borç stoku/GSMH oranları ise 2004'ten sonra azalmış olup, incelenen dönem sonuna kadar borcun sürdürülebilirliğimümkün görülmektedir.

Grafik 2.54: Özbekistan'ın GSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan GSYH, Büyüme ve Dünya Büyüme Ortalaması Göstergeleri

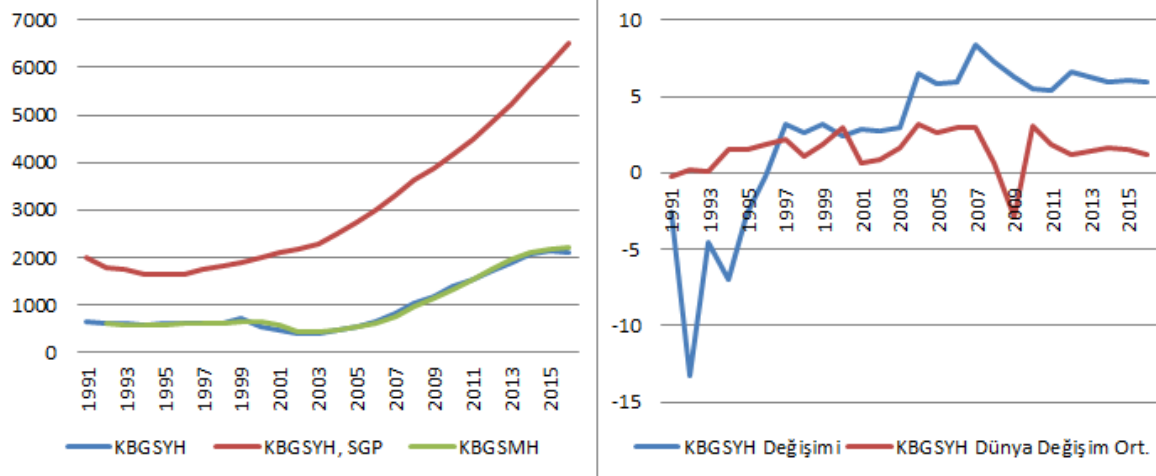
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

GSYH, 1991'de 13,6 milyar dolar iken 1994 sonrasında artış eğiliminde olmuştur. Ancak Özbekistan'ın bazı bölgelerine ÖİH'nin yaptığı saldırılar sonucunda ülke ekonomisinin olumsuz etkilenmesi, GSYH'nin 2000'de azalmaya başlamasında etkili olmuştur. 2002 yılında 9,7 milyar dolara kadar azalan GSYH, incelenen dönem sonuna kadar artış trendi izlemiş ve 2016'da 67 milyar doları aşmıştır. Satın alma gücü paritesine göre hesaplanan GSYH, nominal fiyatlardaki GSYH'den daha büyük rakamlarda olup 1991 yılında 41,9 milyar dolardır. Özellikle 2000'den sonra GSYH'den daha hızlı artan SGP ile hesaplanan GSYH, 2016 yılında 207 milyar doları aşmıştır. Bu durum göstermektedir ki, Özbekistan'da alım gücü özellikle 2000 sonrasında ABD'den daha fazladır.

Özbekistan'ın büyüme oranları, bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda negatif değerlerdeyken, uyguladığı politikaların da katkısıyla 1996 itibariyle pozitif değerlere ulaşmıştır. 2007 yılında % 9,9 oranında büyüyerek, incelenen dönemdeki en yüksek büyüme oranına sahip olmuş, sonrasında büyüme hızı azalarak, 2016'da % 7,8 oranında bir büyümeye sahip olmuştur. 2000 sonrasında Özbekistan'ın büyüme oranları, dünya büyüme ortalamasından daha büyük oranlarda gerçekleşmiştir. Ayrıca Özbekistan ekonomisi, 2008

küresel krizden dünya ekonomisi kadar derinden etkilenmemiştir. Bunun nedenleri, ülkenin küresel finansal piyasalar ile bağlarının sınırlı olması ve Özbekistan hükümetinin 2009-2012 dönemi için anti kriz programı uygulaması olup, 2009 yılının başından itibaren enerji fiyatlarındaki canlanma ile büyük kamu altyapı inşaatları da ülkenin büyüme oranlarını artıran etkili faktörler olmuştur (Narin ve Marşap, 2010: 9).

Grafik 2.55 :Özbekistan'ın KBGSYH, SGP'ye Göre Hesaplanan KBGSYH, KBGSMH, KBGSYH Değişimi ve KBGSYH Dünya Değişim Ortalaması Göstergeleri

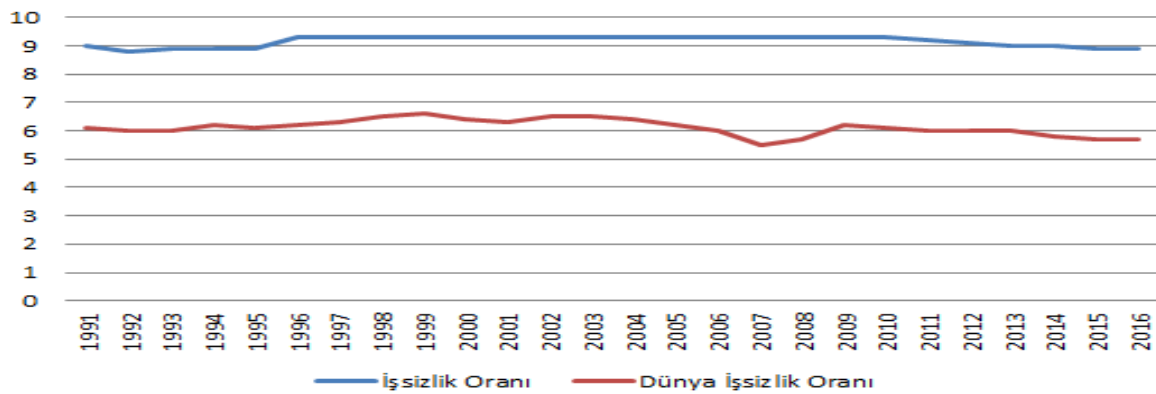

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Özbekistan'ın KBGSYH göstergesi, ülkenin bağımsızlığını kazandığı 1991 yılında 653 dolar iken sonraki yıllarda azalmaya başlamış, ancak kısa sürede ekonomideki reel artışlar sayesinde 1995'te artış eğilimi izlemeye başlamıştır. 1999'da 703 dolara kadar artan KBGSYH, 2000 yılında ÖİH'nin Özbekistan'ın bazı bölgelerine yaptığı saldırıların ekonomiye olumsuz yansması sonucunda azalmış ve 2002 yılında 383 dolar olmuştur. 2002 sonrasında ise KBGSYH artış trendi izleyerek 2015 yılında 2132 dolara ulaşmıştır. KBGSYH değişimi, ülkenin bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarda dünya KBGSYH değişim ortalamasından küçük oranlarda iken, 2000 sonrasında sürekli olarak dünya KBGSYH değişiminden daha büyük oranlara sahip olmuştur. Ülkenin küresel finansal piyasalarla bağının sınırlı olması ve anti kriz programı sayesinde 2008 küresel krizinden küçük düzeyde etkilenmesi, KBGSYH değişiminde de dünya ortalaması kadar derinden

etkilenmemesini sağlamıştır. KBGSMH ise, incelenen dönem boyunca KBGSYH ile birbirine yakına rakamlarda gerçekleşmiştir. Dünya Bankası'nın KBGSMH'ye göre yaptığı gelir grubu sınıflandırmasında Özbekistan, 1991-2008 yılları boyunca düşük gelirli ülke grubuna dahil olmuştur. Sonraki yıllarda KBGSMH'nin izlediği artış trendi sayesinde 2009-2016 dönemi boyunca ülke, düşük orta gelirli ülkeler sınıflandırmasına dahil olmuştur.

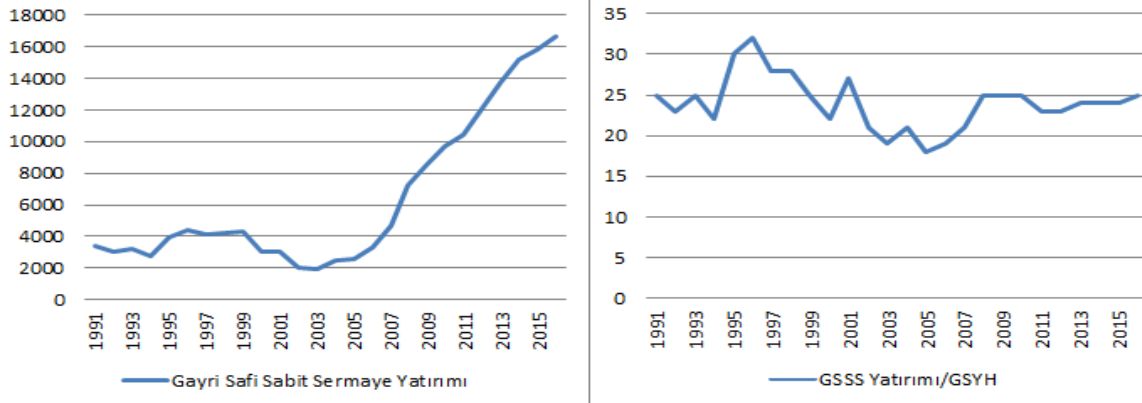
Grafik 2.56: Özbekistan'ın İşsizlik Oranı ve Dünya İşsizlik Oranı Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Özbekistan'da işsizlik oranı 1991 yılında % 9 iken, büyüme oranlarının pozitifte döndüğü 1996 yılında azalması yönündeki beklentinin aksine artarak % 9,3 olmuştur. 1991-2010 dönemi boyunca işsizlik oranları % 9,3 düzeyinde kalırken, 2010 sonrasında incelenen dönem sonuna kadar azalan bir eğilim göstermiştir. Özbekistan'daki işsizlik oranları, dünya işsizlik ortalamasından daha büyük oranlara sahip olup, ekonomideki büyüme oranları artarken işsizlik oranlarında beklenen azalma olmamıştır. Bu nedenle Özbekistan'da Okun yasası geçerli değildir.

Grafik 2.57: Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı ve Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımı/GSYH Göstergeleri

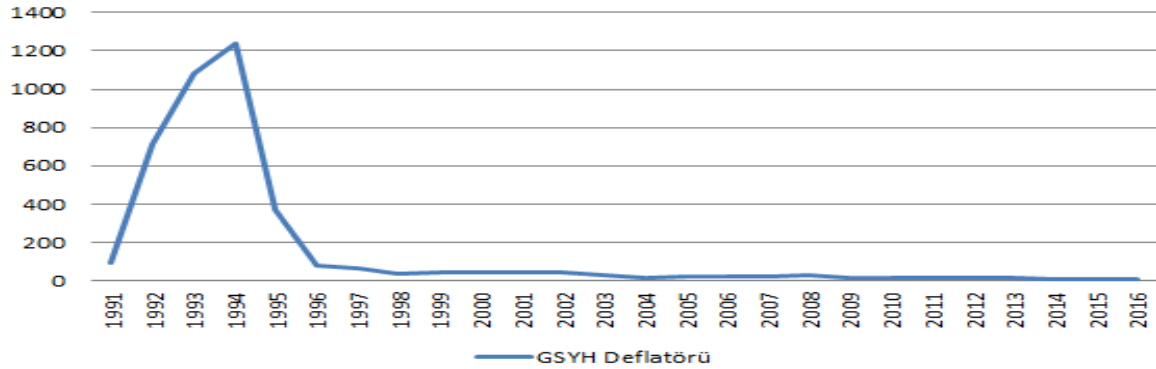
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Ülkede gayrisafi sabit sermaye yatırımları 1991 yılında 3,4 milyar dolar iken dalgalı bir trend izleyerek 2003 yılında 1,9 milyar dolara kadar azalmıştır. 2003'ten sonra gayrisafi sabit sermaye yatırımları, incelenen dönem sonuna kadar artış trendi izlemiş ve 2016 yılında yaklaşık 16,7 milyar dolara ulaşmıştır. Yapılan bu yatırımlar, ülkenin tasarruflarıyla mı gerçekleşti yoksa tasarrufları aşan yatırımlar sebebiyle tasarruf açığı mı oluştu, bilinmemektedir. Ülkenin brüt tasarruf verisi olmadığı için bu yorumlama yapılamamaktadır. Özbekistan'ın gayrisafi sabit sermaye yatırımı/GSYH oranı, 1991 yılında % 25 olup, incelenen dönem boyunca sürekli dalgalı bir trend izlemiş ve 2016 yılında da % 25 olarak gerçekleşmiştir. Bu gösterge, dalgalanma sınırları açısından % 18 ile % 32 arasında gerçekleştirmiş olduğundan, rakamsal olarak hem gelişmiş ülke hem de gelişme ülke özelliğiyle benzerlik göstermektedir. Ancak GSYH içinde yatırımların payı, izlediği trend bakımından gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklılık göstermektedir. GSYH içinde toplam yatırımların payına ait olan gelişmiş ülkelerdeki trend¹⁹ ile Özbekistan'da GSYH içindeki gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının izlediği trend

¹⁹Bkz. TCMB (2015), "Tasarruf-Yatırım Dinamikleri ve Cari İşlemler Dengesi Gelişmeleri", Ankara

benzerlik göstermektedir. Bu nedenle Özbekistan'ın yatırımlara ayırdığı pay açısından gelişmiş ülkeler ile benzer bir özellik taşıdığı söylenebilir.

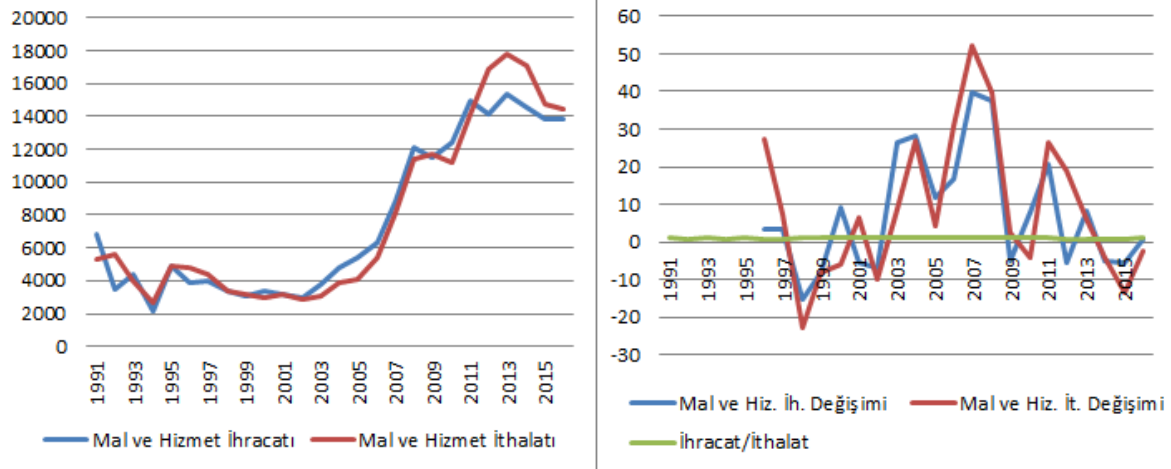
Grafik 2.58: Özbekistan'ın GSYH Deflatörü Göstergesi

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991'de Sovyetler birliğine bağlı merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişte genellikle Orta Asya ülkelerinde görüldüğü üzere Özbekistan'da da hiperenflasyon ortaya çıkmıştır. Geçiş ekonomilerinde ve Özbekistan'da yaşanan hiperenflasyonun asıl nedeni mali disiplindeki bozulma başta olmakla birlikte, kamu gelirlerinde azalma, uygulanan vergiler ile yeteri kadar gelir artışı sağlanamama ve bütçe dengesinde bozulma olmuştur (Taş, 2008: 485). GSYH deflatörü ile hesaplanan enflasyon oranı 1991'de % 90 iken ani yükselişlerle 1991'te yaklaşık % 1237 olmuştur. Pazar ekonomisi merkezli iktisat politikalarından uzak uygulamalar sergileyen Özbekistan, tüketicileri enflasyondan korumaya yönelik devlet destekleri uygulasa da, artan ekonomik sorunlar sebebiyle 1994'te ekonomik reform programı hazırlamıştır (Konya Ticaret Odası, 2008b: 4). Reformların da etkisiyle 1994'ten sonra GSYH deflatörü azalmış ve 1996'da çift haneli rakamlara sahip olmuştur. 1994'ten sonra genel olarak azalma eğiliminde olan GSYH deflatörü 2016'da % 7,6'ya kadar küçülmüştür.

Grafik 2.59: Özbekistan'ın Mal ve Hizmet İhracatı, Mal ve Hizmet İthalatı, Mal ve Hizmet İhracat Değişimi, Mal ve Hizmet İthalat Değişimi ve İhracat/İthalat Göstergeleri

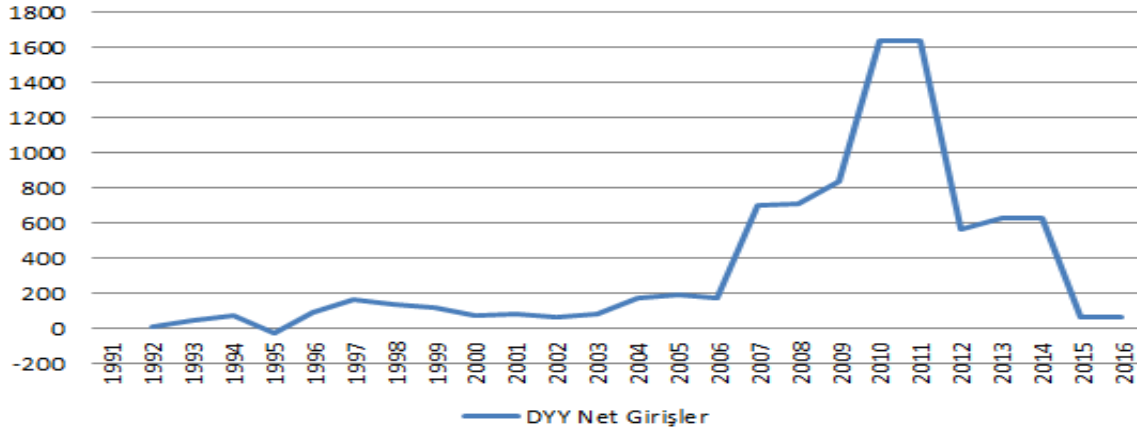

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Özbekistan'ın mal ve hizmet ihracatında 1991 yılından sonra dalgalanmalar meydana gelmiştir. 1998 yılında Asya ve Rusya'da meydana gelen mali krizin de etkisi ile Özbekistan'ın hammadde ve ürün ihracatında bu dönemde azalma olmuştur (Konya Ticaret Odası, 2008b: 18). 2002 yılından sonra düzenli olarak artan mal ve hizmet ihracatı 2008 yılında 12 milyar dolara ulaşmış, ancak küresel krizin de etkisi ile 2009 yılında küçük bir azalma meydana gelmiştir. 2009'dan sonra artış eğilimine devam etmiş, ancak 2014 yılında petrol fiyatlarının düşmesinin de olumsuz etkisi ile 2014 ve 2015 yıllarında mal ve hizmet ihracatı azalmıştır. Mal ve hizmet ithalatı ise, genel olarak mal ve hizmet ihracatı ile yakın rakamlarda gerçekleşmiştir. 1991'de mal ve hizmet ithalatı 5 milyar dolarken, ihracat gibi dalgalı bir seyir izlemiş ve 2002'de 2,8 milyar dolara küçülmüştür. 2002'den sonra ithalat artış trendi izlemiş ve 2013'te 17,8 milyar dolara ulaşmıştır. 2014'ten sonra petrol fiyatlarının düşmesi genel olarak ülke ekonomilerini ve dış ticaretlerini olumsuz etkilemiştir. Özbekistan'da 2014 itibarıyla mal ve hizmet ithalatının azalması bu olumsuzluğun etkisiyle meydana gelmiş olabilir. İncelenen dönemde bazı yıllarda ihracat ithalattan fazla gerçekleşirken, çoğunlukla ithalat ihracatı aşmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı 2000-2008 boyunca 1'i aşmış, yani ihracat ithalatın tamamını karşılamıştır.

Bu oranın 1’den küçük olduğu yıllarda da ihracat ithalatın büyük bir kısmını karşılamaya yetmiştir.

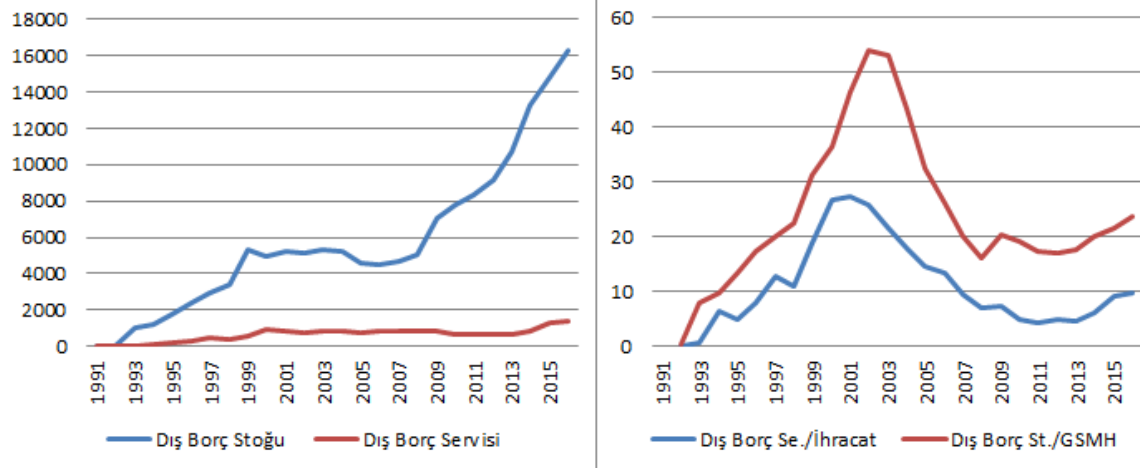
Grafik 2.60: Özbekistan’ın Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişler Göstergesi

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Özbekistan’da yabancı yatırımlar için teşvik alanları; hafif ve yün sanayi, oto sanayi, tarım ürünlerinin yeniden işlenmesi, inşaat malzemelerinin üretimi, kimya sanayi, elektronik sanayi, mineral kaynakların araştırılması ve turizm üzerine olmuştur (Konya Ticaret Odası, 2008b: 19). Ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımlar 2006 yılına kadar 200 milyon dolardan az yapılmışken, 2006 sonrasında yapılan doğrudan yabancı yatırımlar hızla artarak 2010 yılında 1,6 milyar dolara ulaşmıştır. 2007 itibariyle meydana gelen bu hızlı artışla birlikte ülkenin büyüme oranları da artmıştır. Ancak doğrudan yabancı yatırımlardaki bu hızlı artış ekonomide istihdam arttıran bir büyüme olmamış, işsizlik oranlarında beklenen azalma meydana gelmemiştir. 2012 yılında ülkeye gelen doğrudan yabancı yatırımlar ani bir azalma ile 563 milyon dolar olmuş, bu durum ülkenin büyüme oranlarını olumsuz etkileyerek azalmasına yol açmıştır. Büyüme oranlarında azalma yaşanmasına rağmen işsizlik bu dönemde azalmıştır. İşsizlik oranlarındaki bu azalma, gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının o dönemdeki artışından ve bu yatırımların istihdam oluşturan yatırımlar olduğundan kaynaklanıyor olabilir.

Grafik 2.61: Özbekistan'ın Dış Borç Stoku, Dış Borç Servisi, Dış Borç Servisi/İhracat, Dış Borç Stoku/GSMH Göstergeleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Bağımsızlığını ilan ettiği yılda Özbekistan'ın dış borcu 0 iken, sonraki yıllarda artış trendi izlemiştir. 2000-2006 yıllarında dış borç küçük dalgalanmalar gösterirken, 2006 sonrasında incelenen dönem sonuna kadar artış trendi izlemiş ve 16 milyar dolara ulaşmıştır. Dış borcun GSMH içindeki payı 1992-2002 dönemi boyunca artan bir trend izlemiş, 2002 yılında % 53,9'a ulaşmıştır. Ülkenin dış borç yükü bu yıllarda artmış, Maastricht kriterinin belirlediği % 60 sınırına yaklaşmıştır. 2002 sonrasında dış borç stoku/GSMH oranı önce azalan bir trend izlemiş, sonra ise artmıştır. 2007 itibariyle incelenen dönem sonuna kadar bu oran % 25'ten küçük oranlarda gerçekleşmiş olup, bu dönemde borcun sürdürülebilirliği mümkün görülmektedir. 2012'den sonra, ülke büyük bir borç yükü altında olmasa da, dış borç stoku/GSMH oranı artış eğilimi izlemiştir.

Dış borç servisi ise ülkenin dış borcunun bulunmadığı 1991 yılında sıfır iken sonraki yıllarda artış eğiliminde olmuş, 2000-2010 yıllarında dalgalanma olsa da sonraki yıllarda tekrar artış eğilimine devam etmiştir. Bu artış sonucunda 1992 yılında 4 milyon olan dış borç servisi, 2016 yılında yaklaşık 1,4 milyar dolara ulaşmıştır. Dış borç servisinin karşılanabilirliği 1992 yılında kolaylıkla sağlanır düzeyde olup dış borç servisi/ihracat

oranı % 0,1 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran yıllar itibariyle artış eğiliminde olsa da 2001 sonrasında azalma eğiliminde olmuş ve 2007 itibariyle tek haneli rakamlara düşmüştür.

III. BÖLÜM

KUZNETS YAKLAŞIMINA GÖRE ÜLKELERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Az gelişmişliğin ölçümü konusunda S. Kuznets'in yaklaşımı benimsenmiştir. Bu yaklaşımda Kuznets'e göre az gelişmişlik tanımı ve ölçümü üç kritere göre belirlenmektedir. Birincisi; az gelişmişliğin uluslararası gelişme farklılıklarına göre tanımlanması, ikincisi; az gelişmişliğin ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre tanımlanması, üçüncüsü ise; az gelişmişliğin toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre tanımlanmasıdır (Bakan ve Kocağ, 2012: 286). Çalışmaya konu olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Türkmenistan, Türkiye ve Özbekistan, bu kriter dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Böylelikle bu yedi ülkenin gelişmişlik düzeyleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

III.1. Çalışmanın Amacı

Her ülke daha refah bir yaşama ulaşmayı istemektedir. Ülkelerin refah seviyesinin artması için ekonomik büyümeyle beraber kalkınmanın da gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Kalkınma için ise ekonomik büyümenin yanı sıra, o ülkenin sosyal, kültürel ve siyasi yapısının da değişmesi ve gelişmesi gerekmektedir. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ölçebilmek için çeşitli göstergeler mevcuttur. Tek bir gösterge ile ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hakkında hüküm vermek çok sağlıklı olmayacağından, göstergeler birlikte ele alınarak ülke hakkında yorum yapmak daha doğru olacaktır. Ülkelerin gelişmişlik düzeyi hakkında yorum yapılırken sabit bir sınır olmamakla birlikte, ülkeler arasında seçilmiş kriterler doğrultusunda, karşılaştırma yapmak ve birbirlerinden üstün ve zayıf oldukları alanları tespit etmek mümkün görünmektedir. Kuznets'in üç kriterine ilaveten, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) İnsani Gelişim Endeksi (İGE)

isimli kriter ile gelişmişliği ölçmeyi amaçlamıştır. İnsani Gelişme Raporunda bu endekse göre ülkelerin gelişmişlik düzeyleri; çok yüksek insani gelişme, yüksek insani gelişme, orta insani gelişme ve düşük insani gelişme şeklinde sınıflandırılmıştır. Ülkelerin içinde bulunduğu durumun bilinmesi ve kalkınma sürecinde geri kalınan konunun tespiti, daha refah bir yaşam adına izlemesi gereken yol için önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmamızda belirlenen yedi ülkenin (Rusya, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan) İGE'ye göre hangi gelişmişlik düzeyinde olduğu ve Kuznets'in azgelişmişlik kriterlerine göre hangisinin daha gelişmiş hangisinin daha azgelişmiş ülke konumunda olduğunun tespiti çalışmamızda amaç edinilmiştir.

III.2. Çalışmanın Önemi

Çalışmamıza konu olan yedi ülkenin (Rusya, Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan) gelişmişlik düzeyinin incelenmesi ve ülkelerin içinde bulunduğu durumun tespitinin ardından Türkiye'nin gelişimi için hangi çözüm yolları bulunduğu dair öngörüler geliştirilmesi bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Ayrıca bu ülkelerin gelişmişlik düzeyinin ölçülmesi literatüre katkı sağlamaktadır.

III.3. Çalışmanın Kısıtları

Ülkelerin Kuznets kriterlerine göre değerlendirildiği araştırma, yedi ülkeyi kapsamaktadır. Bu ülkeler; Rusya, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dır. Çalışmamız, 1991 ve 2016 yılı aralığındaki sosyo-ekonomik verilerin toplanmasıyla oluşturulmuştur. Gelişmişliğin parasal ölçümün yanı sıra ölçümü zor olan sosyal göstergelere de bağlı olması, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hakkında incelemenin kısıtlı kalmasına yol açmıştır. Çalışmada yer verilen göstergeler içerisinde bazı ülkeler için bazı verilere ulaşılamamış, ulaşılan göstergelerden de bazı

yıllarda veriler eksik kalmıştır. Çalışmada kullanılan verilerin önemli bir kısmı The World Bank'tan elde edilmiştir.

III.4. Literatür

Çalışmamıza konu olan yedi ülkenin (Türkiye, Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan) gelişmişlikleri, Kuznets'in üç kriterine göre incelenmiştir. Bu üç kriterlerde belirtilen göstergeler ile birlikte, ülkelerin gelişmişlikleri hakkında destekleyici bilgi sunan diğer bazı göstergelere de yer verilmiştir. Çalışmamıza konu olan ülkeler için Kuznets'in üç kriterinin de birlikte incelendiği bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte, bu kriterlerde yer alan göstergeler üzerine yapılan çalışmalardan bazılarına aşağıda yer verilmiştir.

Kuznets (1955), ülkelerdeki ekonomik büyümenin incelenmesi için ilgili sosyal disiplinde nüfus büyüme modelleri, teknolojik değişimde güçleri ve yapısı, siyasi kurumların eğilim ve niteliğini belirleyen faktörler, bir biyolojik tür olarak kısmen insan davranış kalıpları sosyal disiplin dalında araç olma zorunluluğu haline geldiğini belirtmektedir.

Öğülmüş ve Özdemir (1995), öğretmenlerin kalabalık sınıflarda rollerini etkili olarak yapmasını olumsuz etkilediğini söylemektedir. Özellikle kalabalık sınıflarda okuma, problem çözme ve kritik düşünme, matematik gibi eğilimin önemli amaçları üzerinde odaklaşması ve öğretmenlerin öğrencilere yardımcı olması pek mümkün olmamaktadır.

Kıımanoğlu ve Çak'ın (2000) yaptığı çalışmada regresyon sonucuna göre, öğretmen başına düşen öğrenci sayısının 40'dan 30'a düşmesi ile okula devam etme süresini 0,52 yıl arttırmak mümkün olmaktadır. Bununla birlikte 76 ilin 1993-1994, 1994-1995 ve 1995-1996 öğretim yılı verilerine göre öğrenci/öğretmen oranını %10 azaltarak başarı oranını % 0,2 arttırmak mümkündür.

Devlet Planlama Teşkilatı'na (2001) göre, gelir dağılımında adaletsizliğin artması sadece ekonomik sorunlara değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve politik sorunlara da sebep olmakta, bu nedenle konuya daha geniş bir pencereden bakılması gerekmektedir. Adil bir gelir dağılımını sağlamak ve ulusal pastayı büyütmek için öncelikle yatırım arttırılmalı, ardından istihdam ve üretim artışı sağlanmalıdır. Bunların sağlanabilmesi için de crowding-out (dışlama etkisi) azaltılıp reel faizler gelişmiş ülkeler seviyesine getirilmeli, emeğin niteliği iyileştirilmeli, mesleki eğitime daha fazla önem verilmelidir.

Aras (2003), Azerbaycan ekonomisinin dönüşüm sürecini incelediği çalışmasında ülkenin dünya çapında petrol üretimi yapan ülke yolunda ilerlediğini, içinde bulunduğu ekonomik zorluktan çıkıp makroekonomik göstergelerde istikrar ve kalkınma yolunda önemli mesafe kat ettiğini belirtmiştir. Bununla birlikte, bağımsızlığının ardından Azerbaycan'ın ekonomik dönüşüm ve kalkınma sürecinin yavaş ve emin adımlarla ilerlediği sonucuna varmıştır.

Seferov ve Akkuş (2005), Azerbaycan nüfusunu eğitim açısından inceledikleri çalışmada, yüksek öğretim gördükten sonra akademik eğitim görenlerin oranları ve sayılarının gelişmiş ülkelere az, ancak gelişmekte olan ülkelerin çoğundan fazla olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca geçmiş dönemde başarısız olan işgücü planlaması sonucunda fen, sosyal ve beşeri bilim dallarından talep fazlası insan gücü görülürken, iktisat, modern işletme ve birçok mühendislik dalında insan gücü sıkıntısı yaşanmaktadır. Dolayısıyla fen dalında yetişen insan gücü beyin göçüne hazır bir potansiyel olarak görülmektedir.

Çelik (2006), çalışmasında yüksek büyüme rakamlarına rağmen Kırgızistan'da işsizliğin artmaya devam ettiğini ve bu işsizlikten en çok kadınların etkilendiğini ifade etmektedir.

Bununla birlikte ülkede girişimcilik altyapısının gelişmediğini belirtmekte ve ülkede bin kişiden beş kişinin girişimci olması ile bu durumu ortaya koymaktadır.

Karibayeva (2006), çalışmasında 1996:1-2005:4 dönemine ait üç aylık veriler kullanarak Kazakistan'da ihracat ile ithalatın milli gelir üzerindeki etkisini birim kök testleri ve Engle-Granger İki Aşamalı Koentegrasyon testi yardımıyla incelemiştir. Yapılan ekonometrik analiz sonucunda Kazakistan'ın milli geliri ve ihracat arasında hem kısa dönem hem de uzun dönemde anlamlı bir ilişki olduğu söylenebilmekte ve ihracatın ülkenin kalkınmasında öncelik sektörü olarak ele alınabilmektedir. Ancak ihracatın büyük büyük bir kısmını doğal kaynaklar oluşturduğundan Kazakistan'da üretim ve ihracat çeşitlendirmesi ve dışa bağımlılığın azaltılması için düzeltmeler yapılmalıdır.

Taban (2006), 1968-2003 yılları arasındaki sağlık göstergeleri ile sağlık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu çalışmada, sağlık kurumlarının sayıları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmazken, doğumda yaşam beklentisi, sağlık personeli başına düşen kişi sayısı, yatak sayısı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Yani, Türkiye'de sağlık konusuna gereken önem verildikçe ekonomik büyümenin bundan olumlu etkileneceği, ekonomik büyüme devam ettikçe de sağlıklı bir toplum oluşacağı sonucuna varılabilir.

Çakmak (2008), eğitimin ekonomi ve kalkınmadaki önemini vurgulayan çalışmasında; bir ülkenin gelişmişliğinin, o ülkedeki bireylerin sürekli ve iyi bir eğitim almaları yoluyla ve bu yol ile kazanacakları bilgi ve becerinin ekonomik büyümeye yapabileceği katkıya bağlı olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda eğitim, hem nüfusun niteliğini ve yaşam tarzını etkilediği hem de çabuk ve sürekli bir gelir artışı sağladığı için yatırım önceliğinin eğitime ayrılması gerektiğini belirtmektedir.

Yumuşak (2008), beşeri sermayenin Türkiye için mevcut durumunu incelediğinde, sağlık ve gelir düzeyinde son yıllarda bir gelişme gözlemlense de eğitim konusunda olumsuz bir tablo görmekte ve Türkiye benzer gelir düzeyine sahip olan ülkelere göre daha düşük eğitim seviyesinde bulunduğunu söylemektedir. İyi eğitilmiş ve sağlıklı bir nüfus, hem iktisadi gelişmenin önemli kaynaklarından biri olduğundan hem de diğer kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayacak bir unsur olduğundan, Türkiye'deki genç ve dinamik nüfusun sağlık ve eğitim düzeyinin geliştirilmesi, ülke için önemli bir stratejik unsur sağlayacaktır.

Togay (2009), Kazakistan'ın petrol bağımlılığının nasıl azaltılabileceği konusunda yaptığı çalışmada, uzun vadeli sanayileşme politikalarının etkin etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğini, kısa dönemde ise para ve maliye politikaları aracılığıyla ekonominin stabilize edilebileceğini ifade etmektedir. Ayrıca döviz kuru politikası ve para politikası, petrol fiyatlarına bağlı olarak Tenge'nin reel değerindeki istikrarsızlaşmayı önleyebilecek şekilde tasarlanabilirse ülkenin petrole olan bağımlılığının azalmasına katkıda bulunabileceği görüşündedir.

Yumuşak ve Yıldırım (2009)'ın 1980-2005 yılları için yapmış olduğu eşbütünleşme analizi sonucuna göre, sağlık harcamalarının hasıla üzerindeki etkisi küçük ve negatif çıkarken doğuştan yaşam beklentisinin etkisi yüksek çıkmıştır. Bunun yanı sıra sağlık harcamaları beşeri sermaye yatırımı olarak değerlendirildiğinde, hasıla üzerindeki etkisinin gecikmeli oluşu daha mantıklı bulunmaktadır.

Öz ve diğerlerinin (2009) Türkiye ile AB ülkelerini beşeri sermaye açısından karşılaştırdıkları çalışmalarında, Türkiye'deki genç nüfusun AB'deki işgücü piyasaları adına fırsat olacağını düşünenlerin aksine, Türkiye'nin beşeri sermaye potansiyelinin AB için tehdit oluşturabileceği anlamına gelen sonuçlar elde etmişlerdir.

Çetin ve Ecevit (2010), 15 OECD ülkesi için 1990-2016 dönemindeki yıllık veriler ile panel regresyon analizi yapmıştır. Bu çalışmada, sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir istatistiki ilişki tespit edilememiştir. Ancak sağlık alanında etkin ve verimli yatırımların yapılması ülkenin beşeri sermayesini geliştirerek verimliliğin ve teknolojik yeniliklerin meydana gelmesine hizmet edecektir. Böylece büyüme ve kalkınma hızlandırılması ve toplumsal refahın artması sağlanabilecektir.

Polat (2011), Kırgızistan'ın bağımsızlık sonrasındaki eğitim politikaları ve uygulamaları üzerine yaptığı incelemede, her kademedeki eğitimden yararlanma konusunda problemler olduğunu ve toplumun beklentilerini karşılamada eğitimin yetersiz kaldığı sonucuna ulaşmıştır. Okullarda uygulanan eski öğretim yöntemleri ve geçmiş dönemden beri devam eden uygulama ve alışkanlıklar yerine ders kitapları bütün eğitim kademelerinde yeniden güncellenmesi, eğitimde çağdaş standartlara ulaşılması için gerekli altyapının oluşturulması ve uygulanan programların istihdama yönelik olmasının yolları aranmalıdır.

Mercan ve Göçer (2014), 1991-2011 dönemi verileri ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan) için panel veri analizi yöntemiyle Hollanda hastalığı hipotezi test edilmiştir. Petrol ve doğalgaz fiyatlarının yüksek olmasından dolayı ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri henüz gün yüzüne çıkmamış ve analizde sonucunda ulaşılan bulgulara göre Orta Asya ülkeleri ekonomisinde Hollanda Hastalığı semptomları görülmemiştir. Bu ekonomilerin istikrarlı büyüme sağlayabilmesi için öncelikle doğal kaynak ağırlıklı ekonomiden uzaklaşıp, ihracat yapılan ülkelerin çeşitlendirilmesi ve dış ticarete sanayi mallarının ağırlığının arttırılması gerekmektedir. Bununla birlikte, petrol ve doğalgazdan elde edilen gelirin bir kısmının beşeri sermayeyi ve nitelikli işgücünü arttırıcı eğitim çalışmalarına, ar-ge faaliyetlerine ve

sanayi yatırımlarına aktarılmasının ve hammadde fiyatlarındaki değişimin yönetilebilmesi için istikrar fonlarının oluşturulmasının yararlı olacağı görüşündedirler.

Uzun Kocamış ve Güngör (2014), Borsa İstanbul teknoloji sektöründe ve teknoloji sektöründe faaliyet gösteren işletmelerde faaliyet kâr /zararı, vergi öncesi kâr/zararı ve dönem net kâr/zararı ile Ar-Ge giderleri arasındaki ilişkiyi çalışmada istatistiksel olarak analiz etmiştir. Analiz sonucunda faaliyet kârı, vergi öncesi kârı ve dönem net kârı ile Ar-Ge giderleri arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Abdullah vd. (2015), Rusya'daki işsizlik oranlarının Güney bölgeleri ve Uzak Doğu için tipikleştiğini, ülkenin orta kesiminden çevresine doğru yayılan bu işsizlik oranındaki artışın nedeni olarak ülkenin Avrupa kesiminde daha gelişmiş altyapının olmamasından kaynaklandığını belirtmektedirler. 2008 yılı sonrası dünyadaki ekonomik kriz göz ardı edilirse istihdam politikalarının başarıya ulaştığı, ekonomik reformlar sayesinde işsizliğin azaldığı ve istihdamın arttığını söylemektedirler.

Nişancı vd. (2016), petrol gelirine bağımlı olan geçiş ekonomilerini değerlendirdiği çalışmalarında GSYH, kamu harcamaları, ihracat ve işsizlik oranları açısından Türkmenistan ekonomisinin petrol fiyatlarına duyarlılığı, Rusya Azerbaycan ve Kazakistan'dan görece daha az olmuştur. Bununla birlikte, ihracat ve işsizlik oranları açısından en fazla etkilenen ülke Kazakistan, kamu harcamaları ve GSYH açısından en fazla etkilenen ülke ise Rusya'dır.

Demirtaş ve Metintaş (2017), Türk Cumhuriyetleri'nde (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Türkiye) anne, bebek ve çocuk ölüm hızları ile ilişkili olabilecek doğurganlık ve ekonomik göstergeleri belirlemeyi amaçladıkları çalışmada, kişi başına düşen GSYH ve kişi başına düşen sağlık harcaması

arttıkça anne ve çocuk ölüm hızları azalmakta olduğu; işsizlik yüzdesi, toplam doğurganlık hızı ve kaba doğum hızı arttıkça da ölüm hızının arttığı sonucuna varmışlardır.

Destek, Okumuş ve Yıldırım (2017), ARDL sınır testinden faydalanarak yaptıkları çalışmada 1991-2013 dönemini baz alarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan için tarım sektöründe Hollanda hastalığının etkilerini değerlendirmişler ve Özbekistan dışındaki ülkelerde petrol rantı²⁰ ve tarımsal katma değer arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını desteklemişlerdir. Çalışma sonucunda Azerbaycan'da petrol rantının, tarımsal katma değeri hem uzun hem kısa dönemde olumsuz yönde etkilediği, Kazakistan'da petrol rantının hem kısa hem de uzun dönemde tarımsal katma değeri olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşırken, Kırgızistan için petrol rantının tarımsal katma değeri sadece uzun dönemde pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Özbekistan için tarım sektörü ve petrol rantı arasında uzun dönemli herhangi bir ilişki bulunmazken, Kazakistan ve Kırgızistan'ın petrolden elde ettikleri rantı etkin kullandıkları çıkarımı yapılmış ve Hollanda Hastalığı etkilerinin sadece Azerbaycan için geçerli olduğu söylenebilmiştir.

Zeren ve Kılınç Savrul (2017), kadınların işgücüne dahil olmasının önündeki engellerin az gelişmiş ekonomilerde daha çok olmakla birlikte gelişmekte olan ekonomilerde de bulunduğunu ifade etmektedir. Onlara göre kadınlar, kayıt dışı istihdamın fazla olduğu sektörlerde iş bulabildiği için çalışma hayatında erkeklerden daha fazla kayıt dışı çalışmaktadır. Ayrıca kadın işgücü, eğitim ve büyüme üzerine yaptıkları çalışma sonucunda eğitimin kadın işgücünde yüksek verimlilik artışı sağladığını ortaya koyarak, yüksek düzeyde eğitilen kadın işgücünün; işgücüne katılım oranlarını, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı olumlu etkilediğini söylemişlerdir.

²⁰ Dünya fiyatlarındaki ham petrol üretiminin değeri ile toplam üretim maliyeti arasındaki farkı ifade etmek için *petrol rantı* kavramı kullanılmıştır.

Literatürde geçen bu ve benzeri çalışmalar üzerine, aşağıda Kuznets'in üç kriterine göre belirlenen göstergeler ve bu göstergeler için destekleyici ve açıklayıcı konumda olan göstergeler, çalışmaya konu olan yedi ülke için incelenmiştir.

III.5. Kuznets'e Göre Ülkelerin Uluslararası Gelişme Farklılıklarının Karşılaştırılması

Ülkeler arasında gelişme düzeylerine göre karşılaştırma yapılırken parasal ve parasal olmayan ölçütlere göre kıyaslanırlar. Bu karşılaştırma sonucunda ilk sıradaki ülke diğerlerine göre daha gelişmiş kabul edilirken, sıralamanın sonuna doğru daha az gelişmiş ülke olarak tanımlanır.

III.5.1. Parasal Ölçütler

Kuznets, uluslararası gelişme farklılıklarına göre ülkeleri karşılaştırırken parasal ölçüt olarak GSMH ve KBGSMH'yi kullanmıştır. Gelişmiş ülkelerde GSMH'nin yüksek olması gerekirken, GSMH'si yüksek olan her ülke için gelişmiş ülke demek doğru bir yaklaşım olarak görülmemektedir.

III.5.1.1. GSMH

GSMH, bir ülkenin üretim hacmindeki büyüklüğünü en anlamlı şekilde ortaya koymakta olup, üretim hacmindeki değişimleri yansıtmaktadır. Ölçülebilir özelliğinin olması ve başlıca makroekonomik göstergelerden biri olmasından dolayı, ülkeler karşılaştırılırken GSMH dikkate alınmaktadır. Çalışmaya konu olan yedi ülkenin, 1991 ile 2016 yılları arasında GSMH'sinde meydana gelen değişimlerinin incelenmesi, bu yıllarda ülkelerin üretim hacimlerindeki artma ve azalmalar ile ilgili temel bilgi verecektir.

Tablo 3.1: GSMH (Milyon Dolar) (1991-2016)

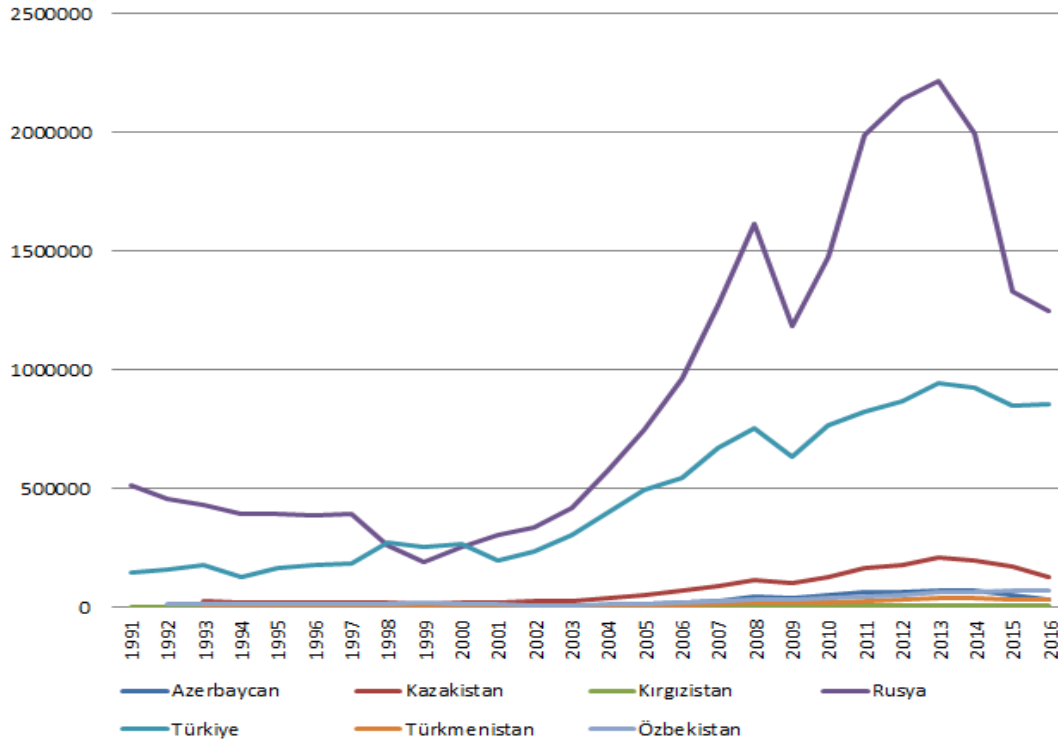
GSMH	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Azerbaycan			3971	3311	3039	3115	3953	4433	4536
Kazakistan			23364	21154	20229	20815	21851	21829	16302
Kırgızistan	2568	2317	2023	1659	1626	1788	1703	1567	1175
Rusya	516545	455790	430624	393237	392159	386287	396236	259163	188190
Türkiye	147383	155845	177430	127426	166281	178549	186822	272781	252336
Türkmenistan			3202	2653	2501	2396	2535	2638	2445
Özbekistan		12870	13050	12856	13316	13876	14570	14888	16910

GSMH	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Azerbaycan	4987	5372	5851	6834	7980	11599	18302	27971	43832
Kazakistan	17038	20916	23509	29087	40289	51757	71551	91893	114115
Kırgızistan	1288	1466	1548	1857	2110	2372	2786	3751	4933
Rusya	252972	302365	338527	417177	578246	745491	961127	1270878	1614364
Türkiye	268987	195253	233878	306295	399190	496058	546491	669499	756784
Türkmenistan	2727	3430	4340	5899	6731	7541	9977	12300	18236
Özbekistan	13541	11196	9543	10012	11981	14283	17242	23242	31271

GSMH	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	41022	49735	61440	65739	70476	73087	51047	35375
Kazakistan	102688	128676	164903	179895	211486	198777	173231	124474
Kırgızistan	4509	4489	5539	6436	6912	7161	6420	6288
Rusya	1182905	1477813	1991329	2142091	2217566	1996423	1328994	1248550
Türkiye	636997	765373	825319	867406	942016	925995	850152	854710
Türkmenistan	18958	20689	26406	31835	35895	40183	34129	34426
Özbekistan	34586	40528	47718	54106	60914	65991	68363	68547

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Çalışmaya konu olan yedi ülkenin 1998, 1999 ve 2000 yılları haricinde 1991-2016 dönemi boyunca en fazla GSMH'ye sahip olan ülke Rusya'dır. Genel olarak en düşük düzeyde GSYH'ye sahip olan ise Kırgızistan'dır. 2016 yılı verilerine göre GSMH'si en fazla olan ülkeden en az olana doğru sıralama yapıldığında Rusya'dan sonra Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve son olarak Kırgızistan gelmektedir. Bu göstermektedir ki, Rusya'nın ve Türkiye'nin üretim hacmi diğer ülkelere göre daha büyük, Kırgızistan'ın üretim hacmi ise diğer ülkelere göre en küçük üretim hacmine sahiptir. Aynı zamanda bu gösterge incelendiğinde, ülkelerin potansiyel milli gelirini tam olarak kullanamadıklarını da göstermektedir. Özellikle Kırgızistan'ın bu konudaki yetersizliğinin en fazla olduğu ülke konumunda olması, ülkenin GSYH artışını diğer ülkelerin gerisinde bırakmıştır. Bu durum incelenen dönem boyunca aynı şekilde kalmıştır.

Grafik 3.1: GSMH (Milyon Dolar)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya'nın GSMH'si, 1991 yılında 516 milyar dolar iken, 1991-1999 döneminde 1997 yılı haricinde sürekli olarak azalmıştır. Buna ilk olarak neden olan, ülkenin 1991 yılında SSCB'den ayrılarak bağımsızlığını kazanması ile serbest piyasa ekonomisine geçmesi ve bu süreçte yaşadığı zorlukların ülke ekonomisine olumsuz yansımalarıdır. İkinci olarak; GSMH, 1997'de artsa da 1997 Asya krizinin ekonomideki olumsuz etkileri 1998 yılında Rusya krizine yol açmış, 1998 ve 1999 yıllarında GSMH'nin azalmasına neden olmuştur. Bu sebeplerle 1999 yılında Rusya'da, 1991 yılına göre daha düşük üretim hacmi gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında Türkiye'de GSMH, 1994 yılı haricinde 1991-1998 dönemi boyunca sürekli artmıştır. Çünkü Türkiye, diğer ülkelerden farklı olarak SSCB'ye bağlı olan ülkelere göre olmadığı için, 1991 yılında SSCB'nin dağılması diğer ülkeler gibi GSMH'nin azalmasına yol açmamıştır. Türkiye'de 1994 yılında GSMH'nin azalması ise 5 Nisan kararları ile ilgilidir. İncelenen dönemin başında Rusya ile Türkiye'nin GSMH'si

birbirine yakın değerlerde iken, özellikle 2003 ve 2004 yılları sonrasında Rusya'nın GSMH'si diğer ülkelere göre hızlı bir büyüme kaydetmiştir. Bu büyümede, 2000'li yıllarda petrol fiyatlarındaki artış etkili olmuştur. 2008 yılında meydana gelen küresel kriz sebebiyle hem Rusya'nın hem de Türkiye'nin GSMH'si 2009 yılında azalmış, bir sonraki yıl tekrar büyümeye devam etmiştir. Ancak 2014 yılında petrol fiyatlarının düşmesi Rusya'nın GSMH'nin 2014 yılı itibariyle azalmasına neden olurken, bu yıllarda Türkiye'de yaşanan siyasi gerginlikler de Türkiye'nin ekonomisini olumsuz etkileyerek GSMH'sinin azalmasına yol açmıştır. 2016 yılında Rusya'nın GSMH'si, 2013 yılındaki değerinin yaklaşık yarısına düşerken, Türkiye'nin GSMH'si aynı yıllarda onda birinden daha küçük bir azalma yaşamıştır.

Kazakistan, bağımsızlığını kazandıktan sonra 1993-1995 döneminde GSMH'si sürekli olarak azalmıştır. 1996 ve 1997 yıllarında artmış, ancak düşen petrol fiyatlarıyla nedeniyle petrol üreten ülkelerin petrol arzını kısma kararı alması, 1998 ve 1999 yıllarında Kazakistan'ın GSMH'sinin azalmasına neden olmuştur. Küresel krizin 2009'da yol açtığı azalma dışında 2000-2013 döneminde GSMH sürekli olarak artmış, petrol fiyatlarının düşmesiyle 2014 itibariyle azalmıştır. 2013 yılında ülkenin ulaştığı GSMH değeri, 1993 yılındakinin yaklaşık 9 katına yükselmiş, dönem başına göre hızlı bir büyüme sağlamıştır. Azerbaycan, 1993 yılında Özbekistan'ın yaklaşık üçte biri kadar GSMH değerine sahipken, 2002, 2003 yıllarında aralarındaki fark azalmış ve 2006 yılında Özbekistan'dan daha fazla GSMH'ye sahip olmuştur. Azerbaycan, 2006-2013 döneminde Özbekistan'dan daha büyük bir üretim hacmine sahip iken, önemli ihraç geliri olan petrol fiyatlarının 2014 yılında düşmesi ile GSMH'si azalma eğilimine girmiş ve Özbekistan'dan daha fazla küçülmüştür.

En küçük üretim hacmine sahip olan Kırgızistan’da GSMH, ülkenin bağımsızlığını kazanmasının ardından 1996 yılı hariç olmak üzere 1991-1999 dönemi boyunca sürekli olarak azalmış, ardından 1999-2014 döneminde GSMH artış eğilimine girse de 2008 küresel krizinin olumsuz etkileri sebebiyle 2009 ve 2010 yıllarında azalmıştır. Kırgızistan’ın ihracatında petrol ve doğalgaz gibi doğal kaynak yoğunluğu olmaması ve imalat başta olmak üzere ihracatın diğer sektörlerdeki paylaşımı, petrol fiyatlarındaki değişimden fazla etkilenmemesine neden olmuştur. Kırgızistan ve Türkiye’nin ihracatında imalatın payının diğer sektörlerle göre daha fazla olması ve ihracatta mal çeşitliliğinin sağlanmış olması, diğer ülkelere göre daha istikrarlı bir büyüme yakalamalarını sağlamıştır.

III.5.1.3. KBGSMH

GSMH, kalabalık nüfusa sahip ülkelerde daha büyük çıkabileceğinden, ülke ekonomilerinin karşılaştırılmasında bazen yanıltıcı yorumlara yol açabilir. Bu nedenle parasal göstergelerde, içinde nüfusu barındıran KBGSMH’nin incelenmesi daha sağlıklı sonuçlara götürecektir.

Tablo 3.2: KBGSMH (Dolar) (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Azerbaycan			590	440	400	400	450	510	570
Kazakistan			1430	1310	1280	1340	1390	1390	1290
Kırgızistan		520	450	370	360	390	390	360	300
Rusya	3440	3080	2920	2650	2640	2610	2650	2130	1750
Türkiye	2590	2940	3140	2680	2850	2920	3190	3430	3580
Türkmenistan			800	680	610	610	550	560	620
Özbekistan		600	590	570	580	600	610	620	650

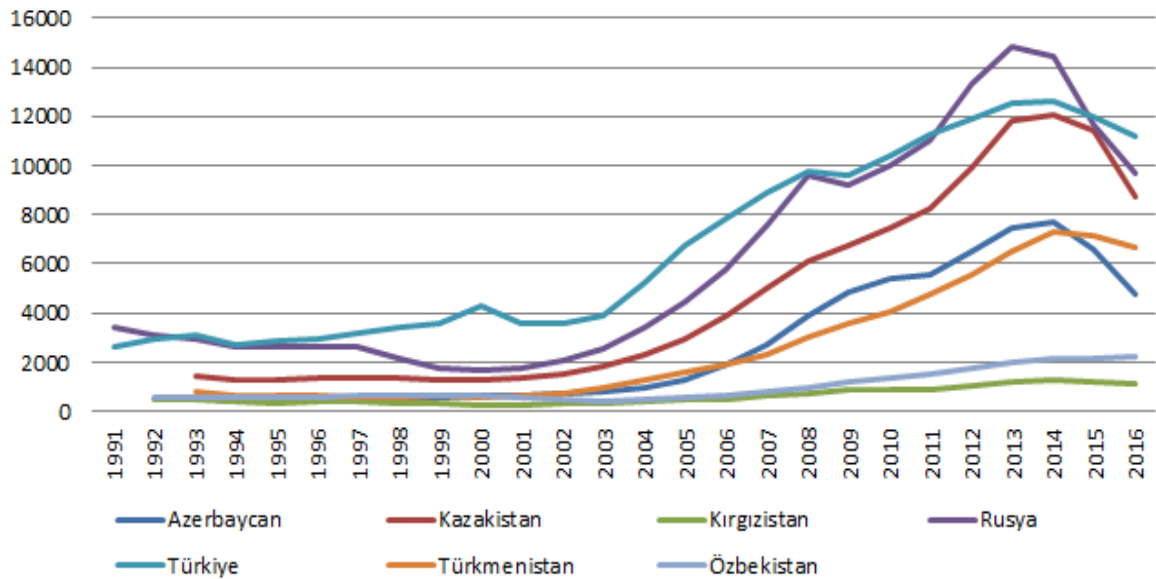
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Azerbaycan	610	660	720	820	950	1270	1890	2710	3900
Kazakistan	1260	1350	1520	1800	2300	2950	3860	4980	6150
Kırgızistan	280	280	290	340	400	450	500	610	760
Rusya	1710	1780	2100	2580	3410	4450	5800	7560	9590
Türkiye	4300	3550	3560	3910	5220	6760	7820	8880	9770
Türkmenistan	600	650	750	990	1310	1590	1950	2320	3040
Özbekistan	630	560	450	420	460	530	610	770	980

Tablo 3.2'nin devamı

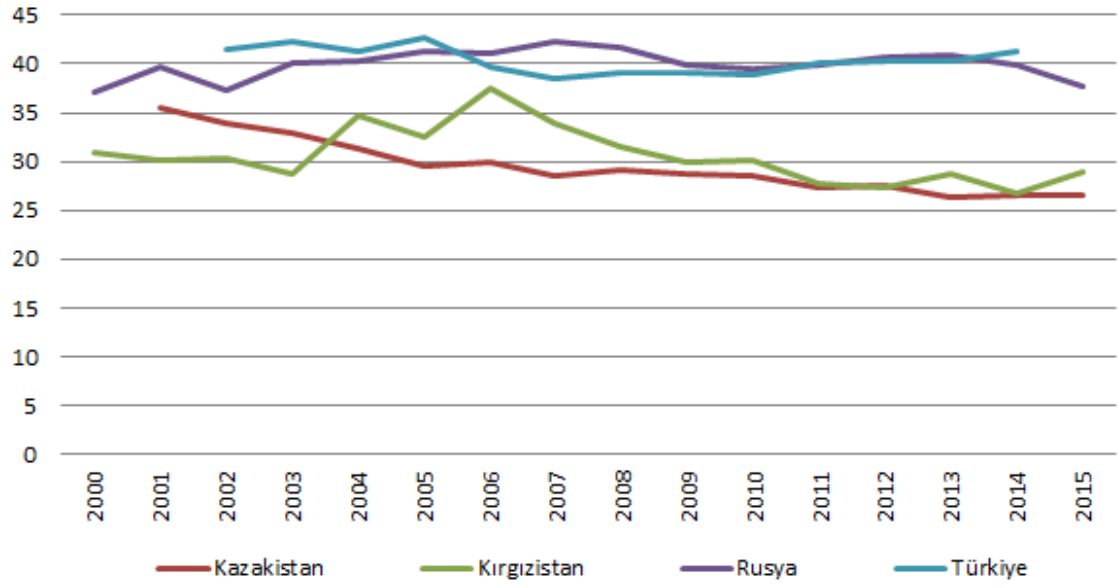
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	4830	5410	5560	6480	7450	7700	6550	4760
Kazakistan	6780	7440	8280	9940	11840	12090	11390	8710
Kırgızistan	860	850	880	1040	1190	1250	1180	1100
Rusya	9230	9980	11040	13330	14840	14420	11660	9720
Türkiye	9580	10430	11230	11880	12530	12590	12000	11180
Türkmenistan	3550	4070	4730	5560	6530	7310	7120	6670
Özbekistan	1160	1340	1530	1740	1970	2110	2170	2220

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2016 yılında incelenen ülkeler arasında KBGSMH'nin en fazla olduğu ülke Türkiye'dir. Bu yılda Rusya'nın GSMH'si diğer altı ülkeden çok daha fazla iken KBGSMH'de aynı büyüklüğe sahip olmaması, Rusya'nın üretim hacmindeki büyüklüğün kalabalık ülke nüfusundan kaynaklandığına işaret etmektedir. 2016 yılı verilerine göre KBGSMH'si en fazla olan ülke, yaklaşık 11 bin dolar ile Türkiye iken, ardından 9,7 bin dolar ile Rusya gelmektedir. Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Özbekistan ve son olarak Kırgızistan gelmektedir. The World Bank'ın KBGSMH ile yaptığı sınıflandırmaya göre; 1026 ve 4035 dolar arasında KBGSMH'ye sahip olan Özbekistan ve Kırgızistan düşük orta gelirli ülke grubuna dahil olmuştur. Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Türkiye ve Rusya ise 4036-12475 dolar arasındaki KBGSMH değerleri ile yüksek orta gelirli ülke grubundadır.

Grafik 3.2: KBGSMH (Dolar)

1991-1998 döneminde Türkiye hariç olmak üzere çalışmaya konu olan altı ülkenin KBGSMH'leri ve GSMH'leri benzerlik göstermektedir. Çünkü bu ülkeler SSCB'ye bağlı iken merkezi planlama sisteminde olan ve 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan ederek serbest piyasa ekonomisine geçen ülkelerdir. Serbest piyasa ekonomisine uyum süreci, söz konusu ülkelerin bu dönemde gelir kaybına maruz kalmalarına, KBGSMH'lerinin azalmasına ya da yeteri kadar arttırılamamasına sebep olmuştur. Ancak 2000'li yıllarda Azerbaycan, Kazakistan, Rusya, Türkmenistan ve Özbekistan, petrol fiyatlarında meydana gelen artışlarla beraber GSMH'leri ve KBGSMH'leri artmış ve 2013 yılına kadar devam etmiştir. 2014 yılında petrol fiyatlarında meydana gelen düşüşler, bu ülkelerin ticaretine konu olan petrol ve petrol ürünlerindeki fiyatların da azalmasına sebep olarak dış ticaretlerinin daralmasına ve GSMH ile KBGSMH'lerinin azalmasına neden olmuştur. Reel anlamda Türkiye'nin KBGSMH'nin diğer ülkelere göre daha istikrarlı olduğu görülmektedir. Bunun temel sebebi ise, Türkiye'de GSMH'yı oluşturan sektör çeşitliliğinin olması ve tek bir sektöre bağımlılığının olmamasıdır. Kırgızistan'ında GSMH oluşumunda sektör çeşitliliğinin olması, ekonominin yavaş da olsa istikrarlı bir büyüme elde etmesini sağlamıştır.

Grafik 3.3: Gini Endeksi

K

aynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'nin KBGSMH'si, çalışmaya konu olan yedi ülke içinde en yüksek olmasına rağmen, Gini endeksi esas alınarak değerlendirildiğinde Türkiye'deki gelir dağılımı adaletsizliğinin diğer ülkelere göre daha yüksek olması, gelirin adaletli bir şekilde dağılmadığını göstermektedir. Türkiye'de gelir dağılımında dönem başında iyileşmeler görülürken, dönem sonuna doğru gelir dağılımı adaletsizliği artmış, 2010 yılında 38,8'e kadar azalan Gini endeksi, 2014 yılında 41,2'ye yükselmiştir. Türkiye'ye göre diğer ülkeler daha az KBGSMH olsa da, gerçek anlamda bu gelirin daha fazla kişinin eline ulaştığı ve daha adaletli bir gelir dağılımının sağlandığı anlaşılmaktadır. Türkiye gibi Rusya da, KBGSMH'si diğer ülkelere göre yüksek olmasına rağmen gelir dağılımı daha adaletsiz bir ülkedir. 2000 sonrasında Rusya'nın geliri artarken gelir dağılımı daha adaletsiz bir hal almış, geliri 2014 itibariyle azalırken gelir dağılımında adaletsizlik de azalmıştır.

Ulaşılan verilerce, incelenen ülkeler arasında en adaletli gelir dağılımının sağlandığı, yani KBGSMH'nin daha fazla ülke vatandaşının eline ulaştığı ülke, 26,5 Gini endeksi değeri ile Kazakistan'dır. Kazakistan'da 2001 yılında 35,4 olan Gini endeksi 2015 yılında

azalarak 26,5 olmuş, incelenen dönem başına göre daha adaletli bir gelir dağılımı sağlanmıştır.

III.5.2. Parasal Olmayan Ölçütler

Ülkelerin gelişmişliklerini kıyaslarken parasal ölçütlerin yetersiz kalması durumunda parasal olmayan ölçütlerden yararlanılır. Parasal olmayan bu ölçütler, elektrik enerjisi üretimi ve tüketimi, çimento üretimi, kişisel bilgisayar sayısı gibi ölçütlerdir. Parasal olmayan ölçütler aynı zamanda ülkenin sanayileşme yapısı hakkında ipuçları da vermektedir.

III.5.2.1. Elektrik Üretimi ve Tüketimi

Yaşantımızda ciddi bir yer kaplayan elektriğin ülke içinde üretiliyor olması dışa bağımlı olunmaması için önemlidir. Eğer ülke içinde yapılan elektrik tüketimi daha çok elektriğin ithalatı yoluyla karşılanıyor ise ithalatta bağımlılığa yol açabilir. Elektrik ithalatında bağımlı olunması, hem elektrik ithalatı nedeniyle bir maliyet yüklemektedir hem de ülkenin elektrik üretimi için ithal ettiği kaynağın tükenmesi bakımından riskli bir durumdur. Elektrik üretiminin yerli kaynaklar ile yapılması ve özellikle de yenilenebilir kaynakların kullanılması, elektrik üretiminde dışa bağımlılığın azaltılabilmesi için önemlidir.

Elektrik enerjisi tüketimi, hem hane halkı tarafından hem de sanayide üretim gerçekleştirmek üzere tüketilmektedir. Ekonomilerin büyümesine bağlı olarak enerji kullanımı da artabildiğinden, enerji tüketiminin artması kalkınmışlık düzeyini yansıtan göstergelerden biri haline gelmiştir (Uzun vd., 2013: 330). Bunun yanında Rosenberg'e göre enerji tüketimi, insanların hayat kalitesini artıran temel bir faktör olduğu için de kalkınmadaki yeri önemlidir (Ertuğrul, 2011: 51).

Tablo 3.3: Elektrik Üretimi (1991-2012) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh)

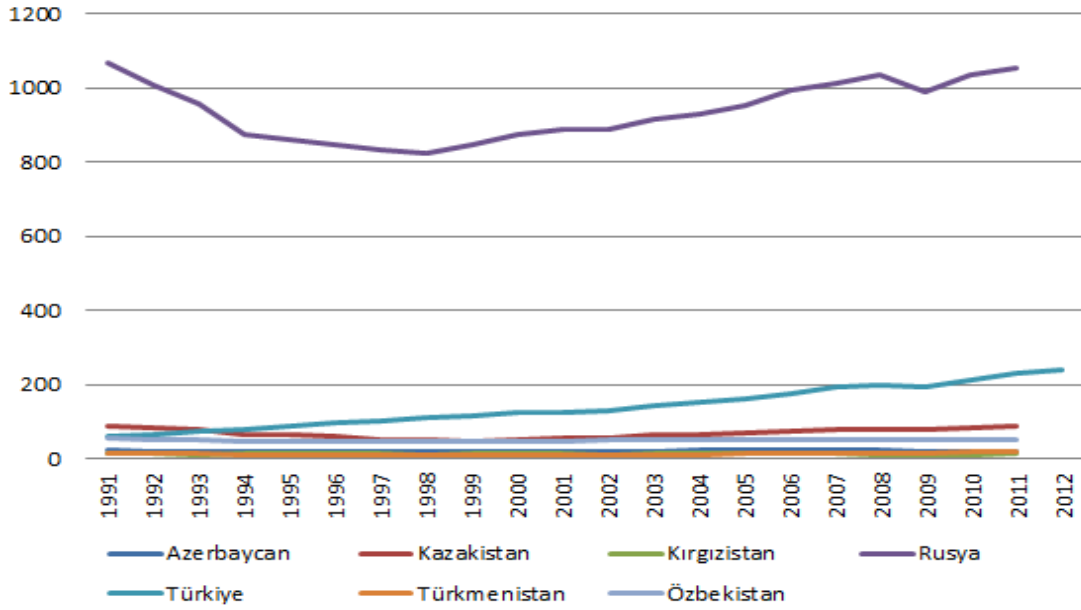
		1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Azerbaycan	Elektrik Üretimi	23	20	19	18	17	17	17	18	18	19	19	19
	Elektrik Tüketimi	19	17	16	15	15	14	14	15	16	16	17	16
Kazakistan	Elektrik Üretimi	86	83	77	66	67	59	52	49	47	51	57	58
	Elektrik Tüketimi	93	88	74	70	64	57	49	45	42	47	52	53
Kırgızistan	Elektrik Üretimi	16	14	11	13	14	16	14	12	14	15	14	12
	Elektrik Tüketimi	10	10	9	9	10	9	8	8	9	8	7	7
Rusya	Elektrik Üretimi	1068	1008	956	875	859	846	833	826	845	876	889	889
	Elektrik Tüketimi	972	908	850	770	757	743	730	716	736	762	770	771
Türkiye	Elektrik Üretimi	60	67	74	78	86	95	103	111	116	125	123	129
	Elektrik Tüketimi	53	58	63	66	72	89	87	93	97	104	104	107
Türkmenistan	Elektrik Üretimi	15	13	13	10	10	10	9	9	9	10	11	11
	Elektrik Tüketimi	8	8	8	7	7	6	5	7	6	8	8	8
Özbekistan	Elektrik Üretimi	54	51	49	48	47	45	46	46	45	47	48	49
	Elektrik Tüketimi	49	46	44	43	42	42	43	43	42	44	44	45

Tablo 3.3'ün devamı

		2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Azerbaycan	Elektrik Üretimi	21	22	23	25	22	22	19	19	20			
	Elektrik Tüketimi	18	19	20	22	18	18	14	15	16	17	20	21
Kazakistan	Elektrik Üretimi	64	67	68	72	77	80	79	83	87			
	Elektrik Tüketimi	56	58	61	65	70	74	72	77	76	87	83	97
Kırgızistan	Elektrik Üretimi	14	15	15	15	15	12	11	12	15			
	Elektrik Tüketimi	8	7	7	7	8	7	7	7	9	10	11	11
Rusya	Elektrik Üretimi	914	930	951	994	1013	1038	990	1036	1053			
	Elektrik Tüketimi	792	812	828	872	898	913	870	915	927	948	938	950
Türkiye	Elektrik Üretimi	141	151	162	176	192	198	195	211	229	239		
	Elektrik Tüketimi	117	127	137	150	163	171	165	180	198	206	208	220
Türkmenistan	Elektrik Üretimi	11	12	13	14	15	15	16	17	17			
	Elektrik Tüketimi	8	9	10	10	11	11	12	12	13	13	11	15
Özbekistan	Elektrik Üretimi	49	50	49	51	49	49	50	52	52			
	Elektrik Tüketimi	45	46	45	47	45	45	46	47	48	48	49	51

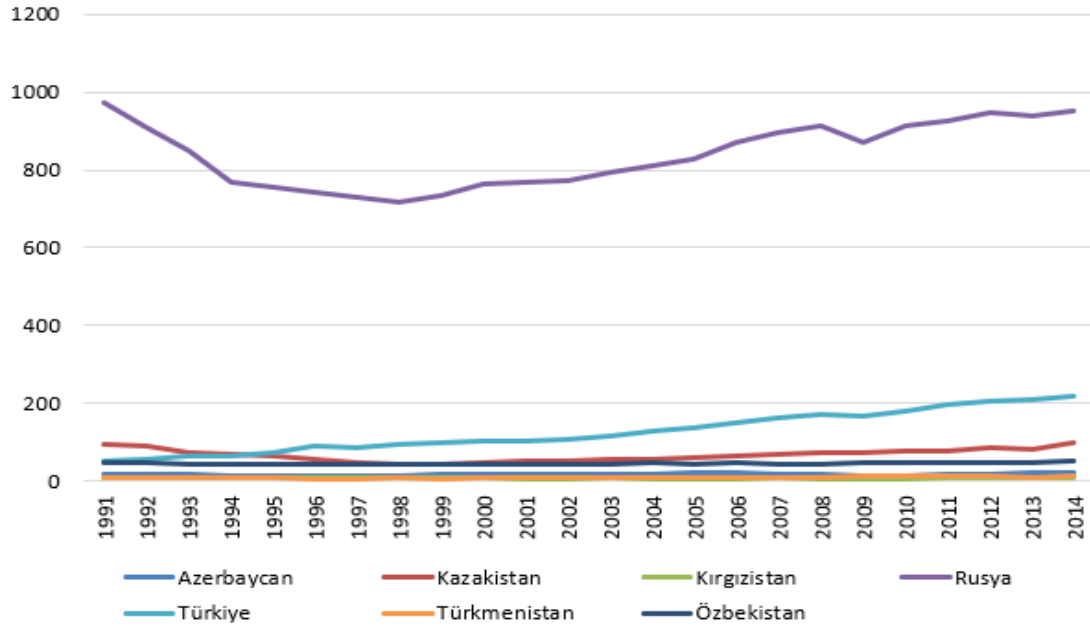
Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye dışındaki altı ülkenin, 1991 yılında SSCB'den ayrılıp serbest piyasa ekonomisine geçmesi, genel olarak 1991-1999 döneminde bu ülkelerin üretimlerinin azalmasına dolayısıyla elektrik tüketimlerinin ve üretimlerinin de azalmasına neden olmuştur. Azerbaycan, Kırgızistan, Rusya, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan'da incelenen dönem boyunca, Kazakistan'da ise 1991, 1992 ve 1994 yılları haricinde ülkeler tükettiklerinden daha fazla elektrik üretmişlerdir. Bu durum, hem ülkelerin elektrik tüketiminde dışa bağımlılıklarını ortadan kaldırdığı için, hem de ülkelerin tükettiğinden fazla elektriği ihraç ederek döviz kazandırdığı için ekonomilerine katkı sağlamaktadır.

Grafik 3.4: Elektrik Üretimi (Milyar kWh) (1991-2012)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

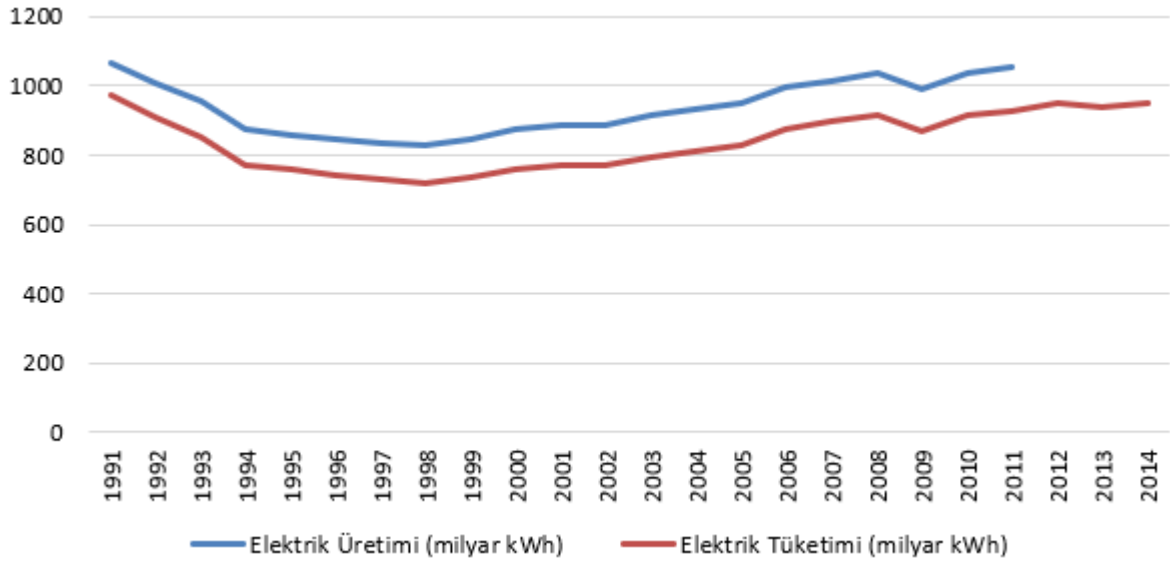
Çalışmaya konu olan yedi ülke arasında 1991-2012 döneminde en fazla elektrik üreten ülke büyük bir fark ile Rusya olmuştur. Ülkeler, 2011 yılı rakamlarına göre en fazla elektrik üreten en az elektrik üreten doğru sıralandığında; birinci Rusya olmak üzere ardından Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve son olarak Kırgızistan gelmektedir. Ancak diğer ülkeler elektrik üretim için gerekli kaynakları kendi ülke içerisindeki hammaddeleri(petrol, doğal gaz, nükleer santraller, su vb.) kullanarak elde ederken, Türkiye elektrik üretimi için gerekli hammaddelerde dışa bağımlıdır. Bu gün cari açığımızın %50 sinin enerji ithalinden kaynaklanması en önemli gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Özbekistan sahip olduğu hidroelektrik santralleri ile Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan petrol, doğalgaz, nükleer santralleri ile elektrik üretimlerini gerçekleştirmektedir.

Grafik 3.5: Elektrik Tüketimi (Milyar kWh) (1991-2014)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya, elektrik üretiminde olduğu gibi elektrik tüketiminde de diğer ülkelerle arasında büyük farkla ilk sırada yer almaktadır. İncelenen dönem boyunca Rusya'daki elektrik üretimi 700 ile 1000 milyar kWh arasındaki değerlerde iken diğer 6 ülkenin elektrik tüketimi genel olarak 7 ile 200 milyar kWh arasında kalmıştır. Rusya'da diğer ülkelere kıyasla daha fazla elektrik üretilmesi ve tüketilmesi, bu ülkede daha fazla üretim yapıldığına işaret etmektedir. 1997 Asya krizi ve 1998 Rusya krizinin olumsuz etkileri (1998, 1999 ve 2000) haricinde, dönem boyunca Rusya'nın en fazla GSMH'ye sahip olması da bunu desteklemektedir.

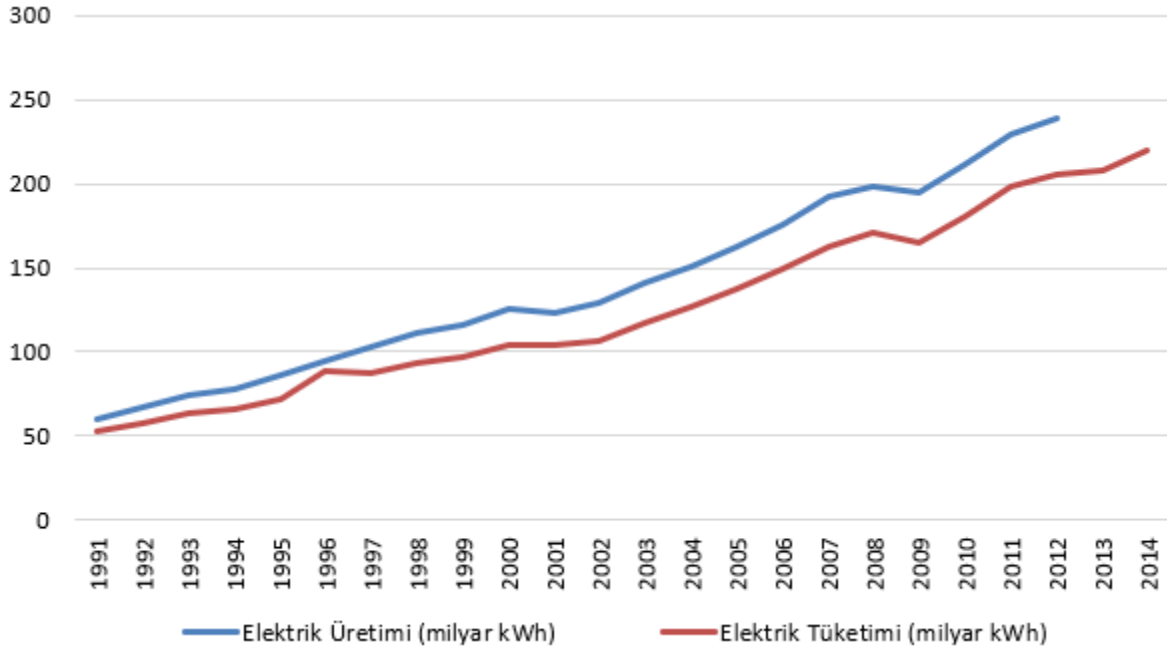
Grafik 3.6: Rusya’da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991-1998 döneminde Rusya’nın elektrik üretimi ve tüketimi azalan bir eğilim izlemiştir. Bu dönemde elektrik üretimindeki azalma ile birlikte elektrik tüketimi de azalmış ve ülkenin GSMH’sinde azalmalar meydana gelmiştir. Bu azalmalarda, 1991 yılında SSCB’den ayrıldıktan sonra Rusya’nın serbest piyasa ekonomisine geçişte uyum sorunları yaşaması ve 1997 Asya krizi ile 1998 Rusya krizi etkili olmuştur. 1998’den sonra ise elektrik üretimi ve tüketimi genel olarak artış trendi izlemiş ve GSMH da artış göstermiştir. Ancak 2008 küresel krizinin olumsuz etkileriyle 2009 yılında elektrik üretimi ve tüketimi azalarak GSMH’nin de azalmasında etkili olmuştur. İncelenen dönem boyunca elektrik üretimi ile tüketimi ve GSMH birbirine bağlı bir şekilde hareket etmiştir. 2011 sonrasında Rusya’nın elektrik üretimi hakkında bilgi sahibi olmasak da 2014 sonrasında GSMH’nin azalmasındaki en önemli etkenin petrol fiyatlarındaki azalma olduğu bilinmektedir.

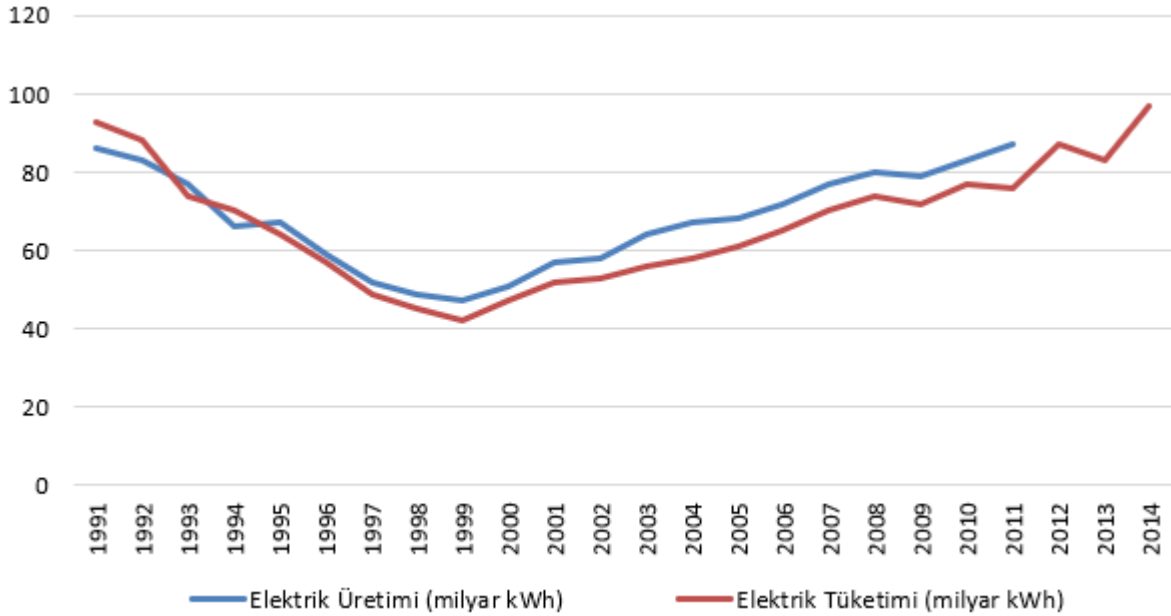
Grafik 3.7: Türkiye’de Elektrik Üretimi (1991-2012) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye’de elektrik üretimi, incelenen dönem boyunca genel olarak artış trendi izlemiş ve SSCB’den ayrılan diğer altı ülkeye kıyasla Türkiye’nin elektrik üretimi ve tüketiminde daha istikrarlı bir artış olmuştur. Fakat elektrik üretiminde doğalgaz gibi yararlandığı ithal kaynaklar nedeni ile Türkiye elektrik üretiminde önemli ölçüde dışa bağımlı bir ülkedir. Arz kaynaklarında yüksek oranda dışa bağımlı olunması ülke için hem maliyetli hem de kaynağın tükenmesi gibi durumlar açısından olumsuz bir durumdur. Bununla birlikte ülkede krizlerin yaşandığı 2001 ve 2009 yıllarında reel sektörde de üretimin azalması elektrik üretiminde ve tüketiminde azalmalara ve GSMH’nin azalmasına yol açmıştır. İncelenen dönemde elektrik üretimi ve tüketimi artarken genel olarak GSMH’nin de arttığı görülmektedir.

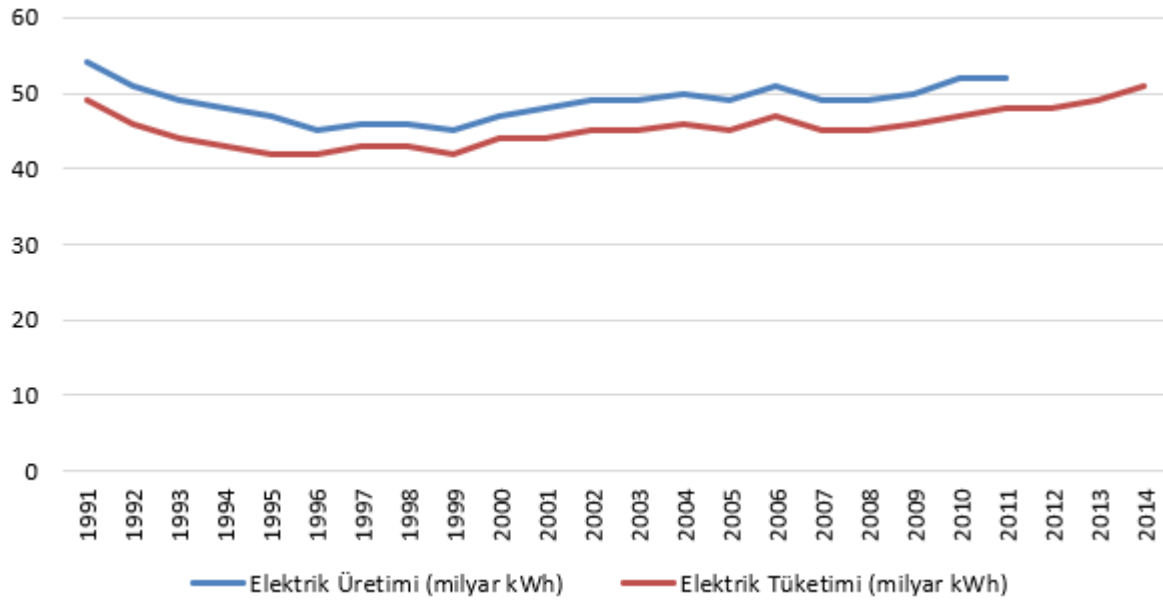
Grafik 3.8: Kazakistan’da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi(1991-2014) (Milyar kWh)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan 1991’de bağımsızlığını kazanıp serbest piyasaya geçtikten sonra uyum sürecinde yaşadığı zorluklar nedeniyle ülkenin GSMH’sinde azalmalar meydana gelmiş, 1997 ve 1998’de artsa da petrol fiyatları düştüğü için üretim arzı kısılmış ve tekrar GSMH 1998 ve 1999 yıllarında azalmıştır. GSMH’deki azalma üretimdeki azalmayı işaret ettiğinden, ülkenin elektrik üretimi ve tüketimi de 1991-1999 döneminde azalmıştır. 1999’dan sonra elektrik üretimi ve tüketimi artarken, ülke ekonomisinin 2008 küresel krizinden olumsuz etkilenmesiyle 2009 yılında azalmıştır. İncelenen dönemde Kazakistan’da elektrik üretimi ve tüketiminin azaldığı yıllarda genel olarak GSMH da azalmış, elektrik üretiminin arttığı yıllarda ise GSMH da artış göstermiştir.

Grafik 3.9: Özbekistan’da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh)

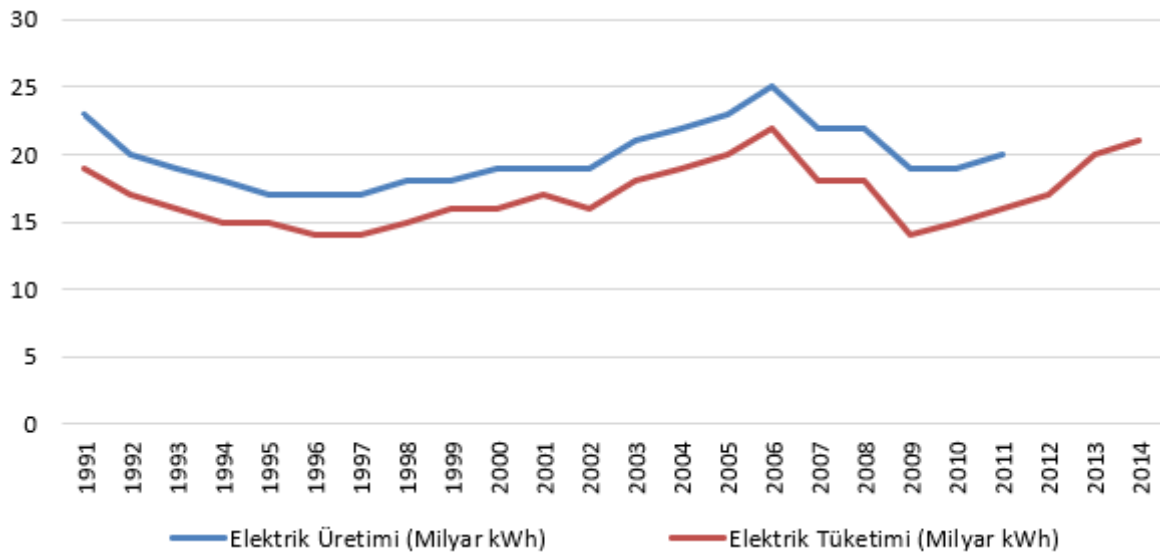

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Özbekistan, 1991’de bağımsızlığını kazandıktan sonra uyum sürecinde zorluk yaşadığı ilk yıllarda ülkenin elektrik üretiminde ve tüketiminde azalma eğilimi olmuştur. Buna rağmen, 1990-1996 döneminde eski Sovyetler Birliği ülkeleri arasında sanayi üretiminde reel artış sağlayan tek ülkedir (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018h). Reel artışın olduğu bu yıllarda GSMH’nin de genel olarak artış göstermesi bu durumu desteklemektedir. Ancak, üretim artarken elektrik tüketimindeki azalma tezatlık oluşturmaktadır. Elektrik tüketimi artmadan GSMH’nin artması, daha önceden üretilmiş vaziyette stoklarda bekleyen ürünlerin satılması ile meydana gelmiş olabilir. 1997 yılında artan elektrik üretimi ve tüketiminin 1999 yılında azalması, Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)’nin düzenlediği saldırılardan ekonominin olumsuz etkilenmesi nedeni ile olabilir. 2000, 2001 ve 2002 yıllarında GSMH azalmış, 2001 yılında elektrik tüketiminde bir artış olmamış, yine de elektrik üretimi artmaya devam etmiştir. İstikrarlı bir artışa sahip olmayan elektrik üretimi ve tüketiminin 2011 yılındaki değerleri, 1991 yılındaki değerinden daha küçüktür. 2014 yılında ise elektrik tüketiminin dönem başındaki değerinden fazla olduğu bilinmektedir.

İncelenen dönem genelinde Özbekistan'ın elektrik üretiminde ve tüketiminde yeterli bir artış olmamasına rağmen, 2012 yılında GSMH 1992 yılındaki değerinin yaklaşık olarak 4 katına yükselmiştir. GSMH'deki bu artışın nedeni ise ancak emtia fiyatlarındaki artış ile açıklanabilir. İncelenen dönem boyunca Özbekistan'da elektrik üretimi ve tüketimi, Rusya ve Türkiye'ye kıyasla düşük düzeyde kalmıştır.

Grafik 3.10: Azerbaycan'da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi (1991-2014) (Milyar kWh)

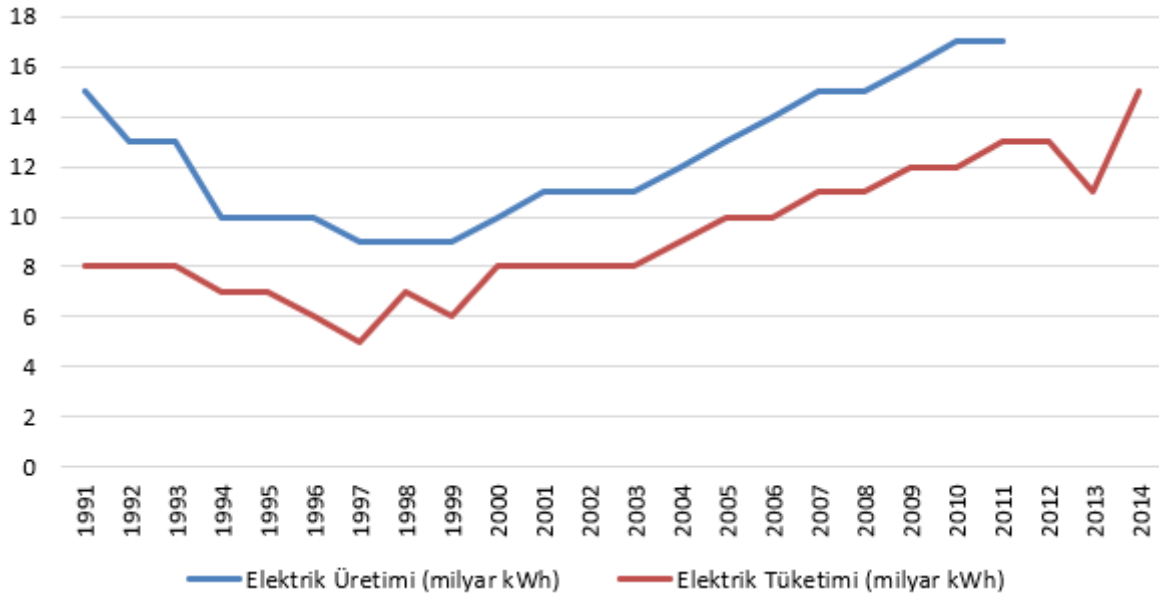

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığında zaten düşük düzeyde olan elektrik üretimi 1991-1997 döneminde biraz daha azalmıştır. 1996 itibariyle IMF ve Dünya Bankası ile yürüttüğü politikalar sayesinde ekonomide büyüme trendi yakalamayı başaran Azerbaycan, eski SSCB ülkeleri arasında en hızlı büyüyen ülke olmuştur (Mukhtarov, 2017: 21). Ekonomik büyümeyle birlikte ülkedeki elektrik üretimi ve tüketimi de 1997-2006 döneminde artmıştır. 2007 yılında ülkenin elektrik üretimi ve tüketiminde beklenmedik bir azalma olmuştur. Elektrik tüketimi azalırken aynı zamanda üretimin ve GSMH'nin de azalması beklenirken, GSMH artmaya devam etmiştir. Bunun nedeni, stoklardaki ürünlerin satılarak bu yılda GSMH'nin artmasını sağlaması olabilir. 2007 yılındaki azalmanın ardından 2008 yılında elektrik üretimi ve tüketimi değişmezken, 2008 küresel

krizinin olumsuz etkisiyle 2009 yılında azalmalar meydana gelmiştir. 2009'dan sonra elektrik üretimi ve tüketimi tekrar artış gösterse de 2011 yılında üretilen elektrik yaklaşık olarak Türkiye'nin %1'i kadardır.

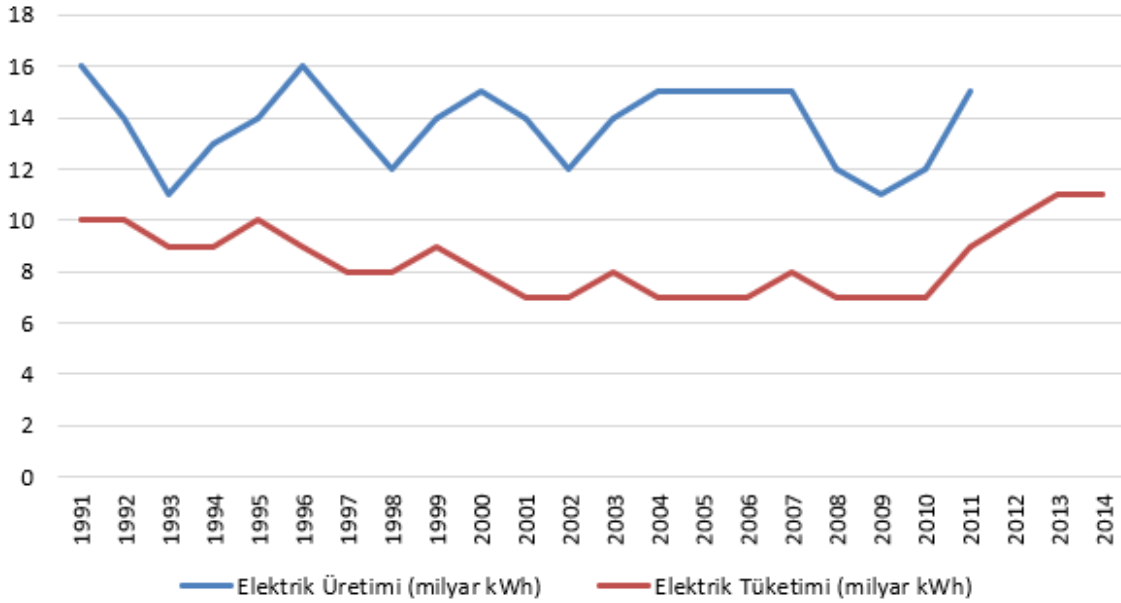
Grafik 3.11: Türkmenistan'da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve (1991-2014) Tüketimi (Milyar kWh)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkmenistan'ın elektrik üretimi, çalışmamızdaki SSCB'den ayrılan diğer ülkeler gibi 1991'den sonra azalan bir eğilimde olmuştur. Ancak elektrik tüketimi hemen azalmamış, 1991-1993 yıllarında 8 milyar kWh olarak kalmıştır. 2000-2011 döneminde ise hem elektrik üretimi hem de elektrik tüketimi artış göstermiş, artan üretimle birlikte GSMH da bu dönemde sürekli olarak artmıştır. Türkmenistan, eski devletçi yapısını devam ettirdiği ve daha içe kapalı bir ülke olduğu için 2008 küresel krizinden diğer ülkeler kadar etkilenmemiş, 2009 yılında sadece GSMH artış hızında yavaşlama olmuş, elektrik üretimi ve tüketimi ise artmıştır.

Grafik 3.12: Kırgızistan’da Elektrik Üretimi (1991-2011) ve Tüketimi(1991-2014) (Milyar kWh)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

İncelenen dönem boyunca Kırgızistan’ın elektrik üretim ve tüketiminde bir istikrar sağlanamamış, dönem boyunca dalgalı bir trend meydana gelmiştir. Kırgızistan’da elektriğin %90’ı hidroelektrik santrallerden üretildiğinden 2014’e doğru hidroelektrik santrallerindeki su seviyesinin azalması ülkede elektrik sıkıntısına yol açmıştır (Raimbekova, 2014). İncelenen dönem boyunca elektrik üretimindeki istikrarsızlık da, mevsimsel sebeplerle su seviyelerindeki değişimlerden kaynaklanabilir.

Ülkelerdeki elektrik tüketiminin yurtdışındaki elektrik üretimiyle mi ithalat ile mi karşılandığının anlaşılması için elektrik üretimi ve tüketiminin birlikte ele alınarak incelenmesini önemli kılmakta. Ancak nüfusu kalabalık olan ülkelerde elektrik üretimi ve tüketimi, nüfusu az olan ülkeden daha fazla çıkabilir. Çünkü daha kalabalık bir nüfus, doğal olarak daha fazla taleple daha fazla üretime ve bu üretim sürecinde daha fazla elektrik tüketimine yol açar. Bunun ayırımına varabilmek için ülkelerin karşılaştırılmasında kişi başına elektrik tüketimi de aşağıda incelenmiştir.

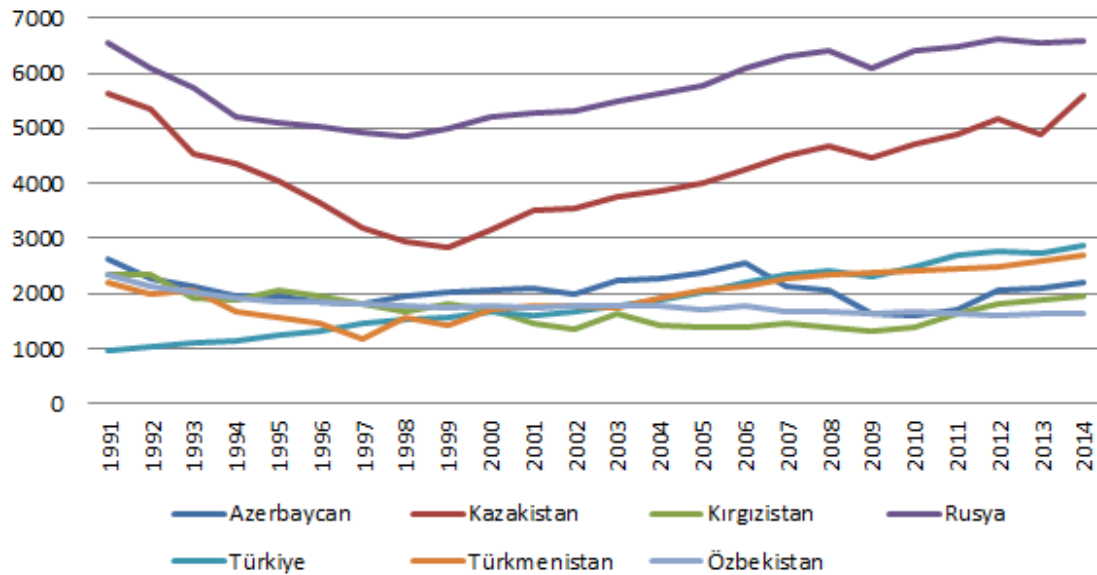
Tablo 3.4: Elektrik Tüketimi (Kişi Başına kWh) (1991-2014)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Azerbaycan	2631	2276	2120	1962	1952	1853	1814	1937	2022	2040	2106	1997
Kazakistan	5642	5354	4542	4341	4041	3637	3174	2949	2838	3170	3512	3558
Kırgızistan	2322	2328	1914	1896	2074	1966	1803	1684	1795	1696	1446	1366
Rusya	6541	6107	5724	5191	5102	5016	4936	4848	4999	5198	5274	5304
Türkiye	965	1044	1115	1146	1227	1328	1439	1520	1556	1653	1613	1668
Türkmenistan	2198	1998	2063	1669	1562	1446	1177	1561	1417	1698	1788	1780
Özbekistan	2325	2128	2018	1924	1844	1828	1816	1780	1746	1780	1753	1776

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Azerbaycan	2235	2282	2388	2552	2118	2041	1620	1603	1705	2053	2093	2202
Kazakistan	3769	3859	4012	4261	4487	4689	4447	4728	4893	5181	4892	5600
Kırgızistan	1644	1418	1374	1377	1456	1379	1324	1372	1649	1809	1887	1941
Rusya	5478	5634	5770	6099	6286	6400	6095	6410	6486	6617	6539	6603
Türkiye	1773	1893	2015	2181	2347	2425	2317	2492	2692	2762	2745	2855
Türkmenistan	1749	1916	2055	2119	2254	2325	2367	2403	2444	2473	2602	2679
Özbekistan	1764	1765	1717	1756	1664	1653	1643	1653	1631	1611	1637	1645

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2014 yılında elektrik enerjisi tüketimi kişi başına en fazla olan ülke 6603 kWh ile Rusya, ardından 5600 kWh ile Kazakistan'dır. Diğer beş ülkede kişi başına enerji tüketimi ise 3000 ile 1600 kWh arasında değişmektedir. Rusya ve Kazakistan'da daha fazla kişi başına elektrik tüketilmekte, ancak tüketilen elektrikle yapılan üretim ve ülkedeki KBGSMH incelenen dönem genelinde Türkiye'deki KBGSMH'den daha azdır. Bu durumun nedeni olarak, Rusya ve Kazakistan'daki elektrik tüketiminin Türkiye'ye göre daha çok üretim dışı alanlarda kullanıldığı düşünülmektedir.

Grafik 3.13: Elektrik Tüketimi (Kişi Başına kWh) (1991-2014)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan, Türkmenistan ve Rusya'nın kişi başına elektrik tüketimi, 1991 yılında SSCB'den ayrılışlarının ardından azalma eğilimi göstermiş ve azalan üretimle birlikte KBGSMH'de de azalmalar görülmüştür. 2000'li yıllarda ise elektrik tüketimi artış eğiliminde olmuş ve ülkelerde daha fazla üretimle KBGSMH'lerinin de bu yıllarda artış eğiliminde olması sağlanmıştır. 2014 sonrasında elektrik tüketimi bilinmemekle birlikte, milli gelirdeki azalma eğiliminde petrol fiyatları azalmanın etkili olduğu bilinmektedir. 1991-2014 döneminde Türkiye'de kişi başına elektrik tüketiminde, diğer altı ülkeye kıyasla daha istikrarlı bir artış olmuştur. Kişi başına elektrik tüketiminin 2003'e kadar ülke KBGSMH'sinde meydana getirdiği artış, 2003 sonrasındaki artıştan daha az olmuştur. Yani Türkiye için genel olarak denilebilir ki, 2000'li yıllarda ülkedeki kişi başına elektrik tüketimi artışının KBGSMH artışında meydana getirdiği etki önceki yıllara göre daha fazla olmuştur. Bu da verimlilik ve bu yıllarda hizmet sektörünün katma değerinin GSYH içindeki payının %60'larda olmasıyla sağlanmış olabilir. Azerbaycan'da 1993-1996 yıllarında kişi başına elektrik tüketimi azalırken üretim ve KBGSMH da azalmıştır. 1997-2014 döneminde ise kişi başına elektrik tüketiminde dalgalı bir seyir izlerken KBGSMH sürekli olarak artmıştır. Azerbaycan'da 1997-2014 döneminde kişi başına elektrik tüketiminin azaldığı yıllarda KBGSMH'da bir azalma olmamıştır. Bu, daha fazla elektrik tüketimine ihtiyaç duyulmadan üretimin arttırılabilmesi, üretimde verimliliğin artması ya da ürünlerin fiyatındaki artışlar gibi yollar ile olabilir. 2002 yılında kişi başına elektrik tüketimi azalırken KBGSMH artması, bu yılda sanayinin katma değer oranındaki artışa dayandırılırsa, KBGSMH'deki artışın verimlilikten ya da ürün fiyatlarındaki artışlardan kaynaklandığı söylenebilir. Özbekistan'da kişi başına elektrik tüketimi 1991-1999 yılları boyunca azalırken, KBGSMH 1992-1994 yıllarında azalmış, 1995-1999 yıllarında artmıştır. 1999'dan sonra ise ülkede tüketilen kişi başına elektrik tüketimi dalgalı bir seyir

izlemiş, KBGSMH ile beklenen belirgin bir tutarlılık sağlanamamıştır. Kırgızistan'daki kişi başına elektrik tüketimi de dalgalı bir seyir izlemiş ve KBGSMH ile arasında genel olarak beklenen tutarlılık yakalanamamış, kişi başına elektrik üretiminin azaldığı yıllarda KBGSMH'nin arttığı yıllar gözlenmiştir. Özbekistan ve Kırgızistan'da elektrik tüketimi azalırken KBGSMH'nin arttığı yıllar, hizmet sektörünün katma değer oranının artışı ile açıklanabilir. Çünkü hizmet sektöründe katma değer sağlamak, sanayi sektöründe ihtiyaç duyulan elektrik tüketiminden daha azıyla mümkün olabilmektedir.

III.5.2.2. Çimento Üretimi

Çimento, inşaat sektöründe kullanıldığı için, üretiminin artması ülke ekonomisine pozitif yansıyan bir unsurdur. Çünkü inşaat sektörünün önsel ve gerisel bağılılığı yüksek olduğu için diğer sektörleri de harekete geçirerek ülke ekonomisini canlandırmaktadır. Bu nedenle çimento üretimindeki artışın bina sayısını arttırdığı düşünülerek GSMH'ye katkı yapması beklenir. Kullanılan çimentodan daha fazla üretim yapılması durumunda çimentonun ihraç edilmesi yoluyla da GSMH'ye katkı sağlanmış olur.

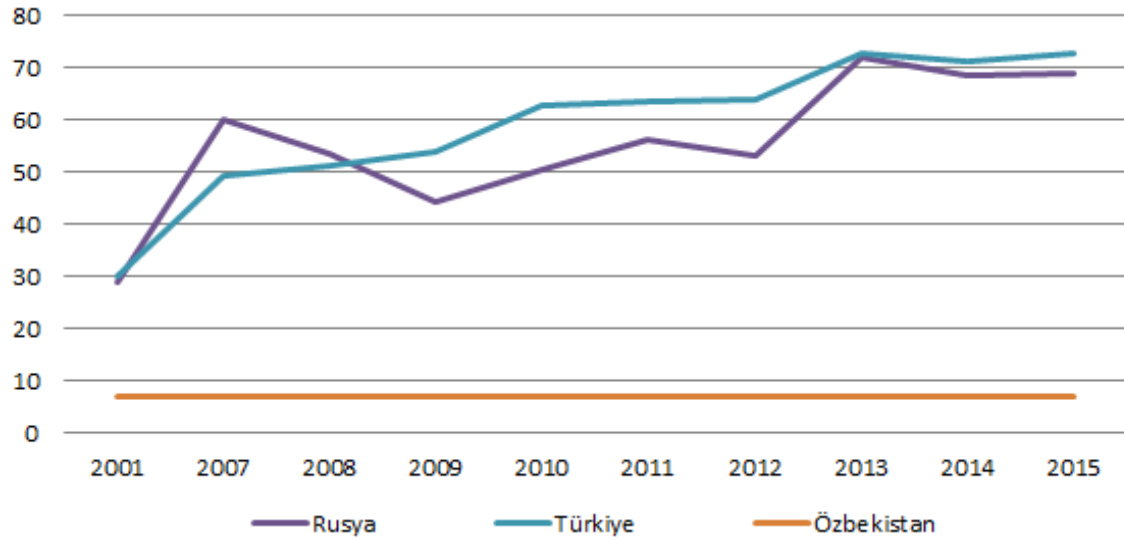
Tablo 3.5: Çimento Üretimi (Milyon Ton) (2001-2016)

	2001	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Rusya	28,7	59,9	53,5	44,3	50,4	56,1	53	72	68,4	69	
Türkiye	30	49,3	51,4	54	62,7	63,4	63,9	72,7	71,2	72,8	
Özbekistan ^{21*}	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7

Kaynak: CEMBUREAU. *ZiyoNet

2001-2016 döneminde yukarıdaki tabloda bulunan ülkelerden en fazla çimento üretimini yapan ülke Türkiye'dir. Türkiye'den daha az çimento üreten ülke Rusya olmakla birlikte Türkiye'nin üretimine yakın rakamlara sahiptir. Özbekistan'ın üretimi Rusya ve Türkiye'den çok daha az olsa yıllar itibariyle 7 milyon tonluk bir üretimde kalmıştır.

²¹ Özbekistan'da çimento üretimi 1995 yılından itibaren 7 milyon ton olarak devam etmektedir.

Grafik 3.14: Çimento Üretimi (Milyon Ton) (2001-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'nin çimento üretimi, yukarıdaki tabloda verilen yıllara göre genel olarak artış eğiliminde olmuştur. 1999 Marmara depreminden sonra yıkılan evlerin yerine TOKİ'nin desteği ile bina yapılması ve sonrasında da bina yapımına deva edilmesi, Türkiye'de çimento üretimiyle birlikte bina yapımını da arttırmış ve 2001'den sonra ülkenin GSMH'si de artış eğilimi göstermiştir. 2009 yılında Türkiye'deki çimento üretimi artsa da, ülkede yaşanan krizin olumsuz etkisiyle gayrisafi sabit sermaye yatırımları ve GSMH azalmıştır.

Rusya'da çimento üretimi dalgalı bir trend izlemekle birlikte, 2015 yılında ürettiği çimento miktarı, 2001 yılında ürettiğinin yaklaşık 2,5 katına ulaşmıştır. Çimento üretiminin arttığı yıllarda ülkedeki gayrisafi sabit sermaye yatırımları da artmıştır. Ancak kriz sebebiyle 2009 yılında, bir de Kırım Savaşı ile petrol fiyatlarının düşmeye başladığı 2014 yılında hem çimento üretiminde hem de gayrisafi sabit sermaye yatırımlarında azalma meydana gelmiş, bununla birlikte GSMH da azalmıştır.

Özbekistan'da 1995'ten 2018'e kadar her yıl 7 milyon tonluk çimento üretimi gerçekleştirilmişse de, ülkedeki çimento üretiminde artış hedeflenmiştir. Çimento üretimi artmasa da ülkedeki gayrisafi sabit sermaye yatırımları 1997 yılı ve 2000-2003 yıllarında azalmış, bu yıllar haricinde 1995'ten 2016'ya kadar sürekli olarak artmıştır. Gayrisafi sabit

sermaye yatırımlarının 1997'deki azalma nedeni, bu yılda meydana gelen Asya krizi, 2000-2003 dönemindeki azalmanın nedeni ise Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)'nin Özbekistan'ın bazı bölgelerinde silahlı saldırılar düzenlemesinin olumsuz etkileri olabilir. Gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının azaldığı bu yıllarda GSMH da azalmış, fakat buna rağmen çimento üretiminde bir gerileme olmamıştır.

III.5.2.3. Kişisel Bilgisayar Sayısı

Ülkede sahip olunan bilgisayar, gelir düzeyi arttıkça önemli oranda artan bir iletişim aracıdır (Oruç ve Aslan, 2002: 25). Gelişmiş ülkelerde evinde bilgisayarı olan ev kullanıcılarının oranı 2010 yılında % 69 iken dünya genelinde bu oran % 36'dır ve internet kullanan veya evinde interneti olan kullanıcıların oranı ise bu oranlara yakın görülmektedir (Barış, 2013: 13). Bilgisayar kullanımı kadar üretimi ve geliştirilmesi de önemlidir. Çünkü batılı küresel şirketler içerikleri ve donanımı sürekli geliştirmekte, bilgisayara dayalı olarak yürütülen işleri bu gelişmelere adapte etmekte, gelişmekte olan ülkeler ise bağımlı halde bu gelişmeleri takip ederek sürece uyum sağlamaya çalışmaktadır (Yaylagül, 2013: 220).

Tablo 3.6: Kişisel Bilgisayarlar (100 kişi başına) (1991-2006)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Azerbaycan						0,71	1,03	1,5
Kırgızistan					0,52	1,29	1,29	1,49
Rusya	0,44	0,64	0,79	1,15	1,76	2,37	2,99	3,47
Türkiye	0,67	0,90	1,15	1,31	1,5	1,77	2,05	2,64
Türkmenistan								
Özbekistan								

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Azerbaycan	1,79	2,32	3,11	4,16	8,05			
Kırgızistan	1,71	1,94						
Rusya	3,76	6,36	7,54	8,95	8,99	10,43	12,16	13,33
Türkiye	3,36	3,76	4	4,39	4,81	5,27	5,72	6,10
Türkmenistan			1,53	1,66	1,81	2,35	7,19	
Özbekistan					1,6	2,23	2,87	3,13

Kaynak: EconStats verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında Rusya'da 100 kişi başına düşen kişisel bilgisayar sayısı Türkiye'dekinden daha az iken, 1995 yılı itibariyle Türkiye'deki rakamları aşmıştır. 1991-2006 yıllarında Türkiye ve Rusya'da 100 kişi başına düşen kişisel bilgisayar sayısı giderek artmıştır. Ancak Türkiye'deki artış Rusya'dan daha yavaş gerçekleşmiştir. Rusya'da 100 kişi başına

düşen kişisel bilgisayar sayısı, 1991 yılına göre 2006 yılında yaklaşık otuz katına ulaşırken, Türkiye’de aynı yıllarda bu sayı yaklaşık dokuz kat büyümüştür. 1996 yılı dikkate alındığında incelenen diğer ülkelere göre daha düşük rakamlara sahip olan Azerbaycan’da 2003 yılına kadar sürekli olarak artış görülmüş, Rusya’daki 100 kişi başına düşen kişisel bilgisayar sayısına çok yaklaşmıştır. 2013 yılı İnsani Gelişme Raporu’nun 2002-2009 dönemi için ulaşabildiği en yakın yılda kişisel bilgisayar sayısı (100 kişi başına) Azerbaycan’da 8, Kırgızistan’da 1,9, Rusya’da 13,3, Türkiye’de 6,4, Türkmenistan’da 7,3, Özbekistan’da 3,1 iken Kazakistan’ın verisi bulunmamaktadır. Buna ilaveten, 1,9 olan Kırgızistan’ın kişisel bilgisayar (100 kişi başına) sayısı, 1,7 olan az gelişmiş ülkelerdeki bilgisayar sayısına yakınlığı ile dikkat çekmektedir. Kırgızistan, orta insani gelişim düzeyinde olsa da, kişisel bilgisayar sayısı dikkate alındığında az gelişmiş ülkeler ile benzer özerlik göstermektedir.

III.5.2.4. İnternet Kullanan Kişiler

Dünya Bankası’na göre internet kullanıcıları, son üç ayda interneti herhangi bir yerden kullanan kişilerdir. İnternet üzerinden iletişim, bilgiye erişme, uzaktan eğitim, hizmet sunumu, sosyo-kültürel gelişmeler gibi fırsatlara ulaşılmaktadır. İnternet teknolojisinin getirdiği hızlı iletişim (haberleşme grupları, elektronik posta, bilgi dosya transferi), insanlara sağladığı faydanın yanı sıra firmaların da kendilerini tanıtmada faydalı bir yol haline gelmiştir (Mestçi, 2007: 175). İnternetin, bilgi ve iletişim teknolojisinin önemli bir parçası haline geldiği bir çağda yaşıyor olmamız, internet kullanımını önemli hale getirmektedir. Gelişmiş ülkelerde bu imkandan yararlanmak daha yaygın iken, gelişmekte olan ülkelerde internet kullanımı ve internete erişim kısıtlı imkanlar dahilindedir.

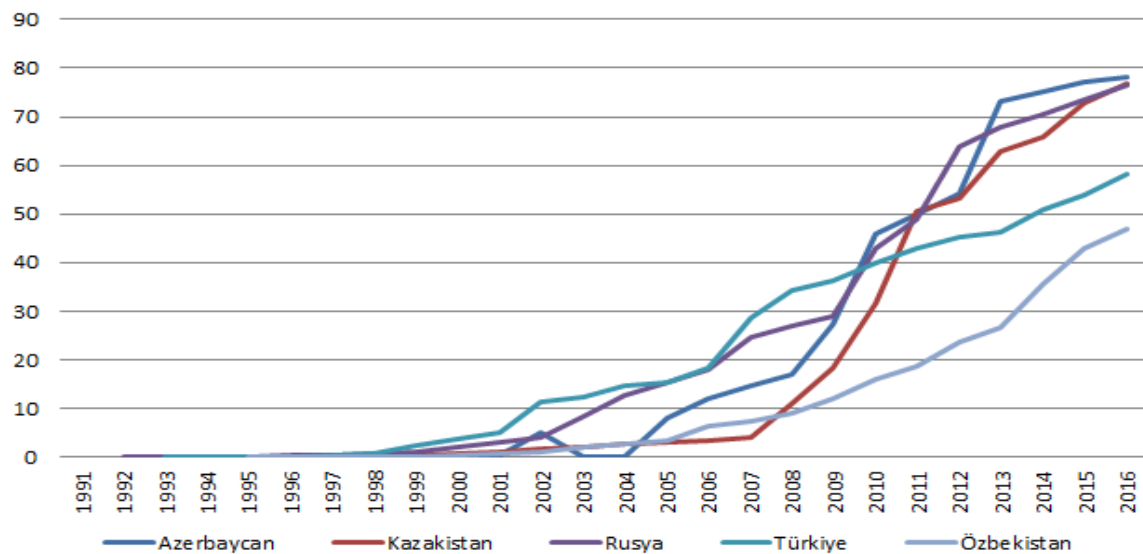
Tablo 3.7: İnternet Kullanan Kişiler (Nüfus %'si) (1992-2016)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan			0,001	0,002	0,006	0,025	0,037	0,099	0,148	0,306	5	
Kazakistan			0,0005	0,011	0,032	0,065	0,131	0,464	0,669	1,006	1,675	2
Kırgızistan												
Rusya	0,001	0,013	0,054	0,148	0,270	0,473	0,813	1,019	1,977	2,944	4,128	8,299
Türkiye		0,008	0,050	0,082	0,193	0,474	0,699	2,292	3,762	5,189	11,38	12,33
Türkmenistan												
Özbekistan				0,001	0,004	0,011	0,021	0,031	0,484	0,598	1,082	1,913

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan		8	12	14,5	17,1	27,4	46	50	54,2	73	75	77	78,2
Kazakistan	2,7	3	3,3	4	11	18,2	31,6	50,6	53,3	63	66	72,9	76,8
Kırgızistan*									21,7		28,3	30,2	
Rusya	12,9	15,2	18	24,7	26,8	29	43	49	63,8	68	70,5	73,4	76,4
Türkiye	14,6	15,5	18,2	28,6	34,4	36,4	39,8	43,1	45,1	46,3	51,	53,7	58,3
Türkmenistan*									7,2		12,2	15	
Özbekistan	2,6	3,3	6,4	7,5	9,1	11,9	15,9	18,6	23,6	26,8	35,5	42,8	46,8

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *2014, 2015 ve 2016 İnsani Gelişme Raporları verileri

Araştırmaya konu olan ülkelerde 2000’li yıllara kadar nüfusun neredeyse yok denecek kadar küçük bir kısmı internet kullanmış, 2000 sonrasında ise interneti kullanan nüfusun oranı artmaya başlamıştır. 2016 yılı verilerine göre ülkeler en fazla internet kullandan en aza doğru sıralandığında birinci sırada Azerbaycan olmak üzere ardından Kazakistan, Rusya, Türkiye ve son olarak Özbekistan gelmektedir. 2012, 2014 ve 2015 yılları için ulaşılabilen rakamlara göre internet kullanan nüfusun en az olduğu ülke Türkmenistan ve ardından Kırgızistan’dır.

Grafik 3.15: İnternet Kullanan Kişiler (Nüfus %'si) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

İncelemeye konu olan ülkelerden Azerbaycan, Kazakistan, Rusya, Türkiye ve Özbekistan’da internet kullanan kişilerin oranı özellikle 2000 sonrasında hızlı bir artan eğilim izlemekte ve Kırgızistan ile Türkmenistan’da da ulaşılabilen verilere göre 2012 sonrasında bu oran artmıştır. Bu durum, 2000’li yıllarda internet ile bilgiye daha hızlı erişilebildiğine, bilgi ve iletişim teknolojilerinin daha çok kullanılabildiğine ve önceki yıllara göre internet üzerinden sosyo-kültürel gelişimin ilerlediğine işaret etmektedir. Ayrıca Azerbaycan’da internet kullanımının, tüketicilerin online satın alım isteğini artırdığı tespit edilmiştir (Birleşmiş Markalar Derneği, 2012: 70).

III.5.3. Gelişme Farklılıklarına Göre Ülke Karşılaştırmalarının Değerlendirilmesi

Kuznets’in üç kriterinden biri olan ülkelerin uluslararası gelişme farklılıklarına göre karşılaştırılması; GSMH, KBGSMH, elektrik üretimi ve tüketimi, çimento üretimi ve tüketimi, kişisel bilgisayar sayısı ve internet kullanan kişi sayısı göstergeleri ile ele alınmış ve bu göstergelerin birlikte genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışmaya konu olan ülkelerin 1991-2016 dönemi içinde elde edilen verileri ile gelişimi hakkında genel olarak ortalama bir fikir sunulmuştur.

Tablo 3.8: Ülkelerin Uluslararası Gelişme Farklılıklarının Karşılaştırılması Ve Gösterdikleri Gelişim²²

	GSMH*	KBGSMH*	Elektrik Üretimi Ve Tüketimi**	Çimento Üretimi*	Kişisel Bilgisayar Sayısı*	İnternet Kullanıcıları*
Azerbaycan	Hızlı	Hızlı	Önce azalan sonra artan	-	Orta	Hızlı
Kazakistan	Orta	Orta	Önce azalan sonra artan	-	-	Hızlı
Kırgızistan	Yavaş	Yavaş	Dalgalı	-	Yavaş	Yavaş
Rusya	Yavaş	Yavaş	Önce azalan sonra artan	Orta	Hızlı	Hızlı
Türkiye	Orta	Orta	Artan	Orta	Orta	Orta
Türkmenistan	Hızlı	Hızlı	Önce azalan sonra artan	-	Orta	Yavaş
Özbekistan	Orta	Orta	Önce azalan sonra artan	Sabit	Yavaş	Yavaş

*Gelişim durumu. **Genel eğilim durumu.

1991-2016 döneminin ilk yıllarında en düşük GSMH’ye ait ülke Kırgızistan olup, ülkenin dönem içindeki gelişim hızı da yavaş düzeyde kalmıştır. Kırgızistan’ın ardından Türkmenistan ve Azerbaycan da dönem başında düşük GSMH’ye sahip iken, bu süreçte

²² Bu karşılaştırma sadece çalışmaya konu olan yedi ülke için yapılmış olup, göstergelerdeki gelişme hızları da sadece kendi içlerindeki kıyaslama sonucunda tahminen ortalama olarak yorumlanmıştır.

hızlı bir gelişim göstermiş ve 2016 yılındaki GSMH'leri 1993 yılındaki değerinin Azerbaycan'da yaklaşık dokuz katına, Türkmenistan'da yaklaşık on bir katına ulaşmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan ve Türkmenistan'ın GSMH'leri 2016 yılında en yüksek değerlerine ulaşmıştır. GSMH'si en hızlı gelişim gösteren ülkeler Azerbaycan ve Türkmenistan iken, 1993-2016 döneminde yaklaşık 3 kat artışla Rusya ve Kırgızistan GSMH'leri en yavaş gelişen ülkeler olmuştur.

Türkiye dışındaki altı ülkenin 1991 yılında Sovyetler Birliğinden ayrılmasıyla birlikte serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ve üretimde yaşadığı aksaklıklar sebebiyle elektrik tüketimleri ve elektrik üretimlerinde ilk yıllarda azalmalar meydana gelmiştir. Daha sonra Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya ve Özbekistan'da elektrik üretimi ve tüketimi genel olarak 2000'den sonra artan bir eğilim izlerken Kırgızistan'da dalgalı bir eğilim izlemiştir. Bununla birlikte, Sovyetler Birliğinden ayrılan ülkelerin dönem sonunda elektrik üretimi ve tüketimleri dönem başındaki değerlere yaklaşık miktarda olmuştur. Türkiye Sovyetler birliğine bağlı olmadığından ve aynı süreci yaşamadığından, dönem başından itibaren hem elektrik üretiminde hem de elektrik tüketiminde daha istikrarlı bir artış olmuştur. Tüketilen elektriğin ülke tarafından üretiliyor olması Türkiye adına olumlu bir gelişme gibi görülse de ülkenin elektrik üretiminde yüksek ithal kaynak bağımlılığı, elektrik üretiminin sürdürülebilirliğini riske atabilmekte ve yüksek maliyetlere neden olabilmektedir. Çimento üretimi açısından incelendiğinde ise Rusya ile Türkiye birbirine yakın bir gelişme gösterirken, Özbekistan'ın çok daha düşük ve sabit bir üretim gerçekleştirdiği görülmektedir.

Genel olarak gelir düzeyi yüksek olan ülkelerde ve gelişmiş ülkelerde daha fazla sayıda olan kişisel bilgisayar sayısı, çalışmaya konu olan ülkelerin içinde en çok Rusya'da gelişim göstermiştir. Kişisel bilgisayar sayısındaki gelişim açısından en yavaş gelişim 2000 yılında

Kırgızistan'a ait olmakla birlikte, veri yetersizliğinden ülkenin sonrasındaki gelişimi izlenememiş olup, ulaşılan verilerce 2000 yılından sonra en yavaş gelişim gösteren ülke Özbekistan olmuştur. Kişisel bilgisayar sayısındaki gelişimi hızlı olan Rusya'da internet kullanan kişi sayısındaki gelişim de hızlı olmuştur. Bununla birlikte, internet kullanan nüfus oranında en fazla artış Azerbaycan'da en az artış ise Türkmenistan'da olmuştur.

Sonuç olarak, Kuznets'in gelişme farklılıkları kriterine göre ülkeler karşılaştırıldığında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan Türkmenistan, Özbekistan ve Rusya'da elektrik üretimi ve tüketimi, dönem başı ile dönem sonunda yakın rakamlarda gerçekleşirken Türkiye'de artış eğilimi izlemiştir. Bununla birlikte, bu kriterdeki diğer göstergelerin gelişimi değerlendirildiğinde en fazla gelişim gösteren ülkeden en aza doğru sıralama şu şekilde yapılabilir;

- GSMH:

Türkmenistan>Azerbaycan>Kazakistan>Özbekistan>Türkiye>Kırgızistan>Rusya

- Çimento üretimi: Türkiye>Rusya>Özbekistan

- Kişisel bilgisayar sayısı:

Rusya>Azerbaycan>Türkmenistan>Türkiye>Özbekistan>Kırgızistan

- İnternet kullanıcıları:

Azerbaycan>Kazakistan>Rusya>Türkiye>Özbekistan>Kırgızistan>Türkmenistan

Ülkelerin dönem başına göre gelişimleri değerlendirildiğinde her göstergede en fazla gelişen ülke konumunda farklı ülkeler yer almıştır. Dolayısıyla Kuznets'in bu kriterinde hangi ülkenin genel olarak diğerlerinden daha fazla geliştiği veya en az geliştiği tam olarak belirtilememektedir. Yedi ülkenin parasal ve parasal olmayan göstergelerdeki gelişimlerin yanı sıra ülkelerin tümünde insani gelişim endeksi de artmıştır. Ülkelerin dönem başına göre dönem sonundaki gelişimleri için yapılan bu sıralamanın yanı sıra, ülkelerin

incelenene dönem genelinde ortalama olarak gelişmişlik farklılıkları da kıyaslanmaktadır. Bu sıralamada ülkelerin uluslararası gelişme farklılıklarının karşılaştırıldığı kritere göre incelenen dönem genelinde ortalama olarak en fazla gelişmiş ülke Rusya, ardından sırayla Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dır.

III.6. Kuznets'e Göre Ülkelerin Ekonomik Kaynaklarının Kullanım Potansiyelinin Karşılaştırılması

Kuznets'in bu kriterinde, kaynakların potansiyel kullanılabilirliği ve fiili kullanımı ile ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ölçülmektedir. Üretim faktörlerinden ve elinde bulunan tüm kaynaklardan gerektiği gibi yararlanamayan ülkeler, bu yaklaşıma göre azgelişmiş olarak tanımlanır (Çetin, 2014: 25). Kuznets'e göre ekonomik kaynakların etkin kullanılıp kullanılmadığını ölçmek için; GSMH açığı, işsizlik, hammadde ihracat oranı, kapasite kullanım oranı gibi ölçütler kullanılmaktadır. Bu ölçütlerin hepsi için güvenilir ve yeterli veri bulunmadığı için, çalışmamızda bu ölçütlere yakın ve ulaşılabilir olanlara yer verilmiştir. Çalışmada yer verilen bu ölçütler; istihdam ve işsizlik oranları, sektörlerin GSYH içindeki katma değer payları, ekilebilir arazi oranı, kapasite kullanım oranı, mal ihracatının sektörel dağılımı, gayrisafi ihracatta yurtiçi katma değer ve yüksek teknoloji ürünü ihracatıdır.

III.6.1. İstihdam ve İşsizlik Göstergeleri

İstihdamın nüfusa oranı genellikle gelişmiş ülkelerde daha yüksek oranda, işsizlik ise daha düşük oranlardadır. İşsizlik probleminin hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkelerde kaçınılmaz bir problem olmasının yanında azgelişmiş ülkelerde yüksek işsizlik oranları sıkça görülmektedir. Azgelişmiş ülkelerde işsizliğin ortaya çıkışı daha çok sermaye yetersizliğinden kaynaklanırken, gelişmiş ülkelerde teknolojik ilerleme nedeni ile ortaya çıkmaktadır (Göktaş Yılmaz, 2005: 64). Ülkelerdeki işsizlik incelenirken Çalışmamızda

ele alınan ölçütler; istihdamın nüfusa oranı, toplam işsizlik oranı, işgücüne katılma oranı, kadınların işgücüne katılma oranı ve sektörlere göre istihdam oranlarıdır.

III.6.1.1. İstihdamın Nüfusa Oranı

Dünya Bankası'na göre istihdamın nüfusa oranı, çalışmak isteyen bireylere ekonominin ne kadar etkili iş sağlayabildiğini gösterir. Toplam nüfus içerisinde istihdamın oranının azalması, işsizliği arttırıcı etkenlerden biri durumundadır. Aynı zamanda işgücüne katılma oranının azalması, işsizliğin hızlı bir şekilde artmasını engelleyen bir faktördür. İstihdam oranının artması ise, daha fazla emeğin istihdam sürecine katıldığını, atıl işgücünün azalacağını, böylelikle ekonomide daha fazla katma değer oluşturulabileceğini ve ekonomik ilerlemenin sağlanabileceğini gösterir.

Tablo 3.9: İstihdamın Nüfusa Oranı, 15+ (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	58,1	59,1	60	60,6	61	61,1	59,6	59,1	60,2	56,1	56,6	57,1	57,5
Kazakistan	67,5	61,3	68,8	64,3	61,9	60,5	60,6	60,7	60,5	61,1	62,9	63,7	63,7
Kırgızistan	60,4	60,1	59,9	59,6	59,3	59	60,1	59	60	59,6	56,3	57,6	57,6
Rusya	58,1	61,7	59,3	55,8	54,8	53,6	51,1	49,4	52,7	54,2	54	55,2	55,8
Türkiye	51,8	50,7	46,9	49,3	49,3	49,4	48,1	48,2	47,7	45,6	44,5	43,2	42
Türkmenistan	55	55	55	54,9	54,8	54,5	54,3	54,4	54,7	55	55,1	55,1	55,1
Özbekistan	54,1	54	53,8	53,7	53,6	53,5	53,6	53,7	53,8	53,8	53,9	53,9	53,9

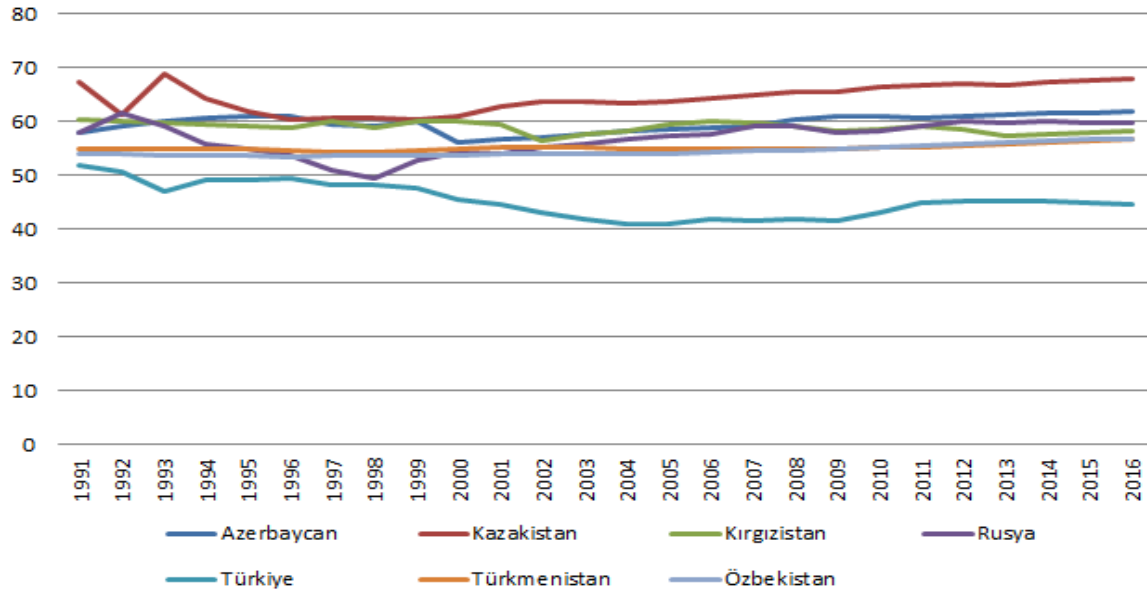
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	58,2	58,5	58,9	59,1	60,4	61,1	60,9	60,7	60,9	61,3	61,5	61,7	61,9
Kazakistan	63,4	63,8	64,2	64,8	65,6	65,4	66,3	66,9	67,1	66,9	67,3	67,7	67,9
Kırgızistan	58,2	59,6	60,2	59,7	59,1	58,4	58,5	59,2	58,7	57,3	57,6	58,1	58,2
Rusya	56,6	57,4	57,7	59,2	59,3	58	58,4	59,3	60	59,9	60,1	59,8	59,7
Türkiye	40,9	41,1	41,8	41,7	41,9	41,5	43,2	45	45,3	45,3	45,2	45	44,7
Türkmenistan	55	55	54,9	54,9	54,9	55	55,1	55,3	55,6	55,9	56,2	56,5	56,6
Özbekistan	54	54,1	54,3	54,5	54,7	54,9	55,2	55,5	55,7	56	56,3	56,6	56,8

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Çalışmaya konu olan ülkelerde, incelenen dönem boyunca istihdamın nüfusa oranı istikrarsız bir eğilim göstermektedir. 1991-2003 döneminde istihdamın nüfusa oranı incelenen yedi ülkede de genel olarak azalan bir eğilim izlemiş ve en fazla azalma Türkiye'de olmuştur. 2004-2016 döneminde incelendiğinde ise Kırgızistan'daki istihdam oranlarının hemen hemen aynı kalırken, Türkmenistan'da yavaş bir artış olduğu, diğer beş ülkede ise 2016 yılındaki istihdam oranının 2004 yılına göre arttığı görülmektedir. 2016 yılında istihdamın nüfusa oranı en yüksek olan ülke Kazakistan olup, ardından sırayla

Azerbaycan, Rusya, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve son olarak da Türkiye gelmektedir.

Grafik 3.16: İstihdamın Nüfusa Oranı, 15+ (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye’de istihdamın oranı 1991’de yaklaşık %52 iken 2004 yılında %41’e kadar azalmıştır. İstihdamın artmaması, emekten kaynaklanan GSMH açığının devam etmesine neden olmaktadır. Bu yıllarda azalan istihdam oranına ve artan işsizliğe rağmen 2004’te ülkenin elde ettiği GSMH, 1991’deki değerinin iki katından daha fazladır. GSMH’deki bu artış, teknolojiye ve sanayideki ilerlemeler, emeğin yerini makinelerin alması ve üretimde verimlilik gibi nedenler ile sağlanmış olabilir. 2004’ten sonra Türkiye’de istihdam oranı artış eğiliminde olsa da, 2016 yılında istihdam oranı 1991 yılındaki istihdam oranına ulaşamamıştır. İncelenen dönemde Türkiye’de işgücüne katılım oranları, çalışmaya konu olan ülkeler arasında en düşük konumda olmasına rağmen işsizlik oranlarının yüksek olması, Türkiye’deki işsizlik sorununun diğer ülkelerden farklı olarak çok önemli bir boyutta olduğunu gösterir.

Rusya’da bağımsızlığını kazandıktan sonra istihdam oranı, 1992 yılı hariç olmak üzere, 1991-1998 yılları boyunca azalmıştır. Bu dönemde istihdamdaki azalma, üretimin ve

GSMH'nin azalmasında etkili faktörlerden biri olmuştur. 2001'den sonra Rusya'da istihdam oranları 2012 yılına kadar artarken GSMH'de de artmış meydana gelmiştir. Ancak küresel kriz yaşanması, 2009 yılında ülkede hem istihdam oranının hem de GSMH'nin azalmasında etkili olmuştur. 2014 yılında ise, petrol fiyatlarındaki düşüş Rusya'nın GSMH'sinde azalmaya yol açarken, 2014'ten sonra küçülen istihdam oranlarını ve artan işsizliği de beraberinde getirmiştir. 2016 yılındaki istihdam oranının 1991 yılına göre artması, ülkenin bu dönemde atıl emekten kaynaklanan GSMH açığının azalmasını sağlamıştır.

Azerbaycan'da istihdamın nüfusa oranı 1991-1996 döneminde artsa da işsizlik artmış ve GSMH azalmıştır. İşsizlik artarken GSMH'nin azalması birbirini destekleyen iki durum iken istihdamın artması tezatlık oluşturmaktadır. Bu durum, 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği yıllar olması ve bu verilerin toplanmasındaki zorluk ve oluşabilecek yanlışlıklardan kaynaklanıyor olabilir. İncelenen döneme genel olarak bakıldığında, 2016 yılındaki istihdam oranının 1991 yılına göre artması, ülkenin bu dönemde atıl emekten kaynaklanan GSMH açığının azalmasını sağlamıştır.

1991-2016 döneminde Kazakistan'da istihdamın nüfusa oranı önce azalan sonra artan bir eğilim izlemiştir. İstihdam oranı azalma eğilimindeyken işsizlik oranlarında artış, istihdam oranları artış eğilimindeyken de işsizlik oranlarında azalma eğilimi görülmüştür. İstihdamın nüfusa oranının artış eğilimi izlediği dönemde daha fazla emeğin istihdam sürecine katılması ve daha fazla katma değer sağlaması, GSMH'nin artmasını sağlayan faktörlerden biri olmuştur. Ancak 2013'ten sonra istihdamın nüfusa oranı sürekli olarak artmasına rağmen, GSMH azalmıştır. Bu da, ülkenin önemli ihracat geliri olan petrol fiyatlarındaki azalmanın GSMH'nin azalmasında önemli bir rol oynaması ile açıklanabilir. İncelenen dönemde Kazakistan'da 2016 yılındaki istihdam oranı 1991 yılındaki ile hemen

hemen aynı orandadır. Yani 1991 yılında emek istihdamından kaynaklanan GSMH açığı 2016 yılında da devam etmektedir.

Kırgızistan’da 2016 yılında istihdamın nüfusa oranı 1991 yılına göre azalmıştır. İncelenen dönemde ulaşılan verilere göre ülkede işgücüne katılma oranı ve toplam işsizlik oranı da azalmıştır. Daha fazla emeğin istihdam sürecine katılmasının da etkisiyle 2016 yılında GSMH 1991 yılındaki değerinin yaklaşık 2,5 katına ulaşmıştır.

III.6.1.2. İşsizlik Oranı

İşsizlik genellikle az gelişmiş ülkelerde yüksek oranlarda görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise bu süreçte girişimciler sayesinde daha fazla istihdam alanı oluşturulması sayesinde işsizlik oranlarının azalması beklenir. Ancak ülkelerin gelişme sürecinde yeni üretim teknikleri, yeni teknolojilerin kullanılması ve yeni iş sahalarının meydana gelmesi gibi etkenlerle de işsizlik oranları artış gösterebilir. Çünkü Schumpeter’in yaratıcı yıkım teorisinde belirtildiği gibi, kapitalist sistemde meydana gelen yeni üretim teknikleri eskilerinin yerini alarak önceki üretim tekniklerinin ortadan kalmasına yol açacaktır. Eğer yeni üretim tekniklerine ayak uydurulamazsa işsizlik oranlarında artış meydana gelebilir.

Tablo 3.10: İşsizlik, Toplam (Toplam İşgücünün %'si) (ILO Tahmini İle Modellenmiştir) (1991-2016)

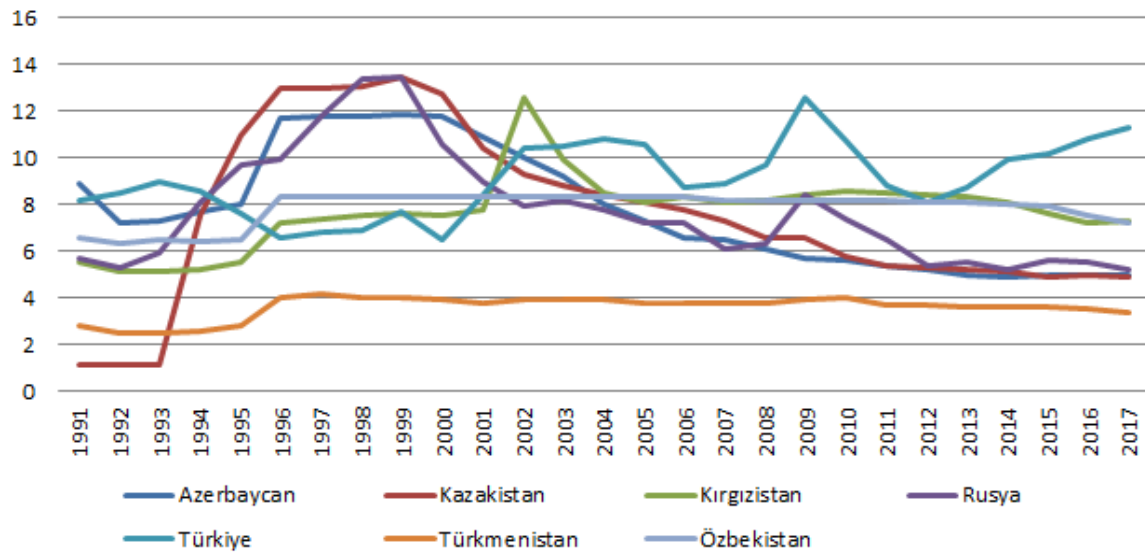
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	8,9	7,2	7,3	7,7	8	11,7	11,8	11,8	11,9	11,8	10,9	10	9,3
Kazakistan	1,1	1,1	1,1	7,5	11	13	13	13,1	13,5	12,75	10,4	9,3	8,8
Kırgızistan	5,5	5,1	5,1	5,2	5,5	7,2	7,4	7,5	7,6	7,5	7,8	12,6	9,9
Rusya	5,7	5,3	5,9	8,1	9,7	9,9	11,8	13,4	13,5	10,6	9	7,9	8,2
Türkiye	8,2	8,5	9	8,6	7,6	6,6	6,8	6,9	7,7	6,5	8,4	10,4	10,5
Türkmenistan	2,8	2,5	2,5	2,6	2,8	4	4,2	4	4	3,9	3,8	3,9	3,9
Özbekistan	6,6	6,3	6,5	6,4	6,5	8,3	8,3	8,3	8,3	8,3	8,3	8,3	8,3

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	8	7,3	6,6	6,5	6,1	5,7	5,6	5,4	5,2	5	4,9	5	5
Kazakistan	8,4	8,1	7,8	7,3	6,6	6,6	5,8	5,4	5,3	5,2	5,1	4,9	5
Kırgızistan	8,5	8,1	8,3	8,1	8,2	8,4	8,6	8,5	8,4	8,3	8,1	7,6	7,2
Rusya	7,8	7,2	7,2	6,1	6,3	8,4	7,4	6,5	5,4	5,5	5,2	5,6	5,5
Türkiye	10,8	10,6	8,7	8,9	9,7	12,6	10,7	8,8	8,1	8,7	9,9	10,2	10,8
Türkmenistan	3,9	3,8	3,8	3,8	3,8	3,9	4	3,7	3,7	3,6	3,6	3,6	3,5
Özbekistan	8,3	8,3	8,3	8,2	8,2	8,2	8,2	8,2	8,1	8,1	8	7,9	7,5

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2016 yılı verilerine göre işsizlik oranının en fazla olduğu ülke Türkiye olup, ardından sırasıyla Özbekistan, Kırgızistan, Rusya, Azerbaycan ile Kazakistan ve Türkmenistan gelmektedir. 1991-2003 döneminde çalışmaya konu olan ülkelerin işsizlik oranlarında artış olmuştur. Türkiye dışındaki altı ülke 1991 yılında SSCB'den ayrıldıktan sonra serbest piyasa ekonomisine geçişte yaşadığı uyum zorlukları nedeniyle ülkelerin ekonomilerinde yaşanan aksaklık, bu dönemde ülkelerdeki işsizlik oranlarının da artmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Türkiye'deki işsizlik oranları bu dönemde artmış ve ülkedeki yüksek işsizlik oranları 2004-2016 döneminde de süregelmiştir. Türkiye dışındaki altı ülkede ise 2004-2016 döneminde işsizlik oranları azalmıştır.

Grafik 3.17: İşsizlik, Toplam (Toplam İşgücünün% 'si) (ILO Tahmini İle Modellenmiştir) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'de işsizlik oranları incelenen dönem boyunca dalgalanma göstermekle birlikte, özellikle 2001 ve 2009 krizi bu oranda daha büyük artışlar meydana gelmesine neden olmuş ve bu kriz yıllarında artan işsizlikle birlikte GSMH da azalmıştır. 2008 küresel krizi ve 2009 ulusal kriz yıllarında işgücüne katılım oranı artmış ancak kriz nedeni ile yeterli istihdam alanı oluşturulamadığından bu durum işsizlik oranlarının artmasında etkili olmuştur. 2013 itibarıyla işgücüne katılım oranları artarken yine işsizlik oranlarının bu

yıllarda arttığı görülmektedir. Yani buradan anlaşılmaktadır ki, işgücüne katılabilecek durumdaki emeğin oranı artsa da bu emeğin istihdamı yetersiz kalmıştır. 2013 itibariyle artan işsizlikle birlikte üretim azalacağından, GSMH da azalma eğilimi izlemiştir. 2010 ve 2011 yıllarında ise, işgücüne katılım oranı artarken işsizlik oranları azalmış ve GSMH artmıştır. Bu durum, 2010 ve 2011 yıllarında işgücü için yeni istihdam alanlarının oluştuğuna ve üretimin arttığına işaret edebilir. Verisine ulaşamayan Türkmenistan ve Özbekistan haricinde çalışmaya konu olan ülkeler incelendiğinde Türkiye’de yükseköğretim mezunlarındaki işsizlik oranı daha yüksek olduğu görülmektedir. Buradan, yükseköğretim mezunları ve onların sahip olduğu eğitim ve beşeri sermaye için Türkiye’deki istihdam alanlarının diğer ülkelere göre daha yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Türkiye’de incelenen dönem boyunca toplam işsizlik oranlarında meydana gelen dalgalanmalar ile yükseköğretim mezunu işsizlik oranındaki dalgalanmalar aynı eğilimde olmuştur. 1996-2016 dönemi boyunca Türkiye’de en fazla işsizlik lise ve dengi meslek mezunlarında görülmektedir. Bununla birlikte ülkede daha çok, liseden düşük eğitim seviyesindeki kalifiyeli olmayan, beyin gücünden çok beden gücüyle çalışan emek ile yükseköğretim mezunu, kalifiyeli ve daha yüksek beşeri sermayeye sahip emek istihdam edilmektedir. Kalifiyesiz işgücü istihdamı ile az gelişmiş ülke özelliği gösterirken aynı zamanda yükseköğretim mezunu istihdamı ile de gelişmiş ülke özelliği gösteren düalist bir yapıya sahiptir. Bu da gelişmekte olan ülkelerde görülen karakteristik bir özelliktir.

Kırgızistan’da 2000-2002 döneminde işsizlik artarken GSMH’de artış meydana gelirken, 2009 ve 2010 yıllarında artan işsizlik oranları, GSMH’nin bu yıllarda azalmasına yol açmıştır. Kırgızistan’da 2005 yılında hem toplam işsizlik oranlarında hem de lise altı eğitilmişlerde işsizlik oranının azalması, bu yıl için 2005 yılında oluşturulan istihdam

alanları çoğunlukla lise altı eğitilmişler için uygun olduğunu ve az gelişmiş ülkelerdeki gibi düşük eğitimli ve düşük beşeri sermayesi olan işgücünün istihdam edildiğini göstermektedir. 2012 yılına gelindiğinde ise Kırgızistan'da toplam işsizlik oranı azalırken lise altı eğitilmişlerde işsizlik oranı artmıştır. Bu durum, 2012 yılında Kırgızistan'da genişleyen istihdam alanının lise altı eğitilmişler için pek uygun olmadığını, daha eğitimli ve beşeri sermayesi yüksek işgücünün istihdama katıldığını göstermektedir. Lise ve dengi meslek mezunu eğitilmişler ile yükseköğretim mezunlarındaki işsizlik oranlarının 2012 yılında azalması da bu durumu desteklemektedir. 2012 yılında Kırgızistan'ın geldiği bu nokta, 2005 yılına göre gelişmekte olan bir ülke olduğunu göstermektedir. Yükseköğretim mezunlarının işsizlik oranlarının da 2005 yılına göre 2012 yılında azalması bunu desteklemektedir. 2012 yılında liseden daha düşük eğitim seviyesine sahip olanlarda işsizlik oranı Kırgızistan'da %15 ve Rusya'da %13 ile yüksek oranlarda görülmektedir. Bu durum, Kırgızistan'da ve Rusya'da liseden daha düşük eğitim seviyesine sahip olanlar için istihdam alanlarının diğer ülkelere göre daha dar olduğunu, üretim teknolojilerinin ve istihdam alanlarının daha yüksek eğitim seviyesi ve beşeri sermaye gerektirdiğini göstermektedir. Lise altı eğitilmişlerin kalifiyesiz eleman olmaları ise, düşük katma değerli üretim yapmalarına neden olur.

Rusya'nın işgücüne katılma oranı ile işsizlik oranı arasında belirgin bir bağ bulunmamakla olup, işgücüne katılım oranının sabit kaldığı yıllarda dahi işsizlik oranında değişiklikler meydana gelmiştir. Rusya bağımsızlığını kazandıktan sonra 1999 yılına kadar artan işsizlik oranları, GSMH'nin azalmasına yol açmıştır. Genel olarak Rusya'da azalan işsizlik oranları, daha fazla istihdam ve üretim ile GSMH'de artış sağlamıştır. 2008 küresel krizinin ülke ekonomisine olumsuz etkileri ve 2009 yılında Rusya krizi nedeni ile 2008 ve 2009 yıllarında hem yükseköğretim mezunlarının işsizlik oranı hem de toplam işsizlik

oranı artmıştır. Bu yıllar haricinde yükseköğretim mezunlarının işsizlik oranı 2000 yılından 2015 yılına kadar sürekli olarak azalmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki, Rusya'daki istihdam alanı bu dönemde yükseköğretim mezunlarının beşeri sermaye ve eğitim seviyesine uygun olduğu söylenebilir.

Azerbaycan'da işgücüne katılım oranları artarken bazı yıllarda yeterli istihdam alanı oluşturulamadığından ülkede işsizlik oranları da artmış, bazı yıllarda ise yeni istihdam alanlarının açılması ile işgücüne yeni katılan nüfusunda istihdamı sağlanmış ve işsizlik oranları azalmıştır. İncelenen dönemde genel olarak, işsizliğin arttığı yıllarda GSMH'de azalma olurken, işsizlik oranlarının azaldığı yıllarda GSMH artmıştır. Ancak 2009 yılında işsizlik oranındaki azalmaya rağmen GSMH'nin azalması, ülkenin bu yılda 2008 küresel krizinden olumsuz etkilenmesi nedeni ile meydana gelmiştir. Azerbaycan'da 2007 yılından sonra işsizlik eğilimi genel olarak azalan bir eğilim izlerken, 2007-2012 döneminde yükseköğretim mezunlarında işsizlik oranı da azalmış, fakat 2009 ve 2010 yıllarında artmıştır. Bu durum, yükseköğretim seviyesindeki bireylerin daha ileri teknoloji ve beşeri sermayeye yönelik çalışmada bulunabileceği istihdam alanlarının 2009 ve 2010 yıllarında daraldığına işaret etmektedir.

Kazakistan, 1991 yılında serbest piyasa ekonomisine geçmesiyle birlikte ekonomide yaşadığı uyum zorlukları, ülkedeki işsizlik oranlarının 1991-2000 döneminde artış eğiliminde olmasında etkili olmuştur. 2009-2013 döneminde Kazakistan'ın toplam işsizlik oranlarında azalma olurken, liseden daha düşük eğitim seviyesindekilerin işsizlik oranları ve yükseköğretim mezunlarında işsizlik oranında azalma meydana gelmiştir. Bu durum, bahsedilen dönemde oluşturulan istihdam alanlarının, yükseköğretim mezunları ve lise altı eğitim seviyesindeki emek için uygun olduğunu göstermektedir. Lise ve dengi meslek mezunu işsizlik oranı ise, 2009, 2010 ve 2011 yıllarında azalmış, 2012 ve 2013 yıllarında

ise toplam işsizlik oranındaki azalmaya rağmen artmıştır. Toplam işsizlik oranı azalmasına rağmen lise ve dengi meslek mezunu işsizlik oranının artması, 2012 ve 2013 yıllarında oluşturulan yeni istihdam alanlarının lise ve dengi meslek mezunu işgücüne uygun olmadığını göstermektedir. Kazakistan'da işsizlik oranındaki artışlar genellikle GSMH'de azalma ile sonuçlanırken, bu oranın azalması istihdamın ve üretimin artmasıyla GSMH'nin de artmasını sağlamaktadır. Ancak 2014 ve 2015 yıllarında işsizlik oranları azalsa da GSMH azalmıştır. 2014'ten sonra GSMH'nin azalmasında, ülkenin önemli ihraç geliri olan petrol fiyatlarındaki azalma etkili olmuştur.

İncelenen ülkeler arasında 1991-2016 döneminde en düşük düzeyde işsizlik oranına sahip olan ülke Türkmenistan olmuştur. Türkmenistan'da 1992 yılında işsizlik oranı azalsa da, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde yaşadığı uyum zorlukları 1993-1997 döneminde işsizlik oranının artmasına neden olmuştur. 1991 yılında %2,5 olan işsizlik oranı 1997 yılında %4,2 işsizlik oranı ile incelenen dönemdeki en yüksek işsizlik oranına sahip olmuştur. 1997'den sonra incelenen dönem sonuna kadar (2009 ve 2010 yılları haricinde) işsizlik oranları azalan bir eğilim izlemiştir. İşgücüne katılma oranı ise incelenen dönemde yavaş da olsa artış göstermiştir. İşgücüne katılan emek artarken 1997'den sonra işsizliğin genel olarak azalıyor olması, istihdam alanlarının arttığını, daha fazla üretim faktörünün üretim sürecine katıldığını gösterir. Böylece GSMH da 1999 yılından sonra sürekli olarak artmıştır.

Özbekistan'da işsizlik oranı 1991 yılında %6,6 iken, bu ülkenin de SSCB'den ayrılmış olması ve serbest piyasa ekonomisine geçmesi ekonomide zorluklara yol açmış ve işsizlik oranının artarak 1996'da %8,3'e yükselmesinde etkili olmuştur. Özbekistan'da 1996-2006 dönemi boyunca %8,3'de kalan işsizlik oranı daha sonra azalarak 2016 yılında %7,5'e küçülmüştür. İşsizliğin azalması daha fazla üretim faktörünün üretim sürecine katılmasını

sağlayacağından GSMH'yi arttırmaktadır. Bununla birlikte 1996'dan sonra işsizliğin aynı oranda kaldığı yıllarda da GSMH'de artış görülmüştür. 1999 yılında Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)'nin Özbekistan'ın bazı bölgelerinde silahlı saldırılar düzenlemesinin ülke ekonomisine olumsuz yansıdığından GSMH'nin 2000-2002 yıllarında azaldığı düşünülmekle birlikte, bu yıllar dışında GSMH 1996'dan 2016 yılına kadar sürekli artmıştır.

III.6.1.3. İşgücüne Katılma Oranı

Dünya Bankası'na göre işgücüne katılma oranı, belirli bir süre boyunca mal ve hizmet üretimi için emek arz eden yani ekonomik açıdan aktif 15 yaş üzerindeki kişilerin nüfusa oranıdır. İşgücüne katılan nüfusun istihdama katılabilmesi ve işsiz kalmaması, ülkede daha fazla üretim faktörünün üretim sürecine girmesini ve GSMH'nin artmasını sağlayacaktır.

Tablo 3.11: İşgücüne Katılma Oranı (15+ Yaş Grubundaki Nüfusun Tamamı) (1991-2016)

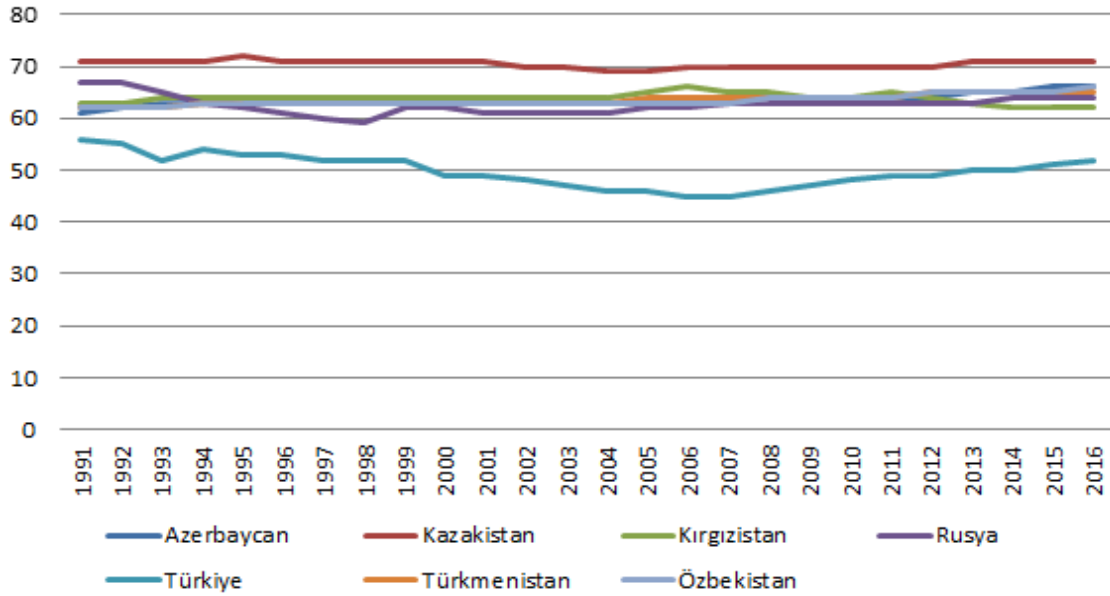
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	61	62	63	63	64	64	64	63	63	63	63	63	63
Kazakistan	71	71	71	71	72	71	71	71	71	71	71	70	70
Kırgızistan	63	63	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64
Rusya	67	67	65	63	62	61	60	59	62	62	61	61	61
Türkiye	56	55	52	54	53	53	52	52	52	49	49	48	47
Türkmenistan	62	62	62	63	63	63	63	63	63	63	63	63	63
Özbekistan	62	62	62	63	63	63	63	63	63	63	63	63	63

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	63	63	64	64	64	64	64	64	64	65	65	66	66
Kazakistan	69	69	70	70	70	70	70	70	70	71	71	71	71
Kırgızistan	64	65	66	65	65	64	64	65	64	63	62	62	62
Rusya	61	62	62	63	63	63	63	63	63	63	64	64	64
Türkiye	46	46	45	45	46	47	48	49	49	50	50	51	52
Türkmenistan	63	64	64	64	64	64	64	64	65	65	65	65	65
Özbekistan	63	63	63	63	64	64	64	64	65	65	65	65	66

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2016 yılında işgücüne katılım oranı 1991 yılına göre Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da artarken, Kırgızistan, Rusya ve Türkiye'de azalmıştır. En fazla azalma ise Türkiye'de olmuştur. Kazakistan'da bu oran, dönem içinde önce azalmış sonra artmış ve 1991 ile 2016 yıllarında aynı orana sahip olmuştur. 2016 yılı verilerine göre işgücüne katılma oranı en fazla olan ülke Kazakistan olup, ardından Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya, Kırgızistan ve son olarak Türkiye gelmektedir.

Grafik 3.18: İşgücüne Katılma Oranı (15+ Yaş Grubundaki Nüfusun Tamamı) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında Azerbaycan'da işgücüne katılma oranı %61 iken 2016 yılında %66'ya yükselmiştir. İstihdamın nüfusa oranı da artarak, 1991'de %58,1 iken 2016'da %61,9 olmuştur. Yani 15 yaş üzerindeki toplam nüfus içinde çalışabilecek durumda olan emeğin oranı artarken, bu emeğin istihdam oranı da artmıştır. İstihdamın nüfusa oranı artsa da işgücüne katılım oranı kadar artmamış ve 1991'de %0,1 olan işsizlik oranı 2016'da %5'e yükselmiştir.

Kazakistan'da işgücüne katılma oranı, 1991 yılında ve 2016 yılında %71 olup, incelenen dönem içinde hemen hemen aynı kalmıştır. İstihdam edilebilen nüfusun oranı ise 1991 yılından sonra istikrarsız bir eğilim izlese de 1999 yılında %60,5'e kadar azalmış ve ardından artan bir eğilim izleyerek 1991 yılında %67,5 olan istihdam oranı 2016 yılında %67,9 olmuştur. İstihdam oranlarındaki artışın da etkisiyle, işsizlik oranları 2001 yılından 2015 yılına kadar sürekli olarak azalmıştır.

Kırgızistan’da işgücüne katılma oranı 2011 yılına kadar artmış sonra azalmış. İşgücüne katılan nüfusun istihdamında belirgin bir eğilim görülmemekle birlikte, 1991-2016 döneminde istihdamın nüfusuna oranı %57-60 civarında dalgalı bir eğilim izlemiştir. Rusya’da 2003 yılında işgücüne katılım oranları 1991’e göre azalırken, istihdamın nüfusa oranı da azalmıştır. 2003’ten sonra işgücüne katılma oranı artmış, ancak 1991 yılında %67 olan bu oran 2016 yılında %64’e kadar yükselebilmektedir. Nüfusun istihdam edilen oranı 1991 yılında %58,1 iken 2016’da %59,7’ye yükselmiştir. İşgücüne katılma oranında hızlı bir artış olmaması ve nüfusun istihdam oranlarının artması, 1998’den sonra işsizlik oranlarının azalmasında etkili bir faktör olmuştur.

III.6.1.4. Kadınların İşgücüne Katılma Oranı

Kadınların işgücüne katılma oranı, nüfusun istihdam edilen kısmının ne kadarını toplumdaki kadınların oluşturduğunu ifade eder. Kadınların işgücüne katılmaları, atıl vaziyetteki kaynakların istihdama katılması ve ekonominin gelişmesi açısından önemlidir. Ancak azgelişmiş ülkelerde çoğunlukla kadınların işgücüne katılımı bazı sosyal, kültürel anlayıştan ve statükolardan dolayı engellenmektedir. Bu nedenle toplam işgücünün içinde kadınların işgücüne katılımının düşük oranlarda olması çoğu azgelişmiş ülkede karakteristik bir özelliktir.

Tablo 3.12: Kadınların İşgücüne Katılma Oranı (Toplam İş Gücünün Yüzdesi) (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	52	53	54	55	56	56	56	57	57	57	58	58	59
Kazakistan	65	65	65	65	65	65	64	64	64	65	65	65	65
Kırgızistan	51	52	54	55	56	55	57	57	57	56	56	55	54
Rusya	59	59	57	55	55	54	51	50	54	54	53	54	55
Türkiye	34	33	27	31	31	30	29	29	30	26	27	28	26
Türkmenistan	50	50	51	51	51	51	48	48	48	48	48	48	47
Özbekistan	50	50	51	51	51	51	47	47	47	47	48	48	48

Tablo 3.12'nin devamı

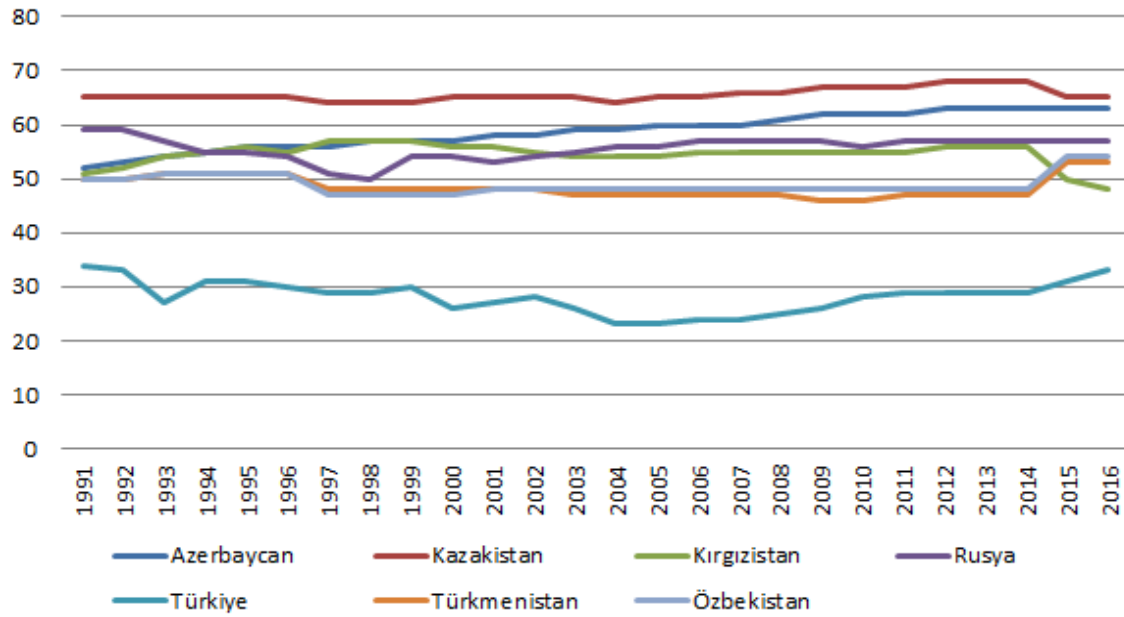
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	59	60	60	60	61	62	62	62	63	63	63	63	63
Kazakistan	64	65	65	66	66	67	67	67	68	68	65	65	65
Kırgızistan	54	54	55	55	55	55	55	55	56	56	50	48	48
Rusya	56	56	57	57	57	57	56	57	57	57	57	57	57
Türkiye	23	23	24	24	25	26	28	29	29	29	31	33	32
Türkmenistan	47	47	47	47	47	46	46	47	47	47	53	53	53
Özbekistan	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	54	54	54

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

İncelenen ülkelerin tümünde kadınların işgücüne katılım oranı, bazen artan bazen azalan bir eğilim izlemiştir. 2016 yılında kadınların işgücüne katılım oranı en fazla olan ülke Kazakistan olup, ardından sırasıyla Azerbaycan, Rusya, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve son olarak Türkiye gelmektedir. Bu ülkeler arasında kadınların işgücüne katılım oranı 2015 yılında en yüksek olan Kazakistan, aynı yıldaki Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE) sıralamasında Rusya'dan sonra yer alsa da hem Kazakistan'da hem de Rusya'da CDGE 1' olup, bu ülkelerin cinsiyete dayalı gelişimi yüksek düzeydedir. CDGE Kırgızistan'da 0,967, Özbekistan'da 0,946, Azerbaycan'da 0,940 olup birbirine yakın değerlerdeyken Türkiye'de 0,908 ile daha düşük cinsiyete dayalı gelişim sağlanabilmiştir. UNDP'nin 188 ülke arasında yaptığı CDGE sıralamasında Türkiye 117. sırada yer almaktadır. Türkiye ve verisi bulunmayan Türkmenistan dışındaki incelenen ülkelerde cinsiyete dayalı gelişimin yüksek düzeyde olması, bu ülkelerin SSCB'den ayrılan ülkeler olmasındaki ortak özelliğe bağlanabilir. Çünkü sosyalist sistemde sınıf farklılıklarının ortadan kaldırılması, kadın ayrımcılığını da ortadan kaldırarak kadını da erkeği de emek olarak görmektedir. Türkiye'nin kültür, gelenek ve görenek yapısı ve statükolar gibi etkenler kadınların çalışma alanlarını daraltmakta ve cinsiyete dayalı gelişimi yavaşlatmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'de nüfusun istihdam edilen oranı diğer ülkelere göre düşük konumdayken kadınların istihdamdaki payının da düşük konumda olması, Türkiye'de üretim sürecine dahil edilmeyen nüfusu çoğunlukla kadınların oluşturduğunu göstermektedir. Türkiye'deki nüfusun yaklaşık yarısını kadınların

oluşturduğu göz önüne alınırsa, ülkedeki işsizliğin ne kadar ciddi bir sorun olduğu ve ekonomide erkek egemen bir yapının ne kadar yüksek olduğunu gösterir. Türkiye'nin CDGE sıralamasında da gerilerde yer alması bunu destekler niteliktedir.

Grafik 3.19: Kadınların İşgücüne Katılma Oranı (Toplam İş Gücünün Yüzdesi) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılına göre 2016 yılında kadınların işgücüne katılım oranı, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da artarken, Kırgızistan, Rusya ve Türkiye'de azalmış ve Kazakistan'da 1991 ve 2016 yılı rakamları aynı oranda kalmıştır. Çalışmaya konu olan bu ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranları incelenen dönem içinde değişiklik gösterse de Türkiye dışındaki altı ülkede %45'in üzerinde olup, kadınların üretim sürecine katılımları Türkiye'den çok daha fazladır. Nüfusun yaklaşık yarısını kadınların oluşturduğu Azerbaycan ve Kazakistan'da kadınların istihdam edilen nüfus içindeki oranı, 2005-2016 döneminde %60'lardadır. Bu dönemde Azerbaycan ve Kazakistan'dakadınlar, erkeklerden daha fazla üretim sürecinde yer almakta, ekonomide daha çok kadın egemen bir yapının olduğunu göstermektedir.

III.6.1.5. Sektörlere Göre İstihdam

Ülkelerin gelişmişliğini belirlerken istihdamın sektörler içindeki oranları önemlidir. Azgelişmiş ülkelerde genellikle tarımdaki istihdam oranı, sanayi ve hizmetler sektöründeki istihdam oranından daha yüksektir. Ülkelerin gelişmişlikleri arttıkça, tarımdaki istihdamın sanayi ve hizmetler sektörüne kayması ve tarımdaki istihdam oranının sektörler içindeki payının azalması beklenir. Toprakların sınırlı olması, doğa koşulları ve mevsimsel koşullar gibi bazı faktörler tarımda oluşacak katma değeri etkilediğinden, tarımda istihdam edilen emek tek başına katma değeri belirleyen bir unsur değildir. Sanayi ürünlerinin katma değeri, tarım ürünlerinin katma değerinden daha fazla olduğundan, GSMH büyüme oranının daha hızlı arttırılabilmesi için daha fazla sanayi üretimine, dolayısıyla da sanayide daha fazla istihdama ihtiyaç vardır.

Tablo 3.13: Tarımda İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2015)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	43	39	42	46	43	45	44	42	42	41	40	40	40
Kazakistan	42	41	35	35	35	37	37	34	35	34	36	36	35
Kırgızistan	40	41	43	43	49	54	51	47	46	45	45	46	43
Rusya	11	11	11	11	12	12	12	12	15	15	12	11	11
Türkiye	46	44	41	43	43	42	40	40	41	36	38	35	34
Türkmenistan	29	22	24	24	20	22	22	27	28	29	28	26	25
Özbekistan	43	41	40	44	44	43	43	42	42	42	42	43	42

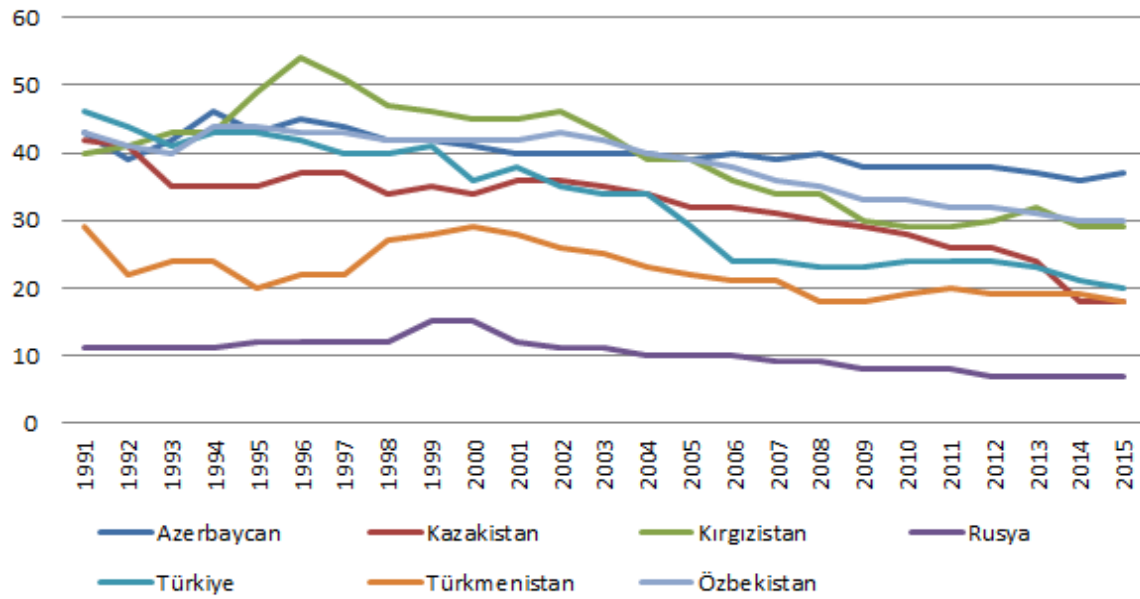
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	40	39	40	39	40	38	38	38	38	37	36	37
Kazakistan	34	32	32	31	30	29	28	26	26	24	18	18
Kırgızistan	39	39	36	34	34	30	29	29	30	32	29	29
Rusya	10	10	10	9	9	8	8	8	7	7	7	7
Türkiye	34	29	24	24	23	23	24	24	24	23	21	20
Türkmenistan	23	22	21	21	18	18	19	20	19	19	19	18
Özbekistan	40	39	38	36	35	33	33	32	32	31	30	30

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Araştırmaya konu olan ülkelerin 1991 yılında tarımdaki istihdam oranı, 2015 yılına gelindiğinde tümünde azalmıştır. Ülkeler gelişim aşamasındayken istihdamda tarımın payı giderek düşmekte ve diğer sektörler kaymakta olduğu bilinmektedir. İncelenen ülkelerin de 1991-2015 döneminde tarımda istihdamın payının azalması, bu ülkelerin geliştiğine işaret etmektedir. Ancak tarımda istihdam edilen oranın Azerbaycan'da hala yüksek

oranlarda olması, emeğin daha verimli olan sanayi ve hizmetler sektöründe kullanılmasından ziyade, daha düşük katma değer oluşturabilen tarım sektöründe istihdam edildiğini gösterir. Rusya’da ise emeğin küçük bir kısmı tarımda istihdam edilirken, geriye kalan büyük oran sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam edilmektedir. Bu da, emeğin daha verimli ve etkin kullanıldığını işaret etmektedir.

Grafik 3.20: Tarımda İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli)(1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

2015 yılında istihdamın tarımdaki payı en yüksek olandan en az olan ülkeye doğru sıralandığında ilk sırada Azerbaycan, ardından Özbekistan, Kırgızistan, Türkiye, Kazakistan, Türkmenistan ve son olarak da Rusya gelmektedir. Tarımda azalan istihdam oranı genel olarak, katma değeri tarımdan daha yüksek olan sanayi ve hizmetler sektörüne kayarken, Türkmenistan’da sadece sanayi sektörüne, Rusya’da ise sadece hizmetler sektörüne kaymıştır. İncelenen dönemde Azerbaycan ve Özbekistan’da tarımda istihdam edilen oran azalsa da, hala nüfusun önemli bir kısmı tarımda istihdam edilmektedir. Bu durum, gelecek yıllarda katma değer yüksek oranlarda artmasını yavaşlatan bir unsurdur. Gelişen teknolojiye rağmen istihdamın önemli bir kısmının hala tarımda olması, geleneksel

yöntemler kullanılarak tarımda üretim yapıldığının, teknolojinin fazla kullanılmadığının veya coğrafi yapının uygun olmaması gibi nedenlerde kullanılmadığının göstergesidir. Rusya’da ise bu oran çok küçük değerlerde olup, istihdamın sektörel dağılımına göre gelişmiş ülke özelliği göstermektedir.

Tablo 3.14: Sanayide İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2016)

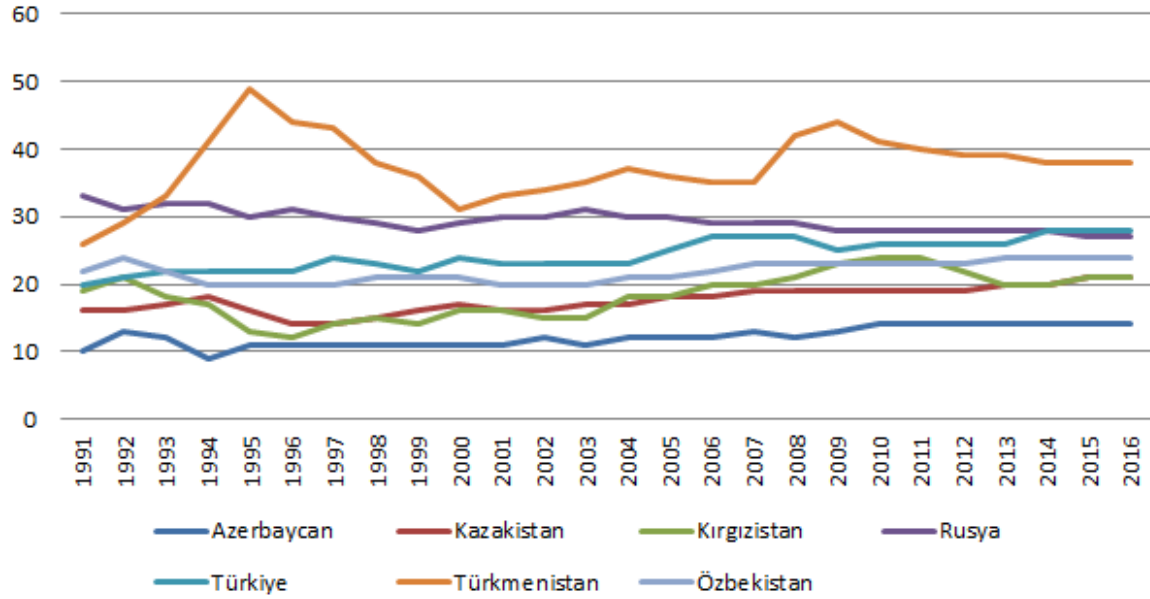
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	10	13	12	9	11	11	11	11	11	11	11	12	11
Kazakistan	16	16	17	18	16	14	14	15	16	17	16	16	17
Kırgızistan	19	21	18	17	13	12	14	15	14	16	16	15	15
Rusya	33	31	32	32	30	31	30	29	28	29	30	30	31
Türkiye	20	21	22	22	22	22	24	23	22	24	23	23	23
Türkmenistan	26	29	33	41	49	44	43	38	36	31	33	34	35
Özbekistan	22	24	22	20	20	20	20	21	21	21	20	20	20

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	12	12	12	13	12	13	14	14	14	14	14	14	14
Kazakistan	17	18	18	19	19	19	19	19	19	20	20	21	21
Kırgızistan	18	18	20	20	21	23	24	24	22	20	20	21	21
Rusya	30	30	29	29	29	28	28	28	28	28	28	27	27
Türkiye	23	25	27	27	27	25	26	26	26	26	28	28	28
Türkmenistan	37	36	35	35	42	44	41	40	39	39	38	38	38
Özbekistan	21	21	22	23	23	23	23	23	23	24	24	24	24

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2016 yılında sanayide istihdam oranları, 1991 yılına göre Rusya’da azalmış, çalışmaya konu olan diğer altı ülkede ise artmıştır. Rusya’da sanayi sektöründe istihdam oranının azalması, daha az emekle daha fazla üretim yapabileceği teknoloji kullanıldığı için ya da ülkedeki sanayi sektörü yavaş yavaş rekabet gücünü kaybettiği içindir. Rusya’da hem sanayide hem de tarımda istihdam oranları azalırken, hizmetler sektöründe arttığı görülmektedir. Böylece emeğin oluşturduğu katma değer büyük bir kısmı sanayi ve hizmet sektöründen sağlanmıştır.

Grafik 3.21: Sanayide İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya dışındaki altı ülkede sanayide istihdam edilen emeğin oranının artması, mevsimsel koşullardan etkilenmeyen ve tarıma kıyasla daha fazla katma değer oluşturulabilen sanayi sektörünün gelişimini sağlayacak bir faktördür. Sanayi sektörünün gelişmesi ise Lewis'e göre kalkınmanın uyarıcısı durumundadır. Bu nedenle incelenen dönem sonunda sanayi sektöründeki istihdam oranının dönem başına göre artması, ülkelerin gelişim süreçleri adına olumlu bir durum olarak görülmektedir.

Tablo 3.15: Hizmetlerde İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2016)

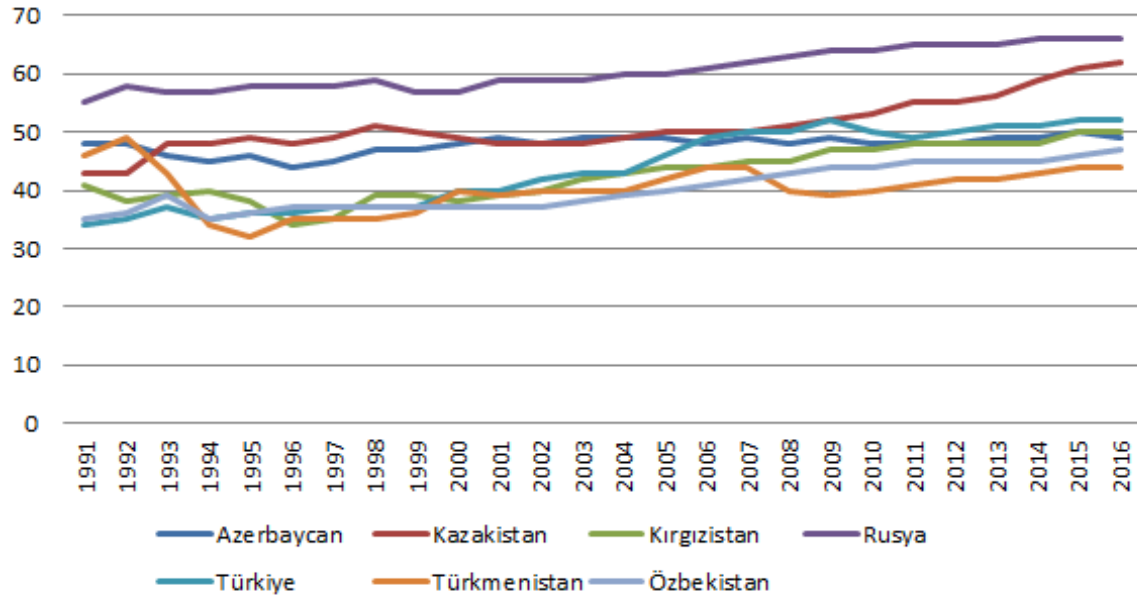
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	48	48	46	45	46	44	45	47	47	48	49	48	49
Kazakistan	43	43	48	48	49	48	49	51	50	49	48	48	48
Kırgızistan	41	38	39	40	38	34	35	39	39	38	39	40	42
Rusya	55	58	57	57	58	58	58	59	57	57	59	59	59
Türkiye	34	35	37	35	36	36	37	37	37	40	40	42	43
Türkmenistan	46	49	43	34	32	35	35	35	36	40	39	40	40
Özbekistan	35	36	39	35	36	37	37	37	37	37	37	37	38

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	49	49	48	49	48	49	48	48	48	49	49	50	49
Kazakistan	49	50	50	50	51	52	53	55	55	56	59	61	62
Kırgızistan	43	44	44	45	45	47	47	48	48	48	48	50	50
Rusya	60	60	61	62	63	64	64	65	65	65	66	66	66
Türkiye	43	46	49	50	50	52	50	49	50	51	51	52	52
Türkmenistan	40	42	44	44	40	39	40	41	42	42	43	44	44
Özbekistan	39	40	41	42	43	44	44	45	45	45	45	46	47

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Hizmetler sektöründe istihdam edilen oran 1991-2016 döneminde Azerbaycan'da hemen hemen aynı kalırken, Türkmenistan'da azalmış, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Rusya ve Özbekistan'da ise artmıştır.

Grafik 3.22: Hizmetlerde İstihdam (Toplam İstihdamın Yüzdesi) (ILO Tahmini Modeli) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Hizmet sektöründe istihdam oranı incelenen ülkelerin çoğunda artsa da en fazla artış Kazakistan ve Türkiye'de olmuştur. Türkmenistan'da ise hem hizmetler sektöründe hem de tarım sektöründe azalan istihdam oranının sanayi sektörüne aktarıldığı görülmektedir. Bu da Türkmenistan'ın sanayileşme yolunda ilerlediğini göstermektedir.

Tablo 3.16: Ülkelerde İstihdamın Sektörel Dağılımı (1991 ve 2015)

	1991			2015		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Azerbaycan	43	10	48	37	14	50
Kazakistan	42	16	43	18	21	61
Kırgızistan	40	19	41	29	21	50
Rusya	11	33	55	7	27	66
Türkiye	46	20	34	20	28	52
Türkmenistan	29	26	46	18	38	44
Özbekistan	43	22	35	30	24	46

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Özbekistan'da 1991 yılında tarımda ve hizmetlerde istihdam yüksek oranlardayken, sanayi sektöründe istihdam küçük oranda kalmıştır. 2015 yılında ise tarımdaki istihdamın payı azalarak, daha yüksek katma değer

sağlayan sanayi ve hizmetler sektörüne kaymıştır. Bu da Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Özbekistan'ın geliştirmekte olan ülke özelliği taşıdığını gösterir.

Türkmenistan'da 1991 yılında en fazla istihdam oranına sahip sektör hizmetler sektörü olmakla birlikte, sanayi ve tarım sektörü daha düşük ve birbirine yakın oranlardadır. Gelişmiş ülkelerde tarımda istihdamın küçük oranlarda, sanayi ile hizmetlerde ise daha büyük oranda olma özelliği dikkate alındığında, ülkenin henüz bağımsızlığını yeni kazandığı dönemde bile gelişmiş ülke özelliği taşıdığı görülmektedir. 2015 yılına gelindiğinde ise tarımdaki ve hizmetlerde istihdam oranı azalmış, sanayi sektöründeki istihdam oranı artmıştır. Türkmenistan, bağımsızlığını kazandığında istihdamın sektörlere göre dağılımında gelişmiş ülke özelliği gösterse de 1991'den 2015'e uzanan süreçte değişen oranlar Türkmenistan'ın gelişim sürecini sürdürdüğünü göstermektedir.

Rusya'da tarım sektöründe istihdam edilen oran çok küçük düzeydeyken hizmetlerdeki istihdam oranı sanayi sektöründen çok daha yüksek rakamlara sahiptir. Yukarıdaki tabloda görülen bu rakamlar göstermektedir ki; 1991 yılındayken Rusya tarımda ve sanayide gelişerek yüksek verimliliği sağlamasının ardından istihdamın büyük bölümü hizmetler sektörüne kaymıştır. Sektörler içindeki istihdam oranlarının gerçek anlamda bu sektörlerde verimliliği sağlayıp sağlamadığını anlayabilmek için, sektörlerin GSYH içindeki katma değer payları aşağıda incelenmiştir.

III.5.1.2. Sektörlerin GSYH İçinde Katma Değer Payları

Katma değer, kalkınmanın belirleyicisi olmamakla birlikte, üretilenin ya da satın alınan daha yüksek fiyata satılabildiğini gösterir (Küçükkiremitçi, 2014: 12). Üretilenin daha yüksek fiyattan satılabilmesinin, emtia fiyatlarındaki artışlar dışında sağlanabilmesi için üretimde verimlilik ve yüksek teknolojiye ihtiyaç vardır. İleri teknoloji ve yüksek

verimliliğe dayalı üretim ise gelişmiş ülkelerin özelliğidir. Azgelişmiş ülkelerde çoğunlukla düşük verimlilik ve düşük düzeyde teknolojiye dayalı üretim yapılmaktadır.

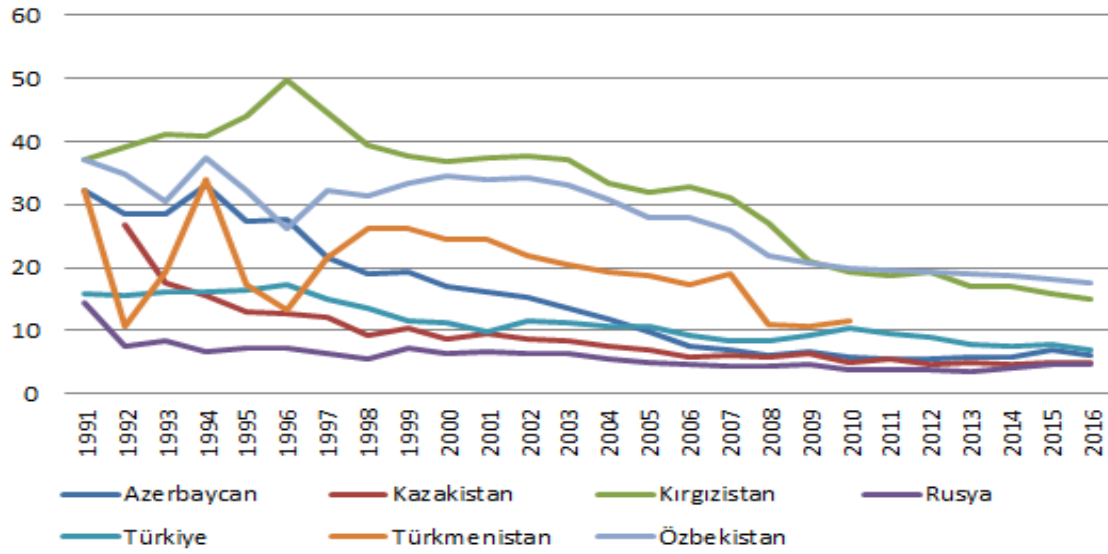
Tablo 3.17: Tarım, Katma Değer (GSYH'ye Oranı, %) (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	32,3	28,5	28,5	33	27,3	27,5	21,7	18,9	19,2	17,1	16,1	15,2	13,5
Kazakistan		26,7	17,5	15,5	12,9	12,8	12	9,1	10,5	8,7	9,4	8,6	8,4
Kırgızistan	37	39	41	40,9	43,9	49,7	44,6	39,5	37,7	36,7	37,3	37,7	37,1
Rusya	14,3	7,4	8,3	6,6	7,2	7,2	6,4	5,6	7,3	6,4	6,6	6,3	6,3
Türkiye	15,8	15,6	16,1	16	16,3	17,4	15	13,5	11,5	11,3	9,9	11,6	11,3
Türkmenistan	32,2	10,6	19,4	34	17,2	13,3	21,6	26,2	26,2	24,4	24,4	22	20,3
Özbekistan	37	34,8	30,4	37,4	32,3	26,1	32,2	31,3	33,5	34,4	34	34,3	33,1

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	11,8	9,9	7,5	7	6	6,6	5,9	5,4	5,5	5,7	5,7	6,8	6
Kazakistan	7,6	6,8	5,9	6,1	5,7	6,4	4,8	5,5	4,7	4,9	4,7	5	4,8
Kırgızistan	33,3	31,9	32,8	31,1	27	21,1	19,4	18,6	19,2	17	17,1	15,9	14,9
Rusya	5,6	5	4,5	4,4	4,4	4,7	3,9	3,9	3,7	3,6	4,1	4,6	4,7
Türkiye	10,8	10,6	9,3	8,5	8,4	9,1	10,3	9,4	8,8	7,7	7,5	7,8	7
Türkmenistan	19,4	18,8	17,4	19,1	10,9	10,7	11,5						
Özbekistan	30,8	28	27,9	25,9	21,9	20,6	19,8	19,5	19,2	19	18,8	18,2	17,6

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

İncelenen 1991-2015 dönemi sonunda tarımın sağladığı katma değer oranı, çalışmaya konu olan ülkelerin tümünde azalmıştır. Azerbaycan'da tarımın GSYH içinde sağladığı katma değer 2010 yılından sonra %5-6 gibi düşük oranlardayken istihdamın içinde tarımın payı %36-38 gibi yüksek oranlardadır. Tarımda daha fazla emek kullanılmasına rağmen düşük katma değer elde edilmesi, gelir dağılımını tarım sektörünün aleyhine, sanayi ve hizmet sektörünün lehine çevirerek ülkenin geleceği için tehdit oluşturabilir. Bunu önlemek adına Lewis'in teorisinde olduğu gibi tarımdaki artık emek, sanayi sektörüne aktarılmalıdır. Böylece tarım üretiminde azalma olmadan sanayide istihdam ve üretim arttırılmış olacaktır.

Grafik 3.23: Tarım, Katma Değer (GSYH'ye Oranı, %) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

İncelenen dönem içerisinde GSYH içinde tarımdan sağlanan katma değer payı, genel olarak Kırgızistan ve Özbekistan'da en yüksek oranda olup, bu dönemde GSYH içinde tarımın katma değer oranı en düşük olan ülke ise Rusya'dır. İncelenen ülkelerin tümünde 1991 yılına göre 2016 yılında tarımdan sağlanan katma değer GSYH içindeki oranı azalırken tarımdaki istihdam oranı da azalmıştır.

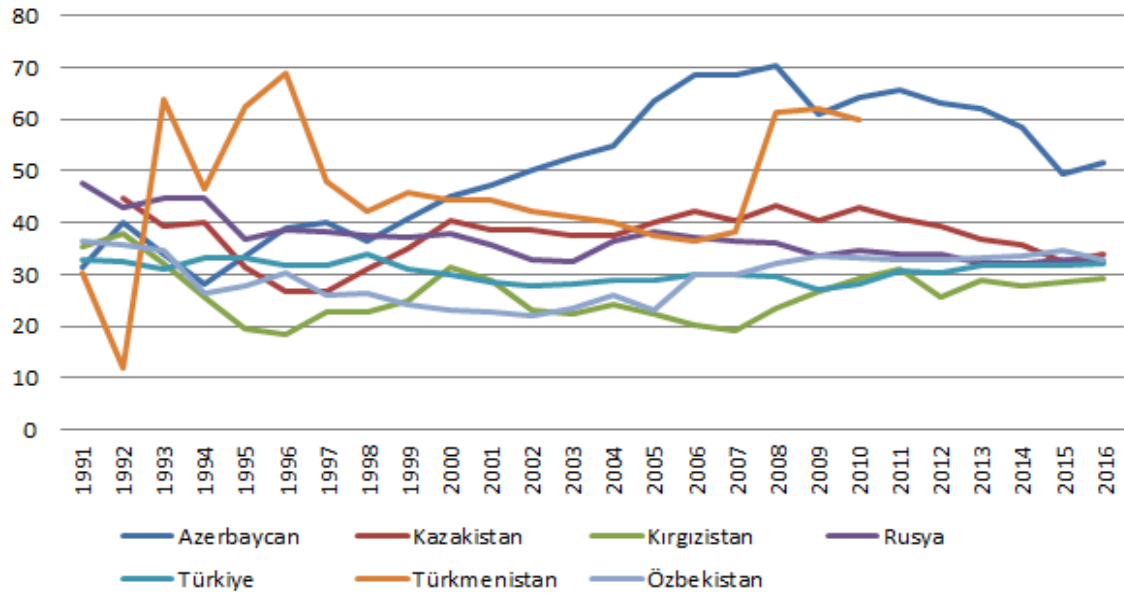
Tablo 3.18: Sanayi, Katma Değer (GSYH'ye Oranı, %) (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	31,4	40	33,8	28,2	33,6	39,1	39,9	36,5	40,7	45,3	47,2	50,2	52,6
Kazakistan		44,6	39,4	40	31,4	26,9	26,8	31,2	34,9	40,5	38,8	38,6	37,6
Kırgızistan	35,5	37,8	32	25,5	19,5	18,3	22,8	22,8	25	31,4	28,9	23,3	22,3
Rusya	47,6	43	44,6	44,7	37	38,7	38,1	37,4	37,2	37,9	35,7	32,8	32,6
Türkiye	32,7	32,4	31,1	33,2	33,2	31,6	31,9	33,8	31,2	30	28,7	27,9	28,3
Türkmenistan	30,5	11,9	64	46,7	62,6	68,8	48	42,2	46	44,4	44,3	42,4	41,3
Özbekistan	36,6	35,8	34,5	26,4	27,8	30,5	26,1	26,2	24,3	23,1	22,6	22	23,5

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	54,7	63,6	68,7	68,5	70,2	61,1	64,1	65,6	63,1	62,1	58,3	49,3	51,7
Kazakistan	37,6	40,1	42,1	40,6	43,3	40,3	42,9	40,9	39,5	36,9	35,9	32,5	33,9
Kırgızistan	24,1	22,4	20,1	19,3	23,5	26,6	29,3	30,9	25,6	28,9	27,8	28,4	29,2
Rusya	36,3	38,1	37,2	36,4	36,1	33,6	34,7	33,9	33,8	32,3	32,1	32,8	32,4
Türkiye	28,8	29	29,9	29,9	29,5	27	28	30,6	30,3	31,6	31,9	31,7	32
Türkmenistan	40,1	37,6	36,3	38,1	61,5	61,9	60						
Özbekistan	26	23,2	29,9	29,9	32,3	33,6	33,4	32,9	33	33,2	33,6	34,5	32,9

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Çalışmaya konu olan ülkelerin tümünde sanayi katma değer oranları dalgalı bir seyir izlemiş olup, bu ülkeler arasında 2016 yılında en fazla sanayi katma değerine sahip olan ülke Azerbaycan'dır.

Grafik 3.24: Sanayi, Katma Değer (GSYH'ye Oranı) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan ve Türkmenistan’da sanayinin GSYH içindeki katma değer oranı, incelenen dönemde dalgalı bir seyir izlese de 1991 yılına göre dönem sonunda artmıştır. Bu oran artış eğiliminde iken sanayi sektöründe istihdam oranı da artmıştır. Azerbaycan ve Türkmenistan’ın gelişim sürecinde üretim yapısının sanayi sektörüne eğilimli olduğu anlaşılmaktadır. Tarımdan daha verimli olan sanayi sektörünün gelişimi, ülkelerin gelişimi için de katkı sağlamayacaktır.

Kazakistan ve Türkiye’de sanayinin GSYH içindeki katma değer oranı, incelenen dönem boyunca dalgalı bir seyir izlemiştir. Sanayi sektöründe istihdam oranı artış eğilimindeyken katma değer GSYH içindeki oranı beklenen düzeyde artmamıştır. Bunun nedeni olarak, üretimde ileri teknolojinin kullanılamaması veya yüksek verimliliğin sağlanamamış olması gösterilebilir. Piyasalardan gelen talepler ve işaretler sonucunda Türkiye’nin mevcut üretim yapısı ile yüksek teknoloji ve orta-yüksek teknoloji ürünlerine yönelik imalat sanayi yapısının oluşturulması mümkün görülmemektedir (Küçükkiremitçi, 2014: 13).

Kırgızistan ve Rusya’da sanayinin katma değer oranı incelenen dönemde dalgalı bir trend izlemiştir. Sanayide istihdam oranındaki değişimler ile sanayide meydana gelen katma değer oranı arasında incelenen dönem genelinde sabit bir ilişki bulunmamaktadır.

Özbekistan’da sanayi katma değer oranı 2000’li yıllara kadar dalgalı bir eğilimdeyken, 2003 sonrasında azalan bir eğilimde olmuştur. Sanayide istihdam oranı ise 2003 sonrasında artmış, ancak GSYH içinde sanayideki katma değer oranı aksine azalmıştır. Bu da sanayi sektöründe 2003 sonrasında düşük verimli üretim yapıldığından ya da yoğun ithal girdi ile üretim yapıldığından kaynaklanabilir.

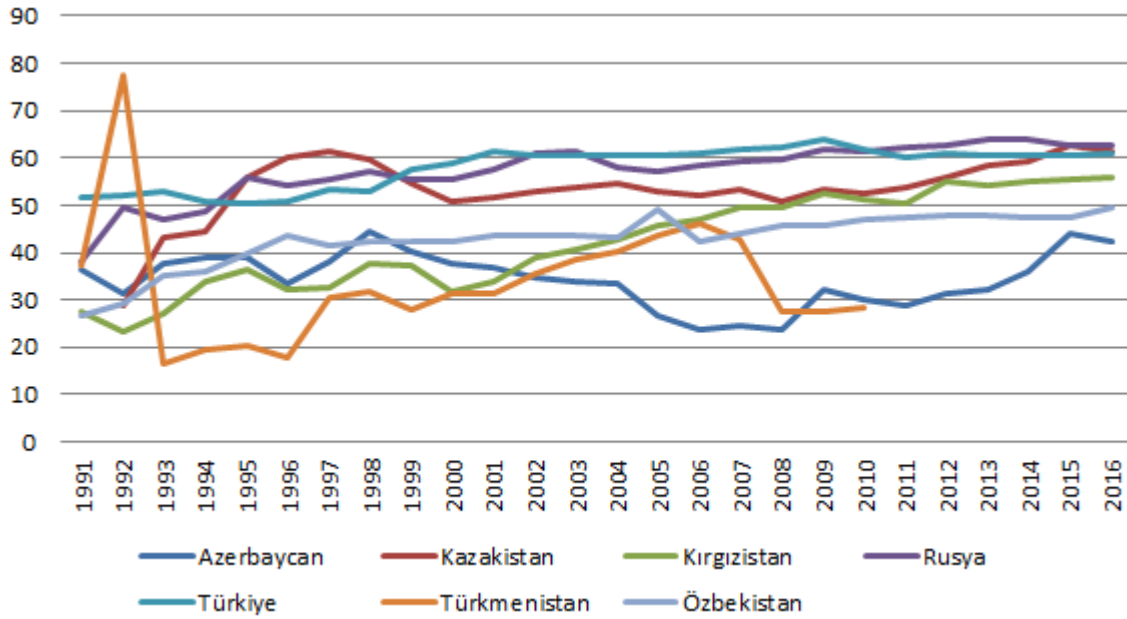
Tablo 3.19:Hizmetler Vb. Katma Değer (GSYH'ye Oranı, %) (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	36,3	31,5	37,7	38,8	39,1	33,4	38,3	44,6	40,1	37,5	36,7	34,6	34
Kazakistan		28,7	43,1	44,5	55,7	60,3	61,2	59,7	54,6	50,8	51,8	52,8	53,9
Kırgızistan	27,6	23,2	27	33,7	36,6	32	32,6	37,7	37,3	31,9	33,8	39	40,6
Rusya	38,1	49,6	47,1	48,6	55,9	54,1	55,5	57	55,5	55,6	57,7	60,9	61,2
Türkiye	51,5	52,1	52,8	50,7	50,5	51	53,2	52,7	57,4	58,7	61,4	60,5	60,4
Türkmenistan	37,3	77,5	16,6	19,3	20,2	17,8	30,4	31,6	27,8	31,2	31,4	35,6	38,4
Özbekistan	26,5	29,4	35,1	36,1	39,9	43,4	41,7	42,5	42,2	42,5	43,4	43,7	43,4

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	33,4	26,5	23,8	24,5	23,8	32,3	30	29	31,5	32,3	36	43,9	42,3
Kazakistan	54,8	53,1	52	53,3	51	53,3	52,3	53,6	55,9	58,2	59,4	62,5	61,3
Kırgızistan	42,6	45,7	47,2	49,6	49,4	52,4	51,3	50,5	55,2	54,1	55,1	55,6	55,9
Rusya	58,1	57	58,2	59,1	59,5	61,7	61,4	62,2	62,5	64,1	63,9	62,7	62,8
Türkiye	60,5	60,4	60,8	61,7	62,1	63,9	61,8	60	60,9	60,7	60,7	60,5	61
Türkmenistan	40,4	43,6	46,3	42,8	27,6	27,4	28,5						
Özbekistan	43,3	48,9	42,2	44,2	45,9	45,8	46,8	47,6	47,8	47,8	47,6	47,3	49,5

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloda 2010 yılına göre, GSYH içinde hizmetler sektörünün katma değer oranı en fazla olan ülke Türkiye ve ardından Rusya olmak üzere, sırasıyla Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan ve son olarak Türkmenistan gelmektedir. 2016 yılına gelindiğinde Türkiye, bu sıralamada Rusya ile Kazakistan’ın gerisinde kalmıştır.

Grafik 3.25: Hizmetler vb. Katma Değer (GSYH'ye Oranı, %) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Çalışmaya konu olan ülkelerde hizmetler sektörünün GSYH içindeki katma değer oranında yıllar itibariyle dalgalanmalar olsa da incelenen dönem sonunda Türkmenistan dışındaki ülkelerde hizmetlerin katma değer oranı artmıştır. Ayrıca Türkmenistan'da hizmetler sektörünün katma değer oranı, 2008 küresel krizi döneminde en fazla azalma yaşayan ülke olmuştur. Bunun sebebi ise, küresel krizin olumsuz etkilerinden ziyade, sanayi sektöründeki ilerlemeler dolayısıyla sanayinin katma değerinde büyük artışlar yaşanması ve hizmetler sektörü ile tarım sektörünün kazandırdığı katma değer GSYH içinde payının küçülmesidir.

GSYH içinde katma değer oluşturan tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin oranları, ülkelerin üretim yapısı, verimliliği ve gelişmişliği hakkında ipucu vermektedir. Geri kalmış ülkelerde düşük sermaye ve düşük teknoloji nedeni ile çoğunlukla tarım sektörünün payı GSYH içinde daha büyüktür. Tarım ürünleri genellikle işlenmeden satıldığı için oluşturduğu katma değer düşüktür. Sanayi ürünlerinde ise hammaddenin ya da ara malın işlenerek nihai mal haline getirilmesi, tarım ürünlerinden daha fazla katma değer

oluşturmasını sağlar. Bununla birlikte sanayi sektöründe tarımdan daha fazla sermaye ve daha yüksek teknolojiye ihtiyaç duyulmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin ortak sorunu ise yetersiz sermaye ve geri kalmış teknoloji ile üretim yapmalarıdır. Bu tür ülkelerde, sermaye yoğun ve ileri teknoloji üretim gerektirmeyen tarım sektörünün GSYH içinde oluşturduğu katma değer büyük bir paya sahiptir. Ülke geliştikçe tarımın payı azalmakta ve sanayi ile hizmetler sektörünün payı artmaktadır. Bu üç ana sektörde sağlanan katma değer oranları için, istihdam edilen işgücünün benzer oranlarda olup olmadığının incelenmesi için aşağıdaki tabloda ülkelerin katma değer oranları ile istihdam oranları karşılaştırılmıştır.

Tablo 3.20: Ülkelerin Katma Değer (GSYH'ye Oranı) ve İstihdam (Toplam İstihdamın %'si) Oranları, 2015²³

	Katma Değer (GSYH'ye Oranı, %)			İstihdam (Toplam İstihdamın %'si)		
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Azerbaycan	6,8	49,3	43,9	37	14	50
Kazakistan	5	32,5	62,5	18	21	61
Kırgızistan	15,9	28,4	55,6	29	21	50
Rusya	4,6	32,8	62,7	7	27	66
Türkiye	7,8	31,7	60,5	20	28	52
Türkmenistan*	11,5	60	28,5	19	41	40
Özbekistan	18,2	34,5	47,3	30	24	46

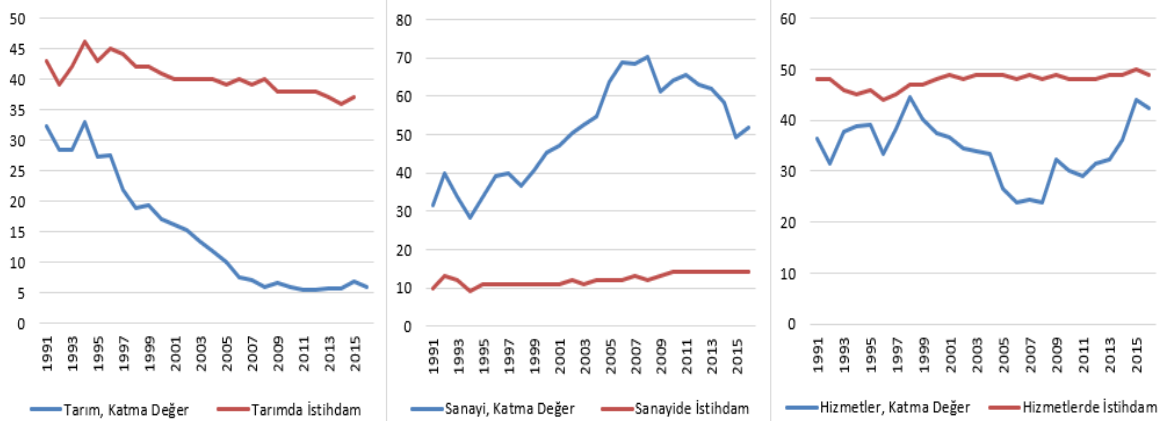
Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *2010 yılı verileri kullanılmıştır.

Yukarıdaki tabloya göre 2015 yılında Azerbaycan'da sanayi (%49) ve hizmetler sektörünün (%44) sağladığı katma değer yüksek oranlardayken, tarımdaki katma değer yaklaşık %7 ile düşük bir orandadır. Bu yılda hizmetler sektöründe yüksek katma değer oranlarının sağlanması, istihdamın da büyük bir kısmının hizmet sektörüne ayrılması ile sağlanmıştır. Azerbaycan'ın sanayideki yüksek katma değer oranına rağmen düşük istihdam oranına sahip olunması ise, diğer sektörler göre sanayi sektöründe daha fazla verimlilik sağladığına işaret etmektedir. 2015 yılı verilerine göre Azerbaycan'ın tarımdaki istihdam oranı diğer ülkelere kıyasla daha fazla olmasına rağmen, tarımdan elde edilen katma değer düşük bir orandadır. Kırgızistan'dan daha fazla tarım istihdam oranına

²³ Bu tabloda Türkmenistan dışındaki ülkelerin tümünde 2015 verileri kullanılırken, katma değer verisinin Türkmenistan için 2010 yılına kadar olması nedeni ile istihdam oranında da bu ülke için 2010 yılına ait verisi alınmıştır. Ayrıca oranlardaki yuvarlamalardan dolayı üç sektörün toplamı bazen %100 olmayabilir.

sahipken, tarımda meydana gelen katma değerin daha düşük oranda kalması, Azerbaycan'ın tarımda Kazakistan'dan düşük bir verimliliğe sahip olduğunu gösterir. Yoğun sulu tarım gerçekleştiren Türkmenistan, diğer ülkelere göre kıyasla tarımda daha az istihdam ile daha fazla katma değer sağlamayı başarmıştır. Hizmetler sektöründe istihdamın payı yüksek olmasına rağmen ülkede hizmetler sektöründen sağlanan katma değer düşük bir oranda kalmış, beklenen verim elde edilememiştir. Sanayi sektörüne ayrılan istihdam oranı ve sağlanan katma değer oranı da, ülkenin diğer sektörlerden daha yüksek oranlara sahiptir. İncelenen ülkelerin tümünde, tarımdan sağlanan katma değer oranının diğer sektörlerden daha düşük bir orana sahip olması ve sanayi ile hizmetler sektörünün daha fazla katma değer sağlaması, ülkelerin gelişmekte olan ülkeler olduğunu göstermektedir. Ancak Türkmenistan'ın hizmetler sektöründeki verimsizliği, bu gelişmişliğin istisnasıdır.

Grafik 3.26: Azerbaycan'da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015)

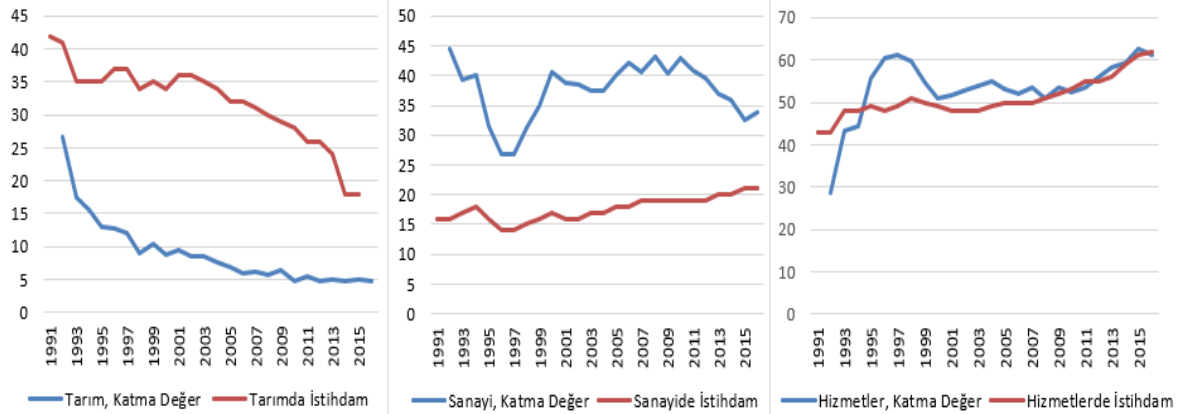
Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Toplam istihdamın sektörler itibariyle genel dağılımına bakıldığında, yukarıdaki grafikten görüldüğü gibi toplam istihdamın çok büyük bir kısmı tarım ve hizmet sektöründe istihdam edilirken, sanayi sektöründeki istihdamın toplam istihdam içindeki oranının %10 ile %15 arasındaki seviyede kaldığı görülmektedir. Bunun yanında, toplam istihdamın önemli bir kısmı tarım sektöründe yer alsa da, aynı dönemde istihdamda bir

azalma meydana gelmiş ve 2009'dan sonra tarımda azalan istihdam hizmetler sektörüne kaymıştır. Tarımda katma değer miktarsal olarak artıyor olsa da GSYH'deki artış tarımın sağladığı katma değerden daha yüksek olduğu için 1993'ten itibaren tarımsal katma değer GSYH içindeki oranı azalmıştır. GSYH içinde tarımın payının azalmasıyla GSYH'nin artmasında, 1993 yılından sonra sanayi sektörünün katma değer artış oranlarının tarıma göre çok yüksek boyutlara ulaşması etkili bir faktördür. Yine aynı dönemde tarım sektöründe açığa çıkan istihdam, sanayide yaşanan katma değer artışlarında dolayı sanayi sektöründe tekrar istihdam sürecine dahil edildiği yukarıdaki grafikten görülmektedir. Tarımda düşük katma değer sağlanmasına rağmen istihdamın önemli bir kısmının tarım sektöründe olması, ülke ekonomisinin geleceğini belirsizliğe sürükleyebilir. Çünkü tarımda üretim ve katma değer, daha çok coğrafi ve mevsimsel koşullara bağlı olduğu için istenildiği zaman arttırılamamaktadır. Ayrıca tarım arazileri sınırlı olduğu için istihdam ne kadar arttırılırsa arttırılsın belli bir noktadan sonra katma değer artışı da sağlamayacaktır. Lewis'e göre tarımdan çekildiğinde üretimde azalmaya neden olmayan artık emeğin daha verimli olan sanayi sektöründe istihdam edilmesi üretimi arttıracak ve iktisadi kalkınma uyarılmış olacaktır. 2008 küresel krizinin yaşandığı döneme kadar toplam GSYH içinde sanayinin katma değer oranının hızla arttığı, krizden sonra ise azaldığı görülmektedir. 2000'den sonra sanayideki katma değer büyük oranda petrol gelirine bağlı olarak artarken, küresel krizden sonra petrol fiyatlarındaki azalma GSYH içinde sanayi sektörünün payının azalmasına neden olmuştur. 2009'dan sonra GSMH'de sanayi sektörünün katkısı azalırken GSYH'nin artmaya devam etmesi, hizmetler sektöründe katma değer artması ile sağlandığı görülmektedir. Sanayi sektörünün katma değer oranındaki azalmalar ülke GSYH'sindeki artış hızını yavaşlatsa da ekonomiyi çok fazla olumsuz etkilememesinin temel nedeni, aynı dönemde hizmet sektöründe yapılan

yatırımların ve oluşturulan katma değerin fazla olmasıdır. Böylece küresel kriz sonrasında hizmet sektöründeki katma değer artışı GSYH'nin da artmasını sağlamıştır. Birinci bölümde bahsedildiği üzere, az gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün istihdam ve GSYH içindeki payı fazla iken, ekonomik kalkınma ilerledikçe sanayi ve hizmetler sektörüne kaymaktadır. Azerbaycan'da da incelenen dönemde bu durumun görülmesi ülkenin gelişmekte olduğunu gösterir. Azerbaycan'da ise sanayi sektöründe katma değer oranı artarken tarım ve hizmetler sektörünün katma değerinin oranının azalması, ülke ekonomisinin doğal kaynaklara bağlı olarak gelişmesinden dolayı sektörler arası tamamlayıcılığın az olduğu ve hizmet sektöründe doğal kaynaklara bağlı olarak üretim yapılmasından ziyade farklı hizmet sektörlerinin bulunduğu düşünülmektedir.

Grafik 3.27: Kazakistan'da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015)

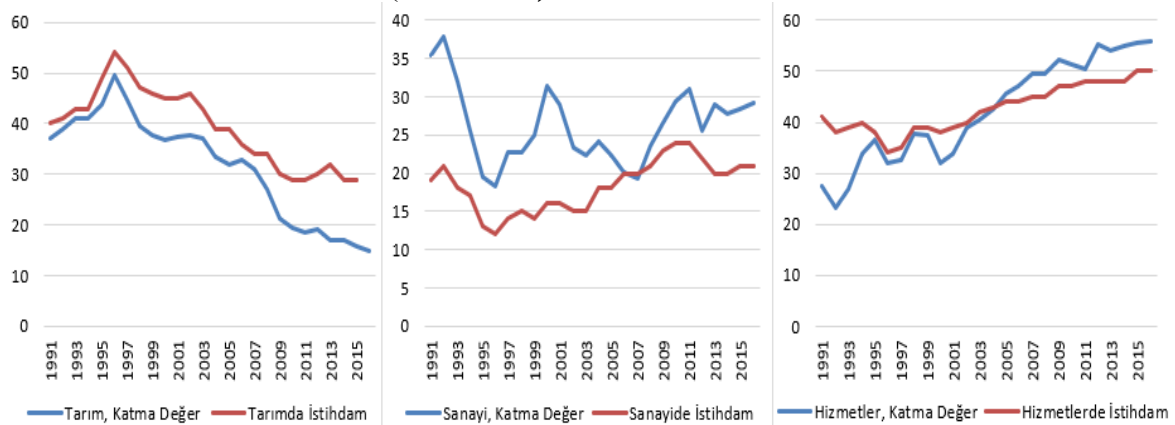

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan'da istihdamın sektörler arasındaki dağılımına bakıldığında, incelenen dönemin ilk yarısında tarım ve hizmetler sektöründe istihdam daha fazlayken, sanayideki istihdamın diğer sektörlerle göre daha küçük oranlarda kalmıştır. Sonradaki dönemde tarımda istihdam giderek azalmış ve azalan istihdam sanayi ve hizmet sektörüne kaymıştır. Az gelişmiş ülkelerde tarımda istihdam fazla iken geliştikçe azalması ve tarım ile hizmetler sektörüne kayması bakımından Kazakistan'ın geliştiği görülmektedir. GSYH içinde sektörlerin katma değer payları incelendiğinde, 1997 yılına kadar tarım ve sanayi

sektörlerinin katma değer payı azalırken, hizmet sektörünün payı artmıştır. Kazakistan 1991’de SSCB’den ayrıldıktan sonra serbest piyasa ekonomisine geçmesi ülke ekonomisini olumsuz etkileyerek, 1996 yılına kadar tarım ve sanayide üretimin ve katma değer azalmasına neden olmuştur. Bu dönemde hizmet sektörünün GSYH içindeki payı artsa da, bu sektörde yeterli üretim ve katma değer sağlanamadığından GSYH’nin azalması engelleyememiştir. Bağımsızlığından sonra ülke ekonomisinde görülen olumsuz etkiler azalmış ve GSYH 1996’dan küresel krize kadar sürekli olarak artmıştır. 1997’den sonra sanayideki katma değerde artma, tarım ve hizmetler sektöründeki katma değerde azalma meydana gelse de 2000 yılından sonra küresel krize kadar küçük dalgalanmalar meydana gelmiş, sektörlerin GSYH içindeki paylarında büyük bir değişim olmamıştır. 2008 küresel krizinden sonra petrol fiyatlarının azalmasıyla hem GSYH hem de sanayi sektörünün GSYH içindeki katma değer oranı azalmıştır. Bu dönemde hizmet sektörünün katma değer oranı artıyor olsa da, sanayi sektöründe azalan katma değer kadar hizmet sektöründe katma değer sağlanamamıştır. İncelenen dönem genelinde GSYH içinde tarımın payının giderek azaldığı ve tarımdaki kaynakların daha verimli olan sanayi ve hizmet sektörüne aktarıldığı görülmektedir.

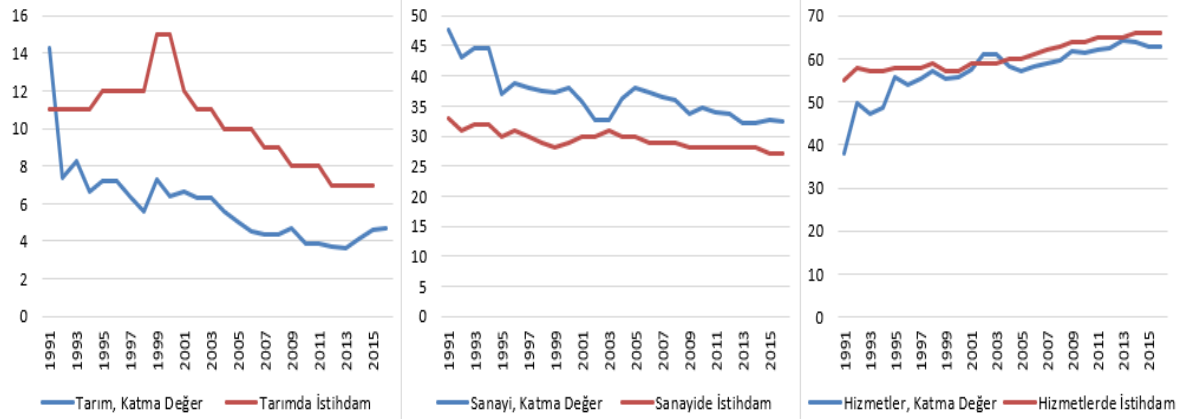
Grafik 3.28: Kırgızistan’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan'da istihdamın sektörler arasında dağılımına bakıldığında toplam istihdamın büyük bir kısmının tarım ve hizmet sektörlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. İncelenen dönemde istihdamın payı tarımda azalmış, istihdam sanayi ve hizmetler sektörüne kaymıştır. Kırgızistan 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra 1996'ya kadar sanayi sektörünün GSYH içindeki payı azalmış, tarım ve hizmetlerdeki katma değer oranı artmıştır. Bu yıllarda sanayide üretimin ve katma değer azalması GSYH'nin de azalmasına yol açmıştır. Ayrıca Kırgızistan, Türkiye dışındaki diğer beş ülke gibi doğal kaynaklara sahip olmadığından ve ihracatta mal çeşitliliği olduğundan petrol fiyatlarındaki değişimlerin büyük etkisi Kırgızistan GSYH'sinde görülmemiştir. 1996'dan sonra giderek artan GSYH artışının, daha çok hizmet sektörüyle sağlandığı görülmektedir. Küresel krizin olumsuz etkisiyle 2009 yılında GSYH azalmış ve bu azalmada en çok tarım sektörünün katma değerindeki düşüş etkili olmuştur. 2014 sonrasında, gıdanın mal ihracatı içindeki payının küçülmesi ile birlikte tarım sektöründe üretim ve katma değer azalması, GSYH'nin azalmasına yol açan önemli bir faktördür. 2014'ten sonra akaryakıtın mal ihracatı içindeki payı yarisına düşse de, sanayinin katma değer payında bir azalma olmamış, bilakis artmıştır. Bunun nedeni tarım sektöründe meydana gelen katma değerdeki azalmanın, diğer sektörlerden daha büyük olmasıdır. İncelen dönem geneline bakıldığında, tarımda istihdamın ve GSYH içinde katma değer payının giderek azalması, ülkenin geliştirmekte olduğunu göstermektedir.

Grafik 3.29: Rusya’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015)

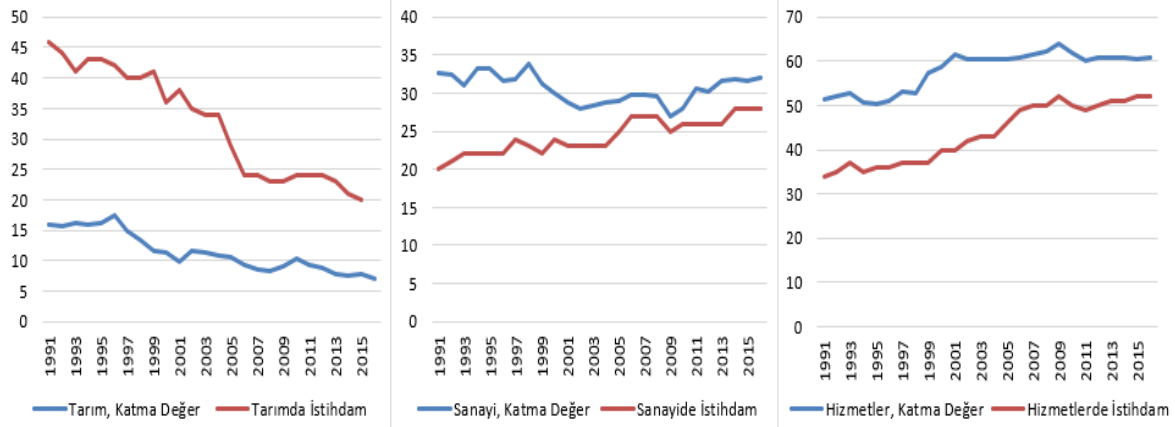

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya’da toplam istihdamın içinde sanayi ve hizmetler sektörü büyük bir paya sahipken, tarımda istihdam %15 ile %6 arasında düşük oranlarda kalmıştır. Rusya, incelenen ülkeler arasında tarımda istihdam oranı en küçük olan ülkedir. 1991’den sonra 2000 yılına kadar tarımda artan istihdam, bu dönemde sanayideki istihdamın tarıma aktarılması ile gerçekleşmiş, 2000 yılından sonra ise giderek azalarak %7’ye kadar küçülmüştür. 2000’den sonra tarım ve sanayi sektöründe azalan istihdam, hizmet sektörüne aktarılmıştır. Lewis’e göre tarımdaki artık emeğin daha verimli olan sanayi sektörüne aktarılması kalkınmayı uyarıcı bir unsur iken, Rusya’da bu artık emek hizmetler sektörüne aktarılmış, GSYH’de özellikle 2000’li yıllarda hızlı bir artış olmuştur. Buna neden olan ise önemli ihracat geliri olan petrol fiyatlarının bu yıllarda artış göstermesi ve hizmet sektöründeki katma değer artışıdır. Tarımda düşük istihdam oranları ve bu oranların 2000’den sonra daha da azalması, Rusya’nın gelişmekte olan ülke özelliği taşıdığını göstermekte, ancak bu gelişim daha çok GSYH içinde yüksek katma değer payı olan hizmet sektörü ile sağlanmaktadır. Bunun yanı sıra, sektörler arasında tamamlamayıcılığın düşük olduğuna işaret etmektedir. Bunun nedeni olarak da, tarım ürünlerinin daha çok gıda ve yem ihtiyaçları için üretildiği ve sanayide girdi olarak kullanılıp yeterince katma değer oluşturulamaması ve bunun yanı sıra ülkenin gelirinde doğal kaynakların önemli bir rol

oynaması, imalat sektöründen ziyade ihracatta akaryakıtın büyük bir paya sahip olması gösterilebilir. Ayrıca hizmet sektöründeki katma değer artışının sanayi ve tarım sektörlerinde çok daha fazla artması da GSYH içindeki paylarının azalmasında etkili bir unsur olabilir.

Grafik 3.30: Türkiye’de Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015)

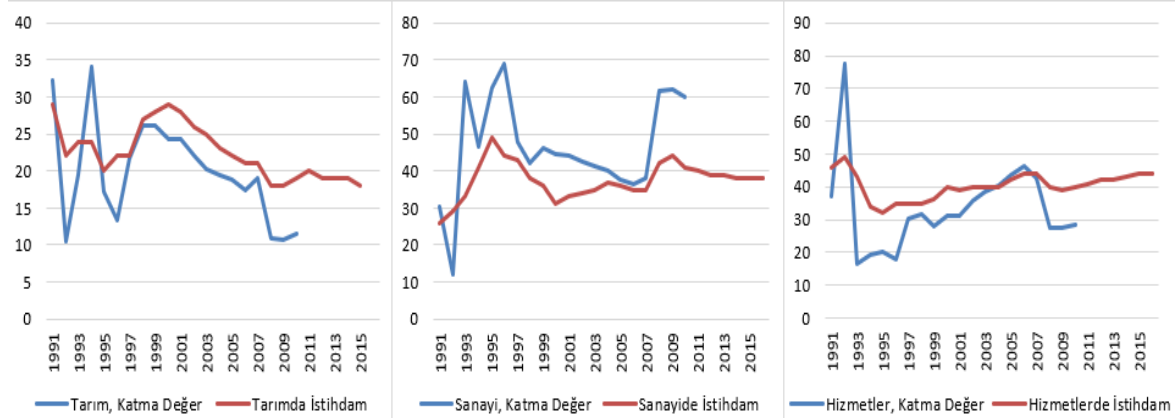

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye’de istihdamın sektörler itibariyle dağılımı incelendiğinde istihdamın büyük bir kısmının hizmet sektöründe yoğunlaştığı görülmektedir. İncelenen dönemde tarım sektöründeki istihdam oranları azalırken, tarımdan çekilen emeğin sanayi ve hizmetler sektöründe istihdam edilmiştir. Bu dönemde Türkiye, istihdamın sektörler arasındaki dağılımına göre gelişmekte olan ülke özelliği göstermektedir. Fakat GSYH içinde sektörlerin katma değer oranları incelendiğinde çelişkilere rastlanmaktadır. Tarım sektöründeki katma değer oranında 1991 yılına göre 2016 yılında azalma olurken aynı yıllarda sanayideki katma değer oranı önce azalmış sonra artmıştır. Ancak 2016 yılında sanayideki katma değer oranı 1991 yılındakinden daha düşük bir oranda kalmıştır. 1999-2001 yıllarında tarım ve sanayi sektöründeki katma değer oranındaki azalma GSYH’nin de azalmasına yol açmış, ancak 2000 yılında hizmet sektöründeki katma değer artışı GSYH’nin artmasını sağlamıştır. 2001 yılında ülkede meydana gelen kriz ise tekrar GSYH’nin azalmasına sebep olmuştur. 2008 küresel kriz ve 2009 ulusal kriz, Türkiye’nin

reel sektörünü olumsuz etkilemiş, bu kriz yıllarında üretimin ve sanayi sektöründe katma değer azalması GSYH'nin de azalmasına yol açmıştır. Bu yıllarda GSYH içinde sanayi sektörünün katma değer payı da azalmış, tarım ve hizmet sektörlerinin payı artmıştır. 2008 ve 2009 krizlerinin ardından GSYH içinde sanayi katma değer oranı artmış, 2009 yılında bu oran %27 iken 2016'da %32 olmuştur. 2013 yılındaki kapasite kullanım oranının 2009 yılına göre artmasıyla işsizlik oranı da azalmış ve sanayide katma değer artışının etkisiyle GSYH da artmıştır. İncelenen dönemde genel olarak Türkiye'de tarım sektörünün GSYH içinde katma değer oranı azalmasına rağmen sanayi sektöründe katma değer payında beklenen artışın olmaması, sektörler arasında tamamlayıcılığın düşük olduğuna işaret etmektedir. Bunun nedeni olarak sanayide kullanılan hammadde ve ara malların yurtiçinden tedarik edilmesinden ziyade ithalat yolu ile karşılanması olabilir. Bu da sanayide daha düşük katma değer sağlanmasına yol açarak, GSYH'deki artışların özellikle 2000 öncesinde hizmet sektöründen elde edilen katma değer artışlarıyla sağlandığını göstermektedir. Sektörler arasında tamamlayıcılığın düşük olması ile Türkiye azgelişmiş ülke özelliği gösterse de, küresel krizin ardından sanayide katma değer oranındaki ve kapasite kullanım oranındaki artış ile GSYH'nin artması, ülkede sektörler arasındaki tamamlayıcılığın artmasına işaret edebilir. 2014 yılından sonra GSYH azalsa da bu yıllarda dünyadaki büyüme oranlarının da azalmasından kaynaklanabilir. Türkiye'nin gelişimi için daha sağlıklı bir yorum yapılabilmesi, gelecek yıllarda da istihdam ve katma değer oranlarının izlenmesini gerektirmektedir.

Grafik 3.31: Türkmenistan’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015)

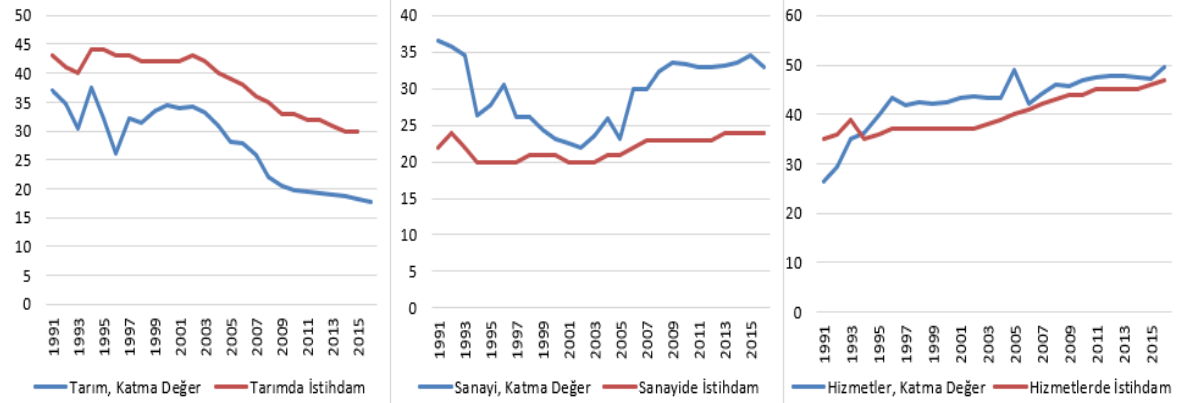

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991 yılında Türkmenistan SSCB’den ayrıldıktan sonra devletçi yapıyı devam ettirmesi ve merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine hemen geçememesi, 2000 yılına kadar göstergelerde istikrarsızlığa yol açan bir faktör olmuştur. 2000’den sonra istihdamın tarımdaki payı azalırken sanayi ve hizmet sektöründe artmış, küresel kriz sonrasında sanayideki istihdam oranı da azalarak hizmetler sektöründe istihdam sürecine dahil edilmiştir. 1999-2006 döneminde tarımın ve sanayinin GSYH içinde oluşturduğu katma değer payı azalırken, hizmet sektöründe artış olmuştur. Tarımın GSYH içindeki payının azalması, gelişim sürecinde olan ülkeler için öngörülen bir durum iken, verimliliğin yüksek olduğu sanayi sektörünün katma değer oranının azalması beklenmemektedir. 1999-2006 yıllarında ülkede hizmet sektörünün katma değer oranının artması, bu dönemde üretim faktörlerinin bir kısmının tarım ve sanayiden çekilip hizmet sektörüne aktarıldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu dönemdeki GSMH artışının çoğunlukla hizmet sektöründen sağlandığı anlaşılmaktadır. Sanayi sektörünün katma değer oranı azalma eğilimindeyken 2008 yılında ani bir artış olduğu görülmektedir. Bu artışı sağlayan önemli bir faktörün ülkedeki müteahhitlik işinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü Türkmenistan’da müteahhitlik işinin %95’ini yürüten Türk firmaları, 2008 yılında 4 milyar dolarlık proje

gerçekleştirmişlerdir (Türk, 2010: 61).²⁴ Bu da 2008 yılındaki 6,6 milyar dolarlık GSYH artışının yarısından fazlasını oluşturmaktadır.

Grafik 3.32: Özbekistan’da Sektörlerin GSYH İçindeki Katma Değer Oranları ve Sektörlerin İstihdam Oranları (1991-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Özbekistan’da istihdamın sektörel dağılımına bakıldığında, incelenen dönemde tarım ve hizmetler sektöründe daha fazla emeğin istihdam edildiği görülmektedir. Ülke 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra 1992 ve 1993 yıllarında tarımda istihdam azalsa da 2002’ye kadar devamlı bir artış görülmemiş ve diğer sektörlerin payında da artan ya da azalan bir eğilim olmamıştır. Ancak 2002’den sonra tarım sektöründe istihdam giderek azalmış ve tarımdan çekilen emek yaklaşık 2011 yılına kadar hizmet sektöründe, daha sonraki yıllarda ise sanayi sektöründe istihdam edilirken, 2007 yılına kadar hem sanayi hem de hizmet sektöründe istihdam edilmiştir. 2005 yılından sonra tarımdan kopan istihdam oranı sanayi ve hizmet sektöründe yer bulurken, sanayi sektöründeki katma değer hizmet sektöründen daha fazla artmıştır. Bu da, sanayi sektörüne doğru yatırım yapıldığını göstermektedir. İstihdamın sektörler arasındaki bu dağılımı, Özbekistan’ın gelişmekte olan bir ülke olduğunu göstermektedir. Ülkenin yüksek tarımsal potansiyele sahip olması, GSYH içinde tarım sektörünün katma değerinin de önemli bir paya sahip olmasına neden

²⁴ Türk müteahhitlerinin Türkmenistan’da gerçekleştirdiği müteahhitlik hizmetleri 1992-2008 döneminde 14,1 milyar dolar olmakla birlikte bunun 4 milyar dolarlık kısmı 2008 yılına aittir (Türk, 2010: 61). Yani 2008 yılındaki proje değeri 15 yıllık proje değerinin yaklaşık yarısı durumundadır.

olmuştur. 2002'den sonra tarımda katma değerın GSYH içindeki payı azalsa da, GSYH küresel kriz döneminde dahi sürekli olarak artmaya devam etmiştir. Bu durum, tarımdaki katma değerin azalmasından değil, sanayi ve hizmet sektöründeki katma değerin tarımdaki katma değerden daha fazla artmasından kaynaklandığını göstermektedir.

III.6.2. Ekilebilir Arazi

Tarım üretimi, ülkelerde midesel ihtiyaçların karşılanabilmesi ve sanayiye tarımsal hammadde girdisi sağlanabilmesi için önemlidir. Bunun için ekilebilir arazilerde verimli bir tarım üretimi ve ürün çeşitliliği önemlidir. Artan dünya nüfusunun yanında sınırlı ekilebilir arazilerinin olması, toprakların ileri teknoloji ile verimli kullanımının önemini daha da arttırmaktadır.

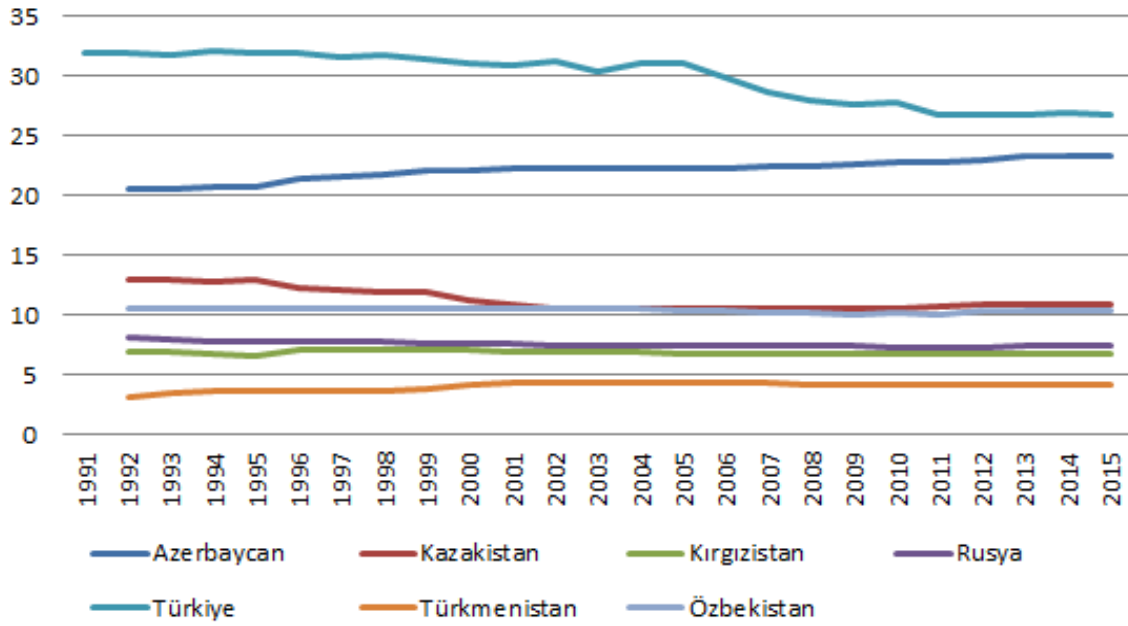
Tablo 3.21: Ekilebilir Arazi (Arazi Alanının %) (1991-2015)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan		20,5	20,6	20,7	20,7	21,4	21,6	21,8	22,1	22,1	22,2	22,2	22,2
Kazakistan		13	13	12,8	12,9	12,2	12,1	11,9	11,9	11,2	10,9	10,5	10,5
Kırgızistan		6,9	7	6,8	6,6	7,1	7,1	7,1	7,1	7,1	7	7	7
Rusya		8,1	7,9	7,8	7,8	7,7	7,8	7,7	7,6	7,6	7,6	7,5	7,5
Türkiye	32	31,9	31,8	32,1	32	31,9	31,6	31,8	31,5	31	30,9	31,2	30,4
Türkmenistan		3,2	3,4	3,6	3,7	3,7	3,7	3,7	3,9	4,1	4,3	4,3	4,3
Özbekistan		10,5	10,5	10,5	10,5	10,5	10,5	10,5	10,5	10,5	10,5	10,5	10,6

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	22,3	22,3	22,3	22,4	22,5	22,7	22,8	22,8	22,9	23,3	23,3	23,4
Kazakistan	10,5	10,6	10,6	10,6	10,6	10,6	10,6	10,8	10,9	10,9	10,9	10,9
Kırgızistan	7	6,7	6,7	6,7	6,7	6,7	6,7	6,7	6,7	6,7	6,7	6,7
Rusya	7,5	7,4	7,4	7,4	7,4	7,4	7,3	7,3	7,3	7,5	7,5	7,5
Türkiye	31	31	29,9	28,6	28	27,7	27,8	26,7	26,7	26,7	26,9	26,8
Türkmenistan	4,3	4,3	4,3	4,3	4,2	4,2	4,1	4,1	4,1	4,1	4,1	4,1
Özbekistan	10,6	10,3	10,3	10,2	10,2	10,1	10,2	10,1	10,3	10,3	10,3	10,3

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Ekilebilir arazilerin artırılabilmesi küçük oranlarda da olsa, incelenen dönem sonunda Azerbaycan ve Türkmenistan'da ekilebilir arazi oranı artmış, diğer altı ülkede ise 1991 yılına göre 2015 yılında ekilebilir arazi oranı azalmıştır. Bu da, ekilebilir arazilerin kullanılma amacının dışına çıkıldığının göstergesidir. Artan nüfusun gıda ihtiyaçlarının karşılanması için ekilebilir arazilerin daha verimli kullanılması gerekirken, ekilebilir arazi oranının giderek azalması, gelecekte ülkelerin tarım ürünleri üretiminde sıkıntı yaşamalarına ve ya tarım ürünlerinde dışarıya bağımlı olmalarına yol açabilir.

Grafik 3.33: Ekilebilir Arazi (Arazi Alanının %) (1991-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1992 yılına göre 2015'te Azerbaycan'da ekilebilir arazinin toplam arsa içindeki oranı artmış, bununla birlikte ülkedeki tarım alanı da bu yıllarda artmıştır. Azerbaycan'daki tarım arazisinin ekilebilen kısmı 1992 yılında yaklaşık %38 iken 2015'te artmış ve yaklaşık %41 olmuştur.²⁵ Yani bu yıllarda Azerbaycan'da hem tarım alanı genişletilmiş hem de bu alanın kullanım oranı artmıştır.

Kazakistan, Rusya, Türkiye ve Özbekistan'da 1992 yılına göre 2015 yılında hem toplam tarım arazisinde hem de ekilebilen arazide miktarsal olarak azalmalar olmuştur. Bununla birlikte toplam tarım arazisinin içinde ekilebilen arazi oranları da bu ülkelerde azalmıştır. 1992 yılında bu oran Kazakistan'da %16 iken 2015'te %14'e, Rusya'da aynı yıllarda %60 iken %57'ye, Türkiye'de %62 iken %54'e düşmüştür. Özbekistan'da ise tarım arazisinin içinde ekilebilir arazi oranı 1992 yılında %16,1 iken küçük bir artışla 2015 yılında %16,4'e yükselmiştir. Bu küçük artış, tarım arazisinin ekilebilir araziden biraz daha hızlı artmasından kaynaklı olabileceğinden Özbekistan için tarım arazisi kaynağının hemen

²⁵ Çalışmaya konu olan yedi ülkenin tarım arazisi ve ekilebilen arazisinin miktarsal yorumları, FAO'daki verilere dayanılarak yapılmış olup, toplam tarım arazisi içinde ekilebilen arazi oranı da yine bu veri tabanındaki veriler ile hesaplanmış ve yaklaşık olarak verilmiştir.

hemen aynı oranda ekildiği söylenebilir. Sonuç olarak 1992 ve 2015 yıllarında Özbekistan'da tarım arazisinin aynı oranda ekilebildiği görülse de Kazakistan, Rusya ve Türkiye'de 2015 yılında 1992 yılına göre tarım arazisinin daha küçük bir oranının kullanıldığı görülmektedir. Bu da, Kazakistan, Rusya ve Türkiye'nin tarım alanında dönem başına göre daha düşük kapasiteyle çalıştıklarını göstermektedir.

Kırgızistan'da ekilebilen arazinin, hem toplam arazi içinde hem de tarım arazi içindeki oranı 1992 yılına göre 2015 yılında azalmıştır. Tarım arazisi içinde ekilebilen arazi oranı 1992 yılında %13 olan Kırgızistan'da bu oran 2015 yılında %12'ye düşmüştür. Bunun yanı sıra Kırgızistan'da tarım arazisi bu yıllarda artmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki Kırgızistan'da tarım alanında kapasite arttırılmış olsa da kapasitenin kullanım oranı düşmüş, eksik kapasiteyle üretim yapılmıştır.

Türkmenistan'da ekilebilir arazinin toplam arazi içindeki oranı incelenen dönem başında artış eğilimi izlemiş, 2000'den sonra hemen hemen aynı oranlarda kalmıştır. 1992 yılına göre 2015 yılında Türkmenistan'da ekilebilen arazi miktarsal olarak da artarken, ülkedeki toplam tarım arazi miktarı azalmış, 1992 yılında tarım arazisi içinde ekilebilen arazi oranı %4 iken 2015'te yaklaşık %6'ya yükselmiştir. Türkmenistan, çölleşmiş topraklara sahip olduğundan tarım arazisi çok küçük oranlardadır. Yine de Türkmenistan'ın, ekilebilir arazisini arttırmak ve atıl vaziyetteki araziye tarımda kullanıma açmak için çalıştığı anlaşılmaktadır.

III.6.3. Kapasite Kullanımı

Kapasite kullanım oranı, ülkedeki toplam kapasitenin ne kadarının kullanıldığını göstermektedir. Kapasite kullanım oranının artması, daha çok üretim faktörünün üretime katılmasını, daha fazla emeğin istihdama katılmasını ve dolayısıyla ülkenin gelirinin de artmasını sağlayan bir unsurdur.

Tablo 3.22: Kapasite Kullanımı (%) (2008-2013)

	2008	2009	2012	2013
Azerbaycan		70,5		71,4
Kazakistan		80,5		75,2
Kırgızistan		57,7		65,1
Rusya		74,1	71,5	
Türkiye		65,7		76,2
Türkmenistan				
Özbekistan	72,3			73,3

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkiye’de 2009 yılına göre, Özbekistan’da ise 2008 yılına göre kapasite kullanım oranı 2013 yılında artış göstermiştir. Artan kapasite kullanımıyla birlikte işsizlik oranları da azalmış, böylelikle daha fazla emeğin ve üretim faktörünün istihdama katılması ile GSMH da artmıştır. Kazakistan ve Rusya’da kapasite kullanım oranı ise yukarıdaki tabloya göre azalmıştır. Daha az kapasiteyle yani üretim faktörüyle üretim yapılsa da bu yıllarda Kazakistan’ın işsizlik oranı azalmış ve GSMH artmıştır. Üretim sürecine katılan faktörlerde azalma varken aksine işsizliğin ve GSMH’nin artıyor olması, hizmetler sektörüne yatırım yapıldığını işaret etmektedir. Bu yıllarda Kazakistan ve Rusya’da hizmetler sektöründeki istihdamın artması da bunu desteklemektedir.

III.6.4. Mal İhracatının Sektörel Dağılımı

İhraç edilen malların hangi sektörlere ait olduğu, ülkenin üretim teknolojisi hakkında ipuçları vermektedir. Azgelişmiş ülkelerde genellikle emek yoğun ve düşük teknoloji ile üretim yapıldığı için, bu tür ülkelerin ihraç ettiği mallar tarım sektöründe ve hammaddede yoğunlaşmıştır. Ülkenin gelişmişliği arttıkça bilgi birikimiyle birlikte teknoloji gelişecek, ülkeler hammaddeyi kendisi işleyerek ara mal veya nihai mal haline getirecektir. Böylece, ekonomiye hammaddeden daha fazla katma değer oluşturan malların ihracatı artacak, hammaddenin ihraç malları içindeki payı azalacaktır. Çalışmaya konu olan ülkelerin mal ihracatının içinde gıdanın, tarımsal hammaddenin, akaryakıtın, maden ve metalin, imalatın payının ne kadar olduğu aşağıdaki tablolarda her ülke için ayrı ayrı ele alınmıştır.

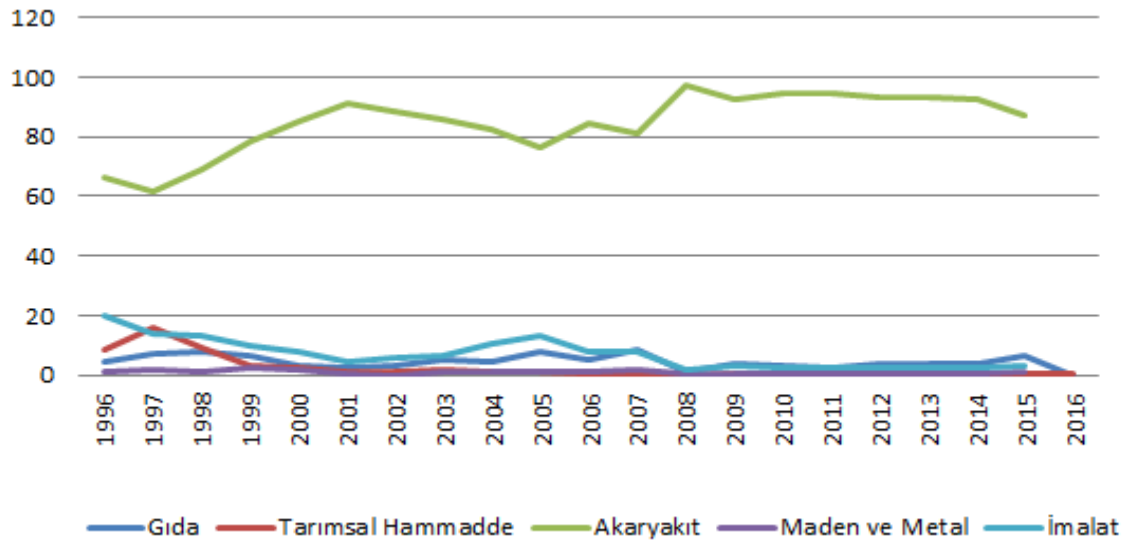
Tablo 3.23: Azerbaycan'ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2015)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Gıda	4,4	6,9	7,5	6,3	3,2	2,3	3	4,8	4,3	7,5
Tarımsal Hammadde	8,3	15,8	9,1	2,8	2,4	0,8	1,3	1,5	1,1	1
Akaryakıt	66,4	61,4	68,9	78,6	85,1	91,3	88,9	86	82,2	76,8
Maden ve Metal	0,8	1,5	1,4	2,4	1,7	0,6	0	1	1,4	1,4
İmalat	20,1	14,2	13,1	9,9	7,7	4,4	5,9	6,5	10,5	13,3

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gıda	5	8,3	1,1	3,6	2,8	2,7	3,5	3,6	3,8	6,7
Tarımsal Hammadde	0,7	0,6	0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Akaryakıt	84,6	81,4	97,1	92,9	94,5	94,7	93,4	93	92,6	87
Maden ve Metal	1,3	1,8	0,3	0,2	0,1	0,2	0,5	0,5	0,5	1
İmalat	8,1	7,5	1,5	3,1	2,5	2,3	2,4	2,2	2,1	3,3

Kaynak: TÜİK verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan'ın ihracatında akaryakıt çok büyük bir paya sahipken diğer sektörler küçük bir paya sahiptir. Ayrıca incelenen dönem genelinde akaryakıt dışındaki diğer sektörlerin ihracat içindeki payı azalırken, akaryakıtın payı artmıştır.

Grafik 3.34: Azerbaycan'ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan'ın ihracatında akaryakıtın önemli bir paya sahip olması, akaryakıt fiyatlarında meydana gelebilecek değişimlerin de büyük oranda GSMH'ye yansımına neden olur. 2000'li yıllarda artan petrol fiyatlarının artması ile birlikte ülke GSMH'sinin de hızla artması, 2014'te fiyatların düşmesiyle 2015 yılında GSMH'nin hızla azalması da bunu desteklemektedir. Üretim faktörlerinin hammaddeye yöneldiği bu durum,

Azerbaycan'ın ihracatta hammaddeye bağımlı olduğu ve o hammaddenin tükenmesi durumunda Hollanda hastalığına yakalanacağını göstermektedir. Azerbaycan, 1996'dan 2016 yılına kadar akaryakıtı bağı bir büyüme sağlamıştır. Akaryakıttan elde edilen ihracat gelirinin yatırıma dönüştürülmesi, ürün çeşitliliğin sağlanmasıyla ülke ekonomisinin geleceği için Hollanda hastalığından kurtulma kapısı olabilecekken, Azerbaycan'da ihracat içinde ürün çeşitliliğinin sağlanamamış olduğu görülmektedir.

Tablo 3.24: Kazakistan'ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016)

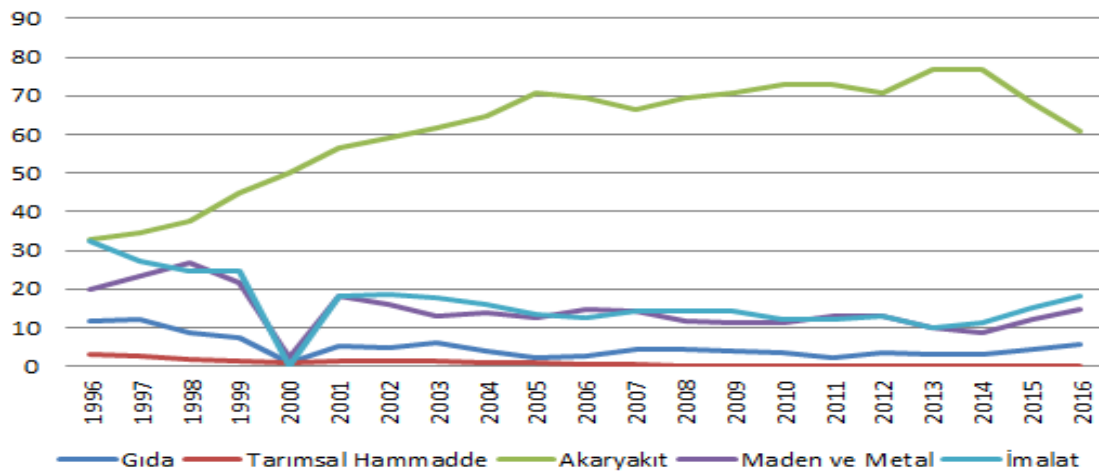
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Gıda	11,9	12,3	8,5	7,4	1	5,4	4,9	6	4	2,4	2,8
Tarımsal Hammadde	3,2	2,7	2	1,6	1	1,4	1,4	1,3	1	0,8	0,6
Akaryakıt	32,9	34,5	37,7	45	50,1	56,7	59,1	61,8	64,8	70,6	69,4
Maden ve Metal	19,7	23,2	26,7	21,5	2,2	18,4	16,2	12,9	14	12,8	14,6
İmalat	32,4	27,2	24,8	24,5	0,2	18	18,5	17,9	16,1	13,4	12,5

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Gıda	4,3	4,2	3,8	3,4	2,1	3,4	3,2	3,3	4,6	5,7
Tarımsal Hammadde	0,6	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3
Akaryakıt	66,6	69,3	70,6	72,8	72,8	70,6	76,6	76,6	68	60,7
Maden ve Metal	14,2	11,6	11,2	11,4	12,9	13	9,9	8,6	12,1	14,8
İmalat	14,4	14,5	14,1	12,2	12	12,9	9,9	11,3	15,1	18,4

Kaynak: TÜİK verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1996-2016 döneminde Kazakistan'ın ihracatında akaryakıtın önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Dönem sonunda akaryakıtın payı yaklaşık iki katına yükselirken, maden ve metalin payı dalgalı bir trend izlemiş, diğer sektörlerde ise azalma olmuştur.

Grafik 3.35: Kazakistan'ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Akaryakıtın ihracat içindeki payı dönem başından itibaren artan bir eğilimdeyken, üretim faktörlerinin diğer sektörlerden çekilmesi ile 2000 yılında akaryakıt dışındaki sektörlerin ihracattaki payında ani bir azalma olmuştur. Yine de GSMH bu yılda artmıştır. Bu artışı sağlayan ise petrol fiyatlarının 2000’li yıllarda artması olabilir. Kazakistan’ın giderek ihracatta akaryakıtı yoğunlaşması nedeni ile, 2014 yılında düşen petrol fiyatları hem ihracatta akaryakıtın payını hem de GSMH’nin azalmasına neden olmuştur. İhracatında yoğunlaştığı bu hammadde eğer tükenecek olursa, bu durum Kazakistan’ın Hollanda hastalığına yakalanmasına neden olabilir.

Tablo 3.25: Kırgızistan’ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016)

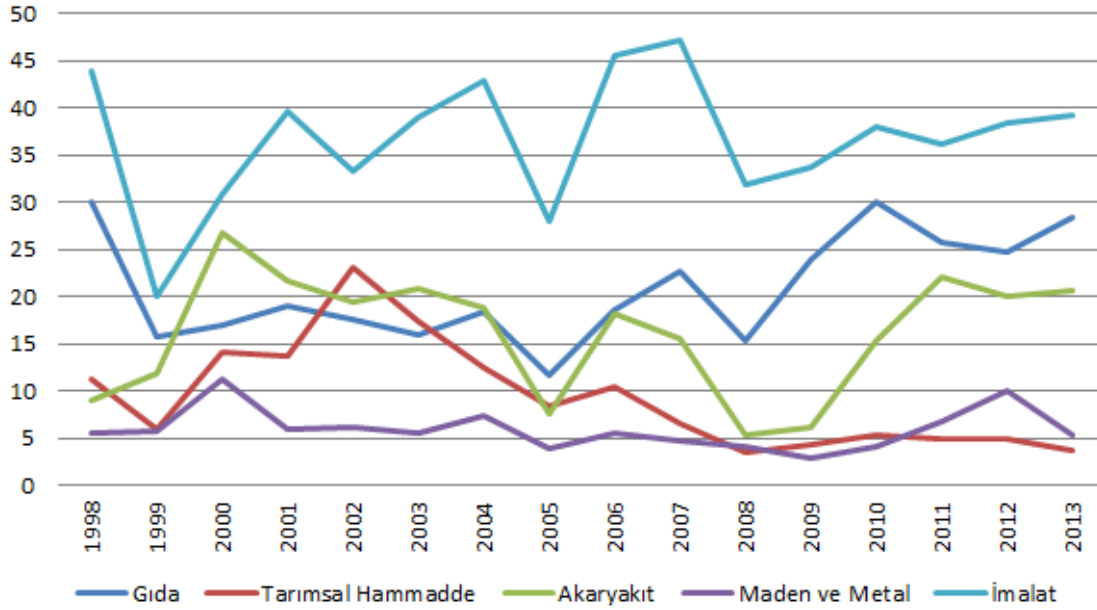
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Gıda	28,4		30,1	15,8	17	19	17,6	15,9	18,4	11,7	18,7
Tarımsal Hammadde	11,3		11,2	6	14,2	13,7	23,2	17,4	12,5	8,5	10,4
Akaryakıt	15,3		9,1	11,8	26,7	21,7	19,5	20,9	18,8	7,5	18,3
Maden ve Metal	6,2		5,6	5,8	11,2	6	6,2	5,6	7,3	4	5,5
İmalat	38,4		44	20,1	30,9	39,6	33,4	39	43	28,1	45,5

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Gıda	22,7	15,4	23,9	30	25,8	24,7	28,5		18,3	20
Tarımsal Hammadde	6,6	3,5	4,4	5,3	4,9	5	3,8		3,2	3,4
Akaryakıt	15,6	5,3	6,2	15,3	22,1	20,1	20,6		9,7	6,8
Maden ve Metal	4,7	4,1	3	4,2	6,8	10	5,3		5,9	13,1
İmalat	47,2	31,9	33,7	38	36,1	38,5	39,2		46	47,2

Kaynak: TÜİK verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

İncelenen dönemde Kırgızistan’ın ihracatı içinde imalat en büyük paya sahip olmakla birlikte, ardından gıda ve akaryakıtın payı da azımsanmayacak oranlardadır. İhracatta en fazla paya sahip olan imalattan sonra sırasıyla gıda, maden ve metal, akaryakıt ve tarımsal hammadde gelmektedir.

Grafik 3.36: Kırgızistan’ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1998-2013)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Dönem içerisinde gıda ve tarımsal hammaddenin payı genel olarak azalma eğilimindeyken, imalatın payı artış eğiliminde olmuştur. 2013’ten sonra ise akaryakıtın payında hızlı bir azalma olmuştur. 2016 yılı verilerine göre Kırgızistan’da elde edilen katma değer, imalatta yoğunlaşmıştır. 2008’den sonra imalatın toplam ihracat içindeki oranı artarken, sanayideki katma değer oranı önce artmış, 2011’den sonra da azalarak dalgalı bir seyir izlemiştir. İmalat sektörünün ihracat içindeki payı artarken sanayinin katma değer oranındaki azalma, üretimde artan ithal girdi kullanımı ile açıklanabilir. Kırgızistan’ın ihracatında imalat sektöründe yoğunlaşmış olsa da diğer sektörlerin de azımsanmayacak oranlara sahip olması, ihracatta çeşitliliğin sağlamıştır. Bu da sektörlerin birinde yaşanabilecek bir olumsuzluğun, ihraç edilen diğer sektörler ile telafi edilebilirliğini sağlayarak ülke GSMH’sinde meydana gelebilecek ani bir azalmayı yavaşlatabilir ya da engelleyebilir. İncelenen ülkeler arasında ülke geliri düşük bir konumda olsa da, Kırgızistan’ın ürün çeşitliliğine sahip olması ve imalatın ihracat içindeki

payının fazla olması sayesinde, gelecekte bu yatırımların karşılığını alacağı düşünülmektedir.

Tablo 3.26: Rusya'nın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2015)

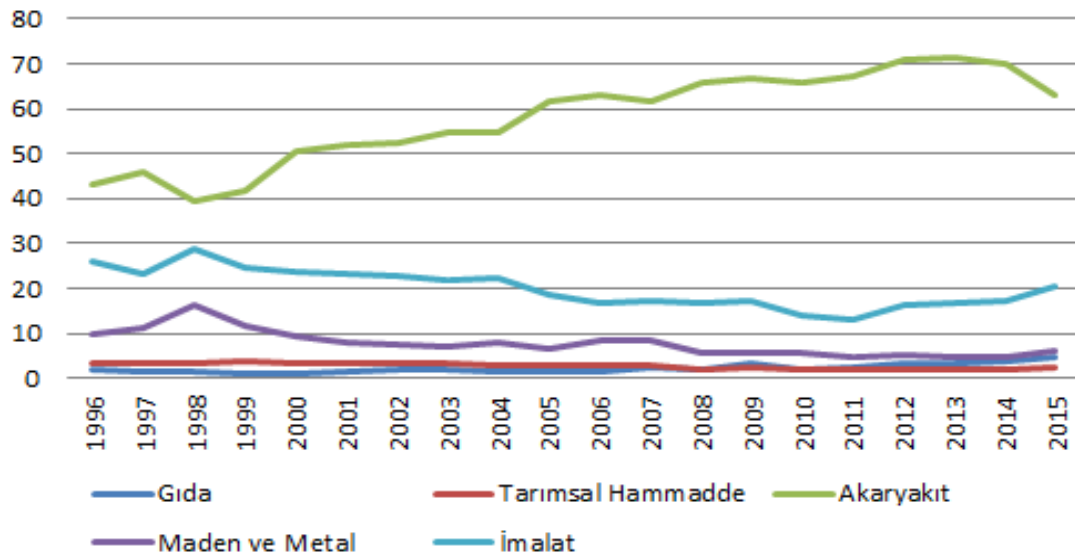
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Gıda	1,8	1,5	1,6	1	1,2	1,4	2	2	1,4	1,6
Tarımsal Hammadde	3,3	3,3	3,5	3,6	3,1	3,1	3,4	3,2	3	2,8
Akaryakıt	43,1	45,8	39,2	41,8	50,6	51,8	52,5	54,5	54,7	61,8
Maden ve Metal	10	11,3	16,4	11,7	9,3	8	7,4	6,9	7,7	6,7
İmalat	26	23,2	28,7	24,7	23,6	23,2	22,8	21,7	22,4	18,8

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gıda	1,6	2,3	1,8	3,2	1,9	2,2	3,2	3,1	3,8	4,7
Tarımsal Hammadde	2,6	2,9	2,1	2,3	2,1	1,9	1,8	1,8	1,8	2,2
Akaryakıt	62,9	61,4	65,7	66,7	65,6	67	70,9	71,2	69,9	63
Maden ve Metal	8,2	8,3	5,6	5,7	5,6	4,9	5,3	4,7	4,7	6,1
İmalat	16,5	17	16,7	17,2	14,1	13,2	16,3	16,6	17,4	20,5

Kaynak: TÜİK verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya'nın ihracatında incelenen dönem boyunca en büyük paya sahip olan sektör akaryakıt olup, ihracatta doğal kaynağa bağımlı olduğunu ifade etmektedir.

Grafik 3.37: Rusya'nın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya'da daha çok 1998'den sonra akaryakıtın ihracat içindeki payı artış eğiliminde olmuştur. Ancak 2014 yılında petrol fiyatlarının düşmesi, akaryakıtın da ihracat içindeki payının azalmasına neden olmuştur. İmalatın ihracat içindeki payı 1998'den sonra genel olarak azalma eğiliminde olup, 2011'den itibaren artan bir trend izlemiştir. Yoğun olarak

hammadde ihracatı yapan Rusya'nın imalat sanayinin payındaki bu artış, özellikle petrol fiyatlarındaki azalmanın olumsuz etkilerinin bir nebze de olsa hafifletilebilmesi adına olumlu bir gelişme olabilir. Ancak ihracatta imalatın payı artsa da 2011'den sonra sanayi sektörünün katma değer oranı azalan bir eğilim izlemiş, sanayideki istihdam oranı ise hemen hemen aynı kalmıştır.

Tablo 3.27: Türkiye'nin Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016)

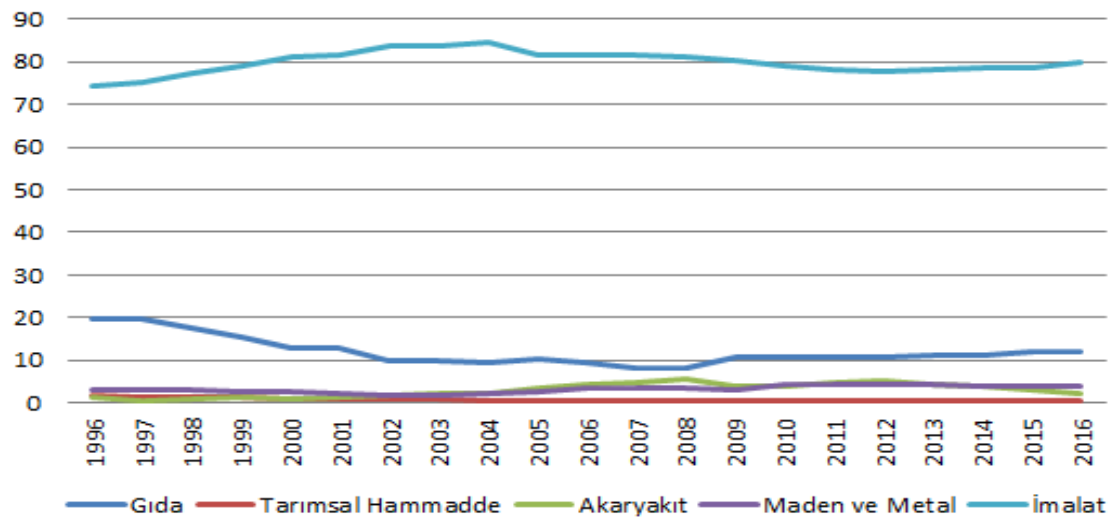
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Gıda	19,7	19,6	17,4	15,4	12,8	12,7	10,1	10	9,3	10,5	9,3
Tarımsal Hammadde	1,7	1,3	1,4	1,3	1,1	0,9	0,8	0,8	0,7	0,5	0,5
Akaryakıt	1,2	0,7	1	1,3	1,1	1,4	1,9	2,1	2,3	3,6	4,2
Maden ve Metal	3	3	2,9	2,8	2,6	2,2	2	2	2,2	2,5	3,3
İmalat	74,3	75,3	77,4	79,1	81,2	81,8	83,9	83,7	84,5	81,6	81,4

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Gıda	8,4	8,3	10,8	10,6	10,6	10,8	11,2	11,4	12,1	11,9
Tarımsal Hammadde	0,4	0,4	0,4	0,4	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	0,5
Akaryakıt	4,8	5,8	4	3,9	4,7	5,3	4,3	3,8	3,1	2,2
Maden ve Metal	3,5	3,4	3,2	4,4	4,2	4,3	4,5	4,1	4	3,9
İmalat	81,7	81	80,2	79,2	78,3	77,7	78,1	78,5	78,8	80,1

Kaynak: TÜİK verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye'nin ihracatı, incelenen dönem boyunca imalat sektörü üzerine yoğunlaşmış, tarımsal hammaddenin payı ise çok küçük oranlarda kalmıştır. İhracatta hammaddeye bağımlılığın olmaması, Türkiye için Hollanda hastalığı riskini ortadan kaldırmaktadır.

Grafik 3.38: Türkiye'nin Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1996-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkiye’de 1996’dan 2008 yılına kadar gıda, tarımsal hammadde, maden ve metalin ihracat içindeki payı azalmış, akaryakıtın ve imalatın payı ise artmıştır. Ülkede imalatın payı ihracat içinde yüksek bir orana sahip olsa da, imal edilen ihracatın içinde teknoloji ürününün payı çok düşük orandadır. Yani Türkiye’nin mal ihracatını, yüksek katma değer sağlayan ileri teknoloji ürününden ziyade daha düşük katma değer sağlayan diğer ürünler oluşturmaktadır.

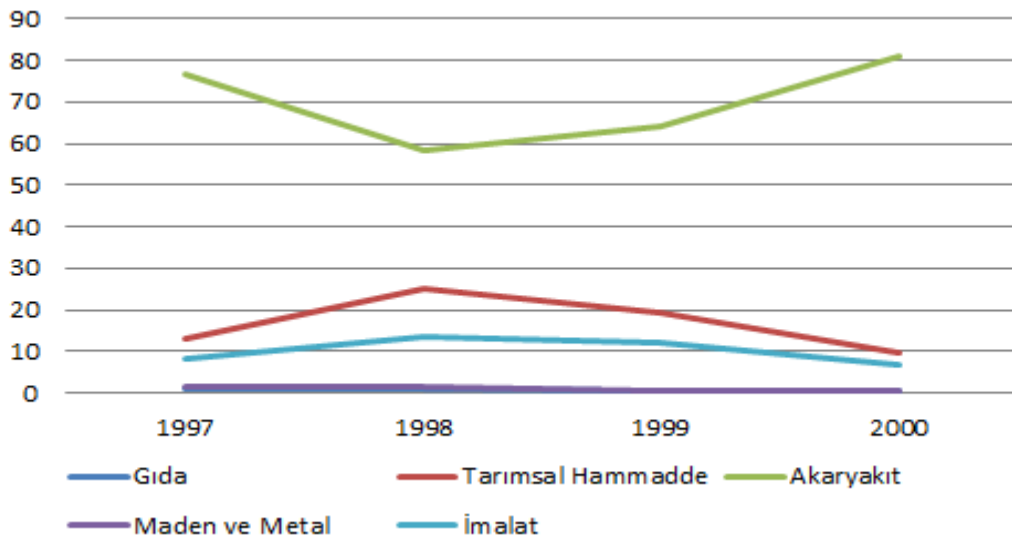
Tablo 3.28: Türkmenistan’ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1997-2000)

	1997	1998	1999	2000
Gıda	0,8	1,1	0,5	0,3
Tarımsal Hammadde	13	25,2	19,1	9,9
Akaryakıt	76,5	58,5	64,1	81
Maden ve Metal	1,3	1,6	0,7	0,4
İmalat	8,4	13,5	12	6,9

Kaynak: TÜİK verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Türkmenistan’ın mal ihracatının sektörel dağılımında ulaşılan yıllar 1997-2000 döneminde sınırlı kalsa da, yukarıdaki tabloda akaryakıtın ihracat içinde büyük bir paya sahip olduğu açıkça görülmektedir. Bu durum, mal ihracatında akaryakıt hammaddesine olan bağımlılığını ifade etmektedir.

Grafik 3.39: Türkmenistan’ın Mal İhracatının Sektörel Dağılımı (Toplam İçindeki Oranı) (1997-2000)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1998 yılında akaryakıtın payı azalırken diğer sektörlerin mal ihracatı içindeki oranları artmıştır. Sonrasında ise sektörlerin mal ihracatındaki payları tam tersi bir eğilim izlemiş, akaryakıtın oranı artarken diğer sektörlerin payı azalmıştır. Eğer ihracat ürünlerinde akaryakıt hammaddesine olan bağımlılık azaltılıp mal çeşitliliği sağlanmazsa, hammaddenin bir gün tükenmesi, Türkmenistan'ın Hollanda hastalığına yakalanması riskini doğurabilir.

III.6.5. Yüksek Teknoloji Ürünü İhracatı

Yüksek teknoloji ürünleri beşeri sermayenin de önemli katkısı sonucu üretilen nitelikli ürünlerdir. Ürünün nitelikli olması ise daha fazla katma değer sağlar. Yani yüksek teknoloji ürünlerinin üretimi, yüksek katma değerli ürün üretimi anlamına gelmektedir (Yıldız, 2017: 27). Azgelişmiş ülkelerde düşük beşeri ve fiziki sermaye ile düşük teknoloji üretim yapılması bu tür ülkelerin ortak özelliği iken, yüksek teknoloji üretim ise gelişmiş ülkelerin bir özelliği olarak görülmektedir.

Tablo 3.29:Yüksek Teknoloji Ürünü İhracatı (Milyon Dolar) (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan						3	5	11	8	6	9	10	9
Kazakistan					89	99	95	97	123	0,13	49	197	200
Kırgızistan					13	30		15	3	14	16	6	2
Rusya						2229	1891	2469	2277	3908	3250	4664	5501
Türkiye	89	123	148	217	194	275	424	454	871	1078	991	536	763
Türkmenistan								1	17	9			
Özbekistan													

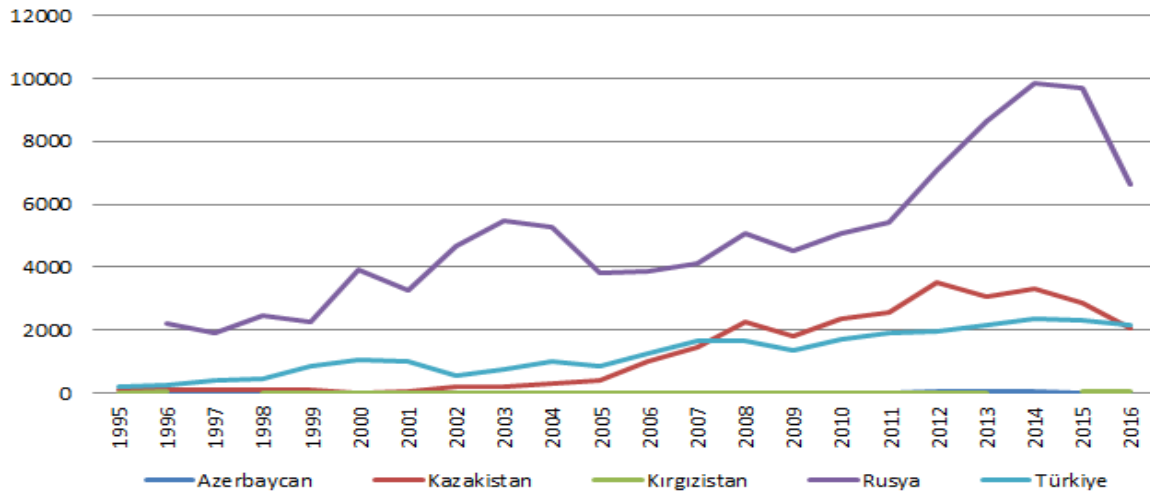
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	8	6	9	15	6	4	6	8	42	72	33	9	9
Kazakistan	281	417	988	1463	2251	1800	2357	2588	3539	3069	3321	2844	2058
Kırgızistan	17	3	7	7	11	11	2	9	16	17		32	63
Rusya	5254	3820	3866	4109	5071	4527	5075	5443	7095	8656	9843	9677	6640
Türkiye	1011	882	1281	1644	1681	1360	1713	1922	1979	2177	2347	2323	2183
Türkmenistan													
Özbekistan													

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

İncelenen dönem boyunca ülkelerin ihracatında yüksek teknoloji ürünü değeri en fazla olan ülke Rusya olup, aynı zamanda en yüksek GSMH'ye sahip olan ülkedir. Rusya'nın ihracatında akaryakıt önemli bir paya sahip olsa da, akaryakıttan sonra diğer sektörler göre daha fazla paya sahip olan sektör imalatıdır. Yukarıdaki tabloya göre 2016 yılında

Rusya'dan sonra en fazla yüksek teknoloji ihracatı yapan ülke Türkiye olup, ardından Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan gelmektedir. Bu yılda, Rusya'daki yüksek teknoloji ihracatı hem Türkiye'nin hem de Kazakistan'ın yüksek teknoloji ihracatının üç katından daha fazla iken Azerbaycan ve Kırgızistan'ın bu ülkelere kıyasla çok düşük rakamlarda kalmıştır. En küçük gelişim ise Azerbaycan'da olmuştur.

Grafik 3.40: Yüksek Teknoloji Ürünü İhracatı (Milyon Dolar) (1995-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kazakistan'ın ileri teknoloji ürün ihracatı, incelenen dönem genelinde artış eğiliminde olmuştur. Ancak 2000 yılında ani bir düşüş olmuş, bu yılda ihracattaki imalat oranı da çok küçülmüştür. Bunun sebebi, 1998'de Rusya'da meydana gelen krizin pazarda daralmaya yol açması ve düşük petrol fiyatlarının üretimde daralmaya yol açması olabilir. 2000'den sonra teknoloji ürünleri ihracatı tekrar artsa da 2008 küresel krizinin etkisiyle 2009 yılında, daha sonra 2013'te ve bir de petrol fiyatlarının düşmeye başladığı 2014 yılından sonra azalmıştır. 1995 yılında Kazakistan'daki yüksek teknoloji ürünleri ihracatı Türkiye'den daha düşük olsa da 2007'den sonra Türkiye'yi geçmiştir. Türkiye'deki yüksek teknoloji ürünü ihracatı incelenen dönemde genel olarak artış trendi izlese de 1994 krizinin olumsuz etkileri nedeniyle 1995'te, 2001 krizinde ve etkisiyle 2002'de, daha sonra 2005'te, küresel

krizin ardından 2009’da ve 2014’ten sonra azalmalar meydana gelmiştir. Görülmektedir ki Türkiye’de yüksek teknoloji ürünü ihracatı, krizlerden olumsuz etkilenmektedir.

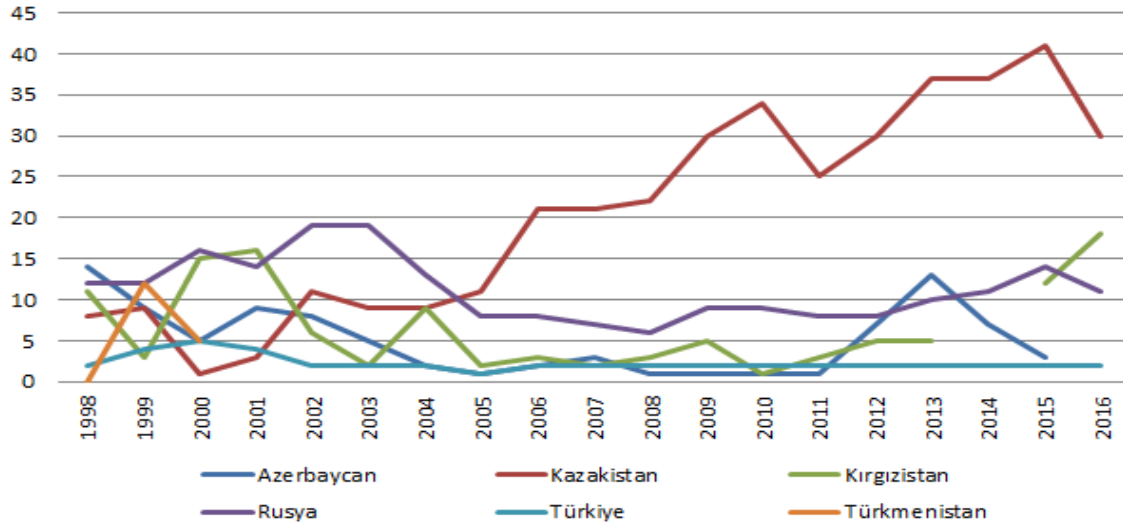
Tablo 3.30: Yüksek Teknoloji İhracatı (İmal Edilen İhracatın Yüzdesi) (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan						2	4	14	9	5	9	8	5
Kazakistan					4	5	5	8	9	1	3	11	9
Kırgızistan					8	15		11	3	15	16	6	2
Rusya						10	9	12	12	16	14	19	19
Türkiye	1	1	1	2	1	2	2	2	4	5	4	2	2
Türkmenistan								0	12	5			
Özbekistan													

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	2	1	2	3	1	1	1	1	7	13	7	3	
Kazakistan	9	11	21	21	22	30	34	25	30	37	37	41	30
Kırgızistan	9	2	3	2	3	5	1	3	5	5		12	18
Rusya	13	8	8	7	6	9	9	8	8	10	11	14	11
Türkiye	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Türkmenistan													
Özbekistan													

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloya göre ülkelerin imal ettikleri ihracatın içinde ileri teknoloji ürünlerinin en fazla paya sahip olan Kazakistan’dır. Kazakistan’ın imal ettiği ihracat içinde yüksek teknolojinin oranı 2004’ten sonra 2015’e kadar giderek büyümüştür. Yüksek teknoloji ürünlerinin üretimi için daha yüksek eğitim ve beşeri sermayeye sahip emeğin istihdama katılımı artmış ve 2009-2013 yıllarında yükseköğretim mezunlarında toplam işsizlik oranı azalmıştır. Yüksek katma değer sağlayan ileri teknoloji ürünlerinin ihracat içindeki payı artarken artması beklense de Kazakistan’da GSYH içindeki sanayi katma değer oranı dalgalı bir seyir izlemiştir. İncelenen dönemde hizmetler sektörünün katma değerinin sanayi sektöründen daha fazla artması buna neden olmuş olabilir.

Grafik 3.41: Yüksek Teknoloji İhracatı (İmal Edilen İhracatın Yüzdesi) (1998-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan’da yükseköğretim mezunlarında işsizlik oranı 2005 yılında %46’ya yükselmişken 2012 yılında %5,6’ya kadar azalmıştır. Eğitimli nüfusun daha fazla istihdama katılması, 2005 yılına göre hem ihracatta yüksek teknoloji ürünlerinin hem de imal edilen ihracattaki payının 2012’de artmasını sağlamıştır. Doğal kaynaklar yönünden çok zengin olmayan Kırgızistan’ın ihracatında imalat sektörünün payı akaryakıtın payından daha fazla olmasına rağmen, ileri teknoloji ürünlerinin payının düşük oranlarda olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Türkiye’nin mal ihracatı içinde imalat sektörünün payı yüksek iken, ihracatta yüksek teknoloji ürünlerinin payı çok küçük oranlarda kalmıştır.

Rusya’da yükseköğretim mezunlarının işsizlik oranındaki azalmalar, yüksek eğitimli emeğin istihdama katılmasıyla birlikte, ihracatta yüksek teknoloji üretiminin artmasını sağlamıştır. Ancak Rusya’nın ihracatında petrolün önemli bir yere sahip olması, ileri teknoloji ihracatındaki üretim artsa da toplam ihracat içindeki payının küçük kalmasına yol açabilmektedir.

III.6.6. Ekonomik Kaynakların Kullanım Potansiyeline Göre Ülke Karşılaştırmalarının Değerlendirmesi

Ülkelerin gelişmişliklerini anlayabilmek için Kuznets'in bir diğer kriteri de ülkelerin ekonomik kaynaklarını kullanım potansiyelini ölçmektir. Kuznets'in bu kriterinde yer alan göstergeler ile bunları destekleyen bazı göstergelerden; istihdamın nüfusa oranı, toplam işsizlik oranı, işgücüne katılma oranı, kadınların işgücüne katılma oranı, tarım, sanayi ve hizmetlerde istihdam oranı, tarım, sanayi ve hizmetlerin katma değer oranı, tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranı, kapasite kullanım oranı, mal ihracatı içinde imalatın payı ve ileri teknoloji ürünü ihracatı incelenerek 1991-2016 dönemi için genel bir değerlendirme yapılmıştır. Aşağıda verilen tabloda ise yedi ülkenin incelenen dönem başına göre dönem sonundaki durumları yorumlanmıştır.

Tablo 3.31: Ülkelerin Ekonomik Kaynakların Kullanım Potansiyeline Göre Karşılaştırılması ve Gösterdikleri Gelişim²⁶

	İstihdamın Nüfusa Oranı	Toplam İşsizlik Oranı	İşgücüne Katılma Oranı	Kadınların İşgücüne Katılma Oranı	Tarımda İstihdam Oranı	Sanayide İstihdam Oranı	Hizmetlerde İstihdam Oranı
Azerbaycan	↑	↓	↑	↑	↓	↑	↑
Kazakistan	≈	↑	≈	≈	↓	↑	↑
Kırgızistan	↓	↑	↓	↓	↓	↑	↑
Rusya	↑	≈	↓	↓	↓	↓	↑
Türkiye	↓	↑	↓	↓	↓	↑	↑
Türkmenistan	≈	↑	↑	↑	↓	↑	↓
Özbekistan	↑	↑	↑	↑	↓	↑	↑

²⁶ Bu tablodaki göstergelerin çalışmaya konu olan yedi ülke için yorumları, 1991 yılına göre 2016 yılında ulaşılan dönem için veya göstergelerin ulaşılabildiği yıllar dahilinde bu dönem başına en yakın olan veri ile dönem sonuna en yakın veri karşılaştırması yapılarak gelişimleri gösterilmiştir. Göstergelerin dönem içindeki eğilimleri, ilgili başlıklar altında yorumlanmıştır.

Tablo 3.31'in devamı

	Tarımın Katma Değer Oranı	Sanayinin Katma Değer Oranı	Hizmetlerin Katma Değer Oranı	Tarım Arazisi İçinde Ekilebilir Arazi Oranı	Kapasite Kullanım Oranı ²⁷	Mal İhracatı İçinde İmalatın Payı	Yüksek Teknoloji Ürünü İhracatı ²⁸
Azerbaycan	↓	↑	↑	↑	↑	↓	↑
Kazakistan	↓	↓	↑	↓	↓	↓	↑
Kırgızistan	↓	↓	↑	↓	↑	↑	↑
Rusya	↓	↓	↑	↓	↓	↓	↑
Türkiye	↓	≈	↑	↓	↑	↑	↑
Türkmenistan	↓	↑	↓	↑		↓	
Özbekistan	↓	↓	↑	≈	↑		

‘↑’ işareti göstergede artma olduğunu, ‘↓’ işareti göstergede azalma olduğunu, ‘≈’ işareti ise göstergenin incelenen dönem başındaki ve dönem sonundaki oranının hemen hemen aynı kaldığını göstermektedir.

Yedi ülke için istihdamın nüfusa oranı incelendiğinde 1991 yılına göre 2016 yılında en fazla artış Azerbaycan’da olmuştur. Azerbaycan, istihdam oranında en fazla iyileşmenin meydana geldiği ülke olsa da, 2016 yılında istihdamın nüfusa oranı en fazla olan ülkenin Kazakistan olduğu görülmektedir. 1991 yılına göre 2016 yılında istihdamın nüfusa oranındaki azalma en fazla Türkiye’de olmuş ve 2016 yılındaki en düşük istihdam oranı da yine Türkiye’ye ait olmuştur. Azerbaycan istihdam oranında en iyi gelişmeyi gösteren ülke olurken, Türkiye en fazla gerileyen ülke olmuştur. İşsizlik oranına bakıldığında, 1991’den sonra genel olarak artış eğiliminde olduğu, çoğunlukla 2000 yılından sonra da Türkiye dışındaki altı ülkede azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu durumun nedeni olarak Türkiye dışındaki altı ülkenin 1991 yılında SSCB’den ayrılması ve serbest piyasa ekonomisine geçişte yaşadığı uyum zorluklarının işsizliğin artmasında etkili olduğu gösterilebilir. Ülkelerin çoğunluğunda ise 2000 sonrasında işsizlik oranlarında azalan bir eğilim gözlenmiştir. 2016 yılı baz alındığında ise en fazla işsizlik oranına sahip ülkenin Türkiye olduğu, en düşük işsizlik oranının ise Türkmenistan’da olduğu görülmektedir. İncelenen dönem içindeki dalgalanmaların yanı sıra, 1991 yılına göre 2016 yılında işsizlik oranındaki iyileşmenin en fazla olduğu ülke Azerbaycan iken, en fazla gerilemenin olduğu ülke ise Kazakistan’dır. İşgücüne katılım oranı, 1991 yılına göre 2016 yılında en fazla

²⁷ Kapasite kullanım oranı değerlendirmesi, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye için 2009 ile 2013 yılları karşılaştırılarak, Rusya için 2009 ile 2012 yılı karşılaştırılarak, Özbekistan için ise 2008 ile 2013 yılları karşılaştırılarak yapılmıştır.

²⁸ Bu göstergede 1996-2016 dönemi için değerlendirme yapılmıştır.

Azerbaycan'da artarken, aynı zamanda ülkedeki işsizlik oranlarında görülen iyileşmeler, Azerbaycan'ın istihdama katılabilecek hazır durumdaki emek için istihdam alanını genişlettiğini gösterir. İşgücünün içinde kadınların da yer alıyor olmasının ülke ekonomisi ve kalkınması için önem arz ettiği düşünüldüğünde kadınların işgücüne katılım oranının en fazla arttığı ülke Azerbaycan olmuştur. Çalışmaya konu ülkelerin bazılarında ise bu oran küçüldüğü görülmektedir. Kadınların istihdama katılım oranındaki küçülmenin en fazla olduğu ülke ise Kırgızistan'dır.

Çalışmaya konu olan yedi ülkede istihdam oranları incelendiğinde, gelişme sürecindeki ülkelerde beklendiği gibi bu ülkelerde de tarımda istihdam oranı azalmıştır. Tarım sektöründen çekilen emek genellikle sanayi ve hizmetler sektöründe istihdam sektöründe istihdam edilirken, Rusya'da dönem sonundaki sanayi istihdam oranı Türkmenistan'da ise hizmetler sektöründeki istihdam oranı dönem başına göre azalmıştır. Tarımda istihdam oranında en fazla azalmanın Türkiye'de ve ardından Kazakistan'da iken, en küçük azalmanın Rusya'da, ardından da Azerbaycan'da görülmektedir. Bununla birlikte incelenen dönem başında da sonunda da Rusya'nın aslında yedi ülke arasında en düşük düzeyde tarımda istihdam oranına sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle tarımda istihdam oranının küçük bir azalma olması Rusya'daki bu gelişim için yanıltıcı bir fikir oluşturmamalıdır. Sanayi sektöründeki istihdam oranlarına bakıldığında Rusya'da azalma meydana gelirken, diğer altı ülkede sanayi istihdam oranı artmıştır. Sanayideki istihdam oranının en fazla arttığı ülke ise Türkmenistan olmuştur. Hizmet sektöründe istihdam oranı Türkmenistan'da az da olsa azalırken, diğer altı ülkede bu oran artmıştır. 1991 yılına göre hizmetlerde istihdam oranının dönem sonunda en fazla arttığı ülke ise Kazakistan ve ardından Türkiye olmuştur.

Sektörlerin GSYH içindeki katma değer oranları incelendiğinde, tarımın katma değer oranı dönem başına göre dönem sonunda en fazla azalan ülke Azerbaycan olmuştur. Tarımın katma değer oranındaki azalmanın en küçük olduğu ülke ise Türkiye ve Rusya'dır. Aynı zamanda bu iki ülkede tarımın katma değer oranının incelenen dönem başında da diğer ülkelere göre en düşük seviyede olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Ülkelerin tümünde tarımın katma değer oranı azalırken sanayinin katma değer oranı Azerbaycan ve Türkmenistan'da artmış, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Özbekistan'da azalmış, Türkiye'de ise dönem sonu ile dönem başındaki oranlar hemen hemen aynı kalmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin içinde bulundukları süreçte GSYH içinde tarımın katma değer oranının azalması ve sanayinin katma değer oranının artması, ülkelerin gelişimleri adına olumlu bir durumdur. İncelenen dönem başına göre dönem sonundaki sanayi katma değer oranları ülkelerin çoğunda azalırken, Rusya sanayi katma değer oranının en fazla azaldığı ülke olmuştur. Sanayi katma değer oranının azalması Rusya ve diğer azalan ülkeler için olumsuz bir durumdur. GSYH içinde sanayinin katma değer oranında artışın en fazla Türkmenistan'da, ardından Azerbaycan'da sağlandığı görülmektedir. Bu artış, Türkmenistan ve Azerbaycan ekonomisinin gelişimi adına olumlu bir durumdur. Hizmet sektörünün katma değer oranına bakıldığında ise en fazla artış Kazakistan ve Kırgızistan'da iken, en küçük artış Azerbaycan'da görülmekte, Türkmenistan'da ise bu oran küçülmektedir.

Ülkelerin mevcut kaynaklarının ne kadarını kullandığını anlayabilmek için tarım arazisi içinde ne kadarının ekildiğine ve kapasite kullanım oranlarına bakılmıştır. Ulaşılabilen rakamlara göre tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranı Azerbaycan ve Türkmenistan'da artarken Özbekistan'da hemen hemen aynı kalmıştır. Buradan, Özbekistan'da ekilebilen arazi oranından daha fazlasının tarımda üretim sürecine katılmadığı anlaşılrken, miktarsal

olarak da ekilebilen arazilerin azaldığı bilinmektedir. Azerbaycan'da tarım arazi artmasına rağmen ekilebilen arazi daha fazla artmış ve 2015 yılında ülkenin tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranı 1992 yılındakinden daha fazla olmuştur. Türkmenistan'da ise 1992 yılına göre 2015'te tarım arazisinde azalma meydana gelmesine rağmen ülkedeki ekilebilir arazi miktarı arttırılmış ve tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranı artmıştır. Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Türkiye'de ise tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranının azaldığı görülmekte, aynı zamanda bu dört ülkenin ekilebilen arazisinin miktarsal olarak da azaldığı bilinmektedir. Tarımla birlikte genel olarak ülkelerin toplam kapasitelerinin ne kadarını kullandığına baktığımızda ulaşılan kısıtlı yıllara göre Azerbaycan, Kırgızistan, Türkiye ve Özbekistan'ın kapasite kullanım oranını arttığı görülmekte, yani bu dört ülkenin üretim sürecinde daha fazla üretim faktörüyle üretim yaptığı anlaşılmaktadır. Bu ülkeler arasında kapasite kullanım oranının en fazla arttığı ülke ise Türkiye'dir. Kazakistan ve Rusya'da kapasite kullanım oranlarının azaldığı görülmekte, bu da Kazakistan ve Rusya'nın üretebileceği potansiyel üretimden daha az kapasite ile üretim yaptığını ifade etmektedir. Kazakistan'da kapasite kullanım oranındaki azalma, Özbekistan'dan daha fazla olmuştur.

Ülkelerin ihracat ettikleri ürünler ülke gelişimi hakkında ipucu vermektedir. İhracat içinde imalatın payı, sanayi malı çeşitliliği için önemlidir. Özellikle sürdürülebilir bir gelişme arzulayan ülkelerde imalatın payının artması gerekmektedir. Yoksa Hollanda hastalığı dediğimiz teorinin gerçekleşme ihtimali artar. Çalışmaya konu olan ülkelerin mal ihracatı içinde imalatın payına bakıldığında Kırgızistan ve Türkiye'de artış olduğu, en fazla artışın ise Kırgızistan'da olduğu görülmektedir. Mal ihracatı içinde imalatın payının artması, Kırgızistan ve Türkiye'nin ihracatında ürün çeşitliliği sağlanması ve tek bir ürüne bağımlılığın olmaması adına yararlı olacaktır. Bununla birlikte Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan'da mal ihracatı içinde imalatın payının azaldığı, en fazla

azalmanın Azerbaycan ve Kazakistan’da olduğu görülmektedir. Türkiye ve Kırgızistan dışındaki ülkelerin önemli oranda hammadde ihracatçısı olduğu bilinmekle birlikte, bu ülkeler imalat sektörünü geliştirmez, ihracatlarında imalatın payını arttırmazlar ve ürün çeşitliliğini sağlayamazlar ise hammadde kaynakları tükendikçe veya uluslararası piyasalarda talebi azaldıkça ülkeler için sıkıntı oluşturabilir. Bu da, ihracatında hammaddenin önemli yer kapladığı ülkelerin Hollanda hastalığı ile karşı karşıya kalmalarına yol açabilir. Bunun önlenmesi için ihracatın içinde imalatın payının artırılması, yüksek katma değerli ürünlerin üretilmesi ve ürün çeşitliliğinin artırılması sağlıklı olacaktır. Yüksek katma değere sahip olan yüksek teknoloji ürünü ihracatının dönem sonunda Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Türkiye’de arttığı görülmektedir. Azerbaycan ve Kırgızistan’ın ileri teknoloji ürünü ihracatı diğerlerine göre daha yavaş bir hızla artarken, en hızlı gelişim gösteren ülke Kazakistan olmuştur. Bunun yanında imal edilen ihracat içinde ileri teknoloji ürünlerinin payı da en fazla Kazakistan’da artış göstermiştir. Azerbaycan ve Türkiye’de yüksek teknoloji ürünleri milyon dolar cinsinden artmış olsa da, imal edilen ihracatın içinde yüksek teknoloji ürünlerinin payına bakıldığında hala çok düşük düzeyde kaldığı görülmektedir.

Kuznets’in bu kriterinde kaynak kullanım potansiyeline göre ülkelerin karşılaştırması yapıldığında, rakamlardan anlaşılmaktadır ki Azerbaycan göstergelerin çoğunda olumlu yönde gelişme göstermiştir. Azerbaycan’ın ardından Türkmenistan ve Özbekistan da incelenen bu süreçte genel olarak gelişim gösteren ve diğer ülkelere göre göstergelerin birbiriyle daha az çelişkili olduğu ülkeler olmuştur. Kırgızistan’ın gelişimi değerlendirildiğinde, dönem başına göre dönem sonunda tarım istihdam oranının ve tarım katma değer oranının azalması, kapasite kullanım oranının artması, mal ihracatı içinde imalatın payının artması ülke için olumlu gelişim göstergeleri iken, işgücüne katılım

oranının azalmasına rağmen işsizlik oranının artması ve kadınların işgücüne katılım oranının azalması ülke gelişiminde oluşabilecek aksaklığa işaret etmektedir. Türkiye’de tarım istihdam oranında büyük azalma meydana gelirken tarımın katma değer oranında daha az bir azalma olmuş, bunun yanında mal ihracatı içinde imalatın payının ve ileri teknoloji ürünleri ihracatının artmış olmasına ve kapasite kullanım oranındaki büyük artışa rağmen ülkedeki işsizlik oranının artmıştır. Ayrıca istihdamın nüfusa oranı ve kadınların işgücüne katılma oranı da azalmıştır. Bu durum göstermektedir ki, Türkiye’de bazı göstergelerde yüksek gelişme izlenirken, ilişkili olduğu göstergelerde aynı düzeyde gelişme görülmemekte veya aksine gerileme görülebilmektedir. Kazakistan’da incelenen dönem sonunda tarımdaki istihdam oranının ve tarım sektörünün katma değer oranının büyük bir azalma göstermesi ve ileri teknoloji ürünü ihracatının artması ülke için olumlu bir durumken, işsizlik oranının artması, tarım arazisinin içinde ekilebilir arazi oranının ve kapasite kullanım oranının azalması, incelenen dönem başına göre aksak bir gelişim gösterdiğine işaret etmektedir. Benzer şekilde Rusya’ya ait göstergeler arasında da tezatlık görülebilmektedir. Kuznets’e göre ülkelerin gelişmişliklerini ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre değerlendirildiğinde genel olarak en fazla gelişim gösteren ülkeden en az gelişim gösteren ülkeye veya gerileme gösteren ülkeye doğru sıralama şu şekilde yapılabilir;

- İstihdamın nüfusa oranı:

Azerbaycan>Özbekistan>Rusya>Türkmenistan>Kazakistan >Kırgızistan>Türkiye

- Toplam işsizlik oranı:

Azerbaycan>Rusya>Türkmenistan>Özbekistan>Kırgızistan>Türkiye>Kazakistan

- İşgücüne katılma oranı:

Azerbaycan>Özbekistan>Türkmenistan>Kazakistan>Kırgızistan>Rusya>Türkiye

- Kadınların işgücüne katılma oranı:
Azerbaycan>Özbekistan>Türkmenistan>Kazakistan>Rusya=Türkiye>Kırgızistan
- Tarım sektöründe istihdam oranı:²⁹
Kazakistan>Türkiye>Özbekistan>Kırgızistan=Türkmenistan>Azerbaycan>Rusya
- Sanayi sektöründe istihdam oranı:
Türkmenistan>Türkiye>Kazakistan>Azerbaycan>Özbekistan=Kırgızistan>Rusya
- Hizmet sektöründe istihdam oranı:
Kazakistan>Türkiye>Özbekistan>Rusya>Kırgızistan>Türkmenistan>Azerbaycan
- Tarım sektörü katma değer oranı:³⁰
Azerbaycan>Kırgızistan>Kazakistan>Türkmenistan>Özbekistan>Rusya>Türkiye
- Sanayi sektörü katma değer oranı:
Türkmenistan>Azerbaycan>Türkiye>Özbekistan>Kırgızistan>Kazakistan>Rusya
- Hizmet sektörü katma değer oranı:
Kazakistan>Kırgızistan>Rusya>Özbekistan>Türkiye>Azerbaycan>Türkmenistan
- Tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranı:
Azerbaycan>Türkmenistan>Özbekistan>Kırgızistan>Kazakistan>Rusya>Türkiye
- Kapasite kullanım oranı:
Türkiye>Kırgızistan>Özbekistan>Azerbaycan>Rusya>Kazakistan
- Mal ihracatı içinde imalatın payı:
Kırgızistan>Türkiye>Türkmenistan>Rusya>Kazakistan>Azerbaycan
- Yüksek teknoloji ürünü ihracatı:
Kazakistan>Türkiye>Kırgızistan=Azerbaycan>Rusya

²⁹Tarımda istihdam oranındaki azalma, gelişme olarak değerlendirilmiştir.

³⁰Tarım sektörünün katma değer oranındaki azalma, gelişme olarak değerlendirilmiştir.

İncelenen göstergelerde yedi ülke arasında yapılan gelişme sıralamasına göre genel bir değerlendirme yapıldığında en fazla göstergede diğer ülkelere göre en çok gelişme sağlayan ülke Azerbaycan, en az gelişme sağlayan ülkeler ise Türkiye ve Rusya olmaktadır. Yani, Azerbaycan ekonomik kaynaklarını kullanma potansiyelini diğer altı ülkeye göre daha iyi değerlendirerek daha fazla gelişim yakalarken, Türkiye ve Rusya'nın diğer ülkelere göre daha az geliştiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Azerbaycan'da kazanılan insani gelişim kadın ve erkek için orta derece eşitliğe sahip olarak artmaktadır. Rusya'daki insani gelişim endeksi Türkiye'den daha az artmış olsa da, kazanılan insani gelişim Rusya'da kadın ve erkek için yüksek eşitliğe sahip olmuş, Türkiye'de ise orta-düşük eşitlikte bir insani gelişim sağlanmıştır. Ekonomik kaynakların kullanım potansiyelini diğer ülkelere göre daha az değerlendiren bir ülke olmasına ve insani gelişim endeksinin daha az artmış olmasına rağmen Rusya'nın kazandığı insani gelişimin kadın ve erkek için yüksek eşitliğe sahip olması, bazı göstergelerde dönem başında Rusya'nın diğer ülkelere göre daha iyi konumda olması ile açıklanabilir. Dönem başına göre ülkelerin gösterdikleri gelişimin yanı sıra, ülkelerin dönem boyunca sahip oldukları gelişim ortalama alınarak da hesaplanmıştır. Bu hesaplamaya göre ekonomik kaynakların kullanımında ülkelerin gelişmişlikleri kıyaslandığında incelenen dönem genelinde en gelişmiş ülke, Kazakistan, ardından sırayla Rusya, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye ve Özbekistan'dır.

III.7. Kuznets'e Göre Ülkelerin Toplumsal ve Bireysel Temel İhtiyaçların Karşılanmasının Karşılaştırılması

Bir ülkenin gelişimi için öncelikle bireylerin ve toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanması gerekir. Temel ihtiyaçlarını karşılayan bireyler daha sağlıklı olacak ve daha verimli çalışacaklardır. Bu da üretimde verimliliği ve GSMH'de artışı besleyecektir.

Kuznets'e göre toplumsal ve bireyler ihtiyaçlar; beslenme, barınma, giyinme, sağlık ve eğitimidir. Toplumsal ihtiyaçların karşılanması, niceliğin yanında niteliksel unsurları da içerdiğinden ölçümü zorlaştıran bir unsurdur. Kuznets'in bu kriterine göre, ülkedeki nüfusun büyük bir kısmı toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarını karşılayamayacak düzeydeyse o ülke azgelişmiş ülke kapsamına girmektedir (Bakan ve Kocağ, 2012: 286). Günümüzde büyük önem taşıyan beşeri sermaye olgusu, Kuznets'in bu kriterlerine göre azgelişmiş ülkelerin gelişimini sağlaması için önemli bir olarak rol oynamaktadır. Sağlık, beslenme, eğitim, konut ve göç olgusu beşeri sermayenin gelişmesine yardımcı olan birer faktör olup, niteliği geliştirici en önemli faktörün 'eğitim' olduğu kabul edilmektedir (Altay ve Pazarlıoğlu, 2007: 99). Kuznets'in bu kriterine göre sağlık ve eğitim için öngörülen göstergelerden ulaşılabilenler bu başlık altında çalışmaya dahil edilmiştir. Bunun yanında Kuznets'in bu kriterinde belirtmediği ancak görüşünü açıklamada yardımcı olabilecek, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hakkında bilgi veren bazı göstergeler de bu kritere ilave edilmiştir.

III.7.1. Barınma

Bireylerin temel ihtiyaçlarından bir tanesi de barınmadır. Aynı zamanda barınma ve barınma koşulları, bireylerin gerek beden gerek ruh sağlığını etkileyen unsurlardan birisidir. Barınma ihtiyacının karşılanamaması veya sağlıksız koşullarda karşılanması refahı olumsuz yönde etkileyecektir. Sağlıklı ortamda yaşamayan bireylerin oranı bazı ülkelerde % 90'lara kadar çıkmaktadır (Karagül, 2010: 91).

DPT'nin sekizinci beş yıllık kalkınma planında, Türkiye'deki bilgilere ait olan bir tabloda temel gereksinimler maliyetine göre yoksul hanehalkı ve fertlerin hanehalkı kompozisyonu dağılımına yer verilmiştir.³¹ Bu tabloya göre; hanede çift kişi yaşayan

³¹ Bkz. DPT (2001: 157).

fertler, Türkiye'deki yoksulluğun %9,8'ini, tek kişi yaşayan fertler %16,81'ini, çocuklu ebeveyn olan fertler ise %29,90'ını oluşturmaktadır. Fertlerin hane halkı kompozisyonuna göre temel gereksinim yoksulluk oranları, kente göre kırdada daha büyük oranlarda görülmektedir. Bunun yanında, az gelişmiş ülkelerde kırsal nüfusun fazla olması bu tip ülkelerin karakteristik bir özelliğidir.

III.7.2. Sağlık

Dünya sağlık örgütünün yaptığı tanımlamaya göre sağlık; kişilerin sadece hasta ya da sakat olmaması hali değil, hem beden hem de ruhen ve sosyal yönlerden tam bir iyilik içinde bulunması halidir (Boyacıoğlu ve Taşkın, 2012: 16). Sağlıklı olmayan bireylerin negatif dışsallık etkisiyle diğer insanlara hastalık taşımaları söz konusu olduğu için, sağlık hizmetlerinin eksiksiz ve kesintisiz olarak sağlanması ülkeler için büyük önem taşımaktadır (Öngel vd., 2014: 1). Çoğu iktisatçı, sağlık düzeyinin gelişmesinin beşeri sermayeyi artıracığını ve bu durumun ülke kalkınmasına pozitif etkilerinin olacağını kabul etmektedir (Taban, 2006: 33). Toplumdaki bireylerin sağlıklı beslenmesi, sağlıklı yaşam koşulları ve tıp biliminin ilerlemesi, yaşam beklentisini arttıran faktörlerdir. Az gelişmiş ülkelerde sağlık hizmetlerinden yeteri kadar yararlanamayan bireylerin oranı % 60-80 düzeylerindedir (Karagöl, 2010: 91). Çalışmamıza konu ülkelerde toplumun sağlık hizmetlerinden ne kadar yararlanabildiği, ülkelerdeki sağlık durumunun nasıl olduğunu görebilmek adına bazı sağlık göstergeleri incelenmiştir. Bunlar; sağlık harcamaları, 1000 kişiye düşen doktor sayısı, doğumda yaşam beklentisi, ölüm oranları, 1000 kişiye düşen hastane yatak sayısı, yetersiz beslenme yaygınlığı, kişi başına düşen kilokalori gibi göstergelerdir.

III.7.2.1. Sağlık Harcamaları

Sağlık harcamaları, literatürde de belirtildiği üzere direk olarak GSYH'yi artırıcı bir faktör değildir. Ancak sağlıklı olmak, bireylerin beşeri sermaye kazanımları için bilgi edinme ve eğitim alma süreçlerini desteklemektedir. Bu nedenle, sağlığa yapılan yatırımlar uzun vadede de olsa beşeri sermayenin iyileşmesi ve üretimin artmasında rol oynamaktadır. Ruhen ve bedenen sağlıklı bireylerin zihinsel ve fiziksel eğitimleri daha kolay olacağından, beşeri sermaye stokunu artırmak isteyen bir ülkede toplumun sağlık seviyesinin yükseltilmesi bir ön koşul haline gelmektedir (Yumuşak ve Yıldırım, 2009: 60).

Tablo 3.32: Sağlık Harcamaları (GSYH'nin %'si) (1995-2014)

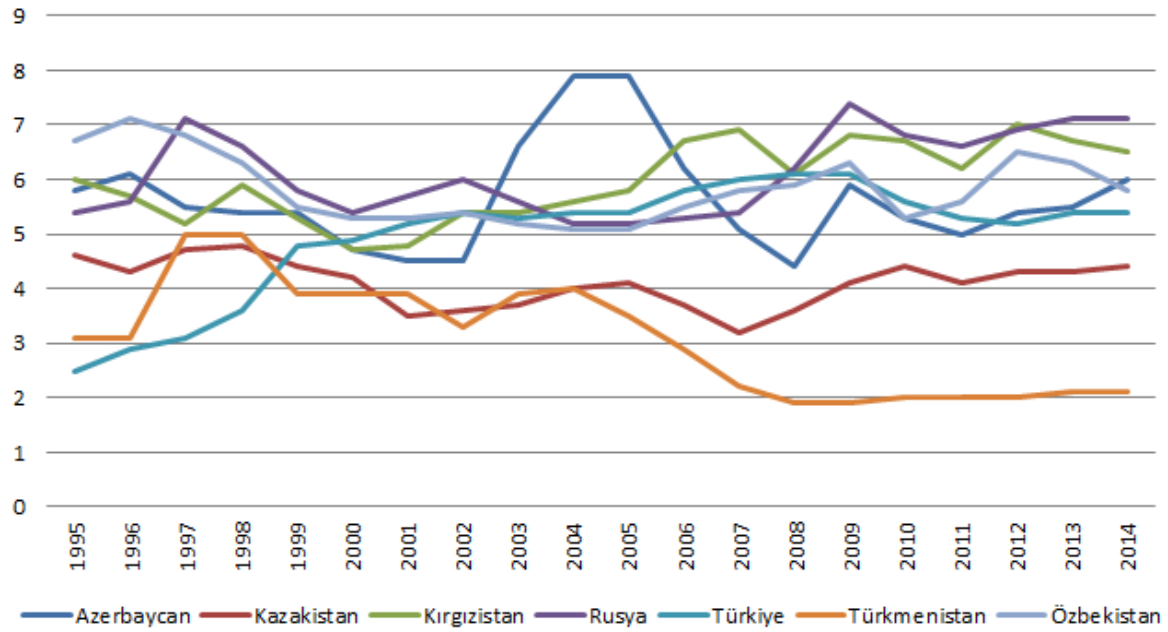
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Azerbaycan	5,8	6,1	5,5	5,4	5,4	4,7	4,5	4,5	6,6	7,9
Kazakistan	4,6	4,3	4,7	4,8	4,4	4,2	3,5	3,6	3,7	4
Kırgızistan	6	5,7	5,2	5,9	5,3	4,7	4,8	5,4	5,4	5,6
Rusya	5,4	5,6	7,1	6,6	5,8	5,4	5,7	6	5,6	5,2
Türkiye	2,5	2,9	3,1	3,6	4,8	4,9	5,2	5,4	5,3	5,4
Türkmenistan	3,1	3,1	5	5	3,9	3,9	3,9	3,3	3,9	4
Özbekistan	6,7	7,1	6,8	6,3	5,5	5,3	5,3	5,4	5,2	5,1

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Azerbaycan	7,9	6,2	5,1	4,4	5,9	5,3	5	5,4	5,5	6
Kazakistan	4,1	3,7	3,2	3,6	4,1	4,4	4,1	4,3	4,3	4,4
Kırgızistan	5,8	6,7	6,9	6,1	6,8	6,7	6,2	7	6,7	6,5
Rusya	5,2	5,3	5,4	6,2	7,4	6,8	6,6	6,9	7,1	7,1
Türkiye	5,4	5,8	6	6,1	6,1	5,6	5,3	5,2	5,4	5,4
Türkmenistan	3,5	2,9	2,2	1,9	1,9	2	2	2	2,1	2,1
Özbekistan	5,1	5,5	5,8	5,9	6,3	5,3	5,6	6,5	6,3	5,8

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

İncelenen dönem içinde ülkelerin GSYH içinde sağlık harcamalarına ayırdığı pay yıllar itibariyle değişiklik göstermiştir. 2014 yılına bakıldığında ise 1995 yılına göre sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı Azerbaycan, Kırgızistan, Rusya ve Türkiye artmış,

Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da azalmıştır. İncelenen dönemde sağlık harcamasının GSYH içindeki payı en çok artan ülke Türkiye olmuştur.

Grafik 3.42: Sağlık Harcamaları (GSYH'nin %'si) (1995-2014)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan'ın yaptığı sağlık harcamalarının GSYH içindeki payında yıllar itibariyle dalgalanmalar meydana gelse de, 1995 yılına göre 2014 yılında artmıştır. Ülkede yapılan sağlık harcamalarındaki artış, 1995-2015 dönemi boyunca kaba ölüm oranlarında bir iyileşme sağlamazken, anne ölüm oranı ve beş yaş altı çocuklarda ölüm oranında ciddi azalmalar meydana gelmiş ve doğumda yaşam beklentisi artarak, 1995'te 65 yıl olan insan ömrü 2015 yılında 72 yıla çıkmıştır. Bu da göstermektedir ki, yapılan sağlık harcamalarının GSYH'ye katkısının uzun vadede olacağı düşünülse de, Azerbaycan'da yapılan bu harcamalar sağlık alanındaki iyileşmelerle kendisini göstermiştir.

2014 yılında Kazakistan'ın GSYH içinde sağlık harcaması için ayırdığı pay, 1995 yılına göre azalmıştır. Yine de incelenen dönemde sağlık alanında gelişmeler meydana gelmiş, doğumda yaşam beklentisi artmış, kaba ölüm oranları, 5 yaş altı çocuk ölüm oranı ve anne ölüm oranında azalmalar meydana gelmiştir. Sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranı azalsa da sağlık alanında ilerlemeler olması, bu orandaki azalmanın sebebinin sağlık harcamalarının azalması değil, GSYH'nin artmasından kaynaklandığını işaret etmektedir.

Kırgızistan’da sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranı 2000 yılında %4,7’ye kadar gerilemiş, daha sonra bu oran 2012 yılında %7’ye kadar artmıştır. GSYH küresel kriz sebebiyle 2009’ yılında azalsa da 2000-2014 dönemi boyunca artmıştır ve artan GSYH ile beraber bazı yıllarda sağlık harcamalarının GSYH içindeki payının da artmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki, bu yıllarda sağlık harcamaları miktarsal olarak da artmıştır. Ülkedeki kaba ölüm yüksek oranlarda olmamasına rağmen, yine de incelenen dönemde küçük bir iyileşme olmuştur. Bunun yanı sıra, 5 yaş altı çocuklarda ölüm oranı ve anne ölüm oranı, 1995 yılına kıyasla 2015 yılında azalmıştır.

Rusya’da GSYH içinde sağlık harcamalarına ayrılan pay, incelenen dönemde dalgalı bir seyir izlese de, 1995 yılına göre 2015 yılında artmıştır. 1995-2015 dönemi içerisinde GSYH içinde sağlık harcamalarının oranı bazı yıllarda azalsa da, bu yıllarda ülkenin GSYH’si arttığı için sağlık harcamalarının miktarsal olarak azaldığı değil, sadece GSYH içindeki payının azalığı düşünülmektedir. Sağlık için yapılan harcamalar, ülkedeki sağlık göstergelerinin iyileşmesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde Rusya’da doğumda yaşam beklentisi artmış, kaba ölüm oranları önce artmış 2005 yılından sonra azalmaya başlamıştır. Rusya’daki kaba ölüm oranları diğer ülkelere göre daha fazladır. Bunun nedeni intihar sebebi ile meydana gelen ölüm oranlarının da diğer ülkelere göre yüksek olmasıdır. Kazakistan’da da intihar nedeni ile meydana gelen ölüm oranları ve kaba ölüm oranları Rusya’daki oranlara yakındır. Özellikle Kazakistan’da ve Rusya’da, beş yaş altı çocuklardaki ölüm oranı ve anne ölüm oranı azalırken, intihar nedeni ile meydana gelen ölüm oranlarının yüksek olması göstermektedir ki, ülkede parasal olarak sunulan sağlık hizmetleri bazı sağlık göstergelerinde iyileşmeler sağlasa da, bu ülkelerde psikolojik olarak iyileşme sağlayacak sağlık hizmetlerine ihtiyaç vardır.

Türkiye’de sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı, 1995 yılında %2,5 ile incelenen ülkeler arasında en düşük orana sahip iken daha sonra bu oran 2014 yılında %5,4’e yükselmiştir. Bu yükseliş Türkiye’yi, 2014 yılında sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranı en yüksek olan ülke özelliğine taşımasa dahi, 1995-2014 döneminde bu oranda en fazla artış yakalayan ülke özelliği kazandırmıştır. Bu dönemde Türkiye’de doğumda yaşam beklentisinde 8 yıl artış olmuş ve 2014’te 75 yıla yükselmiş, kaba ölüm oranında da iyileşme olmuştur. Bununla birlikte 5 yaş altı çocuklarda ölüm oranları ve anne ölüm oranları da azalmıştır. Türkiye’de yapılan sağlık harcamaları, sağlık göstergelerinde de iyileşme sağlamıştır.

Türkmenistan’da sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranı incelenen dönemde dalgalı bir seyir izlerken, 2014 yılına gelindiğinde 1995 yılına göre azalma meydana gelmiş ve 2014 yılında sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı en az olan ülke olmuştur. Bu dönemde doğumda yaşam beklentisi artmış, kaba ölüm oranında küçük bir azalma olmuştur. Bunun yanında 5 yaş altı çocuk ölüm oranlarında ve anne ölüm oranlarında da bu dönemde azalma meydana gelmiştir.

Özbekistan’ın sağlık harcamaları oranı incelenen dönemde dalgalı bir seyir izlemiş ve 2014 yılında bu oran 1995’e göre azalmıştır. Bununla birlikte, GSYH içinde sağlık harcamalarının oranı, incelenen dönem boyunca 1995 yılındaki değerine yükselememiştir. Doğumda yaşam beklentisi 1995-2015 döneminde beş yıl artmış, kaba ölüm oranı hemen hemen aynı oranlarda kalmıştır. Beş yaş altı çocuk ölüm oranları incelenen dönemde azalırken, anne ölüm oranları ise 1995 yılına göre 2015’te artmıştır. Özbekistan’da yapılan sağlık harcamaları, doğumda yaşam beklentisinde ve beş yaş altı çocuk ölüm oranlarında iyileşme sağlarken, aksine anne ölüm oranlarında artış meydana gelmiştir.

Sağlık harcamalarının daha net yorumlanabilmesi için çalışmamızda kişi başına sağlık harcaması da incelenmiştir. Sağlık harcamalarının artması insani gelişimi artırıcı bir unsur olarak görülmektedir. İnsani gelişimin artması da kalkınma için önemli olduğundan, sağlık harcamalarının artması ülkelerin gelişim süreçlerini destekleyici bir unsur olacaktır.

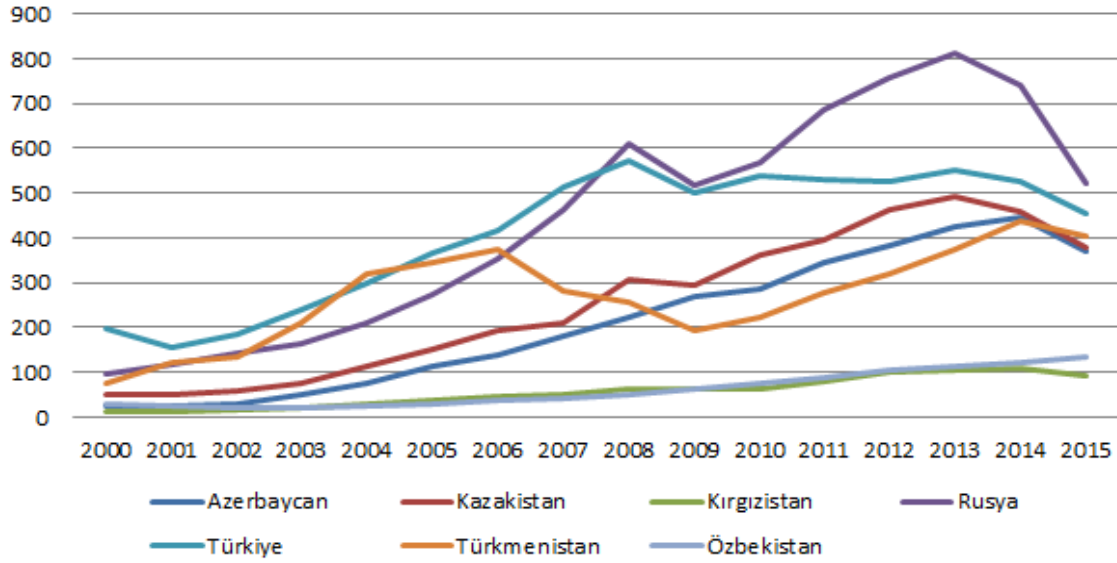
Tablo 3.33: Kişi Başına Mevcut Sağlık Harcaması (Dolar) (2000-2015)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Azerbaycan	24,9	25,7	28	52,1	75,5	114,8	139,8	178,7
Kazakistan	50,5	51,1	58,9	75,3	111,5	150	192,8	211,3
Kırgızistan	12,3	13,2	14,8	22,3	27,2	36,1	45,9	50,8
Rusya	95,4	118,1	140,8	164,7	209,2	272	352,7	461,9
Türkiye	199,5	153,6	186,7	238,7	299,6	364,9	416,9	512,7
Türkmenistan	76,6	123,7	132,3	208,9	319,3	345,1	374,2	281,9
Özbekistan	29,3	24,3	20,5	21,2	24,2	28,8	35,3	40

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	221,6	267,6	287,4	345,4	383,8	423,4	447,3	368,3
Kazakistan	305	295,5	363,9	393,6	464,1	491,9	459,2	379,1
Kırgızistan	64,4	61,3	62,6	80,6	100,8	105,7	107,5	92,1
Rusya	609,9	516,7	567,4	684,8	760,1	811,2	742,3	523,8
Türkiye	570,7	500,1	539,3	531,7	524,8	552,4	527,2	454,6
Türkmenistan	255,5	194,3	221,8	276,7	318,8	376,2	437,8	405,1
Özbekistan	51,2	61,1	74,3	86,7	103,1	112	122,6	133,9

Kaynak: Dünya Sağlık Örgütü verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Çalışmaya konu olan yedi ülkede 2000 yılından sonra kişi başına sağlık harcaması genel olarak artış eğiliminde olmuş, fakat 2015 yılında Özbekistan hariç diğer altı ülkede de azalmıştır. Yine de 2015 yılında Özbekistan'ın kişi başına sağlık harcaması 2000 yılına göre büyük artış göstermiştir. 2000 yılına göre 2015 yılında ülkelerin tümünde kişi başına sağlık harcamalarının artmış olması, ülkenin sağlık alanındaki iyileşmeler için daha fazla kişi başına harcama yaptığına ve sağlık alanına daha fazla önem verdiklerine işaret eder.

Grafik 3.43: Kişi Başına Mevcut Sağlık Harcaması (Dolar) (2000-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan’da kişi başına sağlık harcaması, 2000 yılından 2014 yılına kadar sürekli olarak artış eğilimi izlemiş, 2015 yılında azalmıştır. 2015 yılında kişi başına sağlık harcaması, 2000 yılının yaklaşık 15 katıdır. Sağlık harcamalarının artması, bu dönemde kaba ölüm oranlarında belirgin bir iyileşme sağlamamış görünse dahi, anne ölüm oranlarında ve beş yaş altı çocuk ölüm oranlarındaki azalma ile doğumda beklenen yaşam beklentisindeki artış, bu harcamaların sağlık üzerinde iyileşmeler sağladığını göstermektedir.

2000-2013 yıllarında Kazakistan’da kişi başına sağlık harcaması sürekli olarak artarken, 2009 yılında ve 2013 sonrasında azalmıştır. Bu azalmalarda, ülke gelirindeki azalmaların etkili olduğu düşünülmektedir. 2000 yılında 50,5 dolar olan kişi başına sağlık harcaması 2015 yılında 379,1’e yükselmiştir. Sağlık harcamalarındaki bu artış, 2000 yılından sonra kaba ölüm oranının düşmesinde, beş yaş altı çocuk ölüm oranları ile anne ölüm oranlarının azalmasında ve doğumda yaşam beklentisinin artmasında etkili olmuştur. Yani bu dönemde Kazakistan’da sağlık için yapılan harcamalarının ölüm oranlarını azaltıcı ve yaşam beklentisini arttırıcı etkisi olduğu görülmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi

gereken bir husus vardır ki, bu sağlık harcamaları rakamsal olarak bedensel sağlığın iyileştiğini gösterse de ruhsal sağlık dikkate alındığında intihar sebebiyle gerçekleşen ölüm oranın yüksek olduğu görülmektedir. İntihar ölüm oranı 2000 yılında 100.000’de 38 kişiye, 2015 yılında 27,5’e kadar azalabilmiştir. Ayrıca bu dönemde Kazakistan’ın incelenen ülkeler arasında en yüksek intihar ölüm oranlarına sahiptir. 2000-2015 döneminde Kazakistan’da kişi başına sağlık harcamalarındaki artışla birlikte insani gelişim endeksinin de arttığı görülmektedir. Hatta bu dönemde kişi başına sağlık harcamalarındaki azalma insani gelişim endeksinde bir azalmaya yol açmamıştır. Yine de beden sağlığı ve özellikle ruh sağlığında daha fazla iyileşme sağlanabilmesi için sağlık harcamaları artırılmalı, bunun yanında sağlık harcamalarının niteliği ve etkinliği üzerinde daha fazla durulmalıdır.

Kırgızistan’da kişi başına sağlık harcaması, 2009 ve 2015 yılları dışında 2000-2014 dönemi boyunca sürekli olarak artmıştır. Yine de kişi başına sağlık harcaması incelenen ülkeler arasında düşük seviyede kalmıştır. Bu dönemde beş yaş ölüm oranları azalmış ve doğumda yaşam beklentisi 3 yıl da olsa artmıştır. Ancak anne ölüm oranlarında bazı yıllarda artışlar meydana gelmiş, sağlık harcamalarının etkinliği anne ölüm oranlarında belirgin bir azalma sağlayamamıştır. 2000-2015 döneminde Kırgızistan’ın kişi başına sağlık harcamalarının düşük olması, incelenen ülkeler arasında Kırgızistan’ın en düşük KBGSMH’ye sahip olması ve düşük gelirden dolayı sağlık harcamalarının da kısıtlı kalmasından kaynaklanmaktadır.

Rusya’da kişi başına sağlık harcamaları 2000-2015 döneminde sürekli olarak artıyor olsa da, 2009 yılında ve 2013 sonrasında ülke gelirindeki azalmaların etkisiyle kişi başına sağlık harcamaları da azalmıştır. Artan sağlık harcamaları, anne ölüm oranlarının ve beş yaş altı çocuk ölüm oranlarının azalmasında ve doğumda yaşam beklentisinin artmasında

etkili olmuştur. Aynı zamanda bu dönemde kaba ölüm oranları da azalmış, ancak incelenen diğer ülkelere göre yüksek düzeyde kalmıştır. Sağlık alanında ilerlemeler olmasına rağmen kaba ölüm oranının yüksek düzeyde olması, birçok ölüm sebebinin yanı sıra intihar oranının diğer ülkelere göre yüksek olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. 2000'den sonra sağlık alanındaki ilerlemeyle birlikte intihar oranı (100.000 kişi başına) da azalmış ve 2000'de 38,7 olan bu oran 2015'te 20,1'e düşmüştür.

Türkiye'de kişi başına sağlık harcaması 2000 yılında 199,5 dolar ile incelenen ülkeler arasında en fazla kişi başına sağlık harcaması yapan ülke olmuştur. 2001'de yaşanan ulusal kriz ülke gelirinde azalmaya neden olduğu için sağlık harcamaları bu yılda azaltılmıştır. 2002-2008 yıllarında Türkiye'de kişi başına sağlık harcamaları sürekli olarak azalırken, 2008 yılından 2015 yılına kadar istikrarsız bir eğilim izlemiştir. 2000 yılından sonra Türkiye'deki sağlık harcamaları, doğumda yaşam beklentisinin artmasında, beş yaş atı çocuk ölüm oranı ve anne ölüm oranlarının azalmasında etkili olmuştur. Yalçın ve Çakmak'ın (2016) 1991-2013 dönemi için yaptığı çalışmaya göre, Türkiye'de kamu sağlık harcamalarındaki %1'lik artış, insani gelişim endeks değerini % 0,06 oranında arttırmıştır.

Türkmenistan'da kişi başına sağlık harcaması, 2007, 2008 ve 2009 yılları haricinde 2000-2014 döneminde artış eğilimi izlemiştir. 2015 yılında ise, incelenen ülkelerin çoğunda olduğu gibi Türkmenistan'da da kişi başına sağlık harcaması azalmıştır. Yapılan sağlık harcamaları, ülkedeki yaşam beklentisinin artmasında ve beş yaş altı çocuk ölüm oranları ile anne ölüm oranlarının azalmasında etkili olmuştur. Sağlık alanındaki iyileşmelerle birlikte, Türkmenistan'da 2010-2015 dönemi için bilinen insani gelişme endeksinin de arttığı görülmektedir.

III.7.2.2. Hekim Sayısı

Dünya Bankası'na göre, hekimler arasında uzman ve uzman tıp pratisyenleri bulunmaktadır. Hekimlerin sayısı, nüfusun kentte ya da kırdan yoğunlaşması gibi nedenlerle ülke coğrafyasında homojen olarak dağılmasa da, sağlık sistemindeki gelişimi göstermek adına önemlidir. Ayrıca hekimlerin sayısının ve niteliğinin artması için eğitimin önemi sağlık alanında da karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 3.34: Hekimler (1.000 Kişi İçin) (1991-2014)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Azerbaycan	3,92	3,88	3,93	3,9	3,93	3,9	3,83	3,60	3,52	3,61	3,54	
Kazakistan	3,84	3,91	3,77	3,60	3,64	3,64	3,30	3,53	3,20	3,29	3,30	3,61
Kırgızistan	3,41	3,35	3,12	3,1	3,21	3,29	3,06	3,01	2,88	2,82	2,68	2,6
Rusya	4,05	3,87	3,97	3,84	3,86	4,1	4,16	4,21	4,19		4,17	4
Türkiye	0,97	1,02	1,07	1,14	1,19	1,19	1,22	1,26	1,32	1,35	1,4	1,41
Türkmenistan	3,67	3,59	3,57	3,53	3,17	3,22	3,17					4,36
Özbekistan	3,43	3,32	3,34	3,3	3,24	3,17	3,12	3,09	2,98	2,95	2,89	

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Azerbaycan	3,55			3,63	3,79		3,78	3,64	3,41	3,45	3,42	3,40
Kazakistan	3,54	3,6	3,7	3,88	3,88	3,7	3,69	3,51	3,55	3,49	3,50	3,27
Kırgızistan	2,6	2,5		2,39	2,30	2,46	2,44	1,88	1,91	1,89	1,89	1,85
Rusya	4,25	4	4	4,31				2,4	2,41	2,39	2,38	3,31
Türkiye	1,43	1,45	1,49	1,52	1,56	1,61	1,67	1,71	1,71	1,73	1,76	1,75
Türkmenistan				2,49	2,44			2,3	2,31	2,28	2,27	2,29
Özbekistan	2,75		2,65		2,62		2,56	2,61	2,58	2,52	2,48	2,45

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloya göre, 1991-2014 dönemi boyunca 1000 kişi başına düşen doktor sayısı en az olan ülke Türkiye'dir. Bunun yanında 1991 yılına göre 2014 yılında doktor sayısında artış olan tek ülke de Türkiye'dir. Doktor sayısındaki artışla birlikte daha fazla sağlık hizmetinin sunulabilecek olması, Türkiye'de sağlık hizmetlerinde bir iyileşme olduğunu göstermektedir. Türkiye dışındaki altı ülkenin 2014 yılındaki 1000 kişi başına düşen doktor sayısı 1991 yılına göre azalmıştır. Bu ülkelerde, tedavi hizmetlerine ulaşımın eskisi kadar kolay olmadığı, hastalığı tedavi etme sürecinin uzadığı anlaşılmaktadır. 2000 yılına göre 2014 yılında yapılan sağlık harcamaları, incelenen yedi ülkede de artmasına rağmen, doktor sayısı Türkiye dışındaki ülkelere azalmış, sağlık hizmeti dönem başına göre yavaşlamıştır.

III.7.2.3. Doğumda Yaşam Beklentisi

Doğumda yaşam beklentisi; doğumun yapıldığı sağlık koşulları, beslenme, bulaşıcı hastalıkların yaygınlığı gibi durumlardan etkilenmektedir. Azgelişmiş ülkelerde bu koşullarının diğer ülkelere göre daha sağlıksız ve yetersiz olması, doğumda yaşam beklentisini düşüren etkenlerdir. Birleşmiş Milletlerin 2016 yılı insani gelişim raporuna (Human Development Report) göre 2015 yılında insani gelişimi en yüksek ilk yirmi yedi ülkede (Amerika Birleşik devletleri hariç) doğumda yaşam beklentisi 80 yıl ve üzerindedir (UNDP, 2016). 2015 yılında çok yüksek insani gelişime sahip ülke grubunun insani gelişim endeksi 0,892 ve doğumda yaşam beklentisi ortalama 79,4 yıl iken, düşük insani gelişime sahip ülke grubunda insani gelişim endeksi 0,497 ve doğumda yaşam beklentisi ortalama 59,3 yıldır. Görülmektedir ki; düşük insani gelişime sahip ülkelerde doğumda yaşam beklentisi diğer ülkelere göre daha kısadır. Bu durum, azalan insani gelişimle birlikte yaşam kalitesinin de düştüğü ve yetersiz beslenme ile daha sağlıksız bir ortamda daha kısa ömürlü bir yaşam sürüldüğü anlamına gelmektedir.

Tablo 3.35: Doğumda Yaşam Beklentisi, Toplam (Yıl) (1991-2015)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	65	65	65	65	65	65	66	66	66	67	67	67	68
Kazakistan	68	68	67	66	65	64	64	65	66	66	66	66	66
Kırgızistan	69	68	67	66	66	67	67	67	69	69	69	68	68
Rusya	68	67	65	64	65	66	67	67	66	65	65	65	65
Türkiye	65	65	66	66	67	68	68	69	70	70	71	71	72
Türkmenistan	63	63	63	63	63	63	63	63	64	64	64	64	64
Özbekistan	66	66	66	66	66	66	67	67	67	67	67	68	68

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	68	69	69	70	70	71	71	71	71	72	72	72
Kazakistan	66	66	66	67	67	68	68	69	70	70	72	72
Kırgızistan	68	68	68	68	68	69	69	70	70	70	70	71
Rusya	65	66	67	68	68	69	69	70	70	71	71	71
Türkiye	72	72	73	73	74	74	74	74	75	75	75	75
Türkmenistan	65	65	65	66	66	66	67	67	67	67	67	68
Özbekistan	68	68	69	69	69	70	70	70	71	71	71	71

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Doğumda yaşam beklentisi, 1991-2003 döneminde Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan'da artarken, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya'da azalmıştır. 2004-2015 döneminde ise çalışmaya konu olan ülkelerin tümünde doğumda yaşam beklentisi sürekli

olarak artmıştır. İncelen dönemde en fazla artış olan Türkiye, 2015 yılında hem doğumda yaşam beklentisi hem de insani gelişim düzeyi bakımından yüksek insani gelişim grubundaki ülkeler arasında yer almaktadır. Bu da göstermektedir ki Türkiye’de yapılan sağlık harcamaları ve çalışmaları, kişilerin daha sağlıklı bir ömür sürmelerini sağlayacak ve doğumda yaşam beklentisini arttıracak özelliğe sahiptir. Ayrıca hekim sayısındaki artış, Türkiye’de doğumda yaşam beklentisinin hızlı artmasında etkili unsurlarda biri olmuştur. Bunun yanında, çalışmaya konu olan diğer ülkelerde de doğumda yaşam beklentisinin artması, bu ülkelerde de daha sağlıklı bir yaşama ulaşıldığını ve sağlık alanında ilerlemelerin olduğunu gösterir.

III.7.2.4. Ölüm Oranı

Ölümler; yetersiz beslenme, salgın hastalıklar, kazalar ve intihar gibi birçok nedenle meydana gelmektedir. Bu oranın artması gerek bedensel gerek de ruhsal sağlığın kötüye gittiğine işaret etmektedir. Ölüm oranların azalması ise ölüm faktörlerinde iyileşmelerin meydana geldiğini, tıp ve sağlık alanında ilerlemeler olduğunu göstermektedir. Azgelişmiş ülkelerde sağlık koşullarının yetersiz olması sebebiyle ölüm oranları gelişmiş ülkelere kıyasla daha yüksek düzeydedir.

Tablo 3.36: Ölüm Oranı, Kaba (1000 Kişi Başına) (1991-2015)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	6	7	7	7	7	6	6	6	6	6	6	6	6
Kazakistan	8	8	10	10	11	11	10	10	10	10	10	10	10
Kırgızistan	7	7	8	8	8	7	7	7	7	7	7	7	7
Rusya	11	12	15	16	15	14	14	14	15	15	16	15	16
Türkiye	8	8	8	7	7	7	7	7	7	6	6	6	6
Türkmenistan	9	9	9	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
Özbekistan	6	6,5	7	7	6	6	6	6	5	6	5	5	5

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
Kazakistan	10	10	10	10	10	9	8	9	9	8	8	7
Kırgızistan	7	7	7	7	7	7	7	7	7	6	6	6
Rusya	16	16	15	15	15	14	14	14	13	13	13	13
Türkiye	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
Türkmenistan	8	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
Özbekistan	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1991-2003 döneminde Azerbaycan ve Kırgızistan'da ölüm oranları hemen hemen aynı kalırken, Kazakistan ve Rusya'da artmış, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan'da azalmıştır. 2004-2015 döneminde Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Türkmenistan'ın ölüm oranlarında azalma görülürken, diğer üç ülkenin ölüm oranlarında bir iyileşme görülmemektedir. Kazakistan ve Rusya'da ölüm oranlarının diğer ülkelere göre daha fazla olmasında, bu iki ülkedeki intihar ölüm oranının fazla olması etkili olan bir unsurdur. İntihar ölüm oranı (100.000 kişi başına), 2000 yılında Rusya'da 38,7 ve Kazakistan'da 38 iken Azerbaycan'da 2,5'tir. 2015 yılına gelindiğinde ise Rusya ve Kazakistan'ın kaba ölüm oranı ile beraber intihar ölüm oranlarında da azalma meydana gelmiş, ancak diğer altı ülkeye kıyasla intihar ölümleri hala daha yüksek orandadır. Bu durum, ölüm oranlarının sadece beden sağlığı ile ilgili değil, aynı zamanda ruh sağlığı ile de yakından ilgili olduğunu göstermektedir.

III.7.2.5. 5 Yaş Altı Çocuklarda Ölüm Oranı

Genel olarak dünyada yüksek sayıda görülen bebek ve çocuk ölümlerinin önemli bir kısmının düşük maliyetli müdahaleler ile önlenilecek olması sebebiyle çocuk sağlığının iyileştirilmesi kalkınma için vazgeçilmez bir gösterge olarak uluslararası topluluklar tarafından kabul görmüştür (UNICEF, 2009: 7). Aynı zamanda Binyıl Kalkınma Hedefleri arasında beş yaş altı çocuk ölümlerine de yer verilmiştir.³² Beş yaş altı çocuk ölümlerinde etkili unsurlardan birisi de beslenmedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde beslenme sorununun önemli boyutlarda olduğu ve bu tür ülkelerde doğan çocukların 1/3'ünün beş yaşına gelmeden öldüğü bildirilmiştir (Altınkaynak vd., 1991: 2).

³² Bkz. Millennium Development Goals

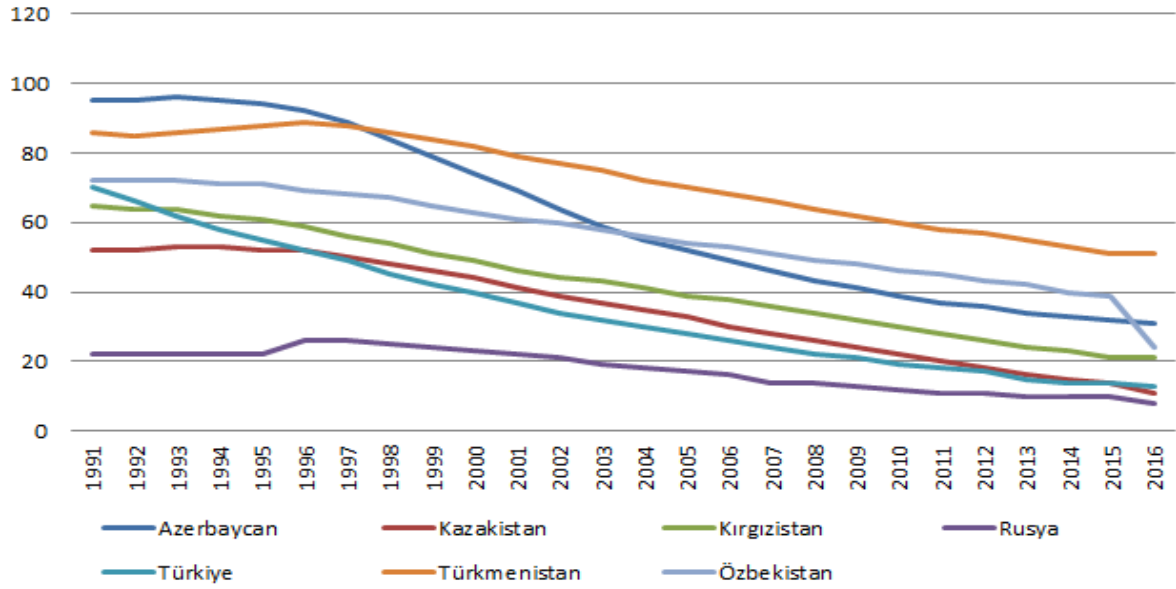
Tablo 3.37: Ölüm Oranı, 5 Yaş Altı (1000 Canlı Doğumda) (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	95	95	96	95	94	92	89	84	79	74	69	64	59
Kazakistan	52	52	53	53	52	52	50	48	46	44	41	39	37
Kırgızistan	65	64	64	62	61	59	56	54	51	49	46	44	43
Rusya	22	22	22	22	22	26	26	25	24	23	22	21	19
Türkiye	70	66	62	58	55	52	49	45	42	40	37	34	32
Türkmenistan	86	85	86	87	88	89	88	86	84	82	79	77	75
Özbekistan	72	72	72	71	71	69	68	67	65	63	61	60	58

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	55	52	49	46	43	41	39	37	36	34	33	32	31
Kazakistan	35	33	30	28	26	24	22	20	18	16	15	14	11
Kırgızistan	41	39	38	36	34	32	30	28	26	24	23	21	21
Rusya	18	17	16	14	14	13	12	11	11	10	10	10	8
Türkiye	30	28	26	24	22	21	19	18	17	15	14	14	13
Türkmenistan	72	70	68	66	64	62	60	58	57	55	53	51	51
Özbekistan	56	54	53	51	49	48	46	45	43	42	40	39	24

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1991-2003 döneminde çalışmaya konu olan ülkelerin tümünde, 1000 canlı doğumda beş yaş altı çocuk ölümleri sürekli olarak azalmıştır. Bu azalma eğilimi 2004-2016 döneminde de devam etmiştir. Çocuk ölümlerindeki bu azalma, çalışmaya konu olan ülkelerin tümünde, sağlık harcamalarının çocuk sağlığı üzerinde iyileşme sağladığını gösterir. UNICEF'in 2003 yılına göre beş yaş altı ölüm hızının değeri en fazla olandan en düşük olana doğru sıralandığında 194 ülke arasından; Türkmenistan 47, Azerbaycan 51, Kazakistan 59, Özbekistan 62, Kırgızistan 65, Türkiye 79, Rusya 115. sırada yer almaktadır.

Grafik 3.44: Ölüm Oranı, 5 Yaş Altı (1000 Canlı Doğumda) (1991-2016)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1991-2016 döneminde beş yaş altı çocuk ölüm oranı incelenen ülkeler arasında düşük konumda olan Rusya'dır. Buradan anlaşılmaktadır ki, Rusya'da beş yaş altındaki çocuklar, diğer ülkelere göre daha sağlıklı beslenmeye ve daha sağlıklı yaşam koşullarına sahiptir. 1991 yılında 1000 canlı doğumda beş yaş altında 95 çocuğun öldüğü en fazla ülke Azerbaycan iken, bu göstergede en fazla iyileşmenin yaşandığı ülke de yine Azerbaycan olmuştur.

III.7.2.6. Anne Ölüm Oranı

Önemli sağlık ve gelişmişlik göstergelerinden birisi de anne ölüm oranları olup, bu gösterge Binyıl Kalkınma Hedeflerinden arasında yer almaktadır.³³ World Health Organization'ın (Dünya Sağlık Örgütü) yaptığı tanıma göre anne ölüm oranı; hamilelik veya doğum sırasında veya hamileliğin sona ermesinden sonraki 42 gün içerisinde (kaza sonucu ve tesadüfi nedenler hariç) hamileliğe bağlı herhangi bir nedenden ötürü, yıllık 100.000 canlı doğumdaki kadın ölüm sayısıdır. Çalışmada Dünya Bankası'ndan

³³ Bkz. Millennium Development Goals

yararlanılan anne ölüm oranı verileri, 14-45 yaş aralığındaki kadınların bilgilerini içermektedir.

Tablo 3.38: Anne Ölüm Oranı (100.000 Canlı Doğumda Modellenmiş Tahmini)³⁴ (1991-2015)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	65	83	82	92	86	77	73	66	61	48	43	38	38
Kazakistan	77	80	87	86	92	91	87	81	72	65	60	54	50
Kırgızistan	82	79	82	89	92	85	78	77	72	74	72	81	82
Rusya	63	67	81	88	82	71	62	57	59	57	54	51	49
Türkiye	93	91	89	87	86	84	83	82	81	79	77	74	70
Türkmenistan	90	89	90	88	84	75	66	61	61	59	57	56	56
Özbekistan	51	45	42	37	32	31	29	30	30	34	39	42	42

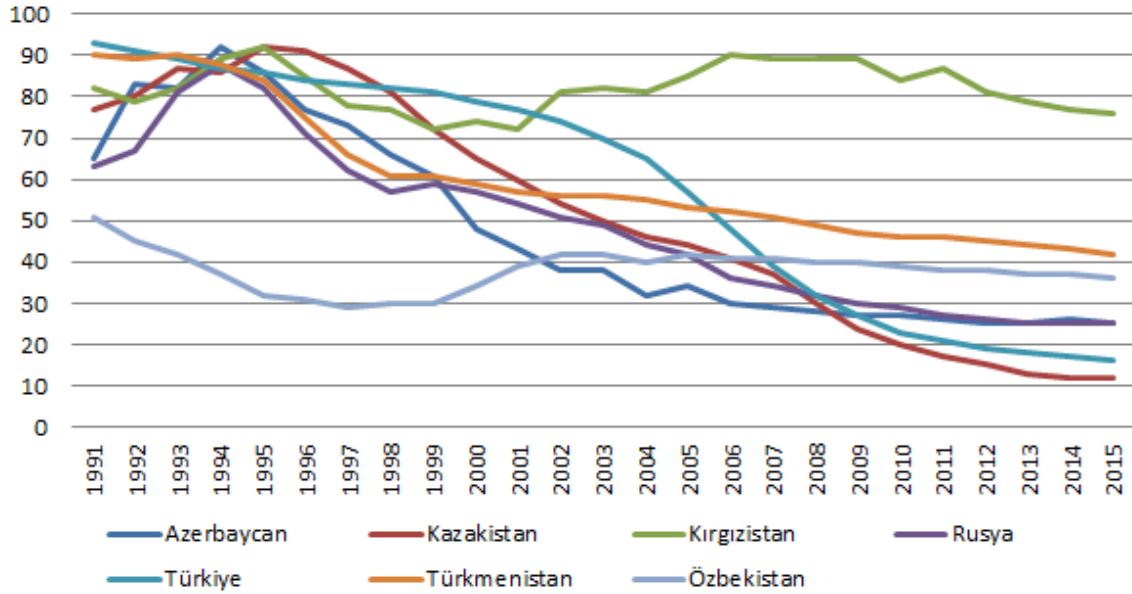
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	32	34	30	29	28	27	27	26	25	25	26	25
Kazakistan	46	44	41	37	30	24	20	17	15	13	12	12
Kırgızistan	81	85	90	89	89	89	84	87	81	79	77	76
Rusya	44	42	36	34	32	30	29	27	26	25	25	25
Türkiye	65	57	48	39	32	27	23	21	19	18	17	16
Türkmenistan	55	53	52	51	49	47	46	46	45	44	43	42
Özbekistan	40	42	41	41	40	40	39	38	38	37	37	36

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1991-2003 döneminde anne ölüm oranları, Kırgızistan dışındaki altı ülkede azalırken, Kırgızistan’da dalgalı bir eğilim izlemiştir. Kırgızistan’daki bu dalgalı eğilim 2003 yılından sonra devam etse de, 2004 yılına göre 2015’teki anne ölüm oranlarında azalma meydana gelmiştir. 2004-2015 döneminde çalışmaya konu olan yedi ülkede de anne ölüm oranları azalmış, en büyük azalma ise Türkiye’de meydana gelmiştir. Gerek sağlık harcamalarındaki gerek hekim sayısındaki artış, Türkiye’de anne ölüm oranlarının azalmasında etkili olmuştur.

³⁴ Anne ölüm oranının aynı kaynaktan ulusal tahminlere göre de verildiği bu göstergenin çalışmada modellenmiş tahmin olarak alınmasındaki neden, incelenen tüm yıllar için ülke verilerine ulaşılabilmesidir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır ki, modellenmiş tahmin rakamları, ulusal tahmin rakamlarına göre daha fazladır.

Grafik 3.45: Anne Ölüm Oranı (100.000 Canlı Doğumda Modellenmiş Tahmini) (1991-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan'ın GSYH içinde sağlık harcamalarına ayırdığı pay düşük oranda olmasa da, kişi başına sağlık harcamasına bakıldığında, çalışmaya konu olan diğer ülkelere kıyasla düşük seviyelerde kalmaktadır. Düşük sağlık harcamasına rağmen Kırgızistan'da beş yaş altı çocuklarda ölüm oranları diğer ülkeler ile yakınlık gösterirken, anne ölüm oranlarında yeterli bir iyileşme olmadığı görülmektedir. Öyle ki, incelenen dönemde anne ölüm oranları sürekli olarak 70'in üzerindeyken, Kırgızistan dışındaki ülkelerde bu oran 2008'den sonra 50'nin altında düşmüştür.

III.7.2.8. Hastane Yatakları

Sağlık hizmetlerinin niteliği açısından hastane yataklarının sayısı etkili bir unsurdur. 1000 kişi başına düşen hastane yataklarının sayısında artış olması, hastanede yatmak için sıra bekleyen hastaların sayısının azalmasını ve hastalara daha fazla hizmet sunulabilmesini sağlar.

Tablo 3.39: Hastane Yatakları (1000 Kişi Başına) (1991-2012)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Azerbaycan	10	10,5	10,5	10,1	10	9,8	9,6	9,1	8,9	8,7	8,5
Kazakistan	13,7	13,5	13,2	12,1	11,6	10,3	8,4	8,2	7,3	7,2	7
Kırgızistan	12,1	11,9	10,7	9,6	8,6	8,4	8,6	8,3	7,5	7,4	6,2
Rusya	12,7	12,2	12,2	12	11,9	11,6	11,3	11,1	10,9	10,9	10,8
Türkiye	2,4	2,4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6	2,6
Türkmenistan	11,6	11,4	11,7	11,5	10,3	8	7,1				
Özbekistan	10,9	10,8	9,4	8,7	8,3	7,9	6,5	5,6	5,4	5,3	5,3

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Azerbaycan		8,3		8,2	8,1	7,9		7,5		4,5	4,7
Kazakistan	7	7,7	7,7	7,7	7,8	7,7	7,7	7,6			7,2
Kırgızistan	5,5	5,3	5,3	5,1	5,1	5,1				4,8	4,8
Rusya		10,5	9,9	9,7	9,7						
Türkiye	2,6	2,6	2,6	2,6	2,7	2,8	2,4	2,5	2,5	2,5	
Türkmenistan			4,9		4,3	4,1		4		4,1	4
Özbekistan		5,5		5,2		4,8		4,6	4,4		

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1991-2001 döneminde Türkiye dışındaki altı ülkede 1000 kişi başına düşen hastane yatak sayısı azalmış, Türkiye’de ise çok küçük bir artış olmuştur. 2002-2012 döneminde Kazakistan dışındaki altı ülkede bu sayı azalırken, Kazakistan’da önce artan sonra azalan bir eğilim izlemiştir. 1991 yılına göre 2012 yılında Türkiye dışındaki altı ülkede 1000 kişi başına düşen hastane yatak sayısı azalırken Türkiye’de çok küçük bir artış olsa da, incelen ülkeler arasında Türkiye en düşük konumda kalmıştır. Aynı zamanda ülkenin hekim sayısı bakımından da düşük konumda olması, Türkiye’de sağlık hizmetlerinin niteliğinin yetersiz kaldığını göstermektedir. 2000’den sonra Türkiye’de kişi başına sağlık harcamaları artmasına rağmen bu konuda bir iyileşmenin sağlanamaması, sağlık alanındaki yatırımların hastane yataklarına aktarılmadığı görülmektedir.

III.7.2.9. Güvenli İçme Suyu Kullanımı

Sağlıklı koşullarda yaşamının bir parçası da kullanılan içme suyunun sağlıklı olmasıdır. Bu nedenle güvenli içme suyuna erişim önemlidir. Aynı zamanda güvenli içme suyuna erişim konusuna Binyıl Kalkınma Hedeflerinde de yer verilmiştir.³⁵

³⁵ Bkz. Millennium Development Goals

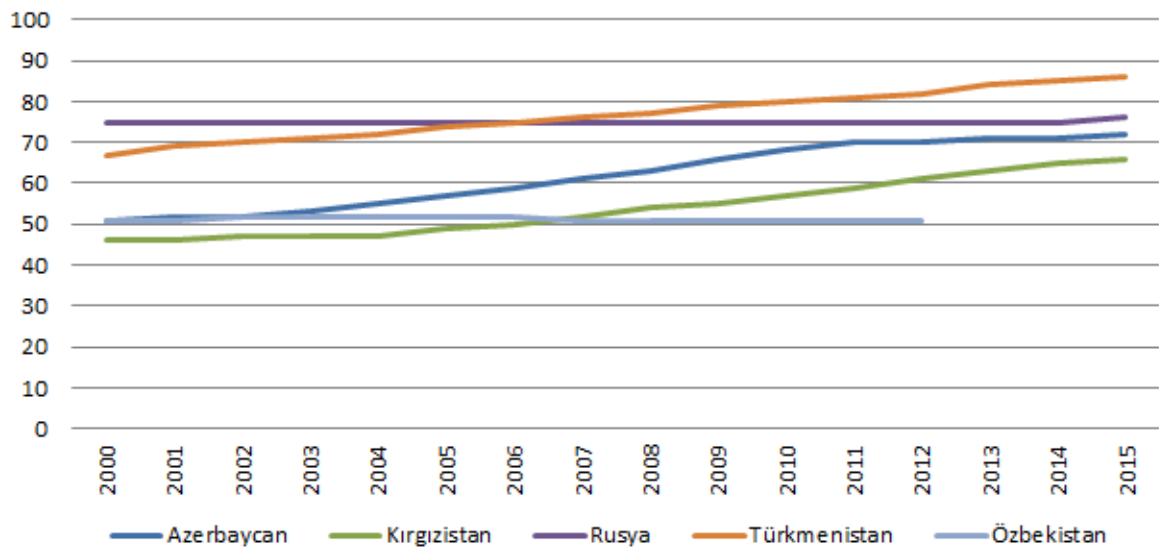
Tablo 3.40: Güvenli Bir Şekilde Kullanılan İçme Suyu Servislerini Kullanan İnsanlar (Nüfus Yüzdesi) (2000-2015)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Azerbaycan	51	52	52	53	55	57	59	61
Kazakistan								
Kırgızistan	46	46	47	47	47	49	50	52
Rusya	75	75	75	75	75	75	75	75
Türkiye								
Türkmenistan	67	69	70	71	72	74	75	76
Özbekistan	51	51	52	52	52	52	52	51

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	63	66	68	70	70	71	71	72
Kazakistan								
Kırgızistan	54	55	57	59	61	63	65	66
Rusya	75	75	75	75	75	75	75	76
Türkiye								
Türkmenistan	77	79	80	81	82	84	85	86
Özbekistan	51	51	51	51	51			

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2000-2007 döneminde güvenli içme suyu servislerini kullanan nüfusun oranı Kazakistan ve Türkiye’de bilinmemekle birlikte, Rusya ve Özbekistan’da hemen hemen aynı kalırken, diğer üç ülkede artmıştır. 2008-2015 döneminde bu ülkelerin tümünde aynı eğilim devam ederken, 2015 yılında Rusya’da %1’lik bir artış olmuştur. İncelenen dönemde Özbekistan’da güvenli içme suyuna erişimde bir iyileşme görülmezken, incelenen diğer altı ülkede nüfusun daha büyük bir kısmının güvenli içme suyuna erişebildiği görülmektedir.

Grafik 3.46: Güvenli Bir Şekilde Kullanılan İçme Suyu Servislerini Kullanan İnsanlar (Nüfus Yüzdesi) (2000-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Güvenli içme suyunu kullanan nüfusun oranı, Rusya’da sadece 2015 yılında artmış olsa da, incelenen ülkeler arasında yüksek bir konumdadır. En düşük konumda olan Özbekistan’da ise güvenli içme suyunu kullanan nüfusun oranında incelenen dönem boyunca bir iyileşme görülmemektedir.

Az gelişmiş ülkelerde sağlıklı içme suyundan yararlanamayanların oranı % 36 civarındadır (Karagül, 2010: 91). Özbekistan’da nüfusun yaklaşık yarısı güvenli içme suyundan yararlanamadığından, az gelişmiş ülkeler ile aynı özelliği taşıdığı görülmektedir. Kırgızistan’da güvenli içme suyundan yararlanamayan nüfusun oranı incelenen dönemde azalmış olsa da, az gelişmiş ülkelerdeki nüfusun payıyla yakınlık gösterdiği için bu göstergedeki gelişimi yetersiz kalmıştır.

III.7.2.10. Yetersiz Beslenme Yaygınlığı

Dünya Bankası’nın yaptığı tanımlamaya göre yetersiz beslenme yaygınlığı, yani besin tüketimi asgari seviyesinin altında olan nüfus, besin alımının sürekli olarak diyet enerji gereksinimlerini karşılamada yetersiz olduğu nüfusun yüzdesini göstermektedir. Beslenme, sağlıklı bir yaşam sürebilmek için vazgeçilmez bir unsurdur. Beslenme yetersizliği, çocukların gelişimlerinde ve eğitim hayatlarında ilerlemeyi yavaşlatabilir, çalışan bireylerin üretim sürecinde verimliliğini azaltabilir. Bununla birlikte yetersiz beslenme hastalıklara da yol açabileceğinden bireyin yaşam kalitesinin düşmesine neden olabilir.

Tablo 3.41: Yetersiz Beslenme Yaygınlığı (Nüfus Yüzdesi) (2000-2015)

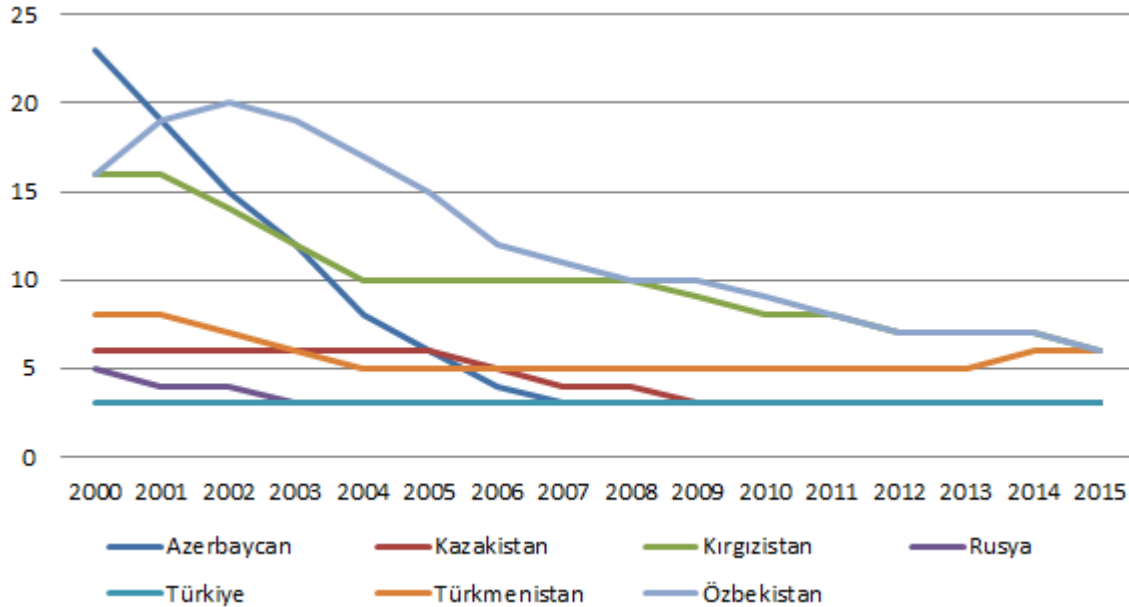
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Azerbaycan	23	19	15	12	8	6	4	3
Kazakistan	6	6	6	6	6	6	5	4
Kırgızistan	16	16	14	12	10	10	10	10
Rusya	5	4	4	3	3	3	3	3
Türkiye	3	3	3	3	3	3	3	3
Türkmenistan	8	8	7	6	5	5	5	5
Özbekistan	16	19	20	19	17	15	12	11

Tablo 3.41'in devamı

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	3	3	3	3	3	3	3	3
Kazakistan	4	3	3	3	3	3	3	3
Kırgızistan	10	9	8	8	7	7	7	6
Rusya	3	3	3	3	3	3	3	3
Türkiye	3	3	3	3	3	3	3	3
Türkmenistan	5	5	5	5	5	5	6	6
Özbekistan	10	10	9	8	7	7	7	6

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2000-2015 döneminde yetersiz beslenme yaygınlığı Türkiye’de aynı oranda kalırken, çalışmaya konu olan diğer altı ülkede azalmıştır. Ancak dikkat edilmelidir ki, incelenen dönem başında Türkiye’de bu oran en düşük seviyede olup, diğer altı ülkedeki iyileşmeler ancak Türkiye seviyesine gelme veya yaklaşma eğilimi göstermişlerdir.

Grafik 3.47: Yetersiz Beslenme Yaygınlığı (Nüfus Yüzdesi) (2000-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan, çalışmaya konu olan ülkeler arasında yetersiz beslenme yaygınlığının en fazla azaldığı ülke olmuştur. Aynı zamanda incelenen ülkelerde 2000 yılından sonra yetersiz beslenme yaygınlığındaki azalmaya, beş yaş altı ölüm oranlarının azalması eşlik etmiştir. Beslenmedeki bu iyileşme, Rusya ve Türkiye’de kişi başına düşen kilokalori tüketiminde de görülmektedir. OECD verilerine göre 2000 yılında Türkiye’de 3662 kilokalori tüketilirken Rusya’da 2877 kilokalori tüketilmekteydi. 2000’den sonra Rusya’da

yetersiz beslenme yaygınlığının azalmasıyla birlikte ülkede kişi başına tüketilen kilokalori de artmıştır. Bu iyileşmelerle birlikte Rusya’da kişi başına düşen kilokalori 2013 yılında 3361’e yükselerek, aynı yıl Türkiye’de 3706 olan kişi başına düşen kilokalori tüketimine yaklaşmıştır. 2000 yılına göre 2015 yılında yetersiz beslenen nüfusun oranındaki azalma, ülkelerdeki nüfusun daha sağlıklı ve nitelikli bir yaşam sürmesi için iyileşme sağlayan faktörlerden biri olmuştur.

III.7.2. Eğitim

Sağlıklı bir bireyin karşılamak isteyeceği toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarından bir diğeri de eğitimidir. Eğitim, beşeri sermayeyi arttıran önemli bir unsurdur. Kalkınmakta olan ülkeler, kalkınma stratejilerinde eğitim politikalarını bir araç olarak kullanırlar (Taş ve Yenilmez, 2008: 164). Aynı zamanda eğitim düzeyinin yükseltilmesi, yoksulluğun aşılmasında da önemli bir araç olarak görülmektedir (DPT, 2001). Çünkü beşeri sermayesi yüksek olan bireyler, nitelikli emek olarak üretimde yer aldıklarından, verimliliği artırarak ülke gelirinin artmasına katkıda bulunurlar. Ekonomik kalkınmanın sağlanması, üretimde artış sağlayacak teknolojinin gelişmesi, sermayenin ve kaynakların akılcı ve en iyi şekilde kullanılması ile mümkün olmaktadır ve bunu sağlayacak olan, eğitilmiş ve yüksek beşeri sermayeye ulaşmış olan bireylerdir (Çetin, 2014: 14).

III.7.3.1. Eğitimle İlgili Hükümet Harcamaları

Bir ülkenin gelişimi, o ülkedeki kişilerin sürekli olarak iyi bir eğitim almaları ve böylelikle kazandıkları bilgi ve beceriyle ekonomik büyümeye yapabilecekleri katkıya bağlıdır (Çakmak, 2008: 39). Eğitimin ülke gelişiminin yapı taşlarından biri konumunda olması, eğitime yatırım yapılmasını önemli kılmaktadır.

Tablo 3.42: Eğitimle İlgili Hükümet Harcamaları, Toplam (GSYH'nin %'si) (2000-2015)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Azerbaycan	3,9	3,5	3,2	3,3	3,4	3	2,6	2,5	2,4
Kazakistan	3,3		3		2,3	2,3	2,6	2,8	2,6
Kırgızistan	3,5	3,9	4,4	4,5	4,6	4,9	5,5	6,5	5,9
Rusya	2,9	3,1	3,8	3,7	3,6	3,8	3,9		4,1
Türkiye	2,6	2,7	2,8	3	3,1		2,9		
Türkmenistan									
Özbekistan									

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	3,2	2,8	2,4	2,1	2,5	2,6	
Kazakistan	3,1						2,8
Kırgızistan	6,2	5,8	6,8	7,4	6,8	5,5	
Rusya				3,9			
Türkiye				4,1	4,8		
Türkmenistan				3,1			
Özbekistan							

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

2000 yılına göre 2015'te Azerbaycan ve Kazakistan'ın eğitimle ilgili hükümet harcamalarının GSYH içindeki payı azalmış, Kırgızistan, Rusya ve Türkiye'de ise artmıştır. Ülkelerin GSYH'lerinden eğitime ayırdıkları payı arttırması, diğer ülkelere göre eğitime daha fazla önem verdiklerini göstermektedir. 2000-2012 döneminde Kırgızistan ve Rusya hükümetlerinin eğitim ile ilgili harcamalarının GSYH'ye oranı artarken, bu dönemde öğretmen-öğrenci oranında bir iyileşme olmamıştır. Bununla birlikte Azerbaycan ve Kazakistan'ın eğitimle ilgili hükümet harcamalarının GSYH içindeki payının azalması, eğitim harcamalarının miktarsal olarak azaldığı anlamına gelmeyebilir. Hatta eğitimle ilgili hükümet harcamaları artmış olsa dahi ülke GSYH'nin daha fazla artması, eğitimle ilgili hükümet harcamalarının payının azalmasına neden olabilir.

III.7.3.2.Öğrenci-Öğretmen Oranı

Öğrenci-öğretmen oranı, eğitim niteliğini ve başarıyı etkileyen bir göstergedir. Bu oran, yani öğretmen başına düşen öğrenci sayısının artması, öğretmenin sınıftaki öğrencilere daha az vakit ayırabilmesine ve öğrencinin eğitimi için daha az ilgi göstermesine neden olabilir. Türkiye'de 76 ilin 1993-1994, 1994-1995 ve 1995-1996 öğretim yılı verilerine göre düzenlenen regresyon modeli sonucunda, öğrenci/öğretmen oranının %10 azaltılarak başarı oranını % 0,2 arttırmanın mümkün olduğu görülmüştür

(Kıımanoğlu ve Çak, 2000: 331). Bu durumun, öğretmenlerin öğrencilerin eğitimiyle ilgilenecek daha fazla zamana sahip olması ile ilgisi olabilir. Anaokulu için yapılan bir incelemede öğrenci grup büyüklüğündeki değişikliğin, öğrencilerin eğitime katılımlarını etkilediği tespit edilmiştir. Bahsedilen bu çalışmada, 15 ile 46 çocuk arasında değişen grup büyüklükleri kullanılmış ve büyüklük arttıkça toplam tartışma süresinin azaldığı, tartışmaya katılan çocuk sayısının azaldığı ve her çocuğun ortalama katılım süresinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır (Öğülmüş ve Özdemir, 1995: 4).

Tablo 3.43: İlköğretimde Öğrenci-Öğretmen Oranı (Öğrenci Sayısı) (1991-2016)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	19,78	19,82	19,58	18,86	18,98	20,17	20	19,28	18,78	18,69	17,12	16,19	15,26
Kazakistan	19,78	19,35	18,86	19,01	20,34	21,49	22,61	22,22			18,72	18,9	18,51
Kırgızistan	21,33					19,66			24,42	24,14	24,42	24,04	24,46
Rusya	22,34	21,32	20,25	19,59					18,38	17,59	17	16,96	16,63
Türkiye*	30,38	29,28	28,46	27,43	27,75		30	30	30	30	28	28	27
Türkmenistan													
Özbekistan	23,05	20,82	20,18	20,23	20,1	23,1	22,41	21,19	20,91	21,44	21,72	21,29	21,09

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	14,27	13,45	12,5	11,62	11,3	11,08	11,04	11,16	11,92	12,15	12,62	13,5	
Kazakistan	17,93	17,27	16,77	16,53	16,63	16,41	16,25	16,36	16,19	16,48	16,86	16,2	18,55
Kırgızistan	24,23	24,49	23,84	24,23	24,2	24,03	24,28	24,92	23,9	24,55	25,31	26,19	
Rusya		16,75	17,15	17,12	17,45	18,06			19,59	19,83	19,81		
Türkiye	26	27	26	24	23	22	21	20	20,13	19,83	19,33		
Türkmenistan													
Özbekistan	20,15	19,95	19,38	18,24	17,61	17,12	17,76	15,62	14,97	15,64	18,12	19,03	20,42

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur. *1997-2011 yılları TÜİK verilerine aittir.

1991-2003 döneminde öğrenci-öğretmen oranının Azerbaycan, Rusya, Türkiye ve Özbekistan’da azaldığı görülmektedir. Bu da, bahsedilen dönemde öğretmen başına düşen öğrenci sayısının azalmasıyla bu ülkelerde eğitimin daha nitelikli hale geldiğini işaret etmektedir. Öğrenci-öğretmen oranındaki bu iyileşme, Türkiye’de 2004-2016 döneminde de devam etmektedir. Öğretmen başına düşen öğrenci sayısının azalmasıyla, ülkede öğrencilerin daha fazla söz hakkı alabilmeleri ve öğretmenlerin öğrencilerin eğitimleriyle daha fazla ilgilenmeleri mümkün hale gelebilmektedir. Rusya’da ise öğrenci-öğretmen oranının arttığı, yani önceki dönemde sağlanan iyileşmenin gerilediği görülmektedir. Azerbaycan ve Özbekistan’da ise önce azalan sonra da artan bir eğilim görülmüş, iyileşen öğrenci-öğretmen oranı gerilemiştir. Görülmektedir ki, Rusya’da öğretmen başına düşen

öğrenci sayısındaki azalma ve eğitim niteliğindeki iyileşme devam etmektedir. Kazakistan’da öğrenci-öğretmen oranı 1991-2003 döneminde dalgalı bir seyir izlese de 2004-2016 döneminde azalan bir eğilim izlemiş, son dönemde öğretmen başına düşen öğrenci sayısında azalma olmuştur. Bu da Kazakistan’da eğitimin daha verimli ve nitelikli olabileceğini göstermektedir. Kırgızistan’da ise 1991-2003 döneminde öğrenci- öğretmen oranı artarken, bu artış 2004-2016 döneminde devam etmiştir. Görülmektedir ki, öğretmen başına düşen öğrenci sayısında azalma olmamış aksine artmıştır. Bu da eğitimin niteliğinin düşmesine neden olabilir. 1991-2014 döneminde çalışmaya konu olan yedi ülke arasında öğretmen başına düşen öğrenci sayısında en fazla azalma Türkiye’de olmuştur.

III.7.3.3. Bilimsel ve Teknik Dergide Yayımlanan Makaleler

Bilimsel dergiler, sürekli yeni çalışmalar yaparak bilimin ilerlemesini amaçlayan dergilerdir. Çalışmamızda Dünya Bankası’ndan alınan bilimsel dergi ve makaleler; fizik, kimya, biyoloji, matematik, mühendislik ve teknoloji, klinik tıp, biyomedikal araştırma, yer ve uzay bilimleri alanında yayınlanan bilim ve mühendislik makalelerinin sayısına atıfta bulunmaktadır. Bilimsel çalışma yapan kişiler aynı zamanda eğitim seviyesi yüksek olan kişiler olduğu için, makale sayısının artması eğitim seviyesinin de arttığına işaret etmektedir.

Tablo 3.44: Bilimsel ve Teknik Dergilerde Yayımlanan Makaleler (2000-2013)

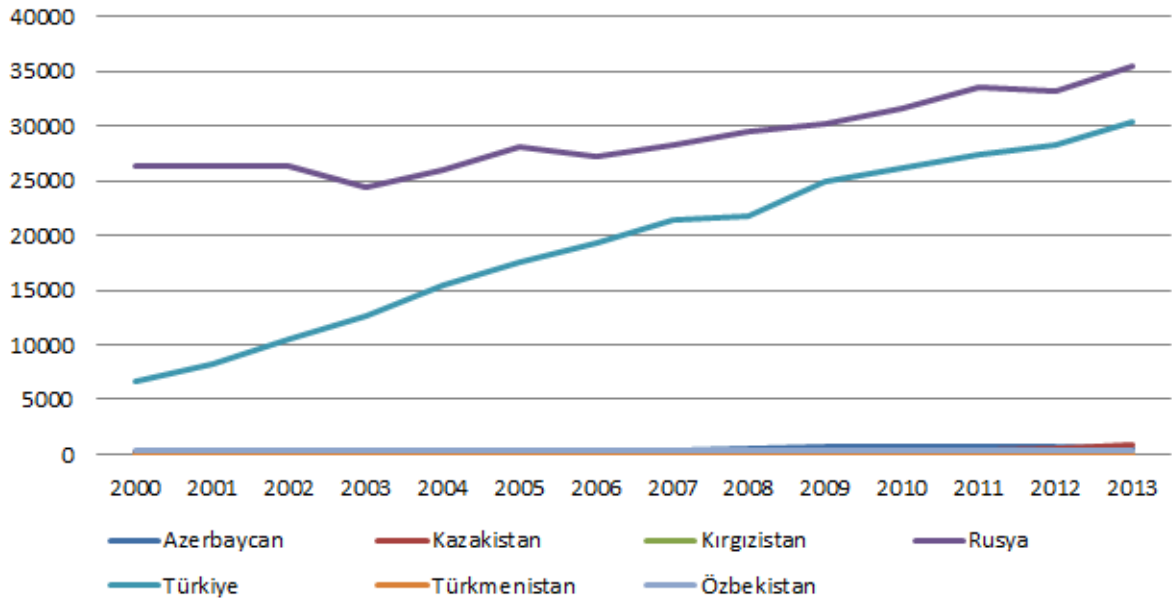
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Azerbaycan	148	136	217	246	328	330	280
Kazakistan	174	163	179	213	195	229	210
Kırgızistan	27	26	24	19	27	43	50
Rusya	26431	26431	26299	24487	25965	28158	27237
Türkiye	6601	8273	10587	12689	15463	17555	19372
Türkmenistan	6	4	5	4	5	3	4
Özbekistan	328	346	290	248	330	301	291

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Azerbaycan	409	471	617	619	656	683	482
Kazakistan	207	217	266	315	376	510	879
Kırgızistan	38	50	35	35	46	51	60
Rusya	28286	29570	30294	31607	33616	33260	35542
Türkiye	21396	21816	24885	26173	27355	28329	30402
Türkmenistan	5	3	5	5	12	13	7
Özbekistan	352	299	336	381	371	321	347

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Kırgızistan ve Türkmenistan nüfusu yaklaşık 6 milyon olduğu için, nüfusunun diğer ülkelere göre küçük olması ya da yüksek lisans mezunu olan kişi sayısının düşük olması, bilim alanında yeni çalışma sayısının ve yayınlatabilecekleri makale sayısının düşük sayıda kalmasında etkili olabilir. Yine de Kırgızistan'da yayınlanan makale sayısı Türkmenistan'dakinden daha fazladır. UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu) verilerine göre; Kırgızistan'daki yüksek lisans mezunlarının sayısı (2016'da 56273 kişi) ile Azerbaycan'daki yüksek lisans mezunlarının sayısı (2016'da 51594 kişi) yakınlık göstermektedir. Ancak Kırgızistan'da yayınlanan makale sayısının Azerbaycan'dakinden az olması, Kırgızistan'ın yeni bilimsel çalışmalarının Azerbaycan'dan daha az olduğuna ve uzmanlaşmış kişilerin beşeri sermayelerini daha az kullandıklarına işaret etmektedir. Türkmenistan'da bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan makale sayısının çalışmaya konu olan ülkeler arasında en düşük düzeyde olması göstermektedir ki, ülkede bilime verilen önem diğer altı ülkeden daha azdır ve eğitim seviyesi ya da eğitimin niteliği daha düşüktür.

Grafik 3.48: Bilimsel ve Teknik Dergilerde Yayınlanan Makaleler

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Gerek eğitim gerek bilim ve teknolojiadaki ilerlemelerin etkisiyle Rusya’da yayınlanan bilimsel ve teknik dergilerdeki makale sayısı, çalışmaya konu olan yedi ülke arasında Rusya’nın en yüksek konumda olmasını sağlamıştır. Türkiye’de bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan makale sayısı ise 2000 sonrasında artış eğilimi izlemiş ve giderek Rusya’nın sayısına yaklaşmıştır. Bununla birlikte UNESCO verilerine göre Rusya’da yüksek lisans mezunu sayısı Türkiye’dekinden yaklaşık 1 milyon kişi fazladır. Yüksek düzeyde eğitime sahip ve uzmanlaşmış olan bu kişilerin sayıca Türkiye’den çok daha fazla olması, daha fazla yeni bilimsel çalışma yapmalarına ve daha fazla makale yayınlamalarını sağlayan bir faktördür. Bu durum, aynı zamanda Rusya’nın kalabalık bir nüfusa sahip olmasıyla da ilgilidir. Kişi başına makale sayısı baz alındığında ise Türkiye’de yayınlanan makale sayısının Rusya’dan fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, Türkiye’de daha fazla yeni bilim çalışmalarının ortaya konduğunu, daha fazla uzmanlaşıldığını ve eğitim seviyesinin daha yüksek olduğuna işaret etmekte, bu da, gerek uzun vadede gerek kısa vadede olsun ülke gelirine daha fazla katma değer sağlayacak bir gelişme olarak görülmektedir. Oysaki Türkiye’de, imal edilen ihracatta yüksek teknoloji ürünlerinin GSYH içindeki oranı, Rusya’ninkinden çok daha düşüktür. Bu durum göstermektedir ki Türkiye’de bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan makaleler ve bunlar üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla teoride kalmakta, ileri teknoloji ürünler yeterince üretilmemektedir. Bu da, Türkiye’de yayınlanan bu makalelerin niteliğinin Rusya’ya göre düşük olduğunu gösterir.

III.7.3.4. Araştırma Ve Geliştirme (Ar-Ge)

Ar-ge araştırmacılarının sayısı ve ar-ge için yapılan harcamanın GSMH içindeki oranı, bilim ve teknolojinin konumunu gösteren göstergelerden biridir. Geniş anlamda Ar-Ge’nin tanımı; teknik ve bilimsel bilgi birikimini arttırmak amacı ile sistematik bir temel esas

alınarak yürütülen, yenilikçi çabanın ve bilgi birikiminin yeni uygulamalarda kullanımıdır (Ünal ve Seçilmiş, 2013: 13). Araştırma ve geliştirme çalışmaları sonucunda bulunan yeni bilgiler ve yeni bulgular sonucunda teknolojik gelişmeler ortaya çıkmaktadır. Teknolojik yenilikler ve buluşlar için firmaların yaptığı fiziki ve beşeri sermaye yatırımları neticesinde meydana gelen dışsallıklar ve taşmalar, ekonominin geneli için azalan getiriyi ortadan kaldırıp artan getirinin ortaya çıkmasına, böylelikle uzun dönemli büyümeye neden olmaktadır (Altın ve Kaya, 2009: 252). Büyümenin kaynakları arasında olan sürdürülebilir kârlılık ile uluslararası rekabet ar-ge harcamalarının önemini arttırmaktadır (Uzun Kocamış ve Güngör, 2014: 1274). Ekonomi için bu denli önemli olan ar-ge'nin gelişimi için ve var olan gelişimin daha ileriye götürülebilmesi için ar-ge harcamalarının ve araştırmacıların sayısının arttırılmasına özen gösterilmelidir.

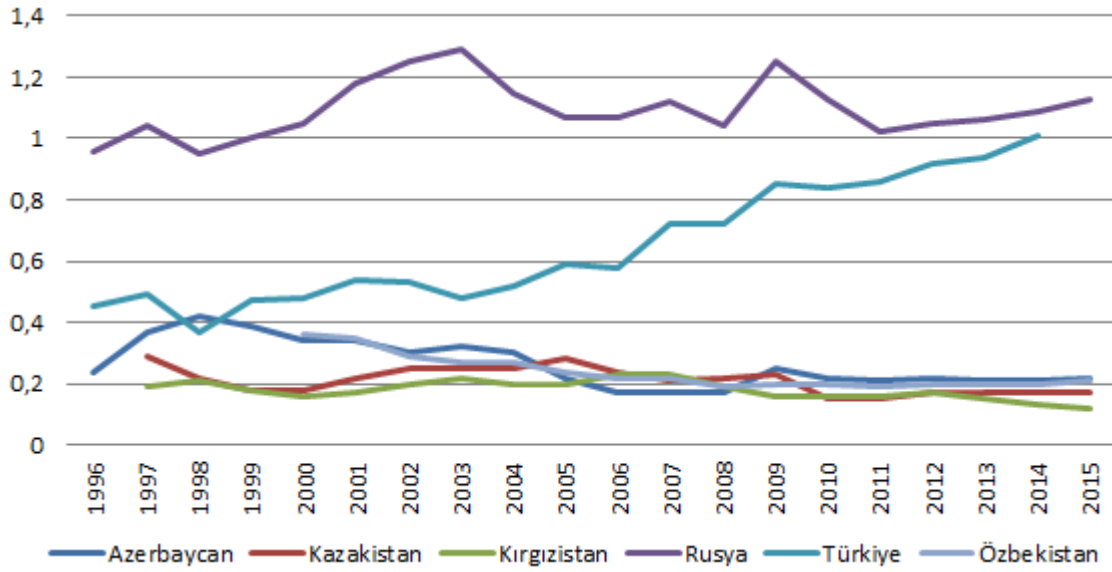
Tablo 3.45:Araştırma Ve Geliştirme Harcaması (GSYH'nin %'si)(1991-2015)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Azerbaycan	0,24	0,37	0,42	0,39	0,34	0,34	0,3	0,32	0,3	0,22
Kazakistan		0,29	0,22	0,18	0,18	0,22	0,25	0,25	0,25	0,28
Kırgızistan		0,19	0,21	0,18	0,16	0,17	0,2	0,22	0,2	0,2
Rusya	0,96	1,04	0,95	1	1,05	1,18	1,25	1,29	1,15	1,07
Türkiye	0,45	0,49	0,37	0,47	0,48	0,54	0,53	0,48	0,52	0,59
Türkmenistan										
Özbekistan					0,36	0,35	0,29	0,27	0,27	0,24

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	0,17	0,17	0,17	0,25	0,22	0,21	0,22	0,21	0,21	0,22
Kazakistan	0,24	0,21	0,22	0,23	0,15	0,15	0,17	0,17	0,17	0,17
Kırgızistan	0,23	0,23	0,19	0,16	0,16	0,16	0,17	0,15	0,13	0,12
Rusya	1,07	1,12	1,04	1,25	1,13	1,02	1,05	1,06	1,09	1,13
Türkiye	0,58	0,72	0,72	0,85	0,84	0,86	0,92	0,94	1,01	
Türkmenistan										
Özbekistan	0,22	0,22	0,19	0,2	0,2	0,19	0,2	0,2	0,2	0,21

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1996-2015 döneminde Türkmenistan'ın araştırma ve geliştirme harcamalarının GSYH içindeki oranına ulaşamamakla birlikte, çalışmaya konu olan diğer altı ülkede bu oran dalgalı bir eğilim izlemiştir.

Grafik 3.49: Araştırma Ve Geliştirme Harcaması (GSYH'nin %'si) (1996-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

2014 yılında ar-ge harcamalarının GSYH içindeki oranı incelenen dönem başına göre Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da azalırken, Rusya ve Türkiye'de artmıştır. Bu dönem boyunca GSYH içinde ar-ge harcamalarının oranı en yüksek paya sahip olan ülke Rusya olmakla birlikte, Türkiye'de bu oran diğer altı ülkeye göre en istikrarlı artış eğilimini izlemiş ve Rusya'nın sahip olduğu oranlara giderek yaklaşmıştır.

Tablo 3.46: Ar-Ge Araştırmacıları (Milyon Kişi Başına) (1996-2015)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Azerbaycan										
Kazakistan										
Kırgızistan										
Rusya	3796	3603	3342	3383	3459	3469	3388	3372	3316	3235
Türkiye	304	313	309	322	365	354	368	494	506	577
Türkmenistan										
Özbekistan					669	622	639	598	589	645

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan										
Kazakistan		405	375	347	369	384	610	734		
Kırgızistan										
Rusya	3240	3276	3153	3090	3088	3125	3094	3073	3102	3131
Türkiye	621	714	751	811	890	981	1097	1169	1157	
Türkmenistan										
Özbekistan	578	570	595	588	549	534	528	523	518	515

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Rusya'da ar-ge harcamalarının GSYH içindeki payı artarken milyon kişi başına ar-ge araştırmacılarının sayısı azalmıştır. Milyon kişi başına araştırmacı sayısı azalmış olsa da

ar-ge harcamalarının artmasıyla birlikte ülkedeki yüksek teknoloji ihracatının giderek arttığı görülmektedir. Bu da, ar-ge çalışmalarının teknolojiyi geliştirici etkisinin olduğunu, var olan ar-ge araştırmacılarının beşeri sermayesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Türkiye’de 1996-2014 döneminde hem ar-ge harcamalarının GSYH içindeki oranı hem de milyon kişi başına ar-ge araştırmacılarının sayısı artmıştır. Bu da, bahsedilen dönemde yapılan çalışmaların sonucunda Türkiye’de yüksek teknolojili ürün ihracatının artmasında etkili olmuştur. İncelenen dönemde ar-ge harcamaları ve araştırmacı sayısında iyileşmeler görülse de gelişmiş ülkeler içindeki konumu, çalışmaların niteliğini belli edecektir. Oysaki ar-ge faaliyetlerinin önemi Türkiye’de halen tam olarak anlaşılamamış ve gelişmiş ülkelere kıyasla nicelik ve nitelik olarak geride kalan bir kavram olmuştur (Ünal ve Seçilmiş, 2013: 24).

2007-2013 döneminde Kazakistan’daki milyon kişi başına ar-ge araştırmacı sayısı önce azalan sonra artan bir eğilim izleyerek, 2013 yılında 2007 yılındaki sayının yaklaşık iki katına çıkmıştır. Kazakistan’da GSYH içinde ar-ge harcamalarının oranı bu dönemde azalmış olsa da, ar-ge araştırmacılarının hem sayıca artışı hem de verimlilik artışı, ileri teknoloji ürünü ihracatındaki artışı da beraberinde getirmiştir. Özbekistan’da ise 2000-2015 döneminde hem ar-ge harcamalarının GSYH içindeki oranı hem de ar-ge araştırmacılarının sayısı da azalmıştır.

III.7.3. Toplumsal ve Bireysel Temel İhtiyaçların Karşılanmasına göre Ülke Karşılaştırmalarının Değerlendirilmesi

Kuznets’e göre ülkelerin gelişmişliğini ölçen bir diğer kriter de toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanıp karşılanmadığıdır. Kuznets’in bu kriterindeki göstergeler ile bunları destekleyici olarak ele alınan göstergeler, bu başlık altında değerlendirilmiş ve eldeki verilere göre gelişmişlikleri hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Bu

değerlendirmeler, çalışmaya konu olan yedi ülkenin 1991-2016 dönemi için verilere ulaşılabildiği kadarıyla dönem başındaki hali ile dönem sonundaki durumunun karşılaştırılması ile yapılmıştır.

Tablo 3.47: Ülkelerin Toplumsal ve Bireysel Temel İhtiyaçların Karşılanmasına Göre Karşılaştırılması ve Gösterdikleri Gelişim³⁶

	Kişi Başına Sağlık Harcaması (Dolar)	Hekim Sayısı (1000 Kişi Başına)	Doğumda Yaşam Beklentisi	Ölüm Oranı	5 Yaş Altı Çocuklarda Ölüm Oranı	Anne Ölüm Oranı	Hastane Yatakları
Azerbaycan	↑	↓	↑	≈	↓	↓	↓
Kazakistan	↑	↓	↑	↓	↓	↓	↓
Kırgızistan	↑	↓	↑	↓	↓	↓	↓
Rusya	↑	↓	↑	↑	↓	↓	↓
Türkiye	↑	↑	↑	↓	↓	↓	≈
Türkmenistan	↑	↓	↑	↓	↓	↓	↓
Özbekistan	↑	↓	↑	↓	↓	↓	↓

	Güvenli İçme Suyu Kullanan Nüfus Oranı	Yetersiz Beslenme Yaygınlığı	Eğitimle İlgili Hükümet Harcamaları (GSYH %'si)	İlköğretimde Öğrenci-Öğretmen Oranı	Bilimsel ve Teknik Dergide Yayınlanan Makaleler	Ar-Ge Harcaması (GSYH %'si)	Ar-Ge Araştırmacıları (Milyon Kişi Başına)
Azerbaycan	↑	↓	↓	↓	↑	≈	
Kazakistan		↓	↓	↓	↑	≈	↑
Kırgızistan	↑	↓	↑	↑	↑	≈	
Rusya	≈	↓	↑	↓	↑	≈	↓
Türkiye		≈	↑	↓	↑	≈	↑
Türkmenistan	↑	↓			≈	≈	
Özbekistan	≈	↓		↓	↑	≈	↓

‘↑’ işareti göstergede artma olduğunu, ‘↓’ işareti göstergede azalma olduğunu, ‘≈’ işareti ise göstergenin incelenen dönem başındaki ve dönem sonundaki oranının hemen hemen aynı kaldığını göstermektedir.

Kişi başına sağlık harcamasının en hızlı arttığı ülke Azerbaycan olup, en yavaş arttığı ülke ise Türkiye olmuştur. Türkiye’de kişi başına sağlık harcaması incelenen dönem başında diğer ülkelere göre daha yüksek olup, artış hızı yavaş olsa da dönem sonunda Rusya’dan sonra en yüksek kişi başına sağlık harcaması yapan ülke olmuştur. Dönem sonunda kişi başına sağlık harcamaları Azerbaycan’da en hızlı artışı göstermiş olsa da ülkede 1000 kişi başına düşen hekim sayısı incelenen dönem başına göre artmamıştır. Ayrıca Türkiye dışındaki altı ülkede de 1000 kişi başına düşen hekim sayısının az da olsa azaldığı ve en fazla azalmanın Kırgızistan’da meydana geldiği görülmektedir. Bu da Türkiye’de hekimlerin hastalara ayırdığı vaktin az da olsa arttığını, dönem başına göre

³⁶ Bu tablodaki göstergelerin çalışmaya konu olan yedi ülke için yorumları, 1991 yılına göre 2016 yılında ulaşılan dönem için veya göstergelerin ulaşılabildiği yıllar dahilinde bu dönem başına en yakın olan veri ile dönem sonuna en yakın veri karşılaştırması yapılarak gelişimleri gösterilmiştir.

hastalarla daha ilgili olunabilecek potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Sağlık alanındaki bu gelişmeler doğrultusunda Türkiye, doğumda yaşam beklentisinin de en fazla arttığı ülke olmuştur. Doğumda yaşam beklentisinde en küçük artışın olduğu ülke ise hekim sayısı en fazla alan Kırgızistan'dır. Doğumda yaşam beklentisindeki artışın yanında incelenen ülkelerde genel olarak ölüm oranı azalırken Rusya'da artmıştır. Rusya'daki yüksek ölüm oranlarında, diğer ülkelere göre yüksek seviyede kalan intihar ölüm oranlarının da etkisi vardır. Dönem sonundaki ölüm oranı ile dönem başındaki oran Türkiye'de hemen hemen aynı kalırken, Türkiye ve Rusya dışındaki beş ülkede de birbirine yakın bir iyileşme görülmüştür. Çeşitli nedenlerle meydana gelen ölüm oranındaki iyileşmeler küçük oranda olsa da anne ölüm oranı ve 5 yaş altı çocuk ölüm oranı çalışmaya konu olan yedi ülkede de daha büyük oranda iyileşmeler meydana gelmiştir. 5 yaş altı ölüm oranlarında en büyük iyileşme Azerbaycan'da sağlanırken, en yavaş iyileşme Rusya'da olmuştur. Rusya'da 5 yaş altı çocuk ölüm oranlarındaki iyileşmenin diğer ülkelere göre az olsa da, incelenen dönem boyunca Rusya'da bu oran en düşük seviyeye sahip olmuştur. Anne ölüm oranlarına bakıldığında ise en fazla gelişim gösteren ülkenin Türkiye olduğu, en yavaş gelişim gösteren ülkenin ise Kırgızistan olduğu görülmektedir. Bununla birlikte 2015 yılında anne ölüm oranlarının en yüksek olduğu ülke de yine Kırgızistan'dır. Çalışmaya konu olan ülkelerde genel olarak ölüm oranlarında iyileşme görülmekle birlikte, artan kişi başına sağlık harcamalarına rağmen ülkelerin çoğunda 1000 kişi başına hastane yatak sayısı azalmış, Türkiye'de ise hemen hemen aynı kalmıştır. Bununla birlikte 1000 kişi başına hastane yatak sayısında en fazla azalmanın olduğu ülke Kırgızistan ve Türkmenistan'dır. Sağlıklı yaşam için temel ihtiyaçlardan bir tanesi de temiz ve güvenilir su kaynaklarından yararlanabilmektir. Ülkelerde güvenli içme suyunu kullanan nüfus oranına bakıldığında Rusya ve Özbekistan'da dönem başı ile dönem

sonundaki oranların hemen hemen aynı kaldığı görülürken, Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkmenistan’da bu oran artmış, hemen hemen bu üç ülkede birbirine yakın bir iyileşme görülmüştür. Bireylerin besin ihtiyaçlarını yeteri kadar karşılayabilmeleri de sağlıklı olmaları için gerekli bir ihtiyaçtır. Çalışmaya konu olan ülkelerde nüfusun içinde yetersiz beslenme yaygınlığı yüzdesine bakıldığında incelenen dönem sonunda bu oran yedi ülkede de düşük düzeylerde bulunmaktadır. Bununla birlikte 2000 yılına göre incelenen dönem sonunda yetersiz beslenme yaygınlığında en fazla iyileşmenin Azerbaycan’da olduğu görülürken, Türkiye’de bu oran hemen hemen aynı kalmıştır. İncelenen dönem başındaki duruma göre ülkelerin dönem sonundaki gelişimlerine bakıldığında genel olarak Azerbaycan ve Türkiye’nin diğer ülkelere göre sağlık alanındaki gelişiminin daha fazla olduğu, Kırgızistan’ın sağlık alanındaki gelişiminin ise daha yavaş olduğu anlaşılmaktadır.

Temel sağlık ihtiyaçlarını karşılayabilen bireyler bir diğer toplumsal ve bireysel temel ihtiyaç olan eğitim ihtiyacını da karşılamak isteyeceklerdir. Devletler, toplumun eğitim ihtiyacı için gerekli yatırımları yapmak adına GSYH’den belli bir pay ayırmaktadır. Dönem sonundan eğitim için ayrılan hükümet harcamalarının oranı dönem başına göre Azerbaycan ve Kazakistan’da azalırken Kırgızistan, Rusya ve Türkiye’de bu oran artmıştır. Eğitimin daha nitelikli olabilmesi için öğrenci-öğretmen oranının azalması olumlu bir etken olacaktır. Öğrenci-öğretmen oranının azalması, öğretmenlerin öğrencilere daha uzun süre söz hakkı tanıyabilmeleri ve öğretmenlerin öğrencilerin eğitimiyle daha iyi ilgilenebilmesi için uygun eğitim ortamını oluşturacaktır. İlköğretimde öğrenci-öğretmen oranı Kırgızistan’da artarken, bu orandaki en fazla azalma Türkiye’de olmuştur. Buradan anlaşılmaktadır ki, Türkiye’de dönem başına göre dönem sonunda artan eğitim harcamaları, hem ilköğretimdeki öğrenci-öğretmen oranında hem de yükseköğretimde brüt okullaşma oranında diğer ülkelere göre daha büyük iyileşme göstermesinde etkili olmuştur.

Eğitimli bireyler, yaptıkları araştırmalar ve edindikleri bilgiler doğrultusunda sahip oldukları bilgileri paylaşmak için makale yayınlatabilmektedirler. Daha çok makale yayınlamak, ülkedeki bilgi paylaşımını arttırarak bilimde ilerlemeyi kolaylaştırabilecektir. Çalışmaya konu ülkelerde bilimsel ve teknik makalede yayınlanan makale sayısına bakıldığında Türkmenistan’da dönem başı ile dönem sonundaki makale sayısı hemen hemen aynı kalırken, diğer altı ülkede artmıştır. Bilimsel ve teknik dergide yayınlanan makale sayısındaki artışın en hızlı olduğu ülke Türkiye olmakla birlikte, verisine ulaşılabilen 2000-2013 dönemi boyunca en fazla makale sayısına sahip olan Rusya’dır. Makale sayısının yüksek olduğu Rusya ve Türkiye’de yüksek lisans mezunlarının sayısı da diğer beş ülkeye göre çok daha fazla artmıştır. Bilimsel çalışmaların yanı sıra üretimde yenilikler için ar-ge çalışmaları yapılmakta ve bu çalışmalar için harcama yapılmaktadır. Çalışmaya konu olan yedi ülkede de ar-ge harcamalarının GSYH içindeki payı, incelenen dönem başı ve dönem sonunda hemen hemen aynı oranlarda kalmıştır. Ar-ge harcamalarının GSYH’den aldığı payda belirgin bir artış olmasa da, GSYH bu yedi ülkede de arttığı için, ar-ge harcamalarının miktarsal olarak arttığını göstermektedir. Bunun yanı sıra ar-ge araştırmacılarının sayısı Kazakistan ve Türkiye’de artarken, Rusya ve Özbekistan’da azalmıştır. Teknolojinin sürekli olarak yenilenebilmesi için hem ar-ge harcamalarının hem de ar-ge araştırmacılarının sayısında artış beklenirken, Rusya’da ar-ge araştırmacılarının sayısı azalmış, buna rağmen yüksek teknoloji ürünü ihracatı artmıştır. Ar-ge araştırmacı sayısının en fazla arttığı ülke ise Türkiye olup, en fazla gerilemenin Rusya’da olduğu görülmektedir. Çalışmada yer alan eğitimle ilgili göstergeler incelendiğinde, ulaşılabilen verilere göre 1991-2016 döneminde eğitimde en fazla gelişimin genel olarak Türkiye’de olduğu anlaşılmaktadır. Kuznets’in kriterine göre ülkelerin toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarının karşılanmasında çalışmaya konu olan yedi

ülkenin gelişimi incelendiğinde, 1991-2016 döneminde genel olarak daha fazla gelişim gösteren ülkenin Türkiye olduğu anlaşılmaktadır. Kuznets'in kriterine göre ülkelerin toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarının karşılanması değerlendirilirken, ilgili göstergeler için en fazla gelişim gösteren ülkeden en az gelişim gösteren ülkeye doğru şu şekilde sıralama yapılabilir;

- Kişi başına düşen sağlık harcaması:

Azerbaycan>Kazakistan=Kırgızistan>Rusya>Türkmenistan>Özbekistan>Türkiye

- Hekim sayısı:

Türkiye>Azerbaycan>Kazakistan>Rusya>Özbekistan>Türkmenistan>Kırgızistan

- Doğumda yaşam beklentisi:

Türkiye>Azerbaycan>Türkmenistan=Özbekistan>Kazakistan>Rusya>Kırgızistan

- Ölüm oranı:

Kazakistan=Türkiye=Türkmenistan>Kırgızistan=Özbekistan>Azerbaycan>Rusya

- 5 yaş altı çocuk ölüm

oranı:Azerbaycan>Türkiye>Özbekistan>Kırgızistan>Kazakistan>Türkmenistan>Rusya

- Anne ölüm oranı:

Türkiye>Kazakistan>Türkmenistan>Azerbaycan>Rusya>Özbekistan>Kırgızistan

- Hastane yatak sayısı(1000 kişi başı):

Türkiye>Rusya>Azerbaycan>Kazakistan=Özbekistan>Kırgızistan>Türkmenistan

- Güvenli içme suyu kullanan nüfus

oranı:Azerbaycan>Kırgızistan>Türkmenistan>Rusya=Özbekistan

- Yetersiz beslenme yaygınlığı:

Azerbaycan>Kırgızistan=Özbekistan>Kazakistan>Rusya=Türkmenistan>Türkiye

- İlköğretimde öğrenci-öğretmen oranı:

Türkiye>Azerbaycan>Özbekistan>Rusya>Kazakistan>Kırgızistan

- Bilimsel ve teknik dergide yayınlanan makaleler:

Kazakistan>Türkiye>Azerbaycan>Kırgızistan>Rusya>Özbekistan>Türkmenistan

- AR-GE araştırmacıları: Türkiye>Kazakistan>Özbekistan>Rusya

Toplumsal ve bireysel ihtiyaçların karşılanması ile ilgili göstergelerde, diğerlerine göre en fazla gelişme gösteren ülke olarak en çok Türkiye, ardından Azerbaycan gelmektedir. Kırgızistan ise, diğer ülkelere göre daha fazla göstergede daha düşük gelişim göstermektedir. Toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarının daha çoğunu karşılayan Türkiye ve Azerbaycan'da insani gelişim daha fazla artarken, Kırgızistan'da daha az artmıştır. Bununla birlikte kazanılan insani gelişim, Türkiye'de erkekler ve kadınlar arasında orta-düşük eşitliğe sahip iken, Azerbaycan'da orta derecede eşitliğe sahiptir. Toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarının daha azını karşılayabilen Kırgızistan'da kazanılan insani gelişim ise orta-yüksek eşitliğe sahiptir. Buradan anlaşılmaktadır ki, ülkelerin toplumsal ve bireysel ihtiyaçlarını karşılaması ile kazandıkları insani gelişimin, kadın ve erkek için farklı derecede kazanımlar yolu ile gerçekleşebilmektedir. Yine de kazanılan insani gelişimin kadın ve erkek için eşit derecede olması, ülkenin kalkınma sürecinin daha sağlıklı gerçekleşmesi için faydalı olacaktır. Ülkelerin dönem başına göre dönem sonundaki gelişmelerinin kıyaslanması yanı sıra, incelenen dönem genelinde ortalama olarak gelişmişlikleri de hesaplanmıştır. Buna hesaplamaya göre ülkelerin incelenen dönem genelindeki ortalama gelişmişlikleri sıralandığında toplumsal ve bireysel ihtiyaçların karşılandığı kritere göre en fazla gelişen ülke Rusya, ardından sırayla Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'dır.

III.8. Ulusal Parlamentoda Kadınların Tuttuğu Sandalye Oranı

Kadınların parlamentodaki oranları, toplumda kadınların karar verme süreçlerine katılımı hakkında bilgi vermektedir. Kadının toplumdaki yeri, ülkelerin sadece ekonomik gelişimi değil, aynı zamanda sosyal, kültürel gelişimi yani kalkınması için de önemli bir unsurdur. Cinsiyet eşitliğini ortaya koymak için; toplumsal cinsiyet eşitliğini güçlendirme endeksi (Gender Empowerment Measure-GEM), toplumsal cinsiyet eşitliği endeksi (Gender Inequality Index-GII) ve toplumsal cinsiyet eşitlik endeksi (Gender Equity Index-GEI) hesaplamalarında, parlamentoda kadınların katılımı dikkate alınmaktadır.

Tablo 3.48: Ulusal Parlamentoda Kadınların Tuttuğu Sandalye Oranı (%) (1997-2015)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Azerbaycan	12	12	12			11	11	11	13	11	11
Kazakistan	13	13	11	10	10	10	10	10	10	10	16
Kırgızistan	1	1	1	2	2	10	10	10	0	0	26
Rusya	10	10		8	8	8	8	8	10	10	14
Türkiye	2	2	4	4	4	4		4	4	4	9
Türkmenistan	18	18		26	26	26	26	26	16	16	16
Özbekistan	6	6		7	7	7	7	7	18	18	18

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	11	11	16	16	16	16	16	17	17
Kazakistan	16	18	18	18	24	24	25	26	27
Kırgızistan	26	26	23	23	23	23	23	19	19
Rusya	14	14	14	14	14	14	14	14	13
Türkiye	9	9	9	14	14	14	14	15	15
Türkmenistan		17	17	17	17	17	26	26	26
Özbekistan	18	22	22	22	22	22	22	16	16

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1997-2016 döneminde çalışmaya konu olan yedi ülkede de kadınların ulusal parlamentoda tuttuğu sandalye oranı artmıştır. 1997 yılında Kırgızistan'da %1, Türkiye'de ise %2 olan bu oran diğer beş ülkeye göre en düşük orana sahip olmakla birlikte, 1997-2007 dönemde Kırgızistan'daki artış eğilimi Türkiye'den daha fazla olmuştur. 2016 yılında yedi ülke arasında, ulusal parlamentoda kadınların tuttuğu sandalye oranı en fazla olan ülkeler %27 ile Kazakistan ve %26 ile Kırgızistan, en az olan ise %13 ile Rusya'dır. Bu da göstermektedir ki, 2016 yılında Kazakistan ve Kırgızistan toplumlarında kadınların karar verme süreçlerine katılımı Rusya'dan daha fazladır. Bununla birlikte 1997-2016 sürecinde,

incelenen yedi ülkenin toplumlarında kadınlar daha fazla söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu da, incelenen ülkelerde cinsiyet ayrımcılığının azaldığına işaret etmektedir.

III.9. İnsani Gelişme Endeksi

İnsani Gelişme Endeksi (İGE), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilmiş olup, insani gelişme kavramını sayısal olarak ifade etmektedir. Bu endeks, insani gelişimi sağlık, eğitim ve gelir boyutlarıyla ele almaktadır. Endeks değeri 0'a yaklaştıkça insani gelişmişlik düzeyinin düştüğü, 1'e yaklaştıkça da insani gelişmişlik düzeyinin yükseldiği anlamına gelmektedir.

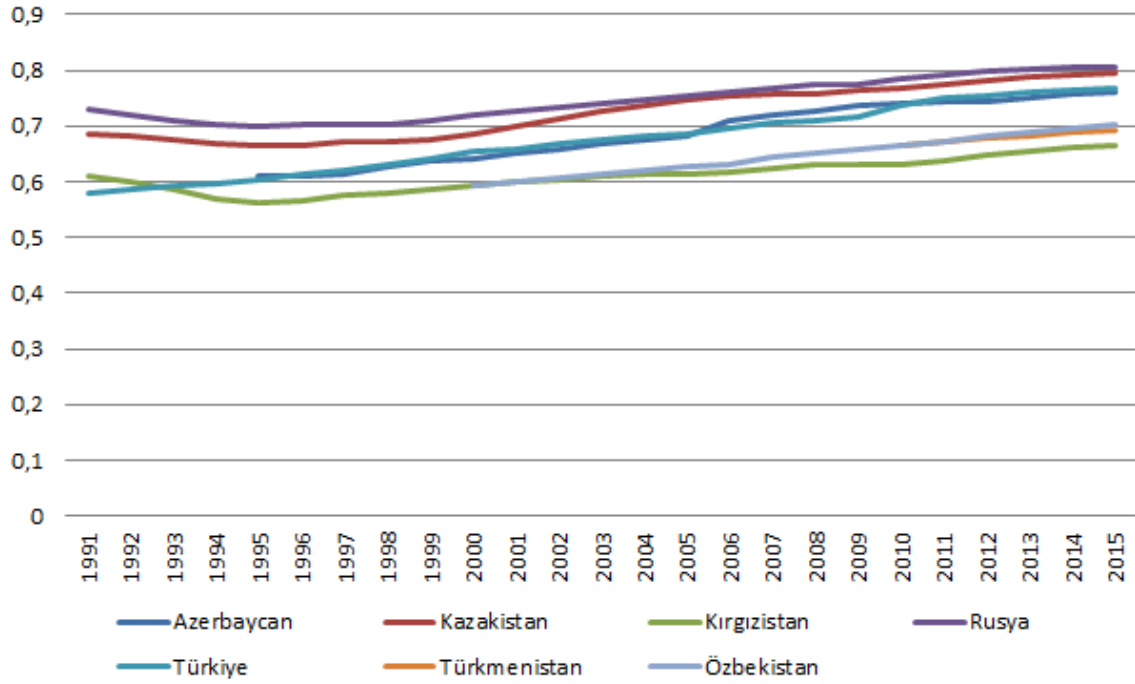
Tablo 3.49: İnsani Gelişme Endeksi (1991-2015)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan					0,609	0,610	0,615	0,626	0,636	0,642	0,651	0,659	0,668
Kazakistan	0,684	0,682	0,676	0,668	0,665	0,666	0,670	0,672	0,676	0,685	0,700	0,714	0,725
Kırgızistan	0,609	0,599	0,586	0,568	0,562	0,567	0,576	0,58	0,586	0,593	0,601	0,602	0,609
Rusya	0,729	0,718	0,710	0,701	0,700	0,701	0,704	0,703	0,709	0,72	0,727	0,733	0,741
Türkiye	0,580	0,586	0,594	0,596	0,604	0,613	0,621	0,632	0,641	0,653	0,658	0,668	0,675
Türkmenistan													
Özbekistan										0,594	0,6	0,607	0,613

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	0,675	0,682	0,708	0,719	0,728	0,737	0,741	0,742	0,745	0,752	0,758	0,759
Kazakistan	0,737	0,747	0,754	0,758	0,758	0,763	0,766	0,774	0,782	0,789	0,793	0,794
Kırgızistan	0,612	0,613	0,618	0,624	0,629	0,631	0,632	0,638	0,647	0,656	0,662	0,664
Rusya	0,748	0,754	0,761	0,769	0,776	0,773	0,785	0,792	0,799	0,803	0,805	0,804
Türkiye	0,681	0,687	0,697	0,705	0,709	0,715	0,737	0,750	0,754	0,759	0,764	0,767
Türkmenistan							0,665	0,672	0,678	0,683	0,688	0,692
Özbekistan	0,62	0,626	0,631	0,644	0,651	0,657	0,664	0,673	0,681	0,690	0,697	0,701

Kaynak: UNDP verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

1991-1995 yıllarında Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya'da insani gelişme endeksinin azaldığı görülmektedir. Azalmanın nedeni olarak, bu ülkelerin SSCB'den ayrılmasıyla GSMH'lerinin azalması ve dolayısıyla İGE bileşenlerinden biri olan ülke gelirinin azalmasının İGE'ni olumsuz etkilediği düşünülmektedir.

Grafik 3.50: İnsani Gelişim Endeksi (1991-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

1995'ten sonra çalışmaya konu olan ülkelerde insani gelişim, incelenen dönem sonuna kadar artış eğiliminde olmuş, ancak Rusya'da 2009 yılında küçük bir gerileme görülmüştür. Bu gerilemenin, 2009 yılında ülkede kişi başına gelirdeki azalmadan kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü İGE'ni oluşturan yaşam ve eğitim endekslerindeki göstergelerde bir gerileme olmazken ülkenin kişi başına gelirinde azalma meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra incelenen dönem genelinde Rusya'daki insani gelişim, çalışmaya konu olan ülkelere kıyasla daha yüksek düzeydedir. Tüm ülkeler için İGE verisine ulaşılan 2010-2015 dönemine bakıldığında, incelenen yedi ülkede de insani gelişimin arttığı görülmekle birlikte, Kırgızistan en düşük insani gelişime, Rusya ise en yüksek insani gelişime sahip ülkeler olmuştur. 1991 yılından sonra Türkiye'nin insani gelişimi giderek artmıştır. İnsani gelişim endeksini oluşturan bileşenlerden olan kişi başına gelir, eğitim ve sağlık alanında da iyileşmeler görülmüştür. Bu iyileşmelerin yanı sıra, Türkiye'nin eğitim ile ilgili göstergelerinde rakamsal olarak iyileşmeler mevcut olsa da,

nitelik açısından hala sıkıntılar olduğu ve ülkenin eğitim sisteminde düzensizliklerin olduğu bilinmektedir. 2015 yılında insani gelişim düzeyleri dikkate alındığında sadece Rusya çok yüksek insani gelişim grubunda yer alırken, Kazakistan, Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan yüksek insani gelişim grubunda, Türkmenistan ve Kırgızistan ise orta insani gelişim grubunda yer almaktadır.

III.10. Alınan Net Resmi Kalkınma Yardımı Ve Resmi Yardımlar

Net resmi kalkınma yardımı (Official Development Assistance-ODA), anaparayı geri ödemeleri neticesinde kullandırılan kredilerin ve OECD Kalkınma Yardımı Komitesi (Development Assistance Committee-DAC) üyelerinin resmi kurumlarının verdiği hibelerin, çok taraflı kurumlar tarafından ve DAC dışındaki ülkeler tarafından ödenmesinden oluşmaktadır. Aynı zamanda bu kredilerin en az %25'lik kısmını hibe oluşturmaktadır.

Tablo 3.50: Alınan Net Resmi Kalkınma Yardımı Ve Resmi Yardımlar (Milyon ABD Doları) (1991-2015)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Azerbaycan	0,3	7	24	149	120	96	184	120	171	141	231	351	302
Kazakistan	112	12	15	53	65	124	141	223	175	189	152	190	290
Kırgızistan		21	95	174	285	230	240	239	283	215	188	186	200
Rusya	564	1935	2419	1847	1917	1403	903	1183	1937	1554	1090	1285	1244
Türkiye	1610	356	448	198	314	246	7	28	12	329	133	273	168
Türkmenistan		7	31	27	31	24	21	28	25	36	75	44	29
Özbekistan		2	8	28	84	88	140	159	156	186	154	190	195

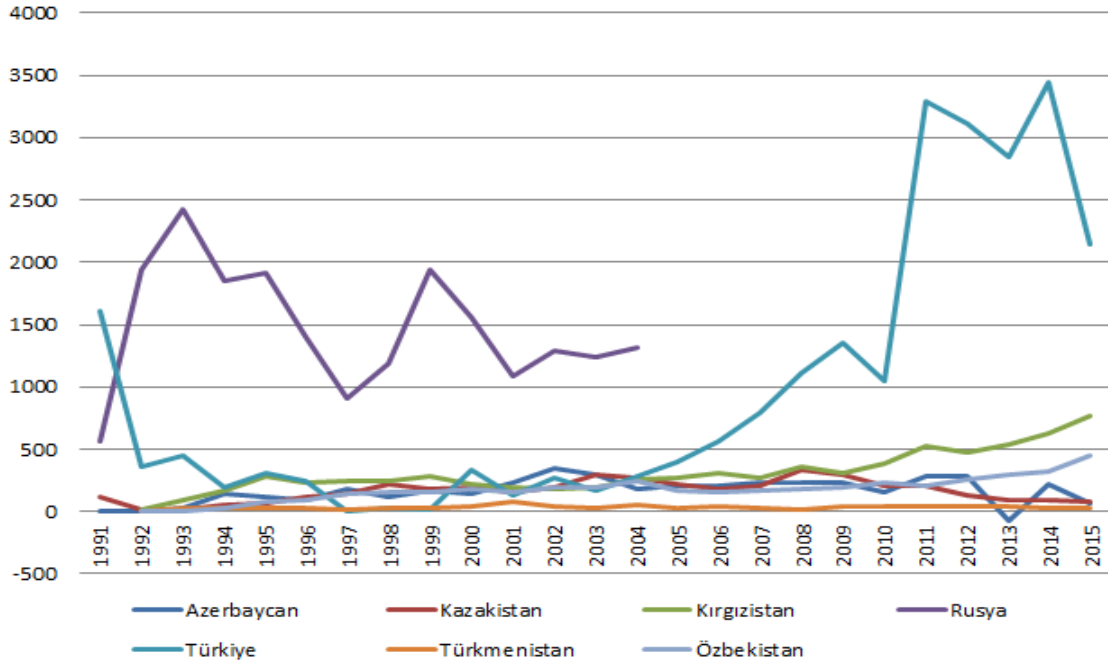
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	176	211	208	226	236	233	162	287	287	-71	217	70
Kazakistan	273	225	178	212	338	295	212	201	132	91	93	83
Kırgızistan	261	267	311	275	357	315	384	523	470	539	627	769
Rusya	1320											
Türkiye	289	399	569	796	1117	1356	1050	3288	3112	2848	3447	2145
Türkmenistan	54	29	41	29	18	41	44	41	38	36	34	24
Özbekistan	246	169	150	168	184	191	234	204	256	295	325	448

Kaynak: Dünya Bankası verileri ile tarafımızca oluşturulmuştur.

Ülkelerin aldıkları kalkınma yardımı 1991-2015 dönemi boyunca dalgalı bir eğilim izlemekle birlikte, yaklaşık olarak dönemin ilk yarısında Rusya'nın ve ikinci yarısında ise Türkiye'nin diğer ülkelere kıyasla çok daha fazla kalkınma yardımı aldığı görülmektedir. 2015 yılında Türkiye'nin aldığı resmi kalkınma yardımı azalmış olsa da hala yüksek

miktarlarda olmasından, ülkenin henüz kalkınma sürecini tamamlamadığı ve kalkınma için resmi kalkınma yardımına yüksek miktarda ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır.

Grafik 3.51: Alınan Net Resmi Kalkınma Yardımı Ve Resmi Yardımlar (Milyon ABD Doları) (1991-2015)

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Alınan kalkınma yardımlarıyla birlikte incelenen ülkeler arasında en yüksek insani gelişme düzeyini sağlayan ülke Rusya olmuştur. Yani Rusya için, dönem başında aldığı kalkınma yardımlarını etkin bir şekilde kullandığını söylemek mümkündür. Türkiye, aldığı kalkınma yardımları ile insani gelişimini arttırmayı başarmış olsa da hala yüksek kalkınma yardımı alıyor olması, henüz tam olarak kalkınmadığını ve bunu sağlamak için kalkınma yardımına ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Kırgızistan ve Özbekistan'ın 2012'den sonra artarak aldığı resmi kalkınma yardımı, bu ülkelerin de kalkınma aşamasında olduğu ve henüz tamamlamadığını ifade etmektedir. İncelenen dönemde en düşük kalkınma yardımını alan ülke ise Türkmenistan'dır.

SONUÇ

Dünya üzerinde ülkelerin bazıları az gelişmiş iken, bazı ülkeler üretim faktörlerini daha etkin kullanarak daha fazla gelişmektedir. Azgelişmiş ülkelerin dünya üzerindeki dağılımı coğrafi koşullara, iklim yapılarına ve doğal kaynaklara göre farklılık arz etmektedir.

Çalışmaya konu olan yedi ülkenin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Türkiye ve Rusya) 1991-2016 dönemindeki gelişimleri, bazı makroekonomik göstergeler ve Kuznets'in azgelişmiş ülkeleri tanımlamak için parasal ve parasal olmayan göstergelerle geliştirdiği üç kriter doğrultusunda değerlendirilmektedir.

Bazı makroekonomik göstergeler değerlendirildiğinde, incelenen dönem başına göre dönem sonunda Rusya'da GSMH'nin ve KBGSMH'nin arttığı, böylelikle brüt tasarrufların ve gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının da arttığı ve cari işlemler dengesinin 1997 yılı dışında tüm dönem boyunca pozitif olduğu görülmektedir. Bununla birlikte dış borç stoku/GSMH oranına göre 2015 ve 2016 yıllarında ülke orta borçludur. Ülkenin gelişimi Kuznets'in uluslararası gelişme farklılıklarına göre parasal ve parasal olmayan göstergelerle değerlendirildiğinde, Rusya'nın GSMH'si yavaş bir artış gösterirken, işsizlik ile elektrik üretimi ve tüketimi dönem başına göre yakın düzeyde kalmakta, çimento üretimi artmakta, yüz kişi başına düşen bilgisayar sayısında ve internet kullanan nüfusun yüzdesinde hızlı bir artış olmaktadır. GSMH'nin yavaş artıyor görünmesi, başlangıçta yüksek bir GSMH'ye sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Kuznets'in bir diğer kriteri olan ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre değerlendirildiğinde Rusya'da dönem başına göre dönem sonunda işsizlik oranı hemen aynı iken, istihdamın nüfusa oranının arttığı ancak kadınların işgücüne katılma oranının azaldığı, tarım ve sanayi sektöründe istihdam oranının azaldığı, hizmet sektöründe arttığı, GSYH içinde katma değer oranının tarım ve sanayi sektöründe azaldığı ve hizmet sektöründe arttığı, kapasite

kullanım oranının, tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranının azaldığı, ileri teknoloji ürünü ihracatının (milyon dolar) arttığı ve mal ihracatı içinde imalatın payının azalıp akaryakıtın payının arttığı görülmektedir. Kadınların işgücüne katılım oranının azalması, Rusya'da ekonomik sürece ve GSYH'ye kadınların katkısının azaldığını ifade etse de ulusal parlamentoda kadınların tuttuğu sandalye oranının artması, ülkede kadınların karar verme sürecinde daha fazla yer aldığını göstermektedir. Son olarak toplumsal ve bireysel ihtiyaçların karşılanmasına göre değerlendirildiğinde Rusya'da kişi başına sağlık harcamasının, doğumda yaşam beklentisinin ve ölüm oranının arttığı, anne ölüm oranı ve beş yaş altı çocuklarda ölüm oranının, bin kişi başına düşen hastane yatak sayısının, hekim sayısının ve yetersiz beslenme yaygınlığının azaldığı, güvenli içme suyuna ulaşabilen nüfus oranının ise hemen hemen aynı kaldığı görülmekte, bununla birlikte eğitimle ilgili hükümet harcamalarının GSYH içindeki oranı, bilimsel ve teknik dergilerde yayınlanan makale sayısı ve ar-ge harcamalarının GSYH içindeki oranı artmakta, ilköğretimde öğrenci-öğretmen oranı ve milyon kişi başına düşen ar-ge araştırmacı sayısı azalmaktadır. Rusya, Kuznets'in üç kriterine göre genel olarak değerlendirildiğinde dönem başına göre ekonomik ve sosyal gelişme sağladığı anlaşılmaktadır. Ülkenin gelişiminin artmasıyla birlikte aldığı net resmi kalkınma yardımları da dönem başına göre azalmıştır. Bu dönemde İnsani Gelişim Endeksi'nin artması, Rusya'daki sosyal ve ekonomik gelişimleri desteklemektedir. İnsani gelişme raporunda UNDP'nin yaptığı sıralamada 2015 yılında 0,804 endeks değeri ile 49. sırada olup, çok yüksek insani gelişim grubundadır. Aynı zamanda Rusya İGE kazanımları açısından kadınlar ve erkekler arasında yüksek eşitliğe sahiptir.

Türkiye'nin bazı makroekonomik göstergeleri değerlendirildiğinde GSMH ve KBGSM dönem başına göre dönem sonunda arttığı, böylelikle brüt tasarruf ve gayrisafi sabit

sermaye yatırımının da arttığı, cari işlemler dengesi bazı yıllar hariç sürekli negatif değerde olduğu görülmektedir. Aynı zamanda incelenen dönem genelinde dış borç stoku/GSMH oranına göre Türkiye orta borçlu bir ülkedir. Ülkenin dönem başına göre dönem sonundaki gelişimin, Kuznets'in uluslararası gelişme farklılıklarına göre karşılaştırıldığı kriter ile değerlendirildiğinde, GSMH'nin orta hızda arttığı, parasal olmayan göstergelerden elektrik üretimi ve tüketiminin artan bir eğilim izlediği, çimento üretiminin, kişisel bilgisayar sayısının ve internet kullanan kişilerin nüfusa oranının orta hızda arttığı görülmektedir. Ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre gelişimi değerlendirildiğinde Türkiye'nin istihdamın nüfusa oranının ve kadınların işgücüne katılma oranının azaldığı, işsizlik oranının arttığı, tarımda istihdam oranı azalıp sanayi ve hizmet sektöründe istihdam oranının arttığı, tarımın sağladığı katma değer azalıp hizmet sektörünün katma değerinin arttığı ancak sanayi sektörünün hemen hemen aynı oranda katma değer sağladığı, kapasite kullanım oranının arttığı ancak tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranının azaldığı, ileri teknoloji ürünü ihracatının ve mal ihracatı içinde imalatın payının arttığı görülmektedir. Ekonomik gelişme sürecinde kadınların istihdama katılım oranının azalması olumsuz bir durum olmakla birlikte, ulusal parlamentoda kadınların tuttuğu sandalye oranındaki artış, kadınların ülkede karar alma sürecine daha fazla katıldığını ifade etmektedir. Türkiye, toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılamasına göre değerlendirildiğinde, kişi başına sağlık harcamasının, bin kişi başına hekim sayısının ve doğumda yaşam beklentisinin arttığı, ölüm oranının, anne ölüm oranı ve beş yaş altı çocuklarda ölüm oranının azaldığı, hastane yatak sayısının ve yetersiz beslenme yaygınlığının hemen hemen aynı kaldığı görülmekte, bununla birlikte eğitimle ilgili hükümet harcamalarının GSYH içindeki oranı artmakta, ilköğretimde öğrenci-öğretmen oranı azalmakta, bilimsel ve teknik dergide yayınlanan makale sayısı ve ar-ge

araştırmacı sayısı artmakta, ar-ge harcamasının GSYH içindeki oranı ise hemen hemen aynı kalmaktadır. Genel olarak Kuznets'in üç kriterindeki gelişimi değerlendirildiğinde Türkiye, toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanması kriterinde daha fazla geliştiği, ancak işsizlik sorununun olduğu görülmektedir. Ülkenin gelişimi için aldığı net resmi kalkınma yardımlarının dönem başına göre çok fazla arttığı görülme, bu da henüz gelişimini tamamlamadığı, bu süreç için diğer ülkelerden daha fazla resmi kalkınma yardımına ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. İnsani gelişme raporuna göre 2016 yılında ülkenin İGE 0,767 olup, 71. sırada ve yüksek insani gelişim grubunda yer almakta. Türkiye kadınlar ve erkekler arasındaki İGE kazanımları açısından orta-düşük eşitliğe sahiptir.

Dönem başına göre Azerbaycan'ın bazı makroekonomik göstergeleri değerlendirildiğinde, GSMH ve KBGSMH'nin dönem sonunda arttığı, böylece brüt tasarruf ve gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının da arttığı ancak, 2005 sonrası pozitif olan cari işlemler dengesinin 2015 itibariyle negatif değerle sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca dış borç stoku/GSMH oranına göre 2016 yılında ülke orta borçlu iken incelenen dönem genelinde bu oran daha azdır. Kuznets'e göre ülkelerin parasal ve parasal olmaya göstergeler ile uluslararası karşılaştırıldığı kriterde Azerbaycan, yedi ülke içinde hızlı GSMH artışı sağlamış olup, elektrik üretimi ve tüketimi önce azalan sonra artan bir eğilim izlemekte ve dönem başına göre dönem sonunda hemen hemen aynı değerlere sahip olmakta, ülkedeki kişisel bilgisayar sayısı orta hızda artarken, internet kullanan nüfusun oranı hızlı artmaktadır. Ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre ülkelerin değerlendirildiği kriterde Azerbaycan'da istihdamın nüfusa oranı ve kadınların işgücüne katılma oranının arttığı ve işsizliğin azaldığı, tarımda istihdam oranının azalıp sanayi ve hizmet sektöründe arttığı, tarımın GSYH içindeki katma değer oranının azalıp sanayi ve hizmet sektöründe arttığı, tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranı, kapasite kullanım oranı

ve ileri teknoloji ihracatının arttığı ancak mal ihracatı içinde imalatın payının azaldığı görülmektedir. Toplumsal ve bireysel ihtiyaçların karşılanması kriterine göre ülkede kişi başına sağlık harcamasının, doğumda yaşam beklentisinin ve güvenli içme suyu kullanan nüfus oranının arttığı, buna rağmen ölüm oranının azalmayıp hemen hemen aynı kaldığı, yetersiz beslenme yaygınlığı, anne ölüm oranı, beş yaş altı çocuk ölüm oranı, bin kişi başına düşen hekim sayısı ve hastane yatak sayısının azaldığı, eğitimle ilgili hükümet harcamalarının GSYH içindeki oranının azalsa da ilköğretimde öğrenci-öğretmen oranının azalarak iyileşme gösterdiği, bilimsel ve teknik dergide yayınlanan makale sayısının arttığı, ar-ge harcamasının GSYH içindeki oranının ise hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir. Sağlık alanındaki iyileşmelere rağmen ölüm oranlarının azalmaması, dönem başında da zaten düşük ölüm oranına sahip olması ile açıklanabilmektedir. Dönem başına göre dönem sonunda Azerbaycan, Kuznets'in üç kriterine göre de genel olarak geliştiği görülmektedir. Dönem başına göre ülkenin göstergelerde sağladığı ilgili gelişimlerle birlikte İGE'nin de arttığı görülmekte, 2015 yılında 0,759 endeks değeri ile 78. sırada ve yüksek insani gelişme grubunda yer almaktadır. Bununla birlikte Azerbaycan, kadınlar ve erkekler arasında İGE kazanımları açısından orta derece eşitliğe sahip bir ülkedir.

Kazakistan ekonomisinin dönem başına göre gelişimi bazı makroekonomik göstergeler ile değerlendirildiğinde GSMH ve KBGSMH'nin arttığı, böylece brüt tasarrufların ve gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının da arttığı, cari işlemler dengesinin ise çoğunlukla negatif değerde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte dış borç stoku/GSMH oranına göre 2000 itibarıyla çok borçlu bir ülkedir. Kuznets'in kriterine göre parasal ve parasal olmayan göstergeler ile ülkelerin uluslararası gelişme farklılıkları değerlendirildiğinde, Kazakistan'ın GSMH artış hızının orta olduğu, elektrik üretimi ve tüketiminin önce azalan sonra artan bir eğilimle dönem başı ve dönem sonu değerlerinin hemen hemen aynı kaldığı,

internet kullanan nüfus oranının ise hızla arttığı görülmektedir. Kuznets'in bir diğer kriteri olan ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre Kazakistan değerlendirildiğinde, istihdamın nüfusa oranı ve kadınların işgücüne oranının dönem başı ile dönem sonunda hemen hemen aynı olduğu, toplam işsizlik oranının arttığı, tarımda istihdam oranı azalırken sanayi ve hizmet sektöründe arttığı, tarım ve sanayide katma değer oranı azalırken sadece hizmet sektöründe arttığı, tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranı, kapasite kullanım oranı ve mal ihracatı içinde imalatın payının azaldığı ileri teknoloji ürünü ihracatının ise arttığı görülmektedir. Toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre ülkelerin değerlendirildiği kriterde Kazakistan'da kişi başına sağlık harcaması ve doğumda yaşam beklentisinin arttığı görülürken, yetersiz beslenme yaygınlığı, ölüm oranı, beş yaş altı çocuk ölüm oranı, bin kişi başına düşen hekim sayısı ve hastane yatak sayısının azaldığı görülmektedir. Bununla birlikte eğitimle ilgili hükümet harcamalarının GSYH içindeki oranında azalma olup, öğrenci-öğretmen oranında iyileşme, bilimsel ve teknik dergide yayınlanan makale sayısında ve ar-ge araştırmacı sayısında artış, ar-ge harcamalarında ise hemen dönem başı ile dönem sonunda hemen hemen aynı değerlerin olduğu görülmektedir. Kazakistan, üç kritere göre daha çok toplumsal ve bireysel ihtiyaçların karşılanmasında gelişmiş olup, kalkınmanın itici gücü olarak görülen sanayi sektöründe istihdam artmasına rağmen GSYH oluşumuna sağladığı katma değer oranında gerileme olması, kapasite kullanım oranı ile mal ihracatı içinde imalatın payının azalması, ülke ekonomisi ve kalkınma süreci için olumsuzluk ifade etmektedir. Ülkenin incelenen dönemde aldığı net resmi kalkınma yardımıyla dönem sonuna doğru azalmalar olmaktadır. Ülkedeki insani gelişim incelenen dönemde artmış olup, 2015 yılında İGE 0,794 olan Kazakistan 56. sırada ve yüksek insani gelişim grubunda yer almaktadır. Ayrıca Kazakistan, kadınlar ve erkekler arasındaki İGE kazanımları açısından yüksek eşitliğe

sahiptir. Ulusal parlamentoda kadınların tuttuğu sandalye oranının artması ve bahsi geçen yılda bu oranın yüksek olması da bunu desteklemekte ve Kazakistan toplumunda kadınların karar verme sürecinde bulunduğunu ifade etmektedir.

İncelenen dönem başına göre Kırgızistan'ın bazı makroekonomik göstergeleri değerlendirildiğinde GSMH ve KBGSMH'nin arttığı, brüt tasarrufların ve gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının da arttığı, cari işlemler dengesinin (2004 yılı hariç) az da olsa sürekli olarak negatif değerde olduğu görülmektedir. Aynı zamanda, dış borç stoku/GSMH oranına göre 1996 yılı itibarıyla çok borçlu bir ülkedir. Ülkelerin uluslararası gelişme farklılıklarının karşılaştırıldığı Kuznets'in kriterinde Kırgızistan'ın GSMH'sinin dönem başına göre yavaş bir hızla arttığı, elektrik üretimi ve tüketiminin dalgalı bir eğilim izlediği, bununla birlikte kişisel bilgisayar sayısı ve internet kullanan nüfusun oranının da yavaş bir hızla arttığı görülmektedir. Bir diğer kriter olan ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre Kırgızistan değerlendirildiğinde, istihdamın nüfusa oranı ve kadınların işgücüne katılma oranının azaldığı, işsizliğin arttığı, tarımda istihdam oranının azalıp sanayi ve hizmet sektöründe arttığı, katma değer oranının ise hem tarım hem sanayi sektöründe azaldığı ve hizmet sektöründe arttığı, tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranının azaldığı, kapasite kullanım oranı, mal ihracatı içinde imalatın payı ve ileri teknoloji ürünü ihracatının arttığı görülmektedir. Toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanması kriterine göre değerlendirildiğinde ise Kırgızistan'da kişi başına sağlık harcamasının, doğumda yaşam beklentisinin ve güvenli içme suyunu kullanan nüfus oranının arttığı, ölüm oranı, anne ölüm oranı, beş yaş altı çocuk ölüm oranı, yetersiz beslenme yaygınlığı, bin kişi başına düşen hekim sayısı ve hastane yatak sayısının azaldığı görülmekte, eğitimle ilgili hükümet harcamalarının GSYH içindeki oranı, bilimsel ve teknik dergide yayınlanan makale sayısı artmakta, yine de ilköğretimde öğrenci-öğretmen

oranında iyileşme olmayıp artış görülmektedir. Kırgızistan, ülkenin toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçlarını karşılamada diğer kriterlere göre daha fazla gelişim göstermekle birlikte, ülkelerin uluslararası gelişme farklılıklarının karşılaştırıldığı parasal ve parasal olmayan göstergelerde yavaş bir gelişim sağladığı, ekonomik kaynakların kullanımını arttırsa da işsizliğin artması ve istihdamın artmasına rağmen sanayi sektöründe katma değer oranının azalması bu sektörde yetersiz verim ile üretim yapıldığını işaret etmektedir. Kırgızistan toplumunda kadınların ekonomideki yeri dönem başına göre azalsa da, ulusal parlamentoda kadınların tuttuğu sandalye oranının artması, karar alma sürecinde kadınların artık daha fazla yer aldığını ifade etmektedir. Ülkenin incelenen dönemde aldığı net resmi kalkınma yardımlarının giderek artması ise ülkenin henüz kalkınmadığını ve kalkınma sürecinde daha fazla finansman desteğine ihtiyacı olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Kırgızistan'daki insani gelişim dönem içinde artsa da 2015 yılında 0,664 İGE ile 120. sırada ve orta insani gelişme grubunda yer almaktadır. Ülkede kadınlar ve erkekler arasındaki İGE kazanımları açısından ise orta yüksek eşitliğe sahiptir.

Türkmenistan'da GSMH ve KBGSMH dönem başına göre artmakla birlikte, dış borç stoku/GSMH oranına göre 2004 itibariyle az borçludur. Türkmenistan'ın incelenen dönem başına göre dönem sonundaki gelişimi, Kuznets'in ülkelerin uluslararası gelişme farklılıklarının karşılaştırılması kriterine göre değerlendirildiğinde, GSMH'nin hızlı bir artışa sahip olduğu, ülkedeki elektrik üretimi ve tüketiminin önce azalan sonra artan bir eğilim izleyip dönem başı ile dönem sonu değerlerinin elektrik üretiminde birbirine yakın değerlerde olduğu ancak elektrik tüketimin arttığı, kişisel bilgisayar sayısının orta hızla, internet kullan nüfus oranının yavaş bir hızla arttığı görülmektedir. Bir diğer kriter olan ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre değerlendirildiğinde Türkmenistan'da istihdamın nüfusa oranının dönem başı ve dönem sonunda hemen hemen aynı kaldığı,

işsizlik oranı ve kadınların işgücüne katılma oranının arttığı, tarım ve hizmet sektöründe istihdam oranı azalıp sanayi sektöründe arttığı, bununla birlikte katma değer oranının da tarım ve hizmet sektöründe azalıp sanayi sektöründe arttığı, tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranının arttığı ve mal ihracatı içinde imalatın payının azaldığı görülmektedir. Toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçları karşılama kriterine göre değerlendirildiğinde Türkmenistan'da, kişi başına sağlık harcamaları, doğumda yaşam beklentisi ve güvenli içme suyu kullanan nüfusun arttığı, ölüm oranı, anne ölüm oranı, beş yaş altı çocuk ölüm oranı, yetersiz beslenme yaygınlığı, bin kişi başına düşen hekim sayısı ve hastane yatak sayısının azaldığı görülmekte, bilimsel ve teknik dergide yayınlanan makale sayısının ve ar-ge harcamasının GSYH içindeki oranının hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir. İncelenen dönemde ülkenin aldığı net resmi kalkınma yardımları artmış olsa da çok düşük düzeydedir. İGE 0,691 olan Türkmenistan 111. sırada ve orta insani gelişme grubunda yer almaktadır. Kadınların ve erkeklerin İGE kazanımları açısından eşitliği için veriye ulaşamamış olsa da, istihdam edilen nüfusun yaklaşık yarısını kadın olması ekonomide kadınların yerini gösterirken, parlamentoda kadınların tuttuğu sandalye oranının artması ve incelenen ülkelere göre yüksek oranda olması kadınların karar alma sürecinde dönem başına göre daha fazla yer aldığını ifade etmektedir.

Son olarak incelenen ülkelerden Özbekistan'da GSMH, KBGSMH ve gayrisafi sabit sermaye yatırımlarının arttığı görülmekte, bununla birlikte dış borç stoku/GSMH oranına göre bazen orta borçlu seviyesine yükselse de incelenen dönem genelinde daha az borçlu bir ülkedir. Kuznets'in ülkelerin uluslararası gelişme farklılıklarına göre karşılaştırılması kriteri Özbekistan için değerlendirildiğinde, ülke GSMH'sinin orta hızla arttığı, elektrik üretimi ve tüketiminin önce azalan sonra artan bir eğilim izlediği, çimento üretiminin düşük düzeyde ve sabit kaldığı, kişisel bilgisayar sayısının ve internet kullanan nüfus

oranının yavaş bir hızla arttığı görülmektedir. Ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre değerlendirildiğinde ülkede istihdamın nüfusa oranı artmış olmasına rağmen işsizliğin de arttığı, kadınların işgücüne katılma oranının arttığı, tarımda istihdam oranı azalıp sanayi ve hizmet sektöründe arttığı, katma değer oranının ise hem tarım hem de sanayi sektöründe azaldığı ve hizmet sektöründe arttığı, tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranının dönem başına göre dönem sonunda hemen hemen aynı kaldığı ve kapasite kullanım oranının arttığı görülmektedir. Kuznets'in toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanması kriterine göre değerlendirildiğinde ise Özbekistan'da kişi başına sağlık harcamasının ve doğumda yaşam beklentisinin arttığı, ölüm oranı, anne ölüm oranı, beş yaş altı çocuk ölüm oranı, yetersiz beslenme yaygınlığı, bin kişi başına hekim sayısı ve hastane yatak sayısının azaldığı, ilköğretimde öğrenci-öğretmen oranında iyileşme olduğu, bilimsel ve teknik dergide yayımlanan makale sayısının arttığı, ar-ge araştırmacılarının (milyon kişi başına) azaldığı ve ar-ge harcamalarının GSYH içindeki oranının hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir. Ülkenin aldığı net resmi kalkınma yardımları dönem başına göre artmış olup, 2011'den sonra daha fazla alması, ülkenin henüz tam anlamıyla kalkınmadığı ve kalkınma süreci için daha fazla finansman desteğine ihtiyacı olduğunu işaret etmektedir. Özbekistan'da istihdam edilen nüfusun yaklaşık yarısının kadınlardan oluşması kadının ekonomideki yerini gösterirken, ulusal parlamentoda kadınların tuttuğu sandalye oranının artması ülkede kadınların karar alma sürecinde yer aldığı ve bunun dönem başına göre arttığını ifade etmektedir. 2015 yılında ülkenin İGE 0,701 olup 105. sırada ve yüksek insani gelişme grubunda yer almaktadır. Ayrıca kadınlar ve erkekler arasında İGE kazanımları açısından orta eşitliğe sahip bir ülkedir.

Sonuç olarak, 1991-2016 döneminde çalışmaya konu olan yedi ülke için Kuznets'in ülkelerin uluslararası gelişme farklılıklarının karşılaştırıldığı kriterde, ülkelerin dönem

başına göre gelişimleri yorumlandığında en fazla gelişimin Azerbaycan'da, ardından sırayla Türkiye, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve son olarak en az gelişmeyi gösteren ülkenin Özbekistan olduğu anlaşılmaktadır. Kuznets'in bir diğer kriteri olan ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre yedi ülke değerlendirildiğinde, dönem başına göre dönem sonunda en fazla gelişmenin Azerbaycan'da, ardından sırayla Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkiye ve Rusya'da olduğu görülmektedir. Son olarak üçüncü kriter olan toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre ülkelerin gelişimi sıralandığında ise, en fazla gelişimin Türkiye'de, ardından sırayla Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan veya Rusya olup en az gelişmenin Kırgızistan'da olduğu anlaşılmaktadır. Kuznets'in üç kriteri birlikte değerlendirildiğinde ise genel olarak en fazla gelişen ülkenin ise Azerbaycan ve ardından Türkiye olduğu, en az gelişen ülkelerin de Özbekistan, Kırgızistan ve Rusya olduğu anlaşılmaktadır. Rusya'nın bazı göstergelerde daha az gelişmesi, ülkenin başlangıç şartlarında söz konusu göstergelerde diğer ülkelere göre daha gelişmiş olduğundan kaynaklanabilmektedir. 2016 ve en yakın yıla ait verilerle son dönemde hangi ülkenin en gelişmiş durumda olduğu değerlendirildiğinde; Kuznets'in uluslararası gelişme farklılıklarına göre ülkelerin karşılaştırıldığı kriterlerde Rusya ve ardından Türkiye'nin, ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre karşılaştırıldığı kriterde Azerbaycan'ın, ülkelerin toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçlara göre karşılaştırıldığı kriterde ise Rusya ve Türkiye'nin daha gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Üç kriter birlikte ele alındığında ise 2016'da en gelişmiş ülkenin Rusya olduğu görülmektedir. Yedi ülke arasında Rusya'nın en fazla GSMH'ye sahip olması, en fazla kişi başına elektrik tüketiminin olması, toplam tarım arazisi içinde ekilebilir arazi oranının, yüksek teknoloji ürünü ihracatının, sağlık harcamalarının GSYH'ye oranının ve kişi başına düşen sağlık harcamalarının en fazla

olması, beş yaş altı çocuk ölüm oranlarının en az olması, bilimsel ve teknik dergide yayınlanan makale sayısı, ar-ge harcamasının GSYH'ye oranı, ar-ge araştırmacılarının sayısı ve İGE endeksinin en fazla olması ülkeyi ön plana çıkartmaktadır. Bununla birlikte, Rusya'nın aldığı net resmi kalkınma yardımlarının azalması, dönem başına göre ülkenin gelişme gösterdiği ve daha az kalkınma yardımına ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Yedi ülke arasında Rusya'nın en yüksek İGE'ye (49. sırada) ve en yüksek Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi'ne sahip olması, Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi'ne göre eğitim, sağlık ve yaşam standartları bazında çok düşük yoksulluğa sahip olması incelenen ülkeler arasında en fazla gelişmiş ülke olduğunu desteklemektedir. Ayrıca göstergelerin incelenen dönemdeki ortalamaları alınarak gelişmişlikleri kıyaslandığında da çalışmaya konu olan yedi ülke arasında Rusya'nın genel olarak daha gelişmiş olduğu görülmektedir.

Türkiye ve Kırgızistan dışındaki beş ülkede hammadde yoğun ihracat yapılması, GSMH artışının hammaddeye bağlı olmasına neden olmakta ve uluslararası fiyat değişikliklerinden GSMH'nin de etkilenmesine yol açmaktadır. Bu nedenle Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Rusya'nın yoğun ihracat yaptığı hammaddenin tükenmesi veya uluslararası pazarda talebinin azalması, bu ülkelerin Hollanda hastalığı riski ile karşı karşıya kalmalarına neden olabilecektir. Bahsedilen ülkelerin bu riskten kurtulmasını sağlayacak yatırım ve ürün çeşitliliğini sağlayacak yönlendirmeler yapması gerekmektedir. Bununla birlikte bağımlısı olduğu hammadde fiyatlarındaki dalgalanmalardan olumsuz etkilenmemesi için gerekli ekonomik altyapının oluşturulmasının da ülke ekonomilerine fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Türkiye'de enerji üretiminde yüksek oranda ithal kaynak kullanılması ülkenin enerji üretiminde dışa bağımlı olmasına yol açmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin, tükettiği enerjiyi ülke kaynaklarından üretebileceği yatırımlar yapması, enerjide dışa bağımlılığın azaltılması ve

ülke ekonomisi için faydalı olacaktır. Bununla birlikte, Türkiye’de yüksek işsizlik oranlarının azaltılması ve düşük orandaki kadınların işgücüne katılımının artırılması için daha fazla istihdam alanının açılması ve kadının ekonomideki yerini arttıracak politikaların yürütülmesinin hem ekonomik büyüme hem de kalkınma sürecini hızlandırmak için yararlı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, çok yüksek insani gelişme düzeyine sahip olan Rusya ve yüksek insani gelişme düzeyine sahip Kazakistan’da intihar oranlarının yüksek olması, bu ülkelerde İGE’ni, eğitim ve sağlık alanındaki gelişmeleri ve niteliğini sorgulanabilir hale getirmekte olup, yeni bir çalışma konusu olarak değerlendirilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Abdullah, A., Hüseyinli, T., Aktuğ, S. S. (2015),

“Rusya Federasyonu’nda İşsizliğin Özellikleri ve Mücadele Yolları”, *Journal of Black Sea Studies*, Sayı: 46, s.79-97

Adelman, I. (1972),

“*Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Teorileri*”, Çeviren: Vural Savaş, Sermet Matbaası, İstanbul

Aksan, G. (2012),

“Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürünün Toplumsal Görünümleri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27/2012, s.9-19

Aktan, C. C. (2002),

“Dünyada Ve Türkiye’de İnsani Yoksulluk”, Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Ankara: Hak-İşKonfederasyonu Yayını

Aktuğ, S. (2005),

“Kavramsal Açıdan Ekonomik Büyüme, Ekonomik Kalkınma ve Bölüşüm İlişkileri”,

Erişim Tarihi: 16.03.2017 01:05,

<http://kisi.deu.edu.tr//asuman.altay/KAVRAMSAL%20A%C3%87IDAN%20EKONOM%C4%B0K%20B%C3%9CY%C3%9CME%20EKONOM%C4%B0K%20KALKINMA%20ve%20B%C3%96L%C3%9C%C5%9E%C3%9CM%20%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LER%C4%B0.pdf>

Alagöz, M. (2014),

Büyüme ve Kalkınma, Hizmetiçi Eğitim

Alagöz, M. (2017),

Hizmetiçi Eğitim

Altay A., Pazarlıoğlu M. V. (2007),

“Uluslararası Rekabet Gücünde Beşeri Sermaye: Ekonometrik Yaklaşım”, Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı: 12, Yıl: 9, Haziran

Altın O., Kaya A. A. (2009),

“Türkiye’de Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişkinin Analizi”, Ege Akademik Bakış, Cilt: 9, Sayı: 1,s. 251-259

Altınkaynak S., Yaman S., Alp H. (1991),

“Dünya’daki ve Türkiye’deki Çocuk Ölüm Nedenleri ve Bunların Önlenmesine Yönelik Öneriler”, Aile ve Toplum, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 2

Altunöz, U. (2014),

“Cari Açık Sorununun Temel Nedenleri ve Sürdürülebilirliği: Türkiye Örneği”, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, s.115-132

Arabacı, İ. B. (2011),

“Türkiye’de ve OECD Ülkelerinde Eğitim Harcamaları”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Kış, Cilt:10, Sayı:35, s.100-112

Aras, O. N. (2003),

“Azerbaycan Ekonomisi Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz”, Qafqaz Üniversitesi, Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 2

Aras, O.N. (2003),

“Azerbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci”, Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 19, 2003-2004

Aras, O. N. (2006),

“‘Asrın Anlaşması’ ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi”, Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 30, s.41-59

Arman, C. (2013),

“Gelir Dağılımının Tüketici Davranışlarına Etkisi”, T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın

Arpacı, F., Ersoy, A. F. (2003),

“Orta Öğretimdeki Gençlerin Konut Koşulları ve Konutun Gencin Gelişimi Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi”, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 23, Sayı: 3, s.1-17

Arpacıoğlu, Ö., Yıldırım, M. (2011),

“Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluğun Analizi”, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, s.60-76

Atik, H. (2000),

“Hizmet Ekonomisi Göstergeleri ve Türkiye”, Atatürk Üniversitesi Dergisi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 1, s.33-49

Aydemir, C., Pıçak, M. (2008),

“Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri”, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 10, s.129-147

Aydoğan, E. (2004),

“1980’den Günümüze Türkiye’de Enflasyon Serüveni”, Celal Bayar Üniversitesi, Yönetim ve Ekonomi, Cilt: 11, Sayı: 1, s.91-110

Ayrançöl, Z., Tekdere, M. (2014),

“Türkiye ve OECD Ülkelerinde Yapılan Eğitim Harcamalarının Karşılaştırmalı Analizi”, LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık, s.1-30

Babaoğlu, B. (2005),

“Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi Sürdürülebilirliği”, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası İstatistik Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara

Babayev, K. (2009),

“Türkmenistan’ın Ekonomik Gelişmesinde Yabancı Yatırımların Rolü ve Önemi”, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Uluslararası İşletmecilik Programı Yüksek Lisans Tezi, İzmir

Bakan, S., Kocağ, E. K. (2012),

“Küreselleşmenin Azgelişmiş Ülkelere Etkileri”, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, No: 1, ISSN: 2146-0817(online), s.283-292

Barış, M. F. (2013),

“Bilgi Toplumu ve Yenilikçilik”, Özel İhtisas Komisyonu Raporu

Berber, M. (2006),

“İktisadi Büyüme ve Kalkınma”, 3. Baskı, Derya Kitabevi, Trabzon

Berk, M., Görün, F., İlkin, S. (1966),

“İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar”, RANİS Gustav, FEİ John C. H., Çeviren: Ercan, S.,

“Bir iktisadi Kalkınma Kuramı”, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İdari bilimler Fakültesi, Yayın No:6, Ankara

Bilgin, C., Şahbaz, A. (2009),

“Türkiye’de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(1), s.177-198

Birleşmiş Markalar Derneği (2012),

“Azerbaycan Ülke Raporu”

Boyacıoğlu E. Z., Taşkın Ö. (2012),

“Sürdürülebilir Kalkınmada Sağlık Ekonomisi ve Edirne İlinin Sağlık Sektörü Açısından Analizi”, Ekonomi Bilimler Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, s.13-23

Cevizli, İ. (2013),

“Demokrasi ve Ekonomik Gelişme İlişkisi”, T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisan Tezi, Aydın

Cömertler, N., Kar, M. (2007),

“Türkiye’de Suç Oranının Sosyo-Ekonomik Belirleyicileri: Yatay Kesit Analizi”, Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi, 62(02), s.37-57

Çakmak, Ö. (2008),

“Eğitimin Ekonomiye ve Kalkınmaya Etkisi”, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 11, s.33-41

Çamurcu, H. (2005),

“Dünya Nüfus Artışı ve Getirdiği Sorunlar”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:8, S:13, 87-105

Çelik, A. (2006),

“Bir İstihdam Politikası Olarak Girişimcilik”, Uluslararası Girişimcilik Kongresi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 86, Kongreler Dizisi: 11, s.467-476

Çelik, F. (2006),

“İç Göçlerin İtici ve Çekici Güçler Yaklaşımı İle Analizi”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 27 Temmuz-Aralık, s.149-170

Çelik, Ş. (2013),

“Kümeleme Analizi İle Sağlık Göstergelerine Göre Türkiye’deki İllerin Sınıflandırılması”, Doğu Üniversitesi Dergisi, 14 (2), s.175-194

Çelik, Y. (2006),

“Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı ve Sağlık”, Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, Cilt:9, Sayı: 1, 19-37

Çetin, B. (2014),

“Eğitim ve Kalkınma İlişkisi: Türkiye Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Karaman

Çetin, M., Ecevit, E. (2010),

“Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerinde Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Regresyon Analizi”, Doğu Üniversitesi Dergisi, 11(2), s.166-182

Çepni, E. (2012),

“Ekonomik Göstergeler ve İstatistikler Rehberi”, Seçkin Yayıncılık, İstanbul

Demir Şeker, S. (2011),

“Türkiye’nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi”, Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No: 2828

Demirtaş, Z., Metintaş, S. (2017),

“Türk Cumhuriyetlerinde Anne Çocuk Sağlığı Göstergelerinin Ekonomik ve Doğurganlık Özellikleri Açısından Değerlendirilmesi”, Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Halk Sağlığı Dergisi, Cilt: 2, Sayı:1, s.17-25

Destek, M. A., Okumuş, İ., Yıldırım, A. (2017),

“Tarımsal Katma Değer Üzerinde Hollanda Hastalığı Etkileri: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan İçin Bulgular”, Bilig, Sayı: 83, s.225-239

Devlet Planlama Teşkilatı (2001),

“Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara

Devlet Planlama Teşkilatı (2008),

“Petrokimya Sanayi Klor Alkali – Sentetik Elyaf Ve İplik Çalışma Grubu Raporu”,
Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013, Kimya Sanayii Özel İhtisas Komisyonu, Ankara
Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (2012), Kırgızistan Ülke Bülteni

Doğan, B. (2010),

“Enerji Tüketimi-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1980-2008)”, Selçuk
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya

Doğan, B.B. (2011),

*“Kalkınma İktisadının XX. Yüzyıldaki Gelişim Süreci, İktisat Politikalarına Etkisi Ve Son
On YıllıkKonjonktürün Disiplinin Geleceğine Olası Etkileri”*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Dergisi (22) 2011 / 2, 41-83

Doğan, E. (2014),

“Türkiye’de Yoksulluğun Ölçülmesi”, Uzmanlık Tezi, TC. Kalkınma Bakanlığı, Yayın No:
2880, Nisan

Doğan, S., Şanlı, B. (2003),

“İktisadi Kalkınmada Beşeri Sermaye”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Cilt:8, Sayı: 1, s. 173-196

Doğaner G., F. (2010),

“Kalkınma Ekonomisi”, Efil Yayınevi, Ankara

Dölekoğlu, C. Ö., Yurdakul, O. (2004),

*“Adana İlinde Hane halkının Beslenme Düzeyleri ve Etkili Faktörlerin Logit Analizi İle
Belirlenmesi”*, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (8), s. 62-86

Duran, C., Saraçoğlu, M. (2009),

“Yeniliğin Yaratıcılıkla Olan İlişkisi ve Yeniliği Geliştirme Süreci”, Yönetim ve Ekonomi,
Cilt: 16, Sayı: 1

EconStats,

http://econstats.com/wdi/wdiv_597.htm

Egeli, H. A., Emsen, Ö. S. (2002),

“*Geçiş Sürecinde Kırgızistan Ekonomisi*”, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 4

Eğilmez, M. (2016),

“*Gelir Dağılımında Son Durum*”, Kendime Yazılar, Erişim Tarihi: 11.03.2017 01:13, <http://www.mahfiegilmez.com/2016/09/gelir-daglmnda-son-durum.html>

Ekti, E. (2013),

“*Düzce Cam Sektörü Raporu*”, T.C. Doğu Marmara Kalkınma Ajansı Düzce Yatırım Destek Ofisi

Elhakan, K. (2015),

“*Düşük Gelirli Ülkelerde Yoksulluk Yanlısı Gelişmeler*”, T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Lisans Tezi, Aydın

Emsen, Ö. S., Karaköy, Ç., Noyan Yalman, İ. (2008),

“*Üçüncü Dünya-Ağır Borçlu Ekonomilerde Borçluluk Sürecinde Gelişmeler: Kırgızistan İçin Açılımlar*”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 2

Erbay, R. (2013),

“*Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme*”, Namık Kemal Üniversitesi

[http://acikerisim.nku.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11776/1661/48-97-1-](http://acikerisim.nku.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11776/1661/48-97-1-SM.pdf?sequence=1&isAllowed=y)

[SM.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://acikerisim.nku.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11776/1661/48-97-1-SM.pdf?sequence=1&isAllowed=y)

Erdoğan, Ö. (2009),

“Teknik Eğitimin Azgelişmiş Ülkelerin Kalkınmasındaki Rolü ve Bunun Başarılamadığı Ülkelerden Libya ve Cezayir’in Dış Ticaret Bilançolarındaki İthalat Kalemlerinin Niteliği”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Bildiriler, Ankara

Ereş, F. (2006),

“Türkiye’de Kadının Statüsü ve Yansımaları”, Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 19, s.40-52

Erkan, B., Şentürk, M., Akbaş, Y. E. (2012),

“Bingöl İlinin İhracat ve GSYH’ sına Katkısının Alt Sektörler İtibariyle İncelenmesi”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 11, Sayı: 21 Bahar 2012/1, s.107-126

Erol, M. S. (2001-2002),

“Bağımsızlıktan Günümüze Türkmenistan’da İktisadi Kalkınma Stratejisi ve Abadancılık”, Avrasya Dosyası, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Kış 2001-2002, Cilt: 7, Sayı: 4, s.218-230

Ersun, C., Palacıoğlu, T. (1997),

“Azerbaycan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri”, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 1997-34

Erşahin, S. vd. (2016),

“Kızılcahamam 100. Yaşında”, Güran, M. C., *“Kızılcahamam İlçesinde Kırsal Kalkınma Alternatifleri ve Değerlendirilmesi”*, Kızılcahamam Belediyesi Kültür Yayını, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara

Ertuğrul, H. M. (2011),

“Türkiye’de Elektrik Tüketimi Büyüme İlişkisi: Dinamik Analiz”, Enerji, Piyasa ve Düzenleme, Cilt: 2, s.49-73

Eser, K., Ekiz Gökmen, Ç. (2009),

“Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, s. 41-56

Eurasian Research Institute (2015),

“Türkmenistan Ekonomisi Üzerine Gözlemler ve Ocak 2015 Devalüasyonu”, Akhmet Yassawi University, Haftalık e-bülten, Sayı: 3, 13.01.2015-19.01.2015

Fırat, E., Aydın, A. (2015),

“İnsani Kalkınma Endeksine Göre Türkiye’nin Eğitim Endeks Göstergelerinin OECD Ülkeleri İle Karşılaştırılması”, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social Economic Research), ISSN: 2148-3043, Nisan, Yıl: 15, Sayı: 29

Ganiyev, C. (2008),

“Kırgızistan’da Enflasyon Dinamikleri, 1998-2006”, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 20, s.33-43

Gökbunar, A. R., Duramaz, S. (2015),

“Bölgesel Gelişmişlik Farklılıklarının Bir Sosyo-Ekonomik Politika Göstergesi Olan Sağlık Verileri Kapsamında Değerlendirilmesi: TRB1 Bölgesi Örneği”, Yönetim ve Ekonomi, Cilt: 22, Sayı: 2, s.291-309

Göktaş Yılmaz, Ö. (2005),

“Türkiye Ekonomisinde Büyüme İle İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi, Sayı: 2, 11-29, s.63-76

Guliyev, S. (2004),

“Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan - ABD İlişkileri”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Günay, D., Günay, A. (2016),

“Dünyada ve Türkiye’de Yükseköğretim Okullaşma Oranı ve Gelişmeler”, Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 1, Nisan, s.13-30

Günsoy, G. (2005),

“İnsani Gelişme Kavramı ve Sağlıklı Yaşam Hakkı”, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 1, Sayı:2, s. 35-52

Günsoy, B., Erden, C. (2013),

“İktisadi Kalkınma”, Erden, C., *“Kalkınma Ekonomisinin Anlam ve İçeriği”*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın No: 2668, Açık Öğretim Fakültesi Yayını No: 1634, 2. Baskı, Eskişehir

Gürsel, S., Uysal G., Acar, A. (2011),

“Toplumsal Değerler Kadınların İşgücüne Katılmalarına Engel”, Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi, Araştırma Notu 11/115, s.1-6

Gürses, D. (2009),

“İnsani Gelişme’ Ve Türkiye”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 21, Haziran 2009, 339-350

Gürsoy, R., Aktaş, Ö., Dane, Ş. (2001),

“Beslenme ve Besinsel Ergonejiler I: Karbonhidrat, Yağ ve Proteinler”, Journal of Physical Education and Sport Sciences 1(2), s.19-27

Han, E., Kaya, A. A. (2006),

“Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politikası”, Nobel Yayın Dağıtım (Düzeltilmiş ve Gözden Geçirilmiş Beşinci Baskı), Ankara

Hasgür, İ. (2004),

“Kırgızistan’ın Ekonomik Yapısı, Potansiyeli ve Yatırım İmkanları”, Türkiye Cumhuriyetlerinde Yatırım İmkanları, Yayın: 5, s.41-59

Hatun, Ş. (2002),

“Yoksulluk ve Çocuklar Üzerine Etkileri”, Türk Tabipleri Birliği Merkez Konseyi, Ankara

Hiç, M. (1970),

“Büyüme Teorileri ve Az Gelişmiş Ekonomiler”, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No: 1578, İktisat Fakültesi No: 285, Sermet Matbaası, İstanbul

İGR (2015a),

“Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (ÇBYE)”, Erişim Tarihi: 22 Şubat 2017

22:48<http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/2015%20%C4%B0GR%20SSS%20%C3%87BYE.pdf?download>

İGR, (2015b),

“Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi (CDGE)”,

<http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/2015%20%C4%B0GR%20SSS%20CDGE.pdf?download>, Erişim tarihi: 22 Şubat 2017

İlkin, A. (1976),

“Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi”, Elo Matbaacılık, 2. Baskı, İstanbul

İlkin, A. (1988),

“Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi”, Yön Ajans, İstanbul

İnançlı S., Konak, A., Ashimova, Z. (2015),

“Türkiye-Kırgızistan Ekonomik İlişkilerinin Dış Ticaret Üzerine Yapısal ve Sektörel Olarak Yansımaları”, Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 8

İncedal, S. (2013),

“Türkiye’de Yoksulluğun Boyutları: Mücadele Politikaları ve Müdahale Araçları”, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, Aile ve Sosyal Politikalar Uzmanlık Tezi, Ankara

Kabaş, T. (2009),

“A. Sen’in Kapasite Yaklaşımına Göre Türkiye’de Yoksulluğun Boyutları”, Ekonomik Yaklaşım, Cilt: 17, Sayı: 60-61, s. 77-92

Kabaş, T. (2009),

“Gelişmekte Olan Ülkelerde Yoksulluğun Nedenleri Ve Yoksullukla Mücadele Yolları”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Adana

Kandemir, O., Kürkçü, M. (2016),

“Bölgesel Kalkınma Sürecinde Cinsiyet Eşitliğinin Önemi: Kastamonu İli Durum Analizi”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, ISSN: 1309-8039 (Online)

Kar, M., Taban, S. (2005),

“İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü”, Altay, B., *“Kültür ve Kalkınma”*, Akgün, B., Buluş, A., *“Politik Kültür ve Kalkınma”*, Ekin Kitabevi, Bursa

Kara, O. (2011),

“Petro-Kimya Endüstrisine Yönelik Etkinlik Analizi: DEA ve Tobit Model Uygulaması”, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2, Güz, s.5-24

Karaarslan, E. (2005),

“Kamu Kesimi Eğitim Harcamalarının Analizi”, Maliye Dergisi, Sayı: 149, Mayıs-Aralık, s.36-73

Karagöz, M., Albeni, M. (2003),

“Ekonomik Kalkınma ve Modern Yenilik Teorisi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Cilt: 8, Sayı: 3, s.27-48

Karibayeva, D. (2006),

“Kazakistan’ın Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Dış Ticaretinde Meydana Gelen Gelişmeler”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

Kavak, Y. (2010),

“2050’ye Doğru Nüfusbilim ve Yönetim: Eğitim Sistemine Bakış”, TÜSİAD

Kaynak, M. (2005),

“Kalkınma İktisadi”, Gazi Kitabevi, Ankara

Kıımanoğlu H., Çek M. (2000),

“Kamu Kesiminde Performans Ölçümü”, 15. Türkiye Maliye Sempozyumu, Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, 15-17 Mayıs, Antalya, s.315-344

Kirman, H. (1995),

“Cam Sanayiinin Türk Ekonomisindeki Yeri”, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Uzmanlık Tezi, Ankara

Konca, K. A.(2012),

“Kazakistan Ülke Raporu”, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara

Konya Ticaret Odası (2008a),

“Türkmenistan Ülke Raporu”, Etüd-Araştırma Servisi

Konya Ticaret Odası (2008b),

“Özbekistan Ülke Raporu”, Etüd-Araştırma Servisi

Koyuncu, E. (2006),

“Türkiye’de Kalkınma Sürecinde Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Rolü ve Bir Uygulama”,

T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel İktisat Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Kubar, Y. (2016),

“Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınma göstergeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Bir Panel Veri Analizi (1995-2010)”, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 4, Güz 2016, ISSN: 2148-7154, s.65-99

Kuştepli, Y., Halaç, U. (2004),

“Türkiye’de Genel Gelir Dağılımının Analizi ve İyileştirilmesi”, Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, İzmir

Kuznets S. (1955),

“Economic Growth and Income Inequality”, The American Review, Cilt: 14, Sayı: 1

Küçükkiremitçi O. (2014),

“Yüksek Katma Değer, İleri Teknoloji Ve 2023 Hedefleri”, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi (KAYAUM), 23-24 Ocak 2014 Tarihli ‘Planlama Kurultayı III’ Sunumunun Düzenlenmiş Hali

Manisalı, E. (1982),

“Gelişme Ekonomisi”, 3. Baskı, Ar Yayın Dağıtım, İstanbul

Memiş, H., Paksoy, S., Yöntem, T. (2014),

“Merkez Bankası Rezervleri ve Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişki: 1989-2013 Dönemi Üzerine Bir Uygulama”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 4, s.93-108

Mercan, M., Göçer, İ. (2014),

“Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Hollanda Hastalığı Riski: Ampirik Bir Analiz”, Hakkari Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 32, Sayı: 2, s.251-274

Mestçi A. (2007),

“Türkiye İnternet Raporu 2007”, XII. Türkiye’de İnternet Konferansı, 8-10 Kasım, Ankara

Mıhçı, H. (1996),

“Kalkınma: Bir Terim Neyi Anlatır?”, Ekonomik Yaklaşım, Cilt:7, Sayı: 23, Kış, s.65-86

Mukhtarov, M. (2017),

“Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi ve Hollanda Hastalığı Açısından Değerlendirme”, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın

Mucuk, M., Uysal, D. (2009),

“Türkiye Ekonomisinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme”, Maliye Dergisi, Sayı: 157, Temmuz-Aralık, s.105-115

Nartgün, Ş. S., Kösterelioğlu, M. A., Sipahioğlu, M. (2013),

“İnsani Gelişim İndeksi Göstergeleri Açısından AB Üyesi ve AB Üyeliğine Aday Ülkelerin Karşılaştırılması”, Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, s.80-89

Narin, M., Marşap, A. (2010),

“Küresel Kriz Sonrası Türk Cumhuriyetleri Ekonomileri ve Türkiye ile Ticari İlişkiler”, International Conference on Eurasian Economies, Session 1A: Küresel Kriz

Nişancı, M., Yurttañçıkmaç, Z. Ç., Docker, A. C., Emsen, Ö. S. (2016),

“Petrol Gelirlerine Bağımlılığın Yüksek Olduğu Geçiş Ekonomilerinde Petrol Fiyatları, İhracat, İstihdam ve Ekonomik Büyüme İlişkileri”, International Conference on Eurasian Economies, s.752-759

OECD.Stat,

<http://stats.oecd.org/Index.aspx?quertyid=30126#>

Oğan, S. (2001),

“Azerbaycan’ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye İle Ekonomik İlişkileri”, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar, Cilt: 7, Sayı: 1, s.56-85

Oktar, S., Dalyancı, L. (2010),

“Finansal Kriz Teorileri ve Türkiye Ekonomisinde 1990 Sonrası Finansal Krizler”, Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2, s.1-22

Oktar, S., Yüksel, S. (2015),

“1998 Yılında Rusya’da Yaşanan Bankacılık Krizi ve Öncü Göstergeleri”, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 37, Sayı: 2, s.327-340

Onat N. (2018),

“Türkiye’de Yenilenebilir Kaynaklardan Elektrik Enerjisi Üretimi: Mevcut Durum ve Gelecek Beklentileri”, Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi (Journal of Intelligent Transportation Systems and Applications), Cilt: 1, Sayı: 1, s.8-15

Oruç, E., Aslan, S. (2002),

“Sayısal Uçurumun Önlenmesi: Stratejik Plan”, Telekomünikasyon Kurumu, Sektörel Araştırma ve Stratejiler Dairesi Başkanlığı,

Ökten, Z., Kale, T. (2009),

“Türkiye’de Bölgesel Yoksulluğun Yapısı ve Yoksulluğa Karşı Politikalar”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 42, Sayı: 3, s.59-91

Öngel V., Altındağ E., Öngel G. (2014),

“Kişi Başına Sağlık Harcamalarının Sağlık Göstergeleri Üzerindeki Etkileri”, International Conference on Eurasian Economies, s.1-5

Örnek, İ., Taş, S., Yıldırım, M. (2008),

“Geçiş Ekonomileri”, Yıldırım, M., Şahbaz, A., *“Türkmenistan”*, TAŞ, Seyhan, *“Özbekistan”*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa

Öz B., Taban S., Kar M. (2009),

“Kümeleme Analizi İle Türkiye ve AB Ülkelerinin Beşeri Sermaye Açısından Karşılaştırılması”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(1), s.1-30

Özbek, O. (2005),

“Ekonomik Kriz Belirtisi Olarak Cari açık-Büyüme İlişkisi”, İzmir Ticaret Odası, AR&GE Bülten,

Özbudak, Y. B., Bekleyen, A. (2006),

“Diyarbakır Dicle Mahallesi Konutlarından Elde Edilen Patolojik Bulgular”, Anadolu Üniversitesi Bilim Ve Teknoloji Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, s.343-356

Özdemir, K., Delice, G. (2012),

“Uluslararası Ekonomik İlişkiler”, Yapar Saçık S., *“Uluslararası Kalkınma Sorunları ve Gelişmekte Olan Ülkeler”*, Lisans Yayıncılık, İstanbul

Özel, H. A. (2012),

“Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri”, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:2 Sayı: 1, s. 63-72, Bahar 2012

Özer, N. B. (2013),

“Uluslararası Kuruluşların Sürdürülebilir Kalkınma Politikaları”, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Öztürk, N. (2005),

“İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü”, Sosyo-Ekonomi, Ocak-Haziran, s.27-44

Özyakışır, D. (2011),

“Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, Cilt:1, Sayı:6, 46-71

Pehlivanoglu, F., Güneş, İ., (2008),

“Kırgızistan Ekonomisinin Yapısal Analizi”, II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, s.781-797

Perktaş, E. (2014),

“Bölgesel Kalkınma Özelinde Girişimciliğin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 7, s.472-486

Polat, F. (2011),

“Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan Eğitim Politikaları ve Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 36, s.1-18

Raimbekova A. (2014),

<http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/kirgizistanda-elektrik-krizi>, Erişim Tarihi: 18.03.2018

Rostow, W. W. (1991),

“A Non-Communist Manifesto Third Edition”, Cambridge University Press, Third Edition,

Erişim tarihi: 21 Ağustos 2016

20:17,https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=XzJdpd8DbYEC&oi=fnd&pg=PA1&dq=w.w.+rostow+the+stages+of+economic+growth&ots=ODyHQFYnKA&sig=S5v2wTFzCQdC2QaT_BmoYTd94cM&redir_esc=y#v=onepage&q=w.w.%20rostow%20the%20stages%20of%20economic%20growth&f=false

Sabır, H. (2010),

“Az Gelişmiş Ülkelerde Rekabet ve Kalkınma”, Derin Yayınları, İstanbul

Saçlı, A.,

“Uluslararası Teknoloji Politikaları Çerçevesinde Gelişme ve Teknoloji Politikası İlişkisi”,

http://www.academia.edu/13634662/ULUSLARARASI_TEKNOLOJ%C4%B0_POL%C4%B0T%C4%B0KALARI_%C3%87ER%C3%87EVES%C4%B0NDE_GEL%C4%B0%C5%9EME_VE_TEKNOLOJ%C4%B0_POL%C4%B0T%C4%B0KASI_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0S%C4%B0_---

_RELATION_OF_DEVELOPMENT_AND_TECHNOLOGY_POLICY_IN_THE_FRAMEWORK_OF_INTERNATIONAL_TECHNOLOGY_POLICIES

Sancak, E., Demirci, N. (2012),

“Ulusal Tasarruflar ve Türkiye’de Sürdürülebilir Büyüme İçin Tasarrufların Önemi”,

Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Güz Dönemi, Cilt: 8, Yıl: 8, Sayı: 2, s.159-198

Sarı, Ç. (2011),

“Doç. Dr. Fikret Başkaya ve Azgelişmişlik”, İlim Dünyası, Sayı: 2, s. 23-28

Sarısoy, S., Yıldız, F. (2013),

“Kamu Tüketim Harcamaları Ve Özel Tüketim Harcamaları Arasındaki İlişki: Ab Ülkeleri Ve Türkiye Üzerine Ampirik Bir İnceleme”, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt

22, Sayı: 1, Sayfa 381-398

Sayan, A. (1999),

“Beslenme Alışkanlıkları ve Temel Besin Gereksinimleri”, Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokul Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, s.53-65

Sekmen, F., Ravanoğlu, C.G. A. (2017),

“Kırgızistan’da Faiz ve Kur Politikalarının İhracat Üzerine Etkisi”, International Conferanse on Eurasian Economies, Oturum: 4C: Finans II, s.346-349

Seferov, R., Akkuş, A. (2005),

“Azerbaycan Nüfusunun eğitim Açısından Analizi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 13, s.357-376

Siverekli Demircan, E. (2013),

“Vergilendirmenin Ekonomik Büyüme ve Kalkınmaya Etkisi”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 21, Temmuz-Aralık 2013, s.97-116

Subaşı Ertekin, M. (2014),

“Tarım Ekonomisi ve Tarımsal Politikalar”, Burtan Doğan, B., *“İktisadi Kalkınmada Tarımsal Sektörün Rolü”*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2717, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1680, 3. Baskı, Eskişehir

Süleymanov, E. (2006),

“Azerbaycan’ın Uluslararası Mali Kurumlarla İlişkileri”, Qafqaz University Dergisi, Sayı: 18, s.121-125

Sürücü, M. (2014),

“İşsizlik, İşsizlikle Mücadelede Pasif İstihdam Politikaları: Almanya ve Türkiye Örnekleri”, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Yurt Dışı İşçi Hizmetleri Uzmanlık Tezi, Ankara

Şengönül, T. (2008),

“Sosyal Sınıf Kökeni, eğitimsel Kazanım ve Dikey Sosyal Hareketlilik İlişkisi”, Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar e-dergisi

Şimşek, M., Kadılar, C. (2010),

“Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 1, 115-140

Taban, S. (2006),

“Türkiye’de Sağlık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi”, Sosyo-Ekonomi, Temmuz-Aralık, 2006-2, s.31-46

Taban, S., Kar, M. (2004),

“Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular”, KAPLAN Muhittin, *“Gelişmekte Olan Ülkelerin Özellikleri”*, Tüylüoğlu, Ş., Çeştepe, H., *“Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi”*, 27-69, Ekim Kitabevi, Bursa

Taban, S., Kar, M. (2015),

“Kalkınma Ekonomisi”, Ekin Yayınevi (Gözden geçirilmiş ikinci baskı), Bursa

Taş, H. Y., Özcan, S. (2012),

“Türkiye’de ve Dünya’da Yoksulluk Üzerine Bir Araştırma”, International Conference on Eurasian Economies, SESSION 3D: Büyüme ve Gelişme III, s.423-430

Taş, U., Yenilmez, F. (2008),

“Türkiye’de Eğitimin Kalkınma Üzerindeki Rolü ve Eğitim Yatırımlarının Geri Dönüş Oranı”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1), s.155-186

TESEV (1998),

“Yoksulluğu Önleme Stratejileri, Sivil Toplum Kuruluşları Diyaloğu”, Kabasakal, M., *“Türkiye’de Yoksulluk, Sosyo-Ekonomik Politikalar ve Sivil Toplum”*, Boyut Matbaacılık A.Ş., İstanbul

The World Bank,

<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>

Tireli, M. (2009),

“Küreselleşme ve Yoksulluk: Birleşmiş Milletler (UNDP) ve Dünya bankası Göstergeleri Işığında Bir Analiz”, T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi, Ankara

TOBB (2012),

“Türkiye Cam ve Cam Ürünleri Sanayi Meclisi Sektör Raporu”

Togay, S. (2009),

“Kazakistan Ekonomisinin Petrole Bağımlılığının Azaltılmasında Para Politikasının Rolü”, Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 48, s.207-240

Tolunay, A.,Akyol, A. (2006),

“Kalkınma Ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar Ve Tanımlar”, Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Seri: A, Sayı: 2, ISSN: 1302-7085, 116-127

Topuz, S. G., Dağdemir, Ö. (2016),

“Ekonomik Büyüme ve Gelir Eşitsizliği İlişkisi: Kuznets Ters-U Hipotezi’nin Geçerliliği”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, Aralık 2016, 11(3), s. 115-130

Turan, Z. (2011),

“Dünyadaki ve Türkiye’deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi”, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, s.56-80

TÜİK (2008),

“Tüketim Harcamaları, Yoksulluk ve Gelir Dağılımı Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi-6”, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara

TÜİK (2013),

“Nüfus ve Konut Araştırması, 2011”, Düzeltilmiş Haber Bülteni, Sayı: 15843,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=15843>, Erişim: 26.09.2017

TÜİK (2014),

“Toplam Hane Harcamaları İçinde Gıdanın Payı Azalıyor”, Basın Odası Haberleri, Sayı: 2014/23

TÜİK (2015),

“Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2014”, Haber Bülteni, Sayı: 18633,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18633>, Erişim: 24.09.2017

TÜİK (2016),

“Yoksulluk Çalışması, 2015”, Haber Bülteni, Sayı: 21867,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21867>, Erişim: 25.09.2017

TÜİK (2017),

“Hanehalkı Tüketim Harcaması, 2016”, Haber Bülteni, Sayı: 24576,
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24576>, Erişim: 27.09.2017

Türkiye İş Bankası (2017),

“Sektörlerle İlgili 2017 Beklentileri”, İktisadi Araştırmalar Bölümü

TÜSİAD (2000),

“Türkiye’de Bireysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk: Avrupa Birliği İle Karşılaştırma”,
 Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul

T.C. Dışişleri Bakanlığı (2017),

<http://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-ekonomisi.tr.mfa>

https://www.researchgate.net/publication/298427589_1998_YILINDA_RUSYA%27DA_YASANAN_BANKACILIK_KRIZI_VE_ONCU_GOSTERGELERI, Erişim Tarihi: 25.12.2017

T.C. Dışişleri Bakanlığı (2018a),

<http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 04.01.2018

T.C. Dışişleri Bakanlığı (2018b),

<http://www.mfa.gov.tr/petrol-fiyatlarinin-ekonomilere-etkisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 04.01.2018

T.C. Dışişleri bakanlığı (2018c),

<http://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 12.01.2018

T.C. Dışişleri Bakanlığı (2018d),

<http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 17.01.2018

T.C. Dışişleri Bakanlığı (2018e),

<http://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 24.01.2018

T.C. Dışişleri Bakanlığı (2018f),

<http://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 24.01.2018

T.C. Ekonomi Bakanlığı (2017),

[https://www.economy.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-](https://www.economy.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewerulkeler;jsessionid=Ef2nSi4QWTTsPTquAMOBCwCH6uTLfGm8FvljxWLZhTpMkTnmJ16c!967409355?contentId=UCM%23dDocName%3AEK159556&contentTitle=Ge)
[detay/Azerbaycan/html-](https://www.economy.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewerulkeler;jsessionid=Ef2nSi4QWTTsPTquAMOBCwCH6uTLfGm8FvljxWLZhTpMkTnmJ16c!967409355?contentId=UCM%23dDocName%3AEK159556&contentTitle=Ge)

[viewerulkeler;jsessionid=Ef2nSi4QWTTsPTquAMOBCwCH6uTLfGm8FvljxWLZhTpMkTnmJ16c!967409355?contentId=UCM%23dDocName%3AEK159556&contentTitle=Ge](https://www.economy.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewerulkeler;jsessionid=Ef2nSi4QWTTsPTquAMOBCwCH6uTLfGm8FvljxWLZhTpMkTnmJ16c!967409355?contentId=UCM%23dDocName%3AEK159556&contentTitle=Ge)

nel%20Ekonomik%20Durum&_afrLoop=13878323895076816&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrlstate=18livrhu7s_1#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D13878323895076816%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK159556%26contentTitle%3DGenel%2BEkonomik%2BDurum%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrlstate%3D18livrhu7s_5, Erişim Tarihi: 28.12.2017

T.C. Ekonomi Bakanlığı (2018a),

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulkedetay/Kazakistan/html-viewer->

ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK160332&contentTitle=Genel%20Bilgiler&_afrLoop=14296620364995063&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrlstate=18t3u7q0yv_158#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D14296620364995063%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK160332%26contentTitle%3DGenel%2BBilgiler%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrlstate%3D18t3u7q0yv_162, Erişim Tarihi: 04.01.2018

T.C. Ekonomi Bakanlığı (2018b),

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Kazakistan/html-viewer>

ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK160339&contentTitle=Genel%20Ekonomik%20Durum&_afrLoop=14296628393557491&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrlstate=18t3u7q0yv_221#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D14296628393557491%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK160339%26contentTitle%3DGenel%2BEkonomik%2BDurum%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3D18t3u7q0yv_225, Erişim Tarihi: 04.01.2018

T.C. Ekonomi Bakanlığı, (2018c),

https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/K%C4%B1rg%C4%B1zistan/htmlviewerulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK160357&contentTitle=Genel%20Ekonomik%20Durum&_afrLoop=15022698151868690&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrlstate=t0j9x1qa8_158#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D15022698151868690%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK160357%26contentTitle%3DGenel%2BEkonomik%2BDurum%26_afrWindowMode%3D0%26_afrWindowId%3Dt0j9x1qa8_162, Erişim Tarihi: 12.01.2018

T.C. Ekonomi Bakanlığı (2018d),

https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulkedetay/K%C4%B1rg%C4%B1zistan/html-viewerulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK160352&contentTitle=D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret&_afrLoop=15022701579755743&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrlstate=t0j9x1qa8_179#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D15022701579755743%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK160352%26contentTitle%3DD%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%26_afrWindowMode%3D0%26_afrWindowId%3Dt0j9x1qa8_183, Erişim Tarihi: 12.01.2012

T.C. Ekonomi Bakanlığı (2018e),

https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/T%C3%BCrkmenistan/html-viewerulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK160957&contentTitle=Genel%20Ekonomik%20Durum&_afrLoop=15437777199246742&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrlstate=13gjlsnlr_444#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D15437777199246742%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK16095

7%26contentTitle%3DGenel%2BEkonomik%2BDurum%26_afrWindowMode%3D0%26
_adf.ctrl-state%3D13gjlsnrlr_448, Erişim Tarihi: 17.01.2018

T.C. Ekonomi Bakanlığı (2018f),

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke->

detay/T%C3%BCrkmenistan/html-

viewerulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK160950&contentTitle=Genel%20B
ilgiler&_afrLoop=15437776009445955&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf
.ctrlstate=13gjlsnrlr_423#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D154377
76009445955%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK160950%26contentTitl
e%3DGenel%2BBilgiler%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-

state%3D13gjlsnrlr_427, Erişim Tarihi: 17.01.2018

T.C. Ekonomi Bakanlığı (2018g),

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke->

detay/T%C3%BCrkmenistan/html-

viewerulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK160952&contentTitle=D%C4%B1
%C5%9F%20Ticaret&_afrLoop=15437774950208727&_afrWindowMode=0&_afrWindo
wId=null&_adf.ctrlstate=13gjlsnrlr_402#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrL
oop%3D15437774950208727%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK16095
2%26contentTitle%3DD%25C4%25B1%25C5%259F%2BTicaret%26_afrWindowMode
%3D0%26_adf.ctrl-state%3D13gjlsnrlr_406, Erişim Tarihi: 17.01.2018

T.C. Ekonomi Bakanlığı (2018h),

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke->

detay/%C3%96zbekistan/html-

viewerulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK160705&contentTitle=Genel%20E

ekonomik%20Durum&_afrLoop=16045182673826690&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null&_adf.ctrlstate=y6tjko8fc_205#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D16045182673826690%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK160705%26contentTitle%3DGenel%2BEkonomik%2BDurum%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrlstate%3Dy6tjko8fc_209, Erişim Tarihi: 24.01.2018

T.C. Ekonomi Bakanlığı (2018ı),

https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/%C3%96zbekistan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-160702&contentTitle=D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret&_afrLoop=18152257097046955&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=5onv3nl85&_adf.ctrl-state=hxsxftwcj_121#!%40%40%3F_afrWindowId%3D5onv3nl85%26_afrLoop%3D18152257097046955%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-160702%26contentTitle%3DD%25C4%25B1%25C5%259F%2BTicaret%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dhxsxftwcj_125, Erişim Tarihi: 20.03.2018

T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (2013),

“Dış Ticarette Katma Değer Göstergeleri – Türkiye”, Ekonomik Analiz ve Değerlendirme Dairesi

T.C. Kalkınma Bakanlığı (2014),

Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018: Tarım Arazilerinin Sürdürülebilir Kullanımı Çalışma Grubu Raporu, Yayın No: KB: 2860 – ÖİK: 714, Ankara

T.C. Merkez Bankası (2015),

“Tasarruf-Yatırım Dinamikleri ve Cari İşlemler Dengesi Gelişmeleri”, Ankara

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (2011),

Aile ve Tüketici Hizmetleri Konut İhtiyacı, Ankara

UNDP (1996),

Human Development Report

UNDP (2013),

“The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World”, Human Development Report

UNDP (2016),

“Özet 2016 İnsani Gelişme Raporu Herkes İçin İnsani Gelişme”

UNICEF (2009),

“Türkiye’de 5 Yaş Altı Ölüm Hızında (5YAÖH) Azalma: Bir Durum Çalışması”

United Nations,

<https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/socind/>

Uzun, A. M. (2003),

“Yoksulluk Olgusu ve Dünya Bankası”, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, s.155-173

Uzun, A., Emsen, Ö. S., Yalçıkaya, Ö., Hüseyini, İ. (2013),

“Toplam Elektrik Üretimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1980-2010)”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17 (3), s.327-344

Uzun Kocamış T., Güngör A. (2014),

“Türkiye’de Ar-Ge Harcamaları ve Teknoloji Sektöründe Ar-Ge Giderlerinin Kârlılık Üzerine Etkisi: Borsa İstanbul Uygulaması”, Maliye Dergisi, Sayı: 166, s.127-138

Ünal T., Seçilmiş N. (2013),

“Ar-Ge Göstergeleri Açısından Türkiye ve Gelişmiş Ülkelerle Kıyaslaması”, İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, s.12-25

Üner, S. (2008),

“Toplumsal Cinsiyet Eşitliği”, T.C. Başbakanlık Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü, Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetle Mücadele Projesi

Yakar M. (2012),

“İç ve Dış Göçlerin Kırsalda Nüfusun Yaş Yapısına Etkisi: Emirdağ İlçesi Örneği”, Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, s.129-149

Yalçın A. Z., Çakmak F. (2016),

“Türkiye’de Kamu Harcamalarının İnsani Gelişim Üzerindeki Etkisi”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 30, Sayı: 4, s.705-723

Yavilioğlu, C. (2002),

“Kalkınmanın Anlam bilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, s. 59-77

Yaylagül, L. (2013),

“Bilgisayar ve İnternetin Ekonomi Politikası”, Global Media Journal, s.214-236

Yıldız Ü. (2017),

“BRICS Ülkeleri ve Türkiye’de Yüksek Teknoloji İhracatı ve Büyüme Ekonomik İlişkisinin Panel Veri Analizi”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 53, Temmuz, s.26-34

Yılmaz, A. (2012),

“Türkiye’de Sektörel Enerji Tüketimini Etkileyen Faktörler ve Alternatif Enerji Politikaları”, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Aydın

Yılmaz Uçar, A. (2014),

“Kapitalizmde Planlama: Tarihsel ve Toplumsal Çözümleme”, Amme İdare Dergisi, Cilt: 47, Sayı: 3, Eylül 2014, s.43-68

Yılmazer, E. (2015),

“Kaynak Verimliliği”, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası,

Yumuşak, İ. G. (2008),

“Beşeri Sermayenin İktisadi Önemi Ve Türkiye’nin Beşeri Sermaye Potansiyeli”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 55, s.4-48

Yumuşak, İ.G. ve Yıldırım D.Ç. (2009),

“Sağlık Harcamaları İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme”, The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management, Cilt: 4, Bahar, s.57-70

Yüksel, C. (2013),

“Yapısalcı İktisat ve Mali Uyum”, T.C. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye (Kamu Ekonomisi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara

Zaman, S., Coşkun, O. (2008),

“Rize İlinin Nüfus Coğrafyası Özellikleri ve Bunları Etkileyen Etmenler Üzerine Bir İnceleme”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 2, Erzurum

Zeren, F., Kılınç Savrul, B. (2012),

“Türkiye’de Şehirleşmeyi Etkileyen Faktörler: Mekansal Ekonometri Analizi”, Journal of Yasar University, 28(7), s.4749-4765

Zeren F., Kılınç Savrul B. (2017),

“Kadınların İşgücüne Katılım Oranı, Ekonomik Büyüme, İşsizlik Oranı ve Kentleşme Oranı Arasındaki Saklı Koentegrasyon İlişkisinin Araştırılması”, Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 30, s.87-103

ZiyoNet,

<http://library.ziyonet.uz/>

